

23537

శ్రీ క స్తు.

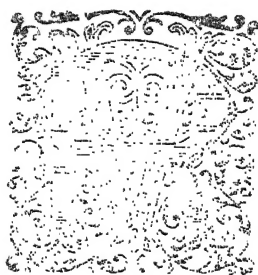
శ్రీవిద్యానాథమహాసాధ్యాయవిరచితమ్

ప్రతాపరుద్రీయమ్

కత్నాపరాసహితమ్.

శ్రీమదుత్పల వేంకటాచార్యసింహాచార్యైః

స ర వ. గృ త మ్.

చెన్నపుర్యామ్:

చాపిళ్ళ రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్

ఇ ట్టే తై

ప్ర కా శి త మ్.

1934.

All Rights Reserved.

23537

శ్రీ రస్తు.

శ్రీవిద్యానాథమహాపాఠ్యాయవిరచితమ్.

ప్రతాపరుద్రీయమ్

రత్నాపణసహితమ్.

శ్రీమదుత్పల వేంకటనరసింహాచార్యైః

పరిష్కృతమ్.

చెన్నపుర్యమ్:

పావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్

ఇ ట్రేడర్స్

ప్రకాశితమ్.

1934.

All Rights Reserved.

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1934.

SRI VENKATESWARA	
CENTRAL LIBRARY &	
P. M. CENTRE.	
Acc	23537
Date	

015:gx H16.1
35 G34

విషయసూచికా.

విషయాః.	పుష్టాంకాః.	విషయాః.	పుష్టాంకాః.
ఉపాధౌతః		1 స్వాధీనపతికా	25
నాయక ప్రకరణే		వాసకసజ్జికా	26
నాయకగుణాః	10	విరహోత్కంఠితా	"
మహామలీనతా	"	విప్రలభ్యా	27
బౌద్ధజ్వల్యమ్	11	ఖండితా	28
మహాభాగ్యమ్	"	కలహస్తరితా	"
బౌదాత్యమ్	12	ప్రేషితభర్తృకా	29
లేజన్వితా	"	అభిసారికా	"
వైదగ్యమ్	13	సహాయాః	30
సార్వకత్వమ్	14	పద్మిన్యాదిజాతయః	"
మహామహిమత్వమ్	"	ముగ్ధావినాయికాః	31
హండిత్యమ్	15	కావ్యప్రకరణే.	
సాయకస్వరూపనిరూపణమ్	"	కావ్యస్వరూపనిరూపణమ్	37
మహాప్రతాపాభ్యాం సుభగత్వమ్	16	అభిధానిరూపణమ్	43
సర్వకామార్థతత్పరత్వమ్	"	లక్షణానిరూపణమ్	"
సరిణితా	17	శృంఖలానావృత్తినిరూపణమ్	46
సంకాధ్యత్వమ్	"	కైశికానివృత్తినిరూపణమ్	51
సాయకవిశేషాః	"	వైదగ్యానిరూపణమ్	57
రోదాత్తః	19	శయ్యానిరూపణమ్	58
రోదతః	"	ద్రాక్షాదిపాకనిరూపణమ్	59
రలలితః	20	కావ్యవిశేషనిరూపణమ్	60
రకాస్తః	21	ధ్వనివిశేషనిరూపణమ్	63
సక్తారనాయకాః	"	అష్టవిధగుణిభూతవ్యక్తినిరూపణమ్	77
సుమాలః	22	మహాకావ్యోపకావ్యాదిప్రబంధనిరూ	
క్షీణాః	"	పణమ్	82
సప్తః	23	శుద్ధప్రబంధనిరూపణమ్	83
కః	24	నాటక ప్రకరణే.	
కాయాః	25	నాటకస్వరూపనిరూపణమ్	85
సక్తారనాయికాః	"	దశరూపకనిరూపణమ్	86

విషయాః.	పృష్టాంకాః.	విషయాః.	పృష్టాంకాః.
సంధిపంచకనిరూపణమ్	88	నాస్తి	110
అర్థప్రకృతిపంచకనిరూపణమ్	89	విష్కంభః	124
బీజాదిపంచకనిరూపణమ్	90	ప్రథమోఽఙ్కుః	„
ముఖసంధిస్వరూపనిరూపణమ్	91	ద్వితీయోఽఙ్కుః	132
ముఖసంధ్యక్షస్వరూపనిరూపణమ్	92	తృతీయోఽఙ్కుః	145
ప్రతిముఖసంధినిరూపణమ్	„	చతుర్థోఽఙ్కుః	160
ప్రతిముఖసంధ్యక్షస్వరూపనిరూపణమ్	„	పంచమోఽఙ్కుః	166
గర్భసంధినిరూపణమ్	93	— రసప్రకరణే. —	
గర్భసంధ్యక్షస్వరూపనిరూపణమ్	„	రసస్వరూపనిరూపణమ్	183
విమర్శసంధినిరూపణమ్	94	రసవిశేషనిరూపణమ్	185
విమర్శసంధ్యక్షస్వరూపనిరూపణమ్	„	విభావః	„
సిర్వహణసంధినిరూపణమ్	95	అనుభావః	186
సిర్వహణసంధ్యక్షస్వరూపనిరూపణమ్	„	సాత్త్వికభావాః	187
సంధిప్రయోజనాని	96	వృద్ధిచారిభావాః	188
విష్కంభః	97	రత్యాదిస్థాయిభావలక్షణోదాహరణాని	192
చూళికా	„	సాత్త్వికానాం స్వరూపోదాహరణాని	201
అఙ్కుస్యమ్	„	వృద్ధిచారిభావానాం స్వరూపోదాహరణే	203
ప్రవేశకః	98	గ్లానిః	204
అఙ్కువతారః	„	శంకా	205
అఙ్కుస్వరూపనిరూపణమ్	„	అసూయా	„
ఆముఖనిరూపణమ్	99	మదః	„
ఆముఖాక్షస్వరూపనిరూపణమ్	„	శ్రమః	206
దశరూపకస్వరూపనిరూపణమ్	103	ఆలస్యమ్	„
నాటకమ్	„	దైన్యమ్	207
నాస్తిస్వరూపనిరూపణమ్	„	చింతా	„
ప్రకరణమ్	105	మోహః	208
భాణః	„	స్మృతిః	209
ప్రహసనమ్	106	ధృతిః	„
డిమః	„	క్రీడా	210
వ్యాయోగః	107	చపలతా	„
సమవాకరః	„	హర్షః	211
వీధీ	108	ఆవేగః	„
ఆంకః	109	జడతా	212
ఈహమ్ముగః	„	గర్వః	„
నాటకోదాహరణమ్	110	విషాదః	213

విషయాః.	పృష్టాంకాః.	విషయాః.	పృష్టాంకాః.
బౌద్ధుక్యం	213	మనస్సంగః	229
నిద్రా	214	సంకల్పః	"
అపస్తారః	"	ప్రలాపః	230
నుప్తిః	215	జాగరః	"
విబోధః	"	కార్యక్మ	231
అమర్షః	"	అరతిః	232
అవహితా	216	లజ్జాత్యాగః	"
ఉగ్రతా	"	జ్వరః	"
మతిః	217	మూర్ఛ	233
వ్యాధిః	"	శృంగారరసస్వరూపనిరూపణమ్	"
ఉన్మాదః	218	❧ దోషప్రకరణే ❧	
మరణమ్	"	దోషస్వరూపనిరూపణమ్	250
త్రాసః	"	పదగతదోషాః	"
వితర్కః	219	వాక్యగతదోషాః	255
శృంగారచేష్టానిరూపణమ్	220	ఆర్థగతదోషాః	266
భావః	"	❧ గుణప్రకరణే. ❧	
హావః	221	గుణనిరూపణమ్	274
హేలా	"	చతుర్వింశతిగుణస్వరూపనిరూపణమ్	"
మాధుర్యమ్	"	❧ శబ్దాలంకారప్రకరణే. ❧	
ఘృత్యమ్	222	అలంకారస్వరూపనిరూపణమ్	287
లీలా	"	అలంకారవిభాగాః	288
విలాసః	223	శబ్దాలంకారనిరూపణమ్	291
విచ్ఛిత్తిః	"	చేకానుప్రాసః	"
విభ్రమః	"	వృత్త్యనుప్రాసః	292
కిలికించితమ్	224	యమకమ్	293
మోహాయితమ్	"	పునరుక్తవదాభాసః	"
కుటమితమ్	225	లాటానుప్రాసః	294
బిబ్బోకః	"	చిత్రాలంకారాః	296
లలితమ్	226	❧ అర్థాలంకారప్రకరణే. ❧	
కుతూహలమ్	"	ఉపమాలంకారః	299
చకితమ్	227	అనన్వయాలంకారః	315
విమృతమ్	"	ఉపమేయోపమాలంకారః	316
హాసితమ్	228	స్తరణాలంకారః	"
ద్వంద్వశున్నభావస్థానిరూపణమ్	"	రూపకాలంకారః	317
చక్షుఃప్రీతిః	229		

విషయాః.	పుష్టాంకాః.	విషయాః.	పుష్టాంకాః.
పరిణామాలంకారః	323	శ్లేషాలంకారః	373
సందేహాలంకారః	324	పరికరాలంకారః	376
భ్రాంతిమదలంకారః	325	ఆక్షేపాలంకారః	377
అపహ్నవాలంకారః	326	వ్యాజస్తవ్యలంకారః	379
ఉల్లేఖాలంకారః	327	అప్రస్తుతప్రశంసాలంకారః	380
ఉత్ప్రేక్షాలంకారః	328	పర్యాయోక్తాలంకారః	383
అతిశయోక్త్యలంకారః	339	ప్రతిపాలంకారః	"
సహోక్త్యలంకారః	342	అనుమానాలంకారః	384
విరోధోక్త్యలంకారః	344	కావ్యలింగాలంకారః	385
సమాసోక్త్యలంకారః	345	అర్థాంతరన్యాసాలంకారః	386
పక్షోక్త్యలంకారః	351	యథాసంఖ్యాలంకారః	387
స్వభావోక్త్యలంకారః	352	అర్థాపత్త్యలంకారః	388
వ్యాజోక్త్యలంకారః	353	పరిసంఖ్యాలంకారః	389
మీలనాలంకారః	354	ఉత్తరాలంకారః	390
సామాన్యాలంకారః	355	వికల్పాలంకారః	391
తద్గుణాలంకారః	"	సముచ్చయాలంకారః	392
అతద్గుణాలంకారః	356	ద్వితీయస్సముచ్చయః	393
విరోధాలంకారః	"	సమాధ్యలంకారః	394
విశేషాలంకారః	359	భావికాలంకారః	395
అధికాలంకారః	361	ప్రత్యసీకాలంకారః	397
విభావనా, విశేషోక్తిశ్చ	362	వ్యాసూతాలంకారః	398
అసంకత్యలంకారః	363	పర్యాయాలంకారః	"
విచిత్రాలంకారః	"	సూక్ష్మాలంకారః	400
అన్యోన్యాలంకారః	364	ఉదాత్తాలంకారః	401
విషమాలంకారః	"	పరివృత్త్యలంకారః	402
సమాలంకారః	366	కారణమాలాలంకారః	403
తుల్యయోగితాలంకారః	"	వికావశ్యలంకారః	"
దీపకాలంకారః	367	మాలాదీపకాలంకారః	404
ప్రతిపస్తూపమాలంకారః	369	సారాలంకారః	"
దృష్టాంతాలంకారః	370	మిత్రాలంకారప్రకరణే.	"
నిదర్శనాలంకారః	371	సంస్కృతిః	406
వ్యతిరేకాలంకారః	372	సంకరః	408

శ్రీ రస్తు.

శ్రీవిద్యానాథకవీంద్రవిరచితమ్

ప్రతాపరుద్రీయమ్.

ఉ పో థ్థా తః.

శ్లో. విద్యాకైరవకౌముదీం శ్రుతిశిరస్సీమంతముక్తామణిం

శ్రీకుమారస్వామిసోమపీఠివిరచితః

రత్నాపణః.

కల్యాణాని తనోతు కశ్చన పుమానర్థాంగదంతావళో
గండాభోగవిలోలుపానశిగణాన్కర్ణాంచలైక్వాలయః,
యత్సాదాంబురుహవలంబశరణాః పూర్వే పుమానస్త్రయః
త్రైలోక్యస్థితినర్దనంహృతివిధౌ నిర్విఘ్న సిద్ధోద్యమాః.
ఆస్తు కల్యాణదం దివ్యం వస్తు నారీనరాత్మకం,
సోప్సజ్జం వాఙ్మయం యస్య విహరగృహవేదికా.
వాణీం కాణభుజీమజీగణదవాసాసీచ్ఛ వైయాసికీ-
మంతస్తంత్రమరంస్త పన్నగగవీగుంభేషు చాజాగరీత్,
వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యచ్ఛాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.
త్రిస్కంధశాస్త్రజలధిం చుళుకీకురుతే స్త్రయః,
తస్య శ్రీమద్విద్యానాథస్య తనయోఽజని తాదృశః.
కోలచలపెద్దయార్యః ప్రమాణపదవాక్యపారదృక్వా యః,
వ్యాఖ్యాతనిఖిలశాస్త్రః ప్రబంధకర్తా చ సర్వవిద్యాను.
తస్మానుజన్తా తదనుగ్రహోత్తవిద్యోఽనవద్యో వినయావనమ్రః,

దారాన్వద్భువస్త్రిలోకజననీం వందే గిరాం దేవతామ్,

స్వామీ వివశ్చిద్వితనోతి టీకాం ప్రతాపరుద్రీయరహస్యభేత్తీం.
 పుణ్యశ్లోకగుణోక్తికాణకషణాదుత్తేజనాం లంభితం
 సంజగ్రాహ రసాదిరత్న నిచయం విద్యాధినాథః పురా,
 సోఽహం తద్వ్యవహారహేతుమధునా కంచితక్రూరోమ్యావణం
 తత్రానుగ్రహమూల్యతోఽభిలషితం క్రిణంతు ధన్యా జనాః.
 యద్యన్నిగూఢమఖిలం శక్త్యై తత్తత్ ప్రకాశ్యతే,
 నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే.

అథ తత్రభవాన్విద్యానాథనామా మహాకవిరలంకారశాస్త్రమారభమాణస్తస్యా
 విఘ్నపరిసమాప్తయే ప్రచయగమనాయ చ 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాం
 తాని శాస్త్రాణి ప్రథంత' ఇత్యాది భగవద్భావ్యకారవచనమ్, 'అశీర్షమస్మి'యావస్తు
 నిర్దేశో వాసి తస్తుభిమ్' ఇత్యాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వప్రతిపాదకమాచార్య
 దండివాక్యం చ ప్రమాణయన్, పృథాచారపరిప్రాప్తం విశిష్టేష్టదేవతానమస్కార
 లక్షణం మంగళముం తేవాన్యనుగ్రహయాదౌ గ్రంథతో నిబద్నాతి—

విద్యేతి. విద్యా వేదవేదాంగాదయః శ్లో. "అంగాని వేదాశ్చత్వారో మీమాంసా
 న్యాయవిస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్దశ" ఇతి స్మరణాత్.
 తావన కైరవాణి కుముదాని తేషాం కాముదీం చంద్రికాం, నిఖలవిద్యోల్లాసకారణ
 భూతామిత్యర్థః. శ్రుతీనాం శిరాంశ్చుపనిషద ఏవ శిరాంసీ మూర్ధానః తత్ర సీమంత
 ముక్తామణిం కేశమూర్ధాభరణాయమానాం, వేదాంతవేద్యామిత్యర్థః. అథాస్యా తాకిక
 స్వరూపమాహ—దారానితి. 'దారాః పుంసి చ భూమ్నైవ' ఇత్యభిధానాద్భూహు
 త్వం పుంస్త్వం చ. త్ర్యవయవో లోకస్త్రీలోకః, శాకపార్థివాదిత్యా న్నధ్యమపదలాపీ
 సమాసః. లోకత్రయసముదాయోఽత్ర త్రిలోకశబ్దేన వివక్షితః. తస్య జననీమితి షష్ఠీ
 సమాసః. అన్యథా 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా సమాహరసమాసే అకారాంతోత్తరపదప్రేస
 స్త్రీత్వాత్ 'ద్విగో' ఇతీకారే త్రిలోకీతి స్యాత్. అత ఏవ 'ద్విగోర్ధగనపత్వే' ఇత్యత్ర
 'త్ర్యవయవా విద్యా త్రివిద్యా, తామధీతే వేత్తి వాత్రైవిద్యః, న తు తిస్రో విద్యా.
 అధిత ఇత్యన్యుత్త్యయనిమిత్తస్థితార్థేత్యాదినా సమాసః. అత ఏవాన్యుత్త్యయస్
 లుగభావో ఇత్యాహ. భగవాన్భావ్యకారః. ఇత్థం నమస్కర్తవ్యదేవతాయాః వైశిష్ట్య
 ముక్త్యా స్వగ్రంథారంభోపయోగిత్వేన ఇప్రత్యం చ సూచయతి—యత్నాదేతి. పాదా
 వజ్జే ఇవేత్యుపమిత సమాసః, న తు పాదావేవాజ్జే ఇతి రూపకసమాసః. తథా సత్యబ్జయోః

యేత్వాదాబ్జనమస్మియాస్సుకృతినాం సారస్వత ప్రక్రియాః
 బీజన్యాసభువో భవంతి కవితానామైకజీవాతవః. ౧
 పూర్వేభ్యో భామహాదిభ్యసాదరం విహితాజ్ఞలిః,
 వత్సే సమ్యగలంకారశాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహమ్. ౨
 చిరేణ చరితార్థోఽభూత్కావ్యాలంకారసంగ్రహః,
 ప్రతాపరుద్రదేవస్య కీర్తిర్యేన ప్రకాశ్యతే. 3
 రసప్రధానాశ్శబ్దార్థా గుణాలంకారవృత్తయః,

ప్రాధాన్యేన తత్ర నమస్కారాయాగాత్. సారస్వత ప్రక్రియాః కావ్యనాటకాది
 వాఙ్మయవిశేషః తాసాం బీజం కారణభూతశ్చ క్షిప్రతిభాద్యవరపర్యాయస్సంస్కార
 విశేషః తదేవ బీజమంతరకారణం తస్య న్యాసభువః ఆవావభూమయః, కవితానాట్య
 నైకజీవాతవో ముఖ్యజీవనాషధాని, అవిచ్ఛేదహేతవ ఇత్యర్థః. అత్ర నమస్కారా
 త్కవితాకారణభూతస్సంస్కారో జాయతే, సంప్రదాయావిచ్ఛేదశ్చ భవతీతి భావః.
 నమస్మియా ఇతి బహువచనం. తాసాం భక్తిశ్రద్ధాతిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి.
 తథావిధానామేవ శ్రేయస్కరత్వాత్. తథా చ శ్రుతిః—‘భూయిష్ఠాం తే నమః’ ఇతి
 విధేమ’ ఇతి. ఆత్మోపమరూపకవిశేషాణాం తిలశంకులవత్పరస్పరమైరపేక్ష్యాత్సంస్పృహిః.
 తదున్నయనప్రకారస్తలంకారప్రకరణే వ్యక్తిభవిష్యతీత్యుపరమ్యతే. గ్రంథాదౌ
 వాయుబీజస్య వకారస్య త్రైమంకరస్య భూదేవతాకస్య మగణస్య చోపాదానా ద్వర్ణ
 గణాదిశుద్ధిరస్త్యేవేతి సర్వమవదాతవమ్. ౧

అథాలంకారశాస్త్రప్రణేతృప్రణామపూర్వకం వక్ష్యమాణమర్థం ప్రతిజానీతే—
 పూర్వేభ్య ఇతి. యద్యపి రసాలంకారాద్యనేకవిషయమిదం శాస్త్రం తథాపి ఛత్రిన్యాయే
 నాలంకారశాస్త్రముచ్యతే. తత్ర సర్వస్వం రసాదిప్రమేయం సంగృహ్యతే సంక్షిప్త్యతే
 యేనాసావలంకారశాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహః ప్రాప్సితో గ్రంథః తం, సమ్యగ్విశదం వక్ష్య
 ఇతి యోజనా. సంక్షేపవైశద్యాభ్యాం రసాదిసర్వప్రమేయప్రతిపాదనాత్సర్వోపాత్స
 స్పగ్రంథ ఇతి సూచితో భవతి. ౨

సంప్రత్యలంకారశాస్త్రస్య లోకోత్తరవర్ణ్యతాభేనోత్కర్షణమాహ—చిరేణేతి. 3

శాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహ ఇత్యుక్తం తద్విధజతే—రసేతి. రసప్రధానాః, రస
 జీవితా ఇత్యర్థః. యద్యపి వస్తలంకారరసాత్తనా త్రివిధస్యాపి వ్యంగ్యస్య జీవితత్వ
 ముత్తరత్ర వక్ష్యతి, తథాపి స్వాత్మమాత్ర విశ్రాంతిత్వేన ప్రాధాన్యా ద్రసనైవ ముఖ్యం
 జీవితత్వం. వస్తలంకారవ్యంగ్యయోస్తు సర్వధా రసవర్ణవసానేనాప్రాధాన్యాత్త

రీతయచ్చేయతీశ్చాస్త్రప్రమేయం కావ్యపథతిః. ౪

యద్యప్యసౌ ప్రబంధేషు ప్రాచాం సాధు నిరూపితా,

తథావ్యస్యాస్సమం నేతుర్హిదాహరణమాదృతం. ౫

పుణ్యశ్లోకస్య చరితముదాహరణమర్హతి,

స కశ్చిత్తాదృశః పూర్వైః ప్రబంధాభరణీకృతః. ౬

ప్రబంధానాం ప్రబంధగ్రాణామపి కీర్తిప్రతిష్ఠయోః,

మూలం విషయభూతస్య నేతుర్గుణనిరూపణమ్. ౭

యథా రామగుణార్ణవం రామాయణవల్లీకజన్తనోర్వహప్రతిష్ఠా
కారణం, తథా మహాపురుషవర్ణనేన హి శ్రేయస్కురీ ప్రబంధస్థితిః.
యథా వేదశాస్త్రపురాణాదేర్నితప్రాప్తిరహితనివృత్తిశ్చ, తథా సదా
శ్రయాత్కావ్యాదపి. ఇయాన్విశేషః కావ్యాత్కర్తవ్యతాధీస్సరసా
ఽన్యత్ర స తథా. తథాహి—

దభావేఽపి వాచ్య దుత్కృష్టత్వసామ్యదౌచచారిణో జీవితత్వవ్యవహార ఇతి స కశ్చి
ద్విరోధ ఇతి ధ్వనిలోచనరహస్యమ్, గుణాదయో వక్ష్యమాణలక్షణాః, అనుక్తసముచ్చ
యార్థశ్చబ్రజ్యయ్యాపాకావాకర్హతి. ౪

కావ్యస్వరూపనిరూపణే సత్యపురుషారణ్యనాయకనిరూపణాభావాత్సా
చాం ప్రబంధేష్యపకర్ష ఇత్యాహ—యద్యపీతి. అసౌ కావ్యపథతిః. ౫

అత ఏవ ప్రబంధగ్రాణామప్యపకర్ష ఇత్యాహ—పుణ్యేతి. చరితోదాహరణే
కర్తృకర్షణీ. ౬

తన్నిరూపణే తు మహానుభవేషాముత్కర్ష ఇత్యాహ—ప్రబంధానామితి.
ప్రబంధగ్రాణాం ప్రబంధకర్తృత్వాణాం. ౭

తత్ర దృష్టాంతమాహ—యథా రామేతి. ఉక్తమగుణవర్ణనేనైవ ప్రబంధ
నిర్మాణమనేకశ్రయోపేతురిత్యాహ—తథా మహాపురుషేతి. అత ఏవోక్తమగుణ
వర్ణనమవశ్యం కర్తవ్యమితి భావః. అథ స్వగ్రంథప్రతిపాద్యవ్య కావ్యవ్య వేదాది
వత్పురుషార్థపర్యవసాయితామాహ—యథా వేదేతి. సన్నుత్తమనాయక ఆశ్రయో
వర్ణ్యత్వేన యస్య తస్మాత్. అభ్యుచ్చయమాహ—ఇయానితి. ఉక్తమథ ముపపాద
యతి—తథాహిత్యాది. ప్రత్యక్షాద్యవిషయమిష్టప్రాప్తిపాదయం జ్యోతిష్టామాదిక
మనిష్టపరిహారోపాయం కళంజభక్షణవర్జనాదికం చ యేన విదంతి స వేదః. తదుక్తం—
'ప్రత్యక్షేణానుమిత్యా వా యస్తాపాయో న బుధ్యతే, ఏనం విదంతి వేదేన తస్మా

యద్వేదాత్ప్రభుసమ్మితాదధిగతం శబ్దప్రధానాచ్చిరం
యచ్చార్థప్రవణాత్పురాణవచనాదిష్టం సుహృత్సమ్మితాత్,
కాంతాసమ్మితయా యయా సరసతామాపాద్య కావ్యశ్రియా

దేవదస్య వేదతా' ఇతి తస్మాత్ప్రభుసమ్మితాద్రాజతుల్యాత్, కుతః? శబ్దప్రధానాత్
వాఙ్మత్రేణ ప్రభురివ వేదోఽపి విధినిషేధబలేన పుంసాం ప్రవర్తకో నివర్తకశ్చ.
ప్రభుర్విపక్షే దండయతి, వేదస్తు ప్రత్యవాయం జనయతీతి శబ్దప్రధానత్వమితి భావః.
ప్రత్యవాయజనకత్వం చ వేదస్య స్వరవర్ణయోగస్యభోచ్చారణేఽపి దురితశ్రవణా
దన్యథానుష్ఠానే అననుష్ఠానే వా కైములికస్యాయసిద్ధం. అధ్యయనవిధేః ఫలవదర్థావబోధ
పర్యంతత్వాదితి వేదితవ్యం. చిరం, మీమాంసాపేక్షయా కృచ్ఛ్రేణేత్యర్థః. యత్క
ర్తవ్యాకర్తవ్యరూపం అధిగతం ప్రమితం, అర్థప్రవణా దర్థపాదబహుళత్వేనార్థప్రధా
నాత్, పురాణాదికం న వేదవ 'దేవం కుర్యాన్నివం కుర్యా' దితి ప్రవర్తకం నివర్త
కం వా విధినిషేధబలేన, కింతు తస్యైకార్థేణ పూర్వపురుషచరిత్రమినిందాముఖేన
రాగ ద్వేషావృత్తాద్య మిత్రవత్ప్రవృత్తినివృత్తిహేతుభూతం. అతోఽస్యార్థప్రధా
నత్వమిత్యవగంతవ్యం. అతస్సుహృత్సమ్మితాత్పురాణవచనాచ్చ యదప్రమభిరుచితం,
తస్మిన్నిత్యధ్యాప్రియతే; యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్. కాంతాసమ్మితయాయయా,
కవయతే వర్ణయతీతి కవిః తస్య కర్త కావ్యం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యక్తో
ప్రత్యయః. తచ్చ పంకజాదివద్రాధత్వాద్రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్త కమేవ న
కర్తమాత్రం. తస్య శ్రియా విలాసేన, సరసతామాపాద్య, ఉత్కంఠాజననేనాభి
ముఖీకృత్యేత్యర్థః. కర్తవ్యే గుర్వాజ్ఞాకరణాదో, బుధో విద్వాన్నతు పామరః. కుతుకీ
రాగవాక్, విరచితః. ఉభయత్రాప్యకారప్రక్షేపాత్ అకర్తవ్యే పరదారహరణాదో అకు
తుకీ ద్వేషనాంశ్చేతి లభ్యతే. యథా కామినీకటాక్షవిక్షణాదివిలాసైరేవ కామిన
మావర్జయంతీ 'మమేదమభిలషితం కురు అనభిలషితం మా కుర్విత్యనుక్షైప్తవ సర్వం సం
పాదయతి, తథా కావ్యశ్రీరపి వ్యంజనవ్యాపార మాత్రపరత్వేనోపసర్జనీభూతశ
బ్దార్థతయా శబ్దార్థప్రధానాభ్యాం ప్రభుసుహృత్సమ్మితాభ్యాం వేదపురాణాభ్యాం
విలక్షణా సతీ సహృదయహృదయాహ్లాదకారిణా వ్యంజనవ్యాపారేణైవ 'రామాదివ
ద్వర్జితవ్యం న తు రావణాదివ' దితి పుంసః కర్తవ్యే ప్రవర్తయతి నివర్తయతి చాకర్త
వ్యాదిత్యస్యాః కాంతాసమ్మితత్వమవగంతవ్యమ్. ఏతే నాస్యాస్సరసతాపాదనేన
ప్రవర్తకత్వాద్యయానునయపురస్కరం ప్రవర్తకాభ్యాం వేదపురాణాభ్యాం విశేషో
వివక్షిత ఇతి బోధవ్యం. అతస్తల్లక్షణాయ ప్రయతామహ ఇత్యాహ—తస్మై శ్రి స్సృ

కర్తవ్యే కుతుకీ బుధో విరచిత స్తస్య స్మృహం కుర్తహే. ౮

తతః కావ్యం దృష్టాదృష్టఫలజనకతయా బహూపయ క్తమ్.

తచ్ఛోక్తం కావ్యప్రకాశే—

‘కావ్యం యశనేర్థకృతే వ్యవహరవిదే శివేతరక్షతయే,

సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే’ ఇతి.

ప్రసిద్ధం చైతన్యహాప్రబంధేషు—

* † ‘పరివర్ణ్య విజ్ఞానం సంభావిజ్ఞ ఇసో విసమ్మంతి గుణా,

సువ్య ఇ సుపురుషచరితం కిం త జ్ఞేణా న హరంతి కవాల్లాపాః.’

యత్ర పునరుత్తమపురుషచరితం న నిబధ్యతే తత్కావ్యం పరి

† పరివర్ణతే విజ్ఞానం సంభావ్యతే యశో విసర్వంతి గుణాః,

శ్రూయతే సుపురుషచరితం కిం త ద్యేన న హరంతి కావ్యాలాపాః.

హం కుర్తహ ఇతి. ‘స్మృహోరీప్సిత’ ఇతి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ఏతేన పురుషార్థోపదేశః కావ్యస్య ప్రయోజనమ్, తద్వ్యుక్తం కావ్యం విషయః, తద్విజ్ఞానం ప్రయోజనం, ఉభయోస్సాధ్యసాధనభావసంబంధః, జిజ్ఞాసు రధికారి. ఇత్యమబంధితమప్తయం సూచితమ్.

౮

న హ్యుక్తోపదేశవిశేష ఏనాత్ర ప్రయోజనం కింతు కీర్త్యాదికమపి సంభవతీ త్యాహ—తత ఇతి. తతస్సప్రయోజనత్వాత్. బహుప్రయోజనసాధనత్వాదుపాదేయమితి భావః. అత్ర వృద్ధసంవాదమాహ—తచ్ఛోక్తమిత్యాదితా. కృద్విద్యుజ్జోశబ్దాః భావే సంపదాదిత్వాత్ క్విబంతాః. అత్ర యశో-రథానర్థప్రతీకారాః ద్వయోరసి. వ్యవహారోపదేశౌ తు సహృదయస్యైవ. నిర్వృతికాలే కవిరసి సహృదయ ఏవేతి నిర్వృతిర్వయోరసి. పరివర్ణకృతి. న హరంతీ త్యత్ర మన ఇతి శేషః. విద్యుప్సంతి గుణా, ‘అర్థే ర్విదప్స ఇతి. కర్తృణివిదప్సాదేశ ఇతి త్రివిక్రమభోజరాజౌ. కిం బహునా? చతుర్వర్గవృత్తపత్తిరవ్యత్రైవ భవతీతి భావః. తథాపి పరనిర్వృతిరేవేహ ముఖ్యం ఫలమితి రహస్యం. అన్యథా కావ్యస్య కాంతాసమ్మితత్వవిశేషో న స్యాత్. తదుక్తం లోచనే—‘చతుర్వర్గవృత్తపత్తిరసి చానంద ఏవ పార్యంతికం ముఖ్యం ఫల’ మితి. నను ‘కావ్యాలాపాంశ్చ వర్ణయే’ దితి నిషేధాద్విఫలాయం ప్రయాసః ఇత్యాశంక్య స్తుతే రన్యవిషయత్వ మాహ—యత్ర పునరితి. అన్యథా రామాయ

* అయం శ్లోకః ప్రవరసేనకృతే సేతుబంధమహాకావ్యే దృశ్యతే.

త్యాజ్యమేవ. తన్నూలా చేయం స్మృతిః—‘కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయే’
దితి. న కేవలం కావ్యస్థాయం పంథాః. కింతు శాస్త్రజాతస్యాపి సదా
శ్రయత్వేన మహాన్లోకాదరః. తథా వైశేషికాదేశ్వరప్రతిష్ఠాపక
తయా జగత్పూజ్యతా. తథా మహాభారతాదీనామపి మహాపురుషవర్ణన
పరతయైవ విశ్వాతిశాయిత్వమ్. కిం బహునా? వేదాంతా అపి బ్రహ్మ
ప్రతిపాదకతయా పరముత్కృష్యంతే.

కాదేరిసి హేయత్వప్రసంగాదితి భావః. కాశ్యే కైములికన్యాయేనోత్తమపురుష
గుణవర్ణనస్యావశ్యకత్వం ప్రతిపాదయితుం శాస్త్రజాతస్యాపి తత్పరత్వమాహ—
న కేవలమిత్యాదిసా. ఈశ్వరప్రతిష్ఠాపకతయేతి ‘అంకురాదికం-సకర్తృకం-కార్యత్వా
ద్భటవ’ దిత్వాదిప్రమాణైరితి భావః. అత్ర ‘కర్తరి’ చేతి నిషేధాత్ ‘యాజకాదిభిశ్చ’
ఇతి షష్ఠీసమాసో ద్రష్టవ్యః. తస్యాకృతిగణత్వాత్. యద్వా—శేషషష్ఠీసమాసః,
తస్యైతన్నిషేధాభావాత్. ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. భారతాదీనామపి కాసకత్వా
చ్ఛాస్త్రత్వేన నిర్దేశః. * నను చిదేకరసతయా నిర్ధర్మకస్య బ్రహ్మణః ప్రతిపాదకేషు
వేదాంతేషు గుణవత్పురుషవర్ణనం నాస్తీతి చే నైష దోషః; బ్రహ్మణ్యానందాదీనా
మాపాధికానాం విద్యమానత్వాత్. తదుక్తం పంచపాదికాయాం—‘అనందో విష
యానుభవో నిత్యత్వం చేతి సంతి తద్ధర్మా’ ఇతి. అథవా సచ్చిదానందస్య బ్రహ్మణో
నిర్గుణస్యాపి నిర్దోషత్వమేవ గుణః. యథాహ మాఘః—‘అపదోషతైవ విగుణస్య
గుణః’ ఇతి. తదేతదభిప్రేత్యాహ—కిం బహునేతి. న చేదం మాఘవచనమబ్రహ్మపర
మితి వచనీయమ్. తథా హి—‘అవిభావ్యతారకమదృష్టహిమద్యుతిబింబమస్తమిత
భాను నభః, అవసన్నతావమతమిన్ద్ర మభా దపదోష తైవ విగుణస్య గుణః’ ఇతి.
అత్ర ప్రాకరణికసంధ్యానభఃప్రతిపాదనాత్ప్రీతీయమానస్యాప్రాకరణికస్య ‘న తత్ర
సూర్యో భాతి న చంద్రతారకం’ ‘ఓ మోహః కశ్యోకః’ ఇత్యా ద్యుబనిషదర్థ
సనాథస్యాకాశపర్యాయసభశ్చబ్ధార్థస్య బ్రహ్మణోఽర్థాంతరన్యాసేన నిర్గుణస్య నిర్దో
షత్వమేవ గుణ ఇతి వివక్షితత్వాత్. పదార్థవివేచనప్రపంచః పునరస్తన్నహోపా
ధ్యాయవిరచితమాఘవాగ్ధ్యానే సర్వంకషాఘ్యానే ద్రష్టవ్యః.

* వస్తుతస్తు—భేదవాదిమతే బ్రహ్మణో హేయత్వస్య సకల్యాణగుణవిశిష్టత
యా వేదాంతానాం గుణవన్నహాపురుషప్రతిపాదకత్వం సూపపాదమేతి కిమనేన
నిర్గుణబ్రహ్మవలంబనక్షేత్రేనేతి విభావనీయమ్.

‘అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసే’త్యుపక్రమమాణేన సూత్రకృతా మహర్షి
ణాపి పురుషాశ్రితస్య గుణస్య ధర్మస్య జిజ్ఞాసాద్వారేణ మహాపురుష
గుణవర్ణనమేవ శాస్త్రస్య ప్రాణ ఇత్యురరీకృతం. తత్తత్త్వానియనిరూ
పణవరస్యాపి ప్రబంధరాశేర్మహాపురుషగుణవర్ణనం హేమ్నః పరమా
మోదః. అతశ్చ

ప్రతాపద్రుదేవస్య గుణానాశ్రిత్య నిర్మితః,

అలంకారప్రబంధోఽయం సంతః! కర్ణోత్సవోఽస్తు వః. ౯

కాకతీయనరేంద్రస్య యశో భూషయితుం కృతా,

విద్యానాథకృతిశ్చేయం స్వయం తేన విభూష్యతే. ౧౦

నిరీశ్వరవాదినామపి మీమాంసకానాం గుణధారేయధర్మప్రతిపాదనాదేవ
గుణవత్పురుషవర్ణనపర్యవసాయిత్వమిత్యాహ—అథాత ఇతి. అథ వేదాధ్యయనానంత
రం, అతో వేదస్య వివక్షితార్థత్వాత్ ధర్మస్య జిజ్ఞాసా కర్తవ్యేతి సంక్షేపత స్ఫు
తార్థః. మహర్షిణా జైమినిశేతి శేషః. ధర్మో నామ శ్రేయస్సాధనభూతో యాగాది
రేవ, నాపూర్వమాత్మనిష్ఠమ్. తదుక్తం—‘శ్రేయస్సాధనతా యత్ర ద్రవ్యాదౌ విధితో
భవేత్, తస్మైవ ధర్మతా జ్ఞేయా ధర్మస్తత్సాధనం యతః’ ఇతి. ‘అపూర్వం చ
యాగాదేవంతరవ్యాపారశ్చక్తిరేవ’తి భాట్టః. తన్నతాశ్రయణే ధర్మస్యాపూర్వ
ద్వారా పురుషాశ్రితత్వం గుణత్వం చావచారికం. ప్రాభాకరాస్తు యాగాదివ్యతిరిక్తం
స్థిరకార్యం లిఙ్గాదివాచ్య మపూర్వమేవ ధర్మ ఇతి ప్రతిపేదిరే. తన్నతే పునస్తస్మాత్
నిష్ఠత్వం గుణత్వం చ సంప్రతిపన్నమేవేతి సుష్మాక్తం పురుషాశ్రితస్య గుణశ్రేష్ఠస్థేతి.
ఊరరీకృత మంగీకృతం, నశ్వేతచ్ఛాస్త్రం న్యాయనిరూపణవరం న పురుషగుణవర్ణనపర
మిత్యాశంక్య తస్యాపి పురుషగుణధర్మనిరూపణార్థత్వాత్తత్రైవ పర్యవసానమ్ అన్యథా
వైఫల్యమిత్యాశయేనాహ—తత్తత్త్వానియేతి.

ఉక్తమర్థముపసంహరణ స్వగ్రంథస్య విద్యత్స్వరిగ్రహమాశాస్తే—అతశ్చేతి. ౯

వర్ణ్యప్రబంధయోరుభయోరుత్కృష్టత్వాదనోన్యముపసాగ్రోహసాగ్రరకభావ
ఇత్యాహ—కాకతీయేతి. కాకతి ర్నామదుర్గా శక్తిరేకశిలానగరేశ్వరాణాం కులదేవతా
సా శక్తిర్భజనీయాస్థేతి కాకతీయః. ‘పృథ్వాచ్ఛ’ ఇతి వైషికశ్చ ప్రత్యయః. ౧౦

తదు క్తం దండినా—

‘ఆదిరాజయశోబింబనూదర్శం ప్రాశస్త్య వాఙ్మయమ్,
తేషామసన్నిధానేఽపి న స్వయం పశ్య నశ్యతి.’ ఇతి.

సూక్తైవ ప్రతిపాద్యమహిమ్నా ప్రబంధమహత్తా.

తదు క్తం ప్రాచా భామహేన—

‘ఉపశ్లోక్యస్య మాహాత్మ్యాదుజ్జ్వలాః కావ్యసంపదః’ ఇతి.

ప్రతిపాదితం చోద్భవేన—

‘గుణాలంకారచారుత్వయుక్తమప్యధికోజ్జ్వలమ్,

కావ్యమాశ్రయసంపత్త్యా మేరుణేవామరద్రుమః’ ఇతి.

రుద్రభట్టేనాపి కథితం—

‘ఉదారచరితనిబంధనా ప్రబంధప్రతిష్ఠా’ ఇతి.

ప్రపంచితం చ సాహిత్యమిమాంసాయామ్—

‘నాయకగుణగ్రథితాస్సక్తిసజస్సుకృతినామాకల్పంతి’ ఇతి.

నిరూపితం చ భోజరాజేన—

‘కవేరీలాపి వాగ్విత్ప్రివిద్వత్కర్ణావతంసతి,

నాయకో యది వర్ణయేత లోకోత్తరగుణోత్తరః’ ఇతి.

అత్ర ప్రబంధమహిమ్నా పర్వోపసార్గరే వృద్ధసంవాదమాహ—తదు క్తం దండి నేతి. అత్ర బింబశబ్దః కర్తృవాచీ. వాఙ్మయాదర్శః కర్తృ అత్ర నలనహుషాద్యసన్నిధానేఽపి తద్యశోబింబప్రతిష్ఠాయా వాఙ్మయాదర్శాభీనతోఽపి క్తేః ప్రబంధమహిమ్నా ప్రతిపాద్యోత్కర్ష ఇతి భావః. కేవలచిత్తోక్తేష్వేతత్పద్యం ప్రతిపాద్యమహిమ్నా ప్రబంధోత్కర్షపరగ్రంథమద్యే లేఖకదోషాభిఖతం తత్తు ‘గౌర్యః కామదుఘానద్భిః’ ఇత్యాద్యేతత్పద్యపూర్వోత్తరశ్లోకపర్యాలోచనయా అస్మదుక్తార్థాపధారణా దుపేక్షణీయమ్.

అథ పర్వమహిమ్నా ప్రబంధోపసార్గరే భామహేనసంవాదమాహ—సూక్తైవేత్యాదినా. నాయకేతి. నాయకః రామాదిః తరళశ్చ, గుణశ్శౌర్యాదయః తంతవశ్చ, ఆకల్పవదాచరంతి ఆకల్పంతి. ‘సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్వా వక్తవ్య’ ఇతి క్విప్. అనేన కర్ణావతంసతిర్యాభ్యాతః

నాయక ప్రకరణమ్.

—●— మహాకులీనత్యాదినాయకగుణాః. ౧౦ —

తత్రైతే నాయకగుణాః—

మహాకులీనతౌజ్వల్యం మహాభాగ్యముదారతా,
 తేజస్వితా విదగ్ధత్వం ధార్మికత్వాదయో గుణాః. ౧౧
 పూర్వశాస్త్రానుసారేణ కతిచిత్కథితా ఇమే,
 ప్రతాపరుద్రదేవస్య గుణా వాచామగోచరాః. ౧౨
 అథైతేషాం స్వరూపముదాహరణం చ, తత్ర—

—●— మహాకులీనతా. ౧౧ —

* మహాకులీనతా నామ కులే మహతి సంభవః,
 యథా—

తాదృచ్ఛధ్యమలోకభాగ్యవిభవాదింద్రాదిబృందారక్షైః
 షోణ్యాం క్రీడితుమిచ్ఛుభిశ్చిరతరం సంప్రార్థితగ వద్దభూః,
 అత్యర్థేందుకులప్రశస్తిమస్మజద్యం కాకతీయాన్వయం
 తస్మిన్ సంప్రతి వీరరుద్రవపుషా జాగర్తి లక్ష్మీవతిః. ౧౩

ఏవమవశ్యం లాక్షోజ్జరగుణో నాయకః కావ్యవర్ణ్య ఇత్యుక్తం తే గుణాః క
 ఇత్యాకాంక్షాయాం పూర్వశాస్త్రానుసారేణ కతిచన గుణాః గణయంతి—తత్రై
 త్యాదినా.

అథైతేషాం యథోద్దేశక్రమం లక్షణోదాహరణే ప్రదర్శయంతి-మహాకులీనతే
 త్యాదినా. 'మహాకులీనతా' ఇత్యత్రాన్యకరస్యామ్ గ్రహణానువృత్త్యా ఖర్ష
 ప్రత్యయః.

౧౧, ౧౨

ఉదాహరణి.—తాదృగితి, అత్ర భూలోకస్య స్వర్గాతికాయైవైభవం కాకతీయ
 నరేంద్రాణామింద్రాదిసాదృశ్యం చ వ్యజ్యతే.

౧౩

❖ జౌజ్వల్యమ్. ౧౮ ❖

* రూపసంపన్న దేహత్వ మాజ్జ్వల్యం పరికీర్త్యతే,
యథా—

మురారే ర్యగి పూర్వం జలనిధిసుతాయాముదభవ-
న్మహాదేవాజ్ఞాతస్య పున రవసీభృద్దుహితరి,
వపుష్టా న్కామోఽయం జయతి జగతీభాగ్యవిభవైః
ప్రతాపశ్రీరుద్ర స్వయ మితి మనీషా మృగదృశామ్.

౧౪

❖ మహాభాగ్యమ్. ౧౯ ❖

* విశ్వంభరాధిపత్యం య త్త న్మహాభాగ్య ముచ్యతే.
యథా—

సేవానమ్రనరేంద్ర మాళివిలసద్రత్నాంశునీరాజితం
రాజ్యశ్రీప్రథమావతారపదవీమారుహ్య సింహాసనమ్,
క్షోణీం రక్షతి విక్రమైరసుపమైః ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతి-
శ్లోఘాలంఘనజాంఘికైర్దుణినిధిః శ్రీవీరచంద్రో నృపః.

౧౫

జౌజ్వల్యమాహ—రూపేతి. మండలముక్తాహరసూపురాంగదాదిచతుర్విధ
భూషణాభావేఽపి భూషితవదనభాసమాన ఆకారవిశేషో రూపం. తదుక్తం భావ
ప్రకాశే—‘అవేధ్యారోప్యవిశ్లేచ్యబంధనీయైరభూషితమ్, యద్భూషితమివాభాతి కద్రూప
మితి కథ్యతే’ ఇతి.

ఉదాహరణి—మురారేరితి. మహాదేవాన్మహాదేవనామకాన్మహారాజాల్ ఆవసీ
భృద్దుహితరి రాజపుత్ర్యాం, ఈశ్వరాత్సార్వత్వ్యామితి చ ధ్వన్యతే. అత్రమదనత్వో
త్ప్రేక్షయా రూపసంపత్తిరుక్తా.

౧౬

మహాభాగ్యమాహ—విశ్వంభరేతి. విశ్వం చిగ్గక్రీతి విశ్వంభరా, ‘సంజ్ఞాయాం
భృతృవృజీ’ త్యాదినా భిక్ ప్రత్యయే, ముమాగమః. తస్యా ఆధిపత్యం సార్వభౌమత్వ
మిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సేవేతి. ప్రథమోఽవతారోఽవతరణం, ‘అవేత్కాస్తోర్లక్షో,
ఇత్యత్ర ప్రాయేణ గ్రహణానువృత్తేరసంజ్ఞాయామపి ఘృష్ణాత్ప్రత్యయః. తస్య పదవీం
సింహాసనస్య రాజ్యలక్ష్యేప్రథమచిహ్నత్వాదితి భావః. ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతీనాం శ్లోఘాయా
ఉత్కర్షస్యలంఘనే జంఘయా చరంతీతి జాంఘికాః శీఘ్రగామినః, ‘చర’ తీతి తక్.
దుష్టనిగ్రహాశిష్టపరిపాలనాభ్యా మఖిలక్షోణీసంరక్షణాదస్య మహాభాగ్యమ్.

—౧౭ డౌ దా ర్య మ్. ౧౭—

*యద్విశ్రాణనతాచ్ఛీల్యమాదార్యం తన్నిగద్యతే.

యథా—

వదాన్యో నాన్యోఽస్తి త్రిజగతి సమో రుద్రన్యపతే.

ర్షణశ్రేణీశ్లాఘాపిహితహరిదీశానయశసః,

సమంతాదుద్భూతైర్ద్విరదమదగంధైః స్ఫురభయః

క్రియంతే యద్విద్యజ్జనమణిగృహప్రాంగణభువః.

౧౬

—౧౮ తే జ స్వి తా. ౧౮—

*జగత్ప్రకాశకత్వం య త్తేజస్విత్వం తదుచ్యతే.

యథా—

సదా తేజో భానా స్ఫురతి జయినః కాకతివిభో,

రరిత్వాభృత్కాంతాచిరురతిమిరాహంకృతిముషి,

డౌదార్యమాహ—యదితి. తచ్ఛీలస్య, భావః తాచ్ఛీల్యం విశ్రాణనే తాచ్ఛీల్యమితి శివభాగవతవత్సమాసః.

ఉదాహరణి—వదాన్య ఇతి. శ్రయాణాం జగతాం సమాహరన్తీ జగదితి 'తద్ధి తార్థే'త్యాదినా ద్విగుః. గుణశ్రేణీశ్లాఘయా గుణగణోత్కర్షణే పిహితం తిరస్కృతం హరిదీశానాం దిక్పతీనాం యతో యేన తస్య. అత్ర సమృద్ధవస్తువర్ణనాదుదాత్తాలంకారః.

౧౭

తేజస్విత్వమాహ—జగదితి.

ఉదాహరణి—సదేతి. జయినో జయశీలస్య, కాకతిదేవతోపాసతో విభుః కాకతి విభుః. మధ్యమవదలోపీ సమాసః. అరిత్వాభృత్కాంతాచిరురాః శత్రురాజస్తీ కుంతలావన తిమిరం తస్మాహంకృతిముషి గర్వనిర్వాహకే, ప్రియవియోజనేన తన్నివర్తకత్వాదితి భావః. తేజోభానా సదా న దివైవ స్ఫురతి సతీతి భావలక్షణా సప్తమీ. జరంతి జీర్ణాని, సర్వదా ప్రకాశవిరహాద్ధనీభూతానీత్యర్థః. 'జీర్ణతే రత్న' నితి భూతే అత్సప్సృత్యయః. తాన్యద్దామాని బహుళాని తమాంసి యాసాం తాసాం తథోక్తానాం, సమార్యం వశ్యంతీత్యసూర్యంవశ్యాః, 'అసూర్యలలాటయోర్ద్వళి తపో' రితి ఖశ్వి త్యయః. 'అరుద్ధి వృష'దిత్యాదినాముమాగమః. 'ఉపపద మతి' జితి సమాసః, అత్రన ఇస్సూర్యకర్తికయా దృశిక్రియయా సంబంధః, సతు సూర్యస్థయా సత్తయా. అతో సూర్య మిత్యసమర్థసమాసః. తథాసి సాధు రేవ. యదాహ భగవాన్సామ్యకారః.—'అవశ్యం

ప్రకాశవృత్తతిర్భవతి జరదుద్ధామతమసా-
మసూర్యంపశ్యానా మవధిగిరిపాశ్చాత్యదృషదామ్.

— వైదగ్ధ్యమ్. —

*కృత్యవస్తుషు చాతుర్యం వైదగ్ధ్యం పరికీర్త్యతే.

యథా—

చాతుర్యం కిము వర్ణ్యతే గుణనిధే శ్రీసీరరుద్రప్రభో -
ర్యత్రానోన్యవిరుద్ధయోరపి మహద్వాణీశ్రియో రాజ్ఞవమ్,

కన్యచిన్నఞ్ సమాసస్యాసమర్థస్య గమకస్య సాధుత్వం వక్ష్యం అసూర్యంపశ్యాని
ముఖా' నీతి. తాసామవధిగిరే లోకాలోకపర్వతస్య పాశ్చాత్యదృషదాం అప్రకాశ
ప్రదేశవర్త్యులనాం, ప్రకాశవృత్తతిర్భవతి, ప్రకాశజ్ఞానం, యద్వా—అయం ప్రకాశ
శబ్దవాచ్య ఇతి శృంగ్రహికయా సంగ్రహః. అత్ర సూర్యప్రకాశరహితయోరపి దేశ
కాలయోరతివేల ప్రకాశజననా ల్లోకోత్తరమస్య తేజస్విత్యవతి భావః.

వైదగ్ధ్యమాహ—కృత్యేతి. కృత్యవస్తుషు కర్తవ్యార్థేషు, చాతుర్యం ప్రయోగ
కౌశలం.

ఉదాహరణి—చాతుర్యమితి. 'యత్ర విద్యా న తత్ర కీర్త్యత్ర శ్రీ ర్న సర
స్వతీ' ఇతి న్యాయేనానోన్యవిరుద్ధయోరపి వాణీశ్రియో, యత్ర వీరరుద్రే, మహా
దాక్షం సాహర్షమ్, ఏకత్రావస్థానమితి యావత్. అస్తీతి గమ్యతే. 'అస్తిర్భవతిపరో
ఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతి మహాభాష్యకారవచనాత్. ఉక్తన్యాయస్తు వీరరుద్రవ్య
తిరిక్తనిర్గుణభూపాలవిషయ ఇత్యర్థః. ఆభ్యాం శ్రీవాణీభ్యాం, సహేతి శేషః. అత్ర
సహాదిశబ్దాప్రయోగేఽపి తదర్థగమ్యతాయాం 'వృద్ధోయానే'తి జ్ఞాపనాత్ప్రతీయా.
సదృశై స్వస్వశీలాచితై రుపచారైః ప్రియాచరితసత్కారవిశేషైః లలితాం, హృష్టా
మిత్యర్థః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'ఉపచారో యథాసత్త్వం స్త్రీణామల్పఽపి
హర్షదః, మహానవ్యన్యథా యుక్తో నైవ తుష్టికరో భవే' దితి. ఉపచారలక్షణమపి
తత్రైవ—'వాసోఽంగరాగాభరణమాల్యశయ్యాసనాదిషు, యత్ర యత్ర స్పృహ తత్ర
దోశకాలానుమాల్యతః. ఆత్మాదరేణ సత్కార ఉపచారఇతీ రితః' ఇతి. ఆభ్యామిత్యత్రా
ప్రధానే తృతీయావిధానేఽపి శ్రీవాణీశ్శాబ్ద వివోచనసర్వభావః, న త్వాద్ధః. 'సహ
కాఖయాప్రస్తరం ప్రహరతీ'త్యత్ర ప్రహరణే శాఖాప్రస్తరయోరివ తయో ర్భువశ్చ
సమప్రధానభావోపపత్తేః; అన్యథా ఆనాచిత్యాదితి రహస్యమ్. అత స్త్రీసోఽపి సదృ
శోపచారసంతుష్టా ఇతి భావః. తాం భువం, న నృపతిః, తత్తాదృశశబ్దయోః స్వరూప

కిం చాభ్యాం సదృశోపచారలలితాం తత్తాదృశై రుత్సవై-
ర్ని సాసపత్న్య మిమాం భువం స నృపతి ర్ధత్తే దిశాం జిత్వరః. ౧౮

❖ ధార్మికత్వమ్. ❖

*ధర్మైకాయ త్తచి త్తత్వం ధార్మికత్వ ముదీర్యతే,
యథా—

పరిహాసేఽ పృనౌచిత్యం స్వప్నేఽ పృన్యవధూకథామ్,
శత్రావప్యగుణారోపం కాకతీంద్రో న మృష్యతి. ౧౯

❖ ఆదిగ్రహణన్తహామహిమత్వ పాండిత్యప్రభృతయః. ❖

❖ మహామహిమత్వమ్. ❖

* తన్తహామహిమత్వం స్యాద్యా పునర్దేవతాత్వతా.

యథా—

కౌసల్యాఽఽసీ త్ప్రథమజననీ దేవకీ చ ద్వితీయా
విష్ణోర్దాతా తదను మహితా ముమ్మడంబౌ తృతీయా,
యస్త్రేతాయాం రఘుపతి రధూ ద్ద్వాపరే శౌరి రాసీ-
త్రాతుం ఊీణీం స జయతి కలౌ వీరరుద్రావతారః. ౨౦

ప్రకారస్థానకయోః భంజనుబ్బాదివద్విశేషణసమాసః. వక్తు మశక్త్యై రిత్యర్థః. ఉత్సవైః
హర్షోత్సాదకవ్యాపారైః, 'ఉత్సాతే హర్షమిత్యేష ఉత్సవః పరికీర్త్యత' ఇతి తత్తై
వోక్తేః. మిథో విరుద్ధానామేతాసామన్యోన్యానురాగజననేన వశీకరణాదైవదగ్ధి
ముక్తం. వితరణవిద్వద్గోష్ఠీప్రచారంజనాదిభిః శ్రీవాణీధరణీర్నిర్విరోధం పోషయతీతి
భావః.

ధార్మికత్వ మాహ.—ధర్మేతి. ధర్మం చరత్యాసేవత ఇతి ధార్మికః. 'సకృ
తకృతఫల్లోన ధార్మిక' ఇతి వృత్తికారః. తస్య భావస్తత్త్వం.

ఉదాహరతి.—పరిహాస ఇతి. అనౌచిత్య మన్యద్రవ్యాభిలాషానృతభాషణాది
హేతుకమిత్యర్థః. పరిహాసాదావప్యనౌచిత్యాదికమసహమానస్య ధార్మికత్వం కిము
వక్తవ్యమితి భావః. ౧౯

ఆదిగ్రహణసంగృహీతేషు మహామహిమత్వ మాహ.—తదితి. ఉదాహరతి. కౌస
ల్యేతి. కౌసలస్థాపత్న్యం స్త్రీ కౌసల్యా. 'వృద్ధేతోఽసలవాదాఙ్గాజ్' ఇతి ష్యాజ్ ప్రత్య
యే టావ్. తద్దేవకీత్వం, అను వచ్చాత్, దేవకీత్వానంతరమిత్యర్థః. అనుర్లక్షణే, ఇతి

అత్ర గరుడధ్వజాత్మకతయా మహామహిమతోక్తా

— పాండిత్యమ్. ౧౭ —

*సర్వవిద్యాధికత్వం యత్పాండిత్యం తదుదాహృతమ్.

యథా—

గోష్ఠీభిః పరితోషయన్పుష్పగణాన్షడ్ధర్మసీమభిః

సత్సారస్వతమార్గదర్శనచక్రైః సూన్యకైః కవీన్మీరిణయన్,

సంగీతోపనిషద్రహస్యపిశునై రాత్రోద్యయోగ్యక్రమైః-

ర్థిన్వన్మనసి వైచికాన్విహరతే శ్రీకాకతీంద్రో నృపః.

౨౧

అథ నాయకగుణనిరూపణానంతరం నాయకస్వరూపం నిరూప్యతే—

— నాయకస్వరూపమ్. ౧౮ —

*యశఃప్రతాపసుభగో ధర్మకామార్థతత్పరః,

కర్మప్రపచనీయత్వాత్తద్యోగే ద్వితీయా. మహితా పూజ్యమానా. 'మతిబుద్ధి'త్యాదినా
వర్తమానేక్తః. అత్ర విష్ణ్వవతారత్వేన దేవతాత్మకత్వా న్నహామహిమత్వమ్.

పాండిత్య మాహ—సర్వేతి.

ఉదాహరతి. గోష్ఠీభిరితి. వజ్రాం దర్శనానాం పాణిన్యాదిప్రస్థానానాం సమా
హరః షడ్ధర్మసీ, 'పాణినీచక్రమిసే శ్చైవ వ్యాసస్య కపిలస్య చ, కణాదస్యాక్షపాదస్య
దర్శనాని షడేవహి' ఇత్యాదుః. ద్విగుత్వాత్, జీవ. సా సీమా గోచరో యాసాం
తాభిప్రభోక్తాభిః, గోష్ఠీభి శ్చాస్త్రప్రసంగైః, సత్సారస్వతమార్గస్య సత్క-వితామార్గస్య
దర్శనంప్రకాశం, దృశేర్ణ్యంతాఃస్మిన్. తేన విత్తైః ప్రచ్ఛక్తైః, 'తేన విత్త శుచ్చంచుప్ప
ణపా' వితి చణ పృత్యయః. సంగీతోపనిషద్రహస్యపిశునై నాట్యవేదమర్కోద్భూతకైః,
ఆతోద్యయోగ్యక్రమైః తతాదిచతుర్విధవాద్యోచితపరిపాటిభిః, వీణా శిల్పమేషాం
వైచికాః తాన్, ధిన్వన్ శ్రీణయన్, అత్ర విభో స్సర్వవిద్యావిశారదత్వా దఖండం
పాండిత్యమితి భావః. ప్రభృతిగ్రహణాద్వనీతత్వాదయో యే దశరూపాఃక్తా స్తే
తత్రైవ ద్రవ్వవ్యాః. యథాసంభవమతే స్త్రీపుంససాధారణా గుణాః. పురుషమాత్రసియ
తాస్త్యస్త్యైపి శోభాదయః. తదుక్తం.—'శోభావిలాసో మాధుర్యం గాంభీర్యం స్థైర్య
తేజసీ, లలితోదార్య మిత్యస్తౌ సాత్వికాః పారుషా గుణాః' ఇతి.

తేఽపి తత్రైవ ద్రవ్వవ్యా ఇత్యుపేక్ష్య నాయకలక్షణం ప్రతిజానీతే—ఆధృతి.

లక్షయతి—యశ ఇతి. గుణైః పూర్వోక్తైః స్వాధ రణైర్మహాకులీనతాదిభిరసా
ధారణై శ్శోభాదిభిశ్చ అధ్య ఇత్యేతావదేవ సామాన్యలక్షణమ్. నయతి ప్రాప్నోతి

ధురంధరో గుణాధ్యశ్చ నాయకగ పరికీర్తితః.

౨౨

యథా—

ధర్మాలంబసముచ్చితాం త్రిభువన సైకాతపత్రశ్రియం
ధత్తే కాకతివీరరుద్రనృపతేస్సార్థం యశోమండలమ్,
ఛాయేవాస్య సభస్థస్థీకువలయశ్యామేయమాలోక్యతే
తన్మన్యే నియతం ప్రతాపతపనస్తస్యోపరి ద్యోతతే.

౨౩

—ధర్మకామార్థతత్పరత్వమ్. ౨౨—

యథా—

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీ రథో ధర్మ ఇవ స్థితః,
కామస్తా వివ తౌ కామ ఇవ రుద్రనరేశ్వరే.

౨౪

వృత్తం ఫలం చేతి నాయక ఇతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రబంధవ్యాపీ ఫలవానిత్యసి విశేషో
ద్రవ్యవ్యః. చ శబ్దోఽనుక్షసముచ్చయార్థ సున్నుత్తమమధ్యమాధమభేదేన త్రివిధో
నాయక ఇతిమం విభాగమాకర్షతి. లేనోత్తనకలగుణసంపన్నః ప్రబంధవ్యాపిఫలశిరస్కు
వ్యాపార ఉత్తమః. కలిపయగుణహీనో మధ్యమః, బహుగుణహీనోఽధమ ఇతి వివేకః.
అత్ర ధార్మికత్వాదయ ఇత్యాదిగ్రహణ సంగృహీతానాం యశఃప్రతాపాదీనాం గుణా
ధ్యవదేనైవోపాత్తానామపి పునరుపాదానమేలేషాం సర్వేష్యసి నాయకేష్వావశ్యకత్వ
మభివ్యంజయతుమితి రహస్యమ్. సత్సమాఖ్యా యశః కోశదండజం లేజఃప్రతాపః
ధర్మాదయః ప్రసిద్ధాః. ధూరేవ ధురా, 'టాబంతత్వం హలంతానా' మితి వచనాట్టాప్.
తాం ధారయతీతి ధురంధరః. 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజీ' త్యాదినా భిశ్ ప్రత్యయః.
'ఘత్యనవ్యయస్యే'తి ప్రాసవ్యః 'ఆరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః.

౨౫

తత్ర యథాయోగముదాహరతి—ధర్మేతి. ధర్మ ఏవాలంబో దండః తస్మిన్
సముచ్చితాం విస్తారితాం, త్రిభువనస్థేతి సమాహరద్విగుణః పాత్రాదిత్వాన్నస్త్రీత్వం
స్థారం ప్రభూతం, అత్ర త్రిభువనోల్లంఘనః కీర్తిమండలాతపత్రస్యోపరి ప్రతాప
తపసః ప్రకాశత ఇత్యుత్పేక్షణా దర్శించినసూర్యాదిమహాసాం ఛత్రాధః భవితమణి
గణవదవభాసమానత్వం కీర్తిప్రతాపయో శ్చంద్రసూర్యాధికత్వం చ వ్యజ్యతే.

౨౬

ధర్మ ఇతి. అత్ర ధర్మార్థయోః పర్యాయేణోపమానోపమేయభావాదుపమే
యోపమాలంకార ఇతి వక్ష్యతి. ఏతేనానయోరన్యోన్యమేవ సాదృశ్యం. సర్వేత్తస్య
ద్యౌశ్ఽన్యః కోఽపీతి వ్యజ్యతే. ఏన ముత్తరాధేఽపి యోజ్యం.

౨౭

—ॐ ధురీణతా. ॐ—

యథా—

గాయంతీరనుమోదతే నిజవధూశ్చేష శ్శిరఃకంపనైః
లక్ష్మీం ప్రీణయతేఽన్య కచ్చపపతి ర్వక్షస్థస్సీదర్శనాత్,
దిక్షాగాశ్చ కరేణుకా శుచ మపాకుర్వంత్యనుప్రజ్యయా
దోష్టా కాకతివీరరుద్రనృపతౌ విశ్వంభరాం బిభ్రతి.

౨౫

—ॐ గుణాధ్యత్వమ్. ॐ—

యథా—

ముఖైస్సహస్రేణ ఫణీ వదే చ్చేత్కరైస్సహస్రేణ లిఖే ద్వివస్వాక్,
నేత్రైస్సహస్రేణ హరి శ్చ పశ్యేత్ స్థానే గుణా న్కాకతివీరభర్తుః.
అథ నాయకవిశేషా నిరూప్యన్తే—

—ॐ నాయకవిశేషాః. ॐ—

ఉదాత్త ఉద్ధత శ్చైవ లలితశ్శాంత ఇత్యపి,

ధురీణతేతి. 'భస్మర్వధరా' దిత్యత్ర ఖితియోగవిభాగాష్టప్రత్యయః.

గాయంతీరితి. స్వభర్తృభారావతరణసంతోషభరాద్వీరరుద్రకీర్తిమేవేతిభావః.
కచ్చపపతిరాదికూర్తావతారో హరిః, అపాధభారత్వాదాలింగనార్థం వక్షస్థస్సీదర్శనాత్,
దృశ్యేణ్యంతాల్ల్యుట్. లక్ష్మీం ప్రీణయతే 'ప్రీణోతర్షణే' ఇత్యస్తాధాతో
కౌరదికాణ్ణిచి 'ధుష్ప్రీణోర్ముగ్ధకప్యః' ఇతి నుక్. అనుప్రజ్యయా రంతు
మనుధావసేన, 'ప్రజ యజోర్భావేక్య'బితి క్యప్. కరేణుకాశుచం విప్రలంభజనితాం,
అద్యేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే. శేషాదయో భువం బిభ్రతి శేషాదీంస్తు కూర్మరాజ
ఇత్యాగమః. శేషాదిభరణీయాం విశ్వంభరాం వీరరుద్రో భుజేనైకేన బిభ్రతీతి విశ్వాతి
కాయధురంధరత్వమస్మోక్తం.

౨౬

ముఖై రితి. కరైరిత్యత్రాంశుహస్తయో రభేదాధ్యవసాయాల్లేఖనసాధనత్వం
విజ్ఞేయం. వదేదత్యా దా 'అర్దై కృత్యత్పచ' శ్చేత్కర్తార్థే లిజ్ ప్రత్యయః. శేషాదయః
ఏవాస్య గుణానా మభివదనాదీ న్యర్హంతి. తథాచే ద్యుక్తమితి వాక్యార్థః. అసంఖ్యేయా
గుణా ఇతి భావః. సహస్రేణేత్యత్ర సంఖ్యేయబాహుశ్యేఽపి 'వింశత్యాద్యాస్సదైకత్యే
సర్వాస్సంఖ్యేయసంఖ్యయో'రిత్యమరవచనాదేకత్వమవగంతవ్యమ్.

౨౭

అథ ధీరోదాత్తాదయశ్చత్వారో నాయకాస్సర్వరససాధారణాస్తేషామేవ శృం
గారాశ్రయతయాఽనుకూలాదిభేదేన ప్రత్యేకం చతుర్విధానాముత్తమమధ్యమాధమ

ధీరపూర్వా ఇమే పూర్వై శ్చత్వారో నాయకా స్తస్మిన్ ౨౭

తత్ర సర్వరససాధారణా శ్చత్వారో నాయకాః ధీరోదాత్తధీరో
ద్ధతధీరలితధీరశాన్తాః ఏతేషాం స్వరూపముదాహరణం చ.

భేదేన పునః ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యేఽష్టా చత్వారింశద్భేదాః. ధీరోదాత్తాదిశబ్దాశ్చ
మహావీరచరితాదిమహాప్రబంధేష్వేకస్యానేకరూపాభిధానేన వత్సవృషభమహాత్మాది
శబ్దపదపథావచినో న జాతివాచిన ఇతి ప్రతిపాదితం † దశరూపకే. తత్ర కలిచిల్ల
క్షణోదాహరణాభ్యాం ప్రదర్శ్యంతే—అథేత్యాదినా. ఉదాత్తఇతి. ధీరపూర్వాః ఉదా
త్తాదయ ఇత్యుక్తే ధీరశబ్దపూర్వా ఉదాత్తాదిశబ్దా ఇత్యుక్తం స్యాత్ అతోఽత్ర
శబ్దపరేణార్థలక్షణా కథంచిత్రలూప్యి. ౨౭

అత్ర ధీరోదాత్తాదీనాం సర్వరససాధారణ్యేఽపి యథాక్రమం వీరరాద్ర
శృంగారశాంతిప్రధానత్వం వక్ష్యమాణవిశేషలక్షణవర్ణాలోచనయా విశ్లేయమితి
*రహస్యమ్.

† ధీరలితాదిశబ్దాశ్చ యథోక్తగుణమూరోపితావస్థాభిధాయినో వత్సవృషభ
మహాత్మాదివన్నజాత్యా కల్పిదవస్థితరూపా లలితాది రస్తి. తదాపి మహాకవిప్రబంధేషు
విరుద్ధానేకరూపాభిధానమనంగతమేవ స్యాత్. జాతే రసపాయిత్యాత్. తథా చ భవ
భూతివైక ఏవ జామదగ్న్యః 'బ్రాహ్మణాతిక్రమత్యాగో భవతామేవ భూతయే,
జామదగ్న్యః శ్చ వో మిత్రమన్యథా దుర్తనాయతే' ఇత్యాదినా రావణం ప్రతి
ధీరోదాత్తత్వేన 'కైలాసోద్ధారసార' ఇత్యాదిభి శ్చ రామాదీన్ప్రతి ప్రథమం ధీరో
ద్ధతత్వేన పునః 'పుణ్యా బ్రాహ్మణజాతిః' ఇత్యాదిభిశ్చ ధీరకాన్తత్వేన ఉపవర్ణితః. నచా
వస్థాన్తరాభిధానమరుచిత మక్షభూతనాయకానాం నాయకాన్తరాపేక్షయా మహా
సత్త్వాదేరవ్యవస్థితత్వాదజ్ఞేన స్తు రామాదే రేకప్రబంధోపాత్తా న్ప్రత్యేకరూపత్వా
దారంభోపాత్తావస్థాతోఽవస్థాన్తరోపాదానమన్యాయ్యమ్. యథోదాత్తత్వాభి మతస్య
రామస్య ఛద్వనా వాలివధాదమహాసత్త్వతయా స్వావస్థాపరిత్యాగ ఇతి. వక్ష్య
మాణానాం చ దక్షిణాద్యవస్థానాం పూర్వాం ప్రత్యవ్యయా హృత ఇతి నిత్యసా
పేక్షత్వేనావిర్భావాదుపాత్తావస్థాతోఽవస్థాన్తరాభిధానమజ్ఞాజ్ఞేనోరవ్యవిరుద్ధమ్.

* ఏతద్రహస్య విజ్ఞానార్థం నాయక ప్రకరణస్య అస్తే విద్యమానాః ౭౧, ౭౨,
౭౩ శ్లోకాః ద్రవ్యవాళిః.

— శీరోదాత్తః. ౧౭ —

* మహాసత్వోఽతిగంభీరః కృపావానవికత్తనః,
ప్రతాపదుద్రవధీరో ధీరోదాత్తస్స సమృతః.

౨౮

యథా—

సందిగ్ధే కృపయా మృదుః ఊణమరీఁ హంతుం ధృతాసిః పురః
శౌర్యశ్రీప్రణయప్రశంసిషు నమద్భూర్గజ్జితే వందిషు,
అకారాన్సుఖరోషహర్షవిశునాఁ వక్త్రే న భత్తే మనాఁ
త్రైలోక్యాతిశయాభుక్తిః త్రిసుభగశ్రీవీరరుద్రో నృపః.

౨౯

— శీరోద్ధతః. ౪౭ —

* దర్పమాతస్సర్వభూయిష్ఠశ్చండవృత్తిర్వికత్తనః,

తత్ర ధీరోదాత్తమాహ—మహాసత్త్వ ఇతి. శ్రౌధాద్యసభిభూతాంతకరణో
మహాసత్త్వః ఆయమేవ ధీర ఇత్యాహుః. అత్రత్యధీరశబ్దేన తూద్యోగాదేరచలితత్వలక్షణః
ధీరశ్చాస్త్రచక్షుర్వాఽభిధీయత ఇతి న పానరుక్త్యమ్. సత్త్వసి వికారే సావహిత్యోగంభీరః,
సరదుక్షభావపరణేచ్ఛుః కృపావాఁ, అత్తశ్లాఘావహీనోఽవికత్తనః, 'అనుదాత్రేతశ్చ
హలాదే' రితి యుచ్ఛే. ఏవంగుణో యః ప్రతాపదుద్రవద్వర్తతే స ధీరోదాత్త ఇతి
మోజనా. ఏవం చ సర్వోత్కర్షణే వృత్తిరౌదాత్త్యమితి ఫలితం. అత్ర శ్లైర్వాది
హమాన్యగుణానాం విశేషలక్షణేషాపాదానం తత్రావశ్యకత్వసూచనార్థమ్.

౩౦

ఉదాహరణి, సందిగ్ధ ఇతి. కృపయా మృదుః న తు కాతర్యేణేత్యనేన మహా
సత్త్వోచ్ఛతే. ఊణ మల్పకాలమేవ, పశ్చాత్తు హంత్యేవేతి శ్లైర్వం. పురస్థితా
రీఁ, నతు పలాయితానితి ధార్మికత్వం శౌర్యేతి. వందిషితప్రశంసాకర్ణనేనైవ లజ్జ
సూనస్యాత్తశ్లాఘా తు దూరత ఏవే త్యవికత్తనత్వం, నమద్భూత్వం లజ్జానుభావః,
శ్లైస్సంభవజన్య ఆనంద స్సుఖం, సాపరాధవిషయోఽమర్షో రోషః, ఇష్టలాభజన్యో
ఘనః ప్రసాదో హర్షః, లేషాం పిశునాఁ సూచకాః అకారాః అక్షిణిమీలనభృ
ంటిముఖరాగాదీఁ, వక్త్రే మనాగోషదపి, న భక్త ఇత్యవహిత్యయా గాంభీర్యం. శ్రయో
గాకా నైలోక్యం 'తదతిశయాభు' రితి వధుసిపాసుప్రస్థుతిత్యాద్వివీతీయా సమాసో
ద్రవ్యవ్యుత్పత్తిః. శీఘో వక్తవ్యా దాభుప్రీత్యయః. అత్ర శ్లైర్వధార్మికత్వకీర్తయ స్సాధా
నా గుణాః, కృపాదయస్త విశేషా ఇతి వివేకః.

౩౧

ధీరోద్ధత మాహ—దర్పేతి. దర్పశ్శౌర్యాదిమదః, మాత్సర్యమనహసమ్ ఆసూ

మాయావీ సులభక్రోధస్స ధీరోద్ధత ఉచ్యతే.

30

యథా—

రే రే ఘూర్జర ! జర్జరోఽసి సమరే లంపాక ! కిం కంపనే ?
వంగ ! త్వంగసి కిం ముథా ? బలరజఃకాణోఽసి కిం? కోంకణ!
హూణా ! ప్రాణపరాయణో భవ మహారాష్ట్రా పరాష్ట్రోఽస్యమీ
యోద్ధారో వయమిత్యరీనభివంత్యంధ్రక్షమాభృద్భటాః. 30
అత్ర భటానాం ధీరోద్ధతత్వమ్—

—ధీరలలితః, ౨౯—

*నిశ్చింతో ధీరలలితః కలాసక్తః స్సుఖైకభూః.

యథా—

శౌర్యోష్ఠా నిరవగ్రహః ప్రతిన్మపాస్సర్వేఽపి నమ్రాకృతాః
పాతిప్రత్యముపైతి భూరియమయం నాథస్వయంభూశ్చివః,
ధీరోఽయం యువరాజ ఏవ వహతి శ్రీవీరరుద్రో ధురం

యేతి యావత్. తాభ్యాం భూయిష్ఠః, చండవృత్తిః రాద్రః, వికత్తనః ఆత్మశ్లాఘాపరః,
మంత్రాదిబలేనావిద్యమానపస్తుప్రకాశకః కేవలవంచతో వా మాయావీ. 30

ఉదాహరణి—రేరే ఇతి. 'హీనసంబోధనేతు రే' ఇత్యమరః. తస్య ప్రతివాక్య
మావర్త్యమానస్య 'వాక్యాదేరామంతితస్యాసూయానమృతిశోపమత్సనభర్తసే' ద్వీతి
యథాయోగ మసూయాద్యర్థేషు ద్వీర్భావః. అత్ర 'స్వరితమామ్రేడిత' ఇత్యాదినా
ప్రాప్తస్య ప్లుతస్య 'సర్వ ప్లుతస్సాహస మనిచ్ఛతా విభాషా వక్త' వ్యేతి పాక్షికః ప్రతి
షేధః. కాస్త్రత్యాగస్సాహస మితి హరదత్తః. అత్ర ఘూర్జరాదివాక్యేషు యథాయోగ
ముద్భావితైర్దర్శమాత్సర్యాదిభిర్వోద్ధారో వయమిత్యాత్మశ్లాఘాయా చాంధ్రక్షమాభృద్భ
టానాం ధీరోద్ధతత్వమ్. 30

ధీరలలితమాహ—నిశ్చింత ఇతి. సుతసచివాదివినిహితయోగక్షేమతయా చింతా
విరహితో నిశ్చింతః, ఆత ఏవ కళాసు గీతాదిష్వానక్తః, సుఖి భోగప్రవణిః, శృంగార
ప్రధానత్వాత్ సుఖమరాకారోమృదుః.

ఉదాహరణి—శౌర్యేతి. అత్రానర్గళశౌర్యాదిభి ర్దైవానుమాత్యేన యువరాజ

'సుఖి మృదుః' ఇతి పాతాన్తరమ్.

సర్వామిత్యనుమోదతే ప్రతికలం శ్రీకాకతీంద్రో నృపః. 3.9

❖ ధీ ర కా న్తః. ❖

* ధీరశ్శాంతః ప్రసన్నాత్తా ధీరశాంతో ద్విజాదికః,

యథా—

వీరం రుద్రనృపాలరత్నమభితః స్లాప్తోదయం మోదతే

సంఖ్యావద్గణ ఏష పూషణమివ ప్రత్యగ్రమబ్జాకరః,

ఉన్నీలత్కమలావిహారవసతిర్భుత్వా వికాసైర్నిజై-

ర్విశ్వామోదముదంచయన్న విరతం దోషావసానోత్సుకః. 3.3

అత్ర విప్రాణాం ధీరశాంతత్వమ్.—

❖ శృంగారనాయకా నిరూప్యతే. ❖

* అథ శృంగారవిషయాశ్చత్వారో నాయకా ఇమే,

అనుకూలో దక్షిణశ్చ ధృష్టశ్శత ఇతి స్మృతాః. 3.4

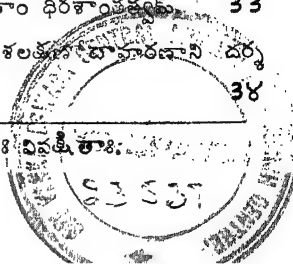
ధురంధరత్వేన చ నిశ్చింత స్ఫుకలకలానుభవ మనుభవతీతి వీరరుద్రకులజ్యేష్ఠస్య ధీరలలితత్వమ్. 3.5

ధీరశాంతమాహ—ధీర ఇతి. వివేచకః క్లేశసహిష్ఠు ర్వా ధీరః. శమప్రధానశ్శాంతః, హృష్టాంతఃకరణః ప్రసన్నాత్తా, ద్విజాదికఇత్యాదిగ్రహణాద్వణిక్సచివో వివక్షితౌ. 'సామాన్యగుణయుక్తస్తు ధీరశాంతో ద్విజాదిక' ఇతి † కేచిత్.

ఉదాహరతి—వీరమితి. సంఖ్యా జ్ఞానం తద్వతాం విదుషాం గణః సంఖ్యావద్గణః, స్లాప్త ఉదయోఽభివృద్ధిరన్యత్రోదయాచా యేన తం తథోక్తం, ప్రత్యగ్రమభయత్రాభినవం, ఉన్నీలంత్యా ఉల్లసంత్యాః కమలానూన్యంపత్యై రన్యత్ర లక్ష్మ్యోః విహారవసతిః, వికాసై రుత్పవాదిభి రన్యత్ర దళవిశ్లేషైః, విశ్వస్యామోదం హర్షమన్యత్ర గంధవిశేషం, ఉదంచయన్నుద్బోధయత్; దోషావసానం పాపోపశమః అన్యత్ర, దోషాయా రాత్రే రవసానం ప్రభాతం, 'దోషా రాత్రిముఖే రాతావతానవ్యయ మప్యసా' వితి విశ్వః. తత్రోత్సుక ఇతి. అత్ర దోషావసానేత్యాదౌ ధైర్యశాంత్యోర్విశ్వామోదమిత్యాదౌ ప్రసాదాదేశ్చ ప్రతిపాదనాద్విప్రాణాం ధీరశాంతత్వమ్. 3.3

అథ శృంగారనాయకానాం యథాక్రమ ముద్దేశలక్షణం (వివరణ) నిరూపయతి—అథేత్యాదితా. 3.4

† కేచిచ్ఛబ్దేన దశరూపకసాహిత్యదర్పణకారాదయః వివక్షితాః.

—ॐ అనుకూలః. ॐ—

ఏహం స్వరూపముదాహరణం చ—

* ఏకాయత్తోఽనుకూలస్వాత్.

ఏకస్యాం నాయికాయాం విశేషానురక్తోఽనుకూలో నాయకః.

యథా—

కిం నామాచరితం తపస్సఖి ! భువా యస్యాః పతిర్గీయతే
వీరో రుద్రనృపః క్వ తత్సుచరితం తస్య ప్రియా స్యాం యతః,
జానే మానిని ! మా విషద పురతః ప్రఖ్యాప్య నామ స్థిరాం
త్వాం రత్నాకరమేఖలాం త్వయి సదా సక్తం విధాస్యే సృవమ్.

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య ఊహ్యాం విశేషానురాగో వ్యజ్యతే దే
వధ్వాస్థిరా రత్నాకరమేఖలేతి తన్నామగ్రహణేన స్నేహప్రఖ్యాపః
క్రియతే.

—ॐ ద ఊ ణః. ॐ—

* తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః,

అనేకాసు నాయికాసు అవైషమ్యేణ స్నేహానువర్తే దక్షిణ
నాయకః.

యథా—

సర్వోక్త్యైవ నిమంత్రితా స్తరకళాకేళీషు కాచిన్తయా

తత్రానుకూలమాహ—ఏకేతి. సత్స్వపి నాయకాంతరేష్వితి శేషః.

తదేవాహ—ఏకస్యామితి. ఏకజానిరేవానుకూలః యథా రామాదిరిత్యన్వే.

ఉదాహరణి—కిమితి. నాయికావాక్యమేతత్. భువా కయాచిన్నాయకయా
నామేతి సంభావనాయాం. యతస్సుచరితాత్. అథ సఖి సాయికామాహ—జానఇ
నాయకఘటనోపాయమితి శేషః. 'అనుపసర్గాద్' ఇత్యాత్మనేపదమ్. నామేతి కుత
యాం. అనురాగోత్పాదనార్థం సపత్నీనామసామ్యేన నాయికాప్రకాశనస్య కుః
తత్వాత్. 'నామ ప్రకాశ్యసంభావ్యకుతస్సాభ్యుపగమేషు' చేతి విశ్వః. అత్ర రాజ్య
భూమా విశేషానురాగోఽన్యత్ర స తథేత్యానుకూల్యమ్.

దక్షిణమాహ—తుల్య ఇతి. స్నేహానువర్తతే తాచ్ఛిల్పేన స్నేహానువర్తి.

ఉదాహరణి—సర్వేతి. అగ్రామ్య ఇష్టజనావర్జనరూపః పరిహాసో నర్క. కేళిష్వి
విషయసప్తమి. స్వాభిమతభావప్రకాశకో దృగ్వికార ఆకూతమ్. తదుక్తం—'అక

సాకూతేన విలోకనేన హృదయం కన్యైచిదావిష్కృతం,
కస్యాశ్చిత్ప్రహితః ప్రసాధనవిధిర్హృతీకరేణ క్వ వా
గంతాస్తీ? తస్యనుచింతయైవ నృపతేరాసీత్ప్రభాతా నిశా.

3౬

తథాచ—

వాణీం ముఖేన నేత్రాభ్యాం శ్రియం దోష్టా చ మేదిసిం,
మానయం స్తుల్యతాం ధత్తే తాసు రుద్రనరేశ్వరః.

3౭

—౧౧ ధృష్టః ౧౧—

* వ్యక్తాగాః గతభీ ర్ధృష్టః

స్పష్టం.

యథా—

రాజ్యశ్రీపరిభోగశంసి భవతస్సర్వాంగమాలోక్యతే
కస్తత్రావినయోఽస్తి? సాహసమిదం తన్నామ మయ్యర్పితమ్,
జానే త్వాం బహువల్లభం కిమవరం వక్తవ్య? మల్పా వయం

తం తద్యత్రభావసోఽచ్యుభిష్టో విభావ్యత' ఇతి. ప్రసాధనవిధిః ప్రచ్ఛందనాభరణాదిః,
ప్రభాతేతి. ప్రభాతప్రాయేత్యర్థః. ఆత్ర వాక్యత్రయే యథాక్రమముక్తివిశేషేణ
కలావినోదస్య, విలోకనవిశేషేణ వక్షస్ఫలవిష్కరణస్య, కరేణ వశీకరణస్య చ సూచ
నాద్వాణీలక్ష్మీవసుంధరాః ప్రతీయంతే, ఆత్రాప్రభాతమనిశ్చితగంతవ్యతయా చింతా
కులత్వేనాస్య సమానురాగత్వప్రతీతేర్దక్షిణోఽయం నాయకః.

3౮

ఉదాహరణాంతరమాహ—వాణీమితి. ఆత్ర వాణ్యాదీనాం వాచ్యత్వా
స్పృహాదిశబ్దైర్నుర్తోక్త్యాదీనాం ప్రతీయమానత్వాచ్చ పూర్వోదాహరణాద్భేదః. స్త్రీలింగ
మహిమ్నా ప్రతీయమానతాకికనాయికాభేదాధ్యవసాయేన వాణ్యాద్యనురాగేఽపి న
శృంగారనాయకత్వభంగప్రసంగః.

3౯

ధృష్ట మాహ—వ్యక్తేతి.

ఉదాహరణి—రాజ్యేతి. రాజ్యశ్రీస్తన్నామ్ని కాచిన్నాయికా రాజ్యలక్ష్మీశ్చ,
తత్ప్రక్షే సర్వాంగం సప్తాంగాని, అల్పాః దరిద్రాః, నామేతి ప్రసిద్ధౌ, జల్పితైః కిం? జల్పి
తసాధ్యం నాస్తీత్యర్థః. గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా కరణత్వాత్ప్రతీయా.
'న కేవలం శ్రూయమాణైవ క్రియానిమిత్తం కారకభావస్య, అపితు గమ్యమానా' పీతి
న్యాసోద్వోతవచనాత్. బహుశ చైవతదుక్తం తాతపాదై స్సంజీవిన్యాదౌ. ధనవరాః

తస్యాంప్రేమ తవాధికం వసుమతి యా నామ కిం జల్పితైః. 3౮

— శ రః. —

* గూఢవిప్రియకృచ్ఛరః.

నాయికామాత్రవిదితవిప్రియకారీ శరః.

యథా—

దృష్ట్యా పశ్యసి కేవలం న మనసా వాచా ప్రియం భాషనే
నో భావేన భుజాంతరం ప్రకటయస్యగ్రే న చాభ్యంతరం,
జ్ఞాతం కాకతినాథ! భూస్తవ వరం ప్రాణేశ్వరీ ధ్యాయతో
మాదృక్షేషు విడంబనైవ తదలం వ్యర్థైర్భూస్సంభ్రమైః. 3౯

అత్ర తత్తన్నాయకవిషయతయా కాకతీశ్వరాణాముదాహరణేన వీరరుద్రస్యైవ వర్ణనమ్.

ఏషాం నాయికాసుకూలనే వీరమర్దవిటచేటవిదూషకనామాన
స్సహాయాః. తేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.

రాజానో న వాల్లభ్యపరా ఇతి నాయికాభిప్రాయః. అత్ర స్త్ర్యంతరసంభోగప్రకాశనా
గోత్రఫలనా చాచుపరాధాభివ్యక్తిర్నిర్భీకత్వం చేత్యస్య ధృవత్వం అన్యాయసంభోగ
చిహ్నైః కుపితత్వా దియం భండితా. 'అధీరా వరుషైర్వాత్యైః ఖేదయే ద్వల్లభం
దుషే'తి లక్షణాదధీరా చ. 3౮

శరమాహ—గూఢేతి.

ఉదాహరణి—దృష్ట్యేతి. అత్ర దర్శనప్రియభాషణయో శృణ్వరాగిందియ
కరణత్వాప్యభిచారాదేవ సిద్ధేర్దృష్ట్యా వాచేతి చ పునరుపాదానస్య తాత్పర్యనిషే
ధార్థత్వా న్నుపాసదుక్త్యం. భూః వరం భూరేవ, ధ్యాయత శ్చింతయతః, అన్యాయ
సక్తస్యేత్యర్థః. మాదృక్షేషు, జనేష్వితి శేషః. దృశే కృప్రత్యయో వక్తవ్యః. అత్ర
నాయికామాత్ర విదితభావకూన్యదర్శనాదివిధానాదస్య శరత్వం. నాయికా త్వధీర
మధ్యః. 3౯

వీరరుద్రగుణవర్ణనప్రతిజ్ఞాభంగం పరిహరణి—అత్రేతి.

అథ శృంగారనాయకస్య నాయికాసంబంధనియమాత్తదనుకూలనే సహాయా
శాహ—విషామితి.

* కించిదూనః పీఠమర్ధ ఏకవిద్యో విటస్తస్మృతః,
సంధానకుశలశ్చేటో హాస్యప్రాయో విదూషకః.
స్పష్టమేషాముదాహరణం
అథాప్యవిధాశ్శృంగారనాయకా నిరూప్యంతే.

౪౦

— శృంగారనాయకాః ౧౭ —

* స్వాధీనపతికా చైవ తథా వాసకసజ్జికా,
విరహోత్కంఠితా చైవ విప్రలభ్యా చ ఖండితా.
కలహంతరితా చైవ తథా ప్రోషితభర్తృకా,
తథాభిసారికా చేతి క్రమాల్లక్షణముచ్యతే.

౪౧

— స్వాధీనపతికా. ౧౮ —

* ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా.
యథా—

ప్రియాం సర్వంసహం త్రైస్తైర్విశేషైరుపలాలయన్,

క మేతైషాం లక్షణ మాహ.—కించిదిత్యాది. ప్రధానేతివృత్తనాయకా దీప
స్మృత్యనగుణః ప్రాసంగికేతివృత్తనాయకః కించిదూనశబ్దేన వివక్షితః. తదుక్తం—
'వతాకానాయక స్వస్యః పీఠమర్ధో విచక్షణః, తస్యైవానుచరో భక్తః కించిదూనస్తు
తద్దక్షిణే' (దశరూపకే. ప్ర. ౧. శ్లో. ౮) ఇతి. స చ సుగ్రీవమకరందాదిః, నాయకో
పయోగీతాది విద్యానా మేకవిద్యాభిజ్ఞో విటః కలహంసాదిః. వాక్యాంగవేషవికా
రాదినా హాస్యకారి విదూషకః.

౪౦

అథ సంభాషితనాయకసామాన్యగుణయోగినీ నాయకేతి సామాన్యలక్షణం సిద్ధప
త్కృత్య తద్విశేషాః కతిచిల్లక్షణోదాహరణాభ్యాం నిరూప్యంతే. ఆథేత్యాదినా.

తత్ర స్వాధీనపతికామాహ—ప్రియేతి. అధ్యుపరి ఇనః స్వామీ యస్యాసావధీనః
ఆయత్త, 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. స్వస్తిన్నధీనః స్వాధీనః, యద్వా—
స్వస్తిన్నధిక్రృతమధీతి వా విగృహ్య 'సత్తమీ శాంఢై' రితి సమాసః. 'అషడ' క్షేత్యా
దినా అధ్యుత్తరపదా స్మిత్యః ఖప్రత్యయః. సురతసుఖాస్వాదలోభేనాసన్నత్వాత్
స్వాధీనః ఆయత్తః పతి ర్యస్యాస్మా తథోక్తా.

౪౧

ఉదాహరణి—ప్రియామితి. సర్వం సహత ఇతి సర్వంసహం 'నామ కాచి న్నా
యికా, 'సంక్షాయా'మిత్యాదినా భక్ ప్రత్యయే ముమాగమః. విశేషై ర్వాసోఽంగరా
గాదిభి రుపలాలయ న్నవేక్షిత ఇత్యనేనాసన్నాయత్తరమణత్వప్రతీతే రియం స్వా

ప్రతాపరుద్రనృపతిగి ప్రతిక్షణ మవేక్షతే.

౪౨

—ॐ వా స క స జ్ఞికా. ॐ—

*ప్రియాగమనవేళాయాం మండయంతీ ముహూర్తహుః,
కేళీగృహం తథాఽత్తానం సా స్యాద్వాసకసజ్జికా.

౪౩

యథా—

స్వతేజసా పరిష్కృత్య ప్రథానాగారముత్కుయా,
శ్రియాఽభిషేకవేళాయాం వీరరుద్రః ప్రతీక్షితః.

౪౪

—ॐ విరహోత్కంఠితా. ॐ—

*చిరయత్యధికం కాంతే విరహోత్కంఠితోన్మనాః.

యథా—

న శంకాఽన్యా తాదృగ్గుణపరిమళే రుద్రనృపతౌ
కయా వా గోష్ఠ్యాఽసౌ చిరయతి సఖిభిర్న సులభః,

ధీనపతికా. నాయకస్తవసుహుః. భూపరిపాలనే నిత్యజాగరూఢోఽయమిత్యపి గమ్యతే.

వాసకసజ్జికామాహ—ప్రియేతి. వాసకే వాసవేశ్వరి భోగోపకరణైస్సజ్జాసన్నధా
నైవ వాసకసజ్జికా. 'స్త్రీణాం వారస్తు వాసకః' ఇతి పక్షే వాసకే వారదివసే సజ్జయతి
సజ్జికరోతి హర్షణ కేళీగృహాదికమితి వాసకసజ్జికా. అయమేవ పక్షో విద్యానాథస్య
వివక్షితః.

౪౫

ఉదాహరణి—స్వేతి. పరిష్కృత్యాంకృత్య, ఉత్కయోన్మనసా, ఉత్కంఠిత
యేత్యర్థః. 'ఉత్క-ఉన్మనా' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః. అత్ర కీడాగారపరిష్కారాదిభి
రియం వాసకసజ్జికా. అతపి వోదాత్తాఽపి. తదుక్తం—'ఉదాత్తాకేళివాసోఽంగమాల్య
భూషాసు సాదరా, శయ్యాభవనసంస్కారపరిబర్హనమేధిని.' (దశరూపకే. ప్ర. ౨. శ్లో
౨౧.) ఇతి.

విరహోత్కంఠితామాహ—చిరయతీతి. అవ్యభీక ఇతి శేషః. 'అతపివ' 'చిరయ
త్యవ్యభీకే తు' ఇతి ధనికేనోక్తం. అనపరాధప్రియవిలంబేనోన్మనాః విరహోత్కంఠితే
త్యర్థః.

౪౬

ఉదాహరణి—నేతి. అన్యా శంకా, నాయకాంతరాసక్తిరూపేత్యర్థః. అతపి
వాసపరాధ ఇతి భావః. తాదృగితి. 'త్యదాది' ష్విత్వాదినా క్షిప్రప్రత్యయః. 'అసర్వ
నామ్ను' ఇతి తద ఆత్మం. అత్ర దృశ్యర్థాభావేనాసత్యవ్యవయవాధే తైలపాయి

సమానేతుం కాంతం ప్రజ మదన బద్ధోఽంజలిరయం
యతో విష్వద్రీచః కిరతి కిరణాం స్వప్రియసఖః.

౪౫

— వి ప్ర ల భా. ౨ —

*కృచిత్రం కేతమా వేద్య దయితేనాథ వంచితా,
స్తరార్తా విప్రలభ్యేతి కళావిద్భిః ప్రకీర్త్యతే.

౪౬

యథా—

గచ్ఛాగ్రే సఖ! కా ప్రియాగమకథా? ప్రాప్తో నిశీథః పరం
సంకేతాలయ! మోక్ష్యసే మమ వృథా జాతోఽశ్రుభిః పంకిలః,
యద్వా రుద్రనరేశ్వరే ప్రియతమే రాజ్యశ్రియో వల్లభే
భారత్యా దయితే భువః కృతపదాః స్తాయో వయం వంచితాః.

కాదివద్యుత్పత్తిర్విప్రవా. ఆత ఏవాహ వృత్తికారః—‘తాదృశాదయో దూఢి
శబ్దా’ ఇతి. భాష్యే తు కర్తకర్తరి వృత్పత్తిర్దర్శితా ‘తమివ పశ్యంతి జనా సోఽయం
స ఇవ దృశ్యమాన స్త మివాత్మానం పశ్యతీ’ తి. గోష్ఠ్యా సంగీతాదిప్రసంగేన, ఆత
ఏవాసా ధీరలలితో నాయకః. త్వత్ప్రియసఖ శ్చంద్రః, విష్వద్రీచః సర్వతోదిక్ష్కా, ‘ఋత్వి’
గిత్యాదినా క్షిప్ర ప్రత్యయే ‘విష్వద్రీచయా’ రితి బే రద్ర్యాదేశః.

౪౫

విప్రలభ్యామాహ—కృచిదితి.

౪౬

ఉదాహరతి—గచ్ఛేతి. ఆగమనసమయ ఇవాధునా పురోగంతుమశక్త్యాహ—
అగ్రే గచ్ఛేతి, నిశీథః పరమర్థరాత్ర ఏవ ప్రాప్తః, న తు ప్రియః. హే సంకేతాలయ
త్వం మోక్ష్యసే, నాద్యాపి సంకేతస్థానం మోక్షం శక్నోమితి భావః. అశ్రుభి ర్న
తు సురతశ్రమజలాదినా పంకిల ఇత్యనేన ద్వారదేశం ప్రతి యాతాయాతే సూచ్యేతే.
అన్యథా పంకిలత్వాభావాత్. అథ ప్రియముద్దిశ్య న చాయం తవాపరాధః, కిం తు
బహువల్లభే త్వయ్యాసక్తాయా మమైవేత్యాహ—యద్యేతి. నాహమేకైవ త్వయా పం
చితా, కిం త్వనుమంతార స్సఖ్యాదయస్సర్వేఽపి మదీయాః ఇత్యాహ—వయమితి.
ఆతమివ న మమేత్యేకవచన ప్రకమభంగః. అత్ర ‘భారత్యా దయితే భువ’ ఇతి పాఠ
స్సాధీయాః; క్షీతినాయక ఇతి సమాసపాఠే వ్యాసప్రకమభంగప్రసంగాత్. అత్ర
సంకేతమావేద్య దయితేన వంచితా సతీ కామాతురేయం విప్రలభ్యా.

౪౭

—ॐ ఖండితా. ౧౮—

సీత్యాఽన్యత్ర నిశాం ప్రాతరాగతే ప్రాణవల్లభే,
అన్యాసంభోగచ్చిహ్నైస్తు కుపితా ఖండితా మతా.

౪౮

యథా—

రాత్రిర్యామత్రయపరిమితా నల్లభా నైసహస్రం
మార్గాసక్త్యా మమ గృహమపి ప్రాతరేవాగతోఽసి,
కిం కర్తవ్యం? వద నృపతిభిర్ద్విక్షణీయా హి సర్వాః
కో వా దోషస్తవ పునరహం కామమాయానయిత్రి?

౪౯

—ॐ కలహంతరితా. ౧౯—

ఃకోపాత్ప్రియం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపమన్వితా,
కలహంతరితా నామ సూరిభిః పరికీర్తితా.

౫౦

యథా—

ఖండితామాహ—సీత్యేతి.

ఉదాహరణి—రాత్రిరితి. అద్యంతయామార్గయో రహంతసంచారశ్చే నారా
త్రితాభిమానాత్ప్రియామేతి వ్యవహారి. సహస్రమితి. 'వింశత్యాన్నదైకశ్చే సర్వా
స్సంఖ్యేయసంఖ్యయో' రిత్యేకత్వం. తథాపి మార్గాసక్త్యా న తు మదుద్దేశేన. ప్రాతరేవ
విహారానర్హసమయ ఏవేతి భావః. అత ఏవాగమనప్రయోజనం పృచ్ఛతి—కిమితి
యద్వా—నై వాన్యత్ప్రియోజనం ప్రజాపాలనపరాణాం నృపాణా మిత్యాహ నృపతిభి
రితి.

౫౧

కింతు తవైవం ప్రయాసజననాత్ప్రియద్వా పాపం మమైవం జీవంత్యా ఇతి
చింతయామిత్యాహ—ఃకోపేతి. అత్ర ప్రాతరాగతస్య ప్రేయసోఽన్యాసంగవికారదర్శనా
త్కుపితేయం ఖండితా 'పక్షి సోత్పా'నవక్రోక్త్యా కీరమధ్యా కృతాగస' మితి లక్షణా
ద్ధీరమధ్యా చ. నాయకస్తు ధృష్టః.

కలహంతరితామాహ—ఃకోపాదితి. ప్రియం, ప్రణామాదినా ప్రసాదనవర
మిత్యర్థః. తదుక్తం—'సత్యవాగార్జవరతిరుపమర్షణ' ప్రియం వదన్, భజతే యస్మిన్
యం ప్రీతః ప్రియస్య భవతి స్త్రియాః' ఇతి. కలహే సతి సుఖేనాంతరితా కలహంత
రితా.

౫౨

*తహ తహ అణుణాంతో పిట తువ హిఅలరోసకలునేణ,
అవహీరిదో ణ ముణిఅం రావ త్తి విటలవేఅణం సహస్స. ౫౧

❧ ప్రోషితభర్తృకా. ౧౦

*దేశాంతరగతే కాంతే ఖన్నా ప్రోషితభర్తృకా,
యథా—

త్రైలోక్యప్రథమానకీర్తిమహస్య శ్రీవీరరుద్రప్రభో-
స్సేవార్థం చిరయత్సు కాకతిపురే భూషేషు యద్యోషితః,
ద్వారాసక్తదృశో నయంతి దివసాన్స్వప్తాశయా చ క్షపా-
స్తధ్యానప్రతిబద్ధసాంద్రపులకవ్యాకీర్ణ కామేషవః. ౫౨

❧ ఆభిసారికా. ౧౧

*కాంతాభిసరణోద్యుక్తా స్తరార్తా సాఽభిసారికా,
యథా—

* తథా తథా ఆనునయన్ప్రియ స్త్వయా హృదయరోషకలుషేణ,
అవధీరితో న జ్ఞాతో రాజ్ఞేతి వియోగవేదశాం సహస్వ.

ఉదాహరణి—తహేతి. ముణిఆమితి. ‘జాణముణౌ జ్ఞః’ ఇతి జానాతేర్ముణాదేశః.
విసూరణమితి. ‘ఖదే ర్విసూరః’ ఇతి విసూరాదేశఇతి ఓశాంతరే. తథా తథేత్యనేన
పునః పునః ప్రణామాది ద్యోత్యతే. ఆశ్ర తాదృశం రాజానం ప్రియమనాదృత్య కిమర్థ
మధునా దూయసఇతి హృదయోపాలంభాదియం కలహంతరితా. నాయకస్తూత్తమః,
‘కామతంత్రేషు నిపుణః క్రద్ధానునయోవిదః’ ఇత్యాదిలక్షణాల్. ౫౧

ప్రోషితభర్తృకామాహ—దేశేతి. కాంత ఇతి. ‘కథాభిః కమనీయాభిః కామ్యై
రోఽగైశ్చ సర్వదా, ఉపచారైశ్చ రమయేద్యస్య కాంత ఇతీరితః’ ఇత్యుక్తలక్షణ
ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—త్రైలోక్యేతి. పుష్పం ప్రభాతం. తధ్యానప్రతిబద్ధాః ప్రియ
చింతాప్రయాధాసాన్సాంద్రపులకా ఏవ వ్యాకీర్ణకామేషవః కీలితకామబాణా యాసాం
తా స్తథోక్తాః. ఆశ్ర చింతాజగరాది ప్రతిపాదనా భిన్న త్వేనేయం ప్రోషిత
భర్తృకా. ౫౨

ఆభిసారికామాహ—కాంతేతి. కాంతస్య కర్తృణః కర్తుర్నాఽభిసరణే ఉద్యుక్తా.
అత ఏవోక్తం—‘స్తరార్తాఽభిసరేత్కాంతం సారయేద్వాభిసారికా.’ [దశ య. ప్ర.
౧. శ్లో. ౨౭.] ఇతి. సారయేదితి. దూత్యాదిముఖేనేతి శేషః.

సంభ్రమైరల మల్పజ్ఞే! ప్రేయానస్తు మహీపటః,
కరేణుస్థాం న పశ్యామి న శృణోమ్యభిసారికామ్.

౫౩

— సహాయాః. —

ఆసాం నాయకానుకూలనే సహాయాః—

*దూత్యో దాసీ సఖి కారూః ధాత్రేయీ ప్రాతివేశినీ,

లింగినీ శిల్పినీ స్వా చ సహాయాః పరికీర్తితాః.

౫౪

ఏతాసాం స్వరూపముదాహరణం చ స్పష్టమ్.

— పద్మిన్యాదిజాతయః. —

కామశాస్త్రప్రసిద్ధాః పద్మినీచిత్రణీప్రభృతయో జాతివిశేషాః

జ్ఞాతవ్యాః.

ఉదాహరణి—సంభ్రమైరితి. కాంతాభిసరణాయ కరేణు మానయేతి కయాచి
దుక్తే సఖ్యా వచనమేతత్. అథవా నైవ కరేణుస్థాభిసరణం దృష్టచరం శ్రుతచరం
వేత్త్యాభాణకముఖేన సఖి నాయకాయాః ప్రకటాభిసరణం వారయతి.—అల్పం జా
నాతీ త్యల్పజ్ఞే ముగ్ధే ! అత్ర 'ఆతోఽనుపసర్గే క' ఇతి కప్రత్యయః. న తు 'ఇగుప
ధజ్ఞా ప్రీతిరః కః' ఇత్యాదినా. అత ఏవాహ భగవాన్ కాత్యాయనః—'అకారా దను
పపదాత్కర్తృప్రపదో విప్రతిషేధే' నేతి. ఏతచ్చ సంజీవినీసర్వంకమాదావసకృదుక్తం తాత
పాదైః. అత్ర కాంతకర్తృకాభిసరణ ముక్తం. ఏవం కాంతకర్తృకాభిసరణేఽపురుషాహ
ర్యం. ఏతాసాం చ 'చింతానిక్వాసఖేదాశ్రువైపర్జ్యగ్నాన్యభూషణైః, యుక్తాష్టదంత్యా
ద్వే చాద్యోక్తీడౌజ్వల్యప్రహ్నితైః' [దశరూ. ప్ర ౨. శ్లో. ౨౦.] ఇత్యుక్తదశవికారా
ద్రష్టవ్యాః.

౫౩

అథాసాం దూతీరాహ—దూత్య ఇతి. దాసీ కర్తృకరీ, సఖి స్నేహానిబంధనా,
కారూ రజక్యాదిః, ధాత్రేయీ ఉపమాతృసుతా, ప్రాతివేశినీ సమీపగృహవర్తినీ,
లింగినీ పరివ్రాజికా, శిల్పినీ చిత్రకారాది స్త్రీస్వా స్వయం చేతి, దూత్యః సహాయాః,
నాయకానుకూలనే ఇతి శేషః. స్వా చేతి స్త్రీలింగే మూలం మృగ్యం. 'సోఽన్యజ్ఞాతావాత్సని
స్వం త్రిష్వాత్తీయే సోఽస్త్రీయం ధనే' ఇతి నపుంసక జ్యేవాభిధానాత్. అథవా స్వా
స్వకీయా, బాంధవస్త్రీతి యావత్. తదుక్తం సర్వజ్ఞసోమేశ్వరేణ—'భగినీ స్వాలికా
వాపి మాతృలస్యాథవా సుతా, ఏతా భవంతి దూత్యస్తు బాంధవస్త్రీతిసంజ్ఞితాః' ఇతి. ౫౪

పద్మిన్యాదీనాం జాతివాచిత్యం న ముగ్ధాదిపదపథ్యావాచిత్యమిత్యాహ.—పద్మి

—ॐ ముగ్ధాదినాయికాః. ॐ—

సంక్షేపేణ నాయికా త్రివిధా—ముగ్ధా మధ్యా ప్రాధా చేతి.

* ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్తథా,

లజ్జామన్తథమధ్యస్థా మధ్యమోదితయావనా,

స్వరమందీకృతప్రీడా ప్రాధా సంపూర్ణయావనా.

౫౫

యథాక్రమముదాహరణాని

ముగ్ధా యథా—

ముగ్ధ! యన్తనసోఽపి గోప్యమఖిలం తన్తహ్యమావేద్యతే

కిం యా కాచిదహం? తన ప్రియసఖి ప్రచ్ఛాద్య కిం తామ్యసి?

ఆసక్తిస్తన రుద్రదేవనృపతావాశాస్యతే కిం భవే?

దిత్యాశ్యాం ప్రణయైకవాచి సుతసుర్ద తోత్రరా వ్రీడయా. ౫౬

మధ్యా యథా—

లీలావిభ్రమపూర్వరంగముదితం తారుణ్యమేత్య త్రపా

నీతి. ప్రభృతిగ్రహణాచ్ఛంఖనీహ స్తినౌ గృహ్యతే. లక్షణాదికమేతాసాం కామ శాస్త్ర వివ రప్రవృత్తిమ్.

ఇత్థం స్వాధీనపతికాద్యవస్థాప్తకముక్త్యా తదాశ్రయభూతానేకనాయికామధ్యే ముగ్ధాదిత్రయం లక్షణోదాహరణాభ్యాం ప్రదర్శయతి—సంక్షేపేణేత్యాదినా. ౫౭

తత్ర ముగ్ధాముదాహరణి—ముగ్ధఇతి. యా కాచిదనాస్తా కిం? నేత్యర్థః. ఆసక్తేఽపి తన మనోరథం జానామిత్యాహ.—ఆసక్తిరితి. అస్తీతి శేషః. ఆశాస్యత ఇత్యేకం వాక్యం. యస్సర్వాభిరభిలష్యత ఇత్యర్థః. యద్వా—రుద్రనృపతౌ తవా సక్తి రాశాస్యతే అస్తాభిరపేక్ష్యత ఇత్యర్థః. ఆజ్ఞాశ్చాస్య ఇచ్ఛాయా' మిత్యస్తాధాతోః కర్తృణి యక్. కిం భవే? దితి సంప్రశ్నే లిజ్. అత్రాభిరూప్యాదిగుణయోగసూచకేన సుతమశ్లేషేన ప్రథమయావనస్య దత్తోత్రరా వ్రీడయేత్యనేన లజ్జావిజితమన్తధస్య చ ప్రతీతే రియం ముగ్ధా. 'అభిరూప్యమకాతిన్యమంగానాం చాతిమార్దవం, ఏవమాది గుణావస్థా ప్రథమే యావనే భవే'దిత్యుక్త్యా 'కృతాధరాంగసంస్కారా సఖి కేళీఖు లాలసా' ఇత్యాదినా తచ్చేష్టాశ్చోక్తాః. తచ్ఛాశ్యాం ప్రణయైకవాచీత్యనేన సూచ్యతే.

మధ్యాముదాహరణి.—లీలీతి. పూర్వరంగో నామ నాట్యాదౌ కర్తవ్యో రంగ ప్రసాధనాఖ్యో కర్తవీశేషః. తదుక్తం—'యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోప

నేపథ్యాంతరచింతితస్తరకళాలాస్యప్రపంచశ్రియః,
సఖ్యః పశ్యత కాశతీయనృపతో భావానుబంధోజ్జ్వలః
కోఽప్యస్యాస్తరళభ్రువో విజయతే శృంగారనాట్యక్రమః. ౫౭

ప్రాధా యథా—

సహేలం పశ్యంత్యాః ప్రకృతిసుభగం రుద్రనృపః
తదాత్మ ప్రత్యుద్యద్వివిధలలితాటోపమధురం,

కాంతయే, మశీలవాః ప్రకర్షంతి పూర్వరంగస్స కీర్తితః' ఇతి. లీలావిభ్రమాణామయత్న
లబ్ధిలీలాసానాం పూర్వరంగం తారుణ్యస్య విలాసహేతుత్వేన తత్పూర్వభావిత్యాత్పూర్వ
రంగత్వేన రూపణమ్. యద్వా—లీలావిభ్రమావీవ పూర్వరంగో యస్య తత్తారుణ్యమేవ
రంగస్థలమితి గమ్యతే. తవైవ నేపథ్యం సీహారావరణసదృశీ యవనికా. ఆత ఏవ తస్యాం
తతే బింబితా స్తరకలా కామోద్దీపనం నైవ లాస్యప్రపంచశ్రీర్యస్యాస్తభశీక్తాయాః,
లజ్జామన్తధమధ్యస్థాయా ఇత్యర్థః. లాస్యలక్షణం తు సంగీతచూడామణి—'శృంగార
రసభూయస్త్వైర్భూరిభావతరంగితైః, అంగై రసంగసర్వనై వ్యోభాలశయకాలిభిః. అన్నితో
నృత్యభేదో య నల్లాస్యమితి కథ్యతే' ఇతి. బింబగ్రహణోచితనేపథ్యం తదంతరే నర్త
నం చ తత్రైవోక్తం కుండలినృత్యప్రస్తావే—'సీరంధ్రా తత్ర కర్తవ్యా సిద్ధా యవని
కాదిమా, ఆపరే ద్వే యవనికే సీహారవరణోపమే. ప్రేక్షకాణాం చితన్వానా నయనా
నందకందశం, నేపథ్యాంతరితా భూత్వా నర్తకీ నృత్యమాచరే' దితి. భావస్య రత్నాఖ్య
స్థాయీభావస్యానుబంధో విచ్ఛేదాభావః. సజాతీయ విజాతీయైరలిరస్కూర ఇత్యర్థః.
అథవా—భావానాం సాత్వికసంచారిణా మనుబంధః కల్లోలవదనకృదనువర్తనం లేనో
జ్జ్వలః మనోహరః. నాట్యపక్షే భావో నామ వ్యాపారవిశేషః. తదుక్తం—'వాగ్జ
సత్త్వాభినయై ర్ముఖరాగోపకోభితైః, భావయన్నాంతరం భావం ప్యాపారో భావ
ఇవ్యతే' ఇతి. కోఽప్యనిర్వచనీయః, శృంగార ఏవ నాట్యం నర్తనం తస్య క్రమః.
పశ్యతేత్యస్య వాక్యార్థః కర్త. ౫౭

ప్రాధాముదాహరణి.—సహేలమితి. ప్రకృత్యా మధురం ప్రియదర్శనం,
వ్యక్తశృంగారసూచకోఽంతఃకరణవికారో హేలా, తత్సహితం యథా భవతి తథా,
పశ్యంత్యాః, ఆతఏవ తదాత్మే తత్కాలే, ప్రియదర్శనసమయ ఇత్యర్థః. ప్రత్యుద్యంతి
ఉత్పద్యమానాని వివిధాని చ లలితాని కర్ణకంఠాయనకుచవిమర్దనాదికోమలాంగ
విన్యాసాః, 'సుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్త్యతే' ఇతి లక్షణాత్. లేహ
మాటోపేన మధురమ్, ఇతి స్మరమందీకృతప్రీత్యత్వముచ్యతే. రసస్య శృంగారస్య

రసప్రాదుర్భావాద్యగపదుదయత్సత్వికమహా
మృగాక్ష్యాస్తారుణ్యే కుసుమశరశిల్పం విజయతే.

గీ॥

భేదాంతరం యథాసంభవ ముదాహర్యమ్—

గుణాలంకారాణాం రసమహతి కావ్యే విలసితమ్

స్ఫురచ్ఛబ్దార్థాభ్యాం తదపి హృదయానంది భవతి,

తయోరపున్దేషస్సృజదమృతమాధుర్యసుభగః

పరం పుణ్యశ్లోకం చరితమనుబధ్నన్ విజయతే

గీ॥

ఏష సంగ్రహశ్లోకః.

ప్రాదుర్భావాదుదయాత్, అనుభావాదిత్యర్థః. 'ఉత్పన్నా రతిరేకత్ర ప్రథమం దర్శనా
దిభిః హృదారంభానుభావేన శృంగారం విశిష్యే సా' ఇతి వచనాత్. కుసుమశరశిల్పం
కామకలాకాశలం. అత్ర దయితావలొకనకాలే అంగాదౌ సాతిశయవిశేషకథనా
ద్విలాసః. 'తత్కాలీనో విశేషస్తు విలాసోఽంగక్రియాదిషు' ఇతి లక్షణాత్. గీ॥

విస్తరభయాదస్తాభిరుపేక్షితానాం ధీరాద్యవస్థానాముదాహరణాని స్వయమేవ
రప్తవ్యాసీత్యాహ—భేదాంతరమితి. అత్రాయం నాయికాసంగ్రహః.—'స్వాఽన్యా
సాధారణా చ స్వా ముగ్ధా మధ్యాప్రగల్భికా, ఆద్యైకథా త్రిధాఽన్యే ద్వే ధీరా
ధీరోభయాత్తనా. జ్యేష్ఠా కనిష్ఠాభేదేన తే ఏవ ద్వివిధే పునః, అన్యా కన్యాపరోధా చ
వేశ్యాల్వేకేతి షోడశ. స్వాధీనపతికాద్యష్టావస్థాభిస్తాస్సమన్వితాః, ప్రత్యేకమష్టథా
ముఖ్యా మధ్యా హీనేతి తాప్త్రిధా. ఇత్యేవం నాయికావస్థా సమద్రాష్టాగ్ని [3౦౮]
సమ్మితాః, విరహోత్కంఠితా చైవ విప్రలభ్యాభిసారికా. ఇత్యవస్థాత్రయం ప్రాహుః
కేచిత్కన్యాపరోధయోః, చతుఃపంచాశదధికత్రిశ [3౧౮] త్యాసాం తదా భవేత్.

ఇత్థం ప్రసక్తమప్రసక్తం చ పరిసమాప్య పరమప్రకృతం పుణ్యశ్లోకగుణవర్ణన
ముపస్కర్తవ్య స్తు పసంహరతి—గుణేతి. పుణ్యః శ్లోకో యశో యస్మిన్ తత్పుణ్యశ్లోకం
'వద్యే యశసి చ శ్లోకః' ఇత్యమరః. గీ॥

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాధ్యాయ శోలచలమల్లి
నాథసూరిమానునా విశ్వజనీనవిద్యన్య విద్వన్మణేః పెద్దయూర్యస్యానుజేన కుమారస్వామి
సోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావణాఖ్యానే నాయకనిరూపణం
నామ ప్రథమం ప్రకరణమ్.

*ఉపస్కారహేతునాం గుణాలంకారాణాం సదృశేఽలంకారేష్వ
సతి చరితార్థత్వమ్. యస్యాలంకారాశ్రయత్వం తదేవ లోకన్యాయేనా
లంకార్యమ్. తేన గుణాలంకారాణాం కావ్యమేవాశ్రయభూతమితి
తదేవాలంకార్యమ్. రసాదేరలంకార్యత్వోక్తిః ప్రాధాన్యేనాత్మన
ఇవ హరనూపురాద్యలంకార్యత్వమ్ జీవితభూతత్వాద్రసాదేః కావ్యా
త్వతా. క్వచిద్రసస్య ప్రాధాన్యం క్వచిదలంకారస్య ప్రాధాన్యం క్వచి
ద్వస్తునః ప్రాధాన్యం చ.

రసప్రాధాన్యం. యథా—

ఈషదంకురితవిభ్రమచారౌ దేహపల్లవితకాంతిని తన్వాన్యః,
యావనే ముకుళితస్తనమాత్రే పుష్పితశ్చ ఫలితశ్చ మనోభూః. ౬౦
ఏతత్కాంచి ద్బాలామాలోక్య సస్పృహస్య ప్రతాపరుద్రస్య
వచనమ్. అత్ర శృంగారరసో వ్యజ్యతే.

అలంకారప్రాధాన్యం యథా—

కీర్తౌ ప్రతాపరుద్రస్య విహరంత్యాం దిగంతరే,
లోకాలోకతటాశ్శశ్వద్భ్రవచ్చంద్రోపలాంకితాః. ౬౧

అత్ర చంద్రకాంతకుట్టిమానాం లోకాలోకాచలతటానాం
రుద్రదేవకీర్తౌ చంద్రికాబుద్ధ్యా శశ్వద్భ్రవోఽభూదితి భ్రాంతిమదలం
కారో వ్యజ్యతే. వ్యంగ్యవస్థాయామలంకారస్యాపి ప్రాధాన్యమస్త్యేవ.

వస్తుప్రాధాన్యం యథా—

అవతరతి వీరరుద్రే కాకతివంశే త్రిలోకమహనీయే,

త్యక్త్వా దుగ్ధపయోధిం తల్పఫణిశస్పృమందిరం ప్రాఘ్నః. ౬౨

అత్ర తల్పఫణిశో దుగ్ధాంబుధిం విహాయ స్వగృహం ప్రాఘ్న ఇత్య
నేన క్షీరసముద్రే హరిర్నాస్తీతి వ్యజ్యతే. అనేన పురుషోత్తమః ప్రతాప
రుద్రయావేణ కాకతీయకులేఽవతతారేతి వస్తు వ్యజ్యతే.

ఇతి త్రివిధం వ్యంగ్యప్రాధాన్యమ్.

* 'ఉపస్కారహేతునా' మిత్యా 'దృతిశ్లాఘాకారణ' మిత్యంతో గ్రంథో
బహుషు లోకేషు న దృశ్యతే, నాపి వ్యాఖ్యాతః కుమారస్వామిసోమపీఠినా.

కావ్యమౌ శ్రిత్య గుణాలంకారాణాం విలాసః. తచ్చ . కావ్యం
శబ్దస్ఫురణేనార్థస్ఫురణేన తదుభయస్ఫురణేన చ సహృదయహృదయా
నంది భవతి.

* శబ్దస్య స్ఫురణం నామ ప్రాథమ్యం డంబరః.

యశ్చబ్దాడంబర ఆరభత్యాం ప్రతిపాదయిష్యతే తచ్చబ్ద
స్ఫురణమ్.

యథా—

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్క్షోభాద్ధురీక్ష్యక్రమాః
క్షుద్రక్షత్రియపక్షక్షణవిధౌప్రోక్షిప్తకాక్షేయకాః.
ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రనృపతే ర్దోర్దండయోశ్చండయో,
ర్జద్రద్భుజనగర్వపర్వతభిదాదమ్భాశయః కేశయః.

౬౩

* అచుంబితార్థసంపత్తి రర్థస్ఫురణమిష్యతే.

యథా—

† ఖగ్లే జర్ఘ్ణవిజృంభిం రిపుమహీనాహంజలిం బింబితం
వేక్షంతో జయశచ్చివాసకమళం మన్యంతే విజ్ఞానినః,
మన్యే వీరప్రతాపరుద్రవిభో-ర్జన్యేషు గృహీతుం ఉణో
సిర్యే రిపుజీవితాని విభోః పత్రస్య పీఠంబుజమ్.

౬౪

ఉభయస్ఫురణం యథా —

ఉద్యద్భృంహితగర్వితైః కరిషుటాకాదంబినీడంబరైః
క్షోణీభృత్కటకోపరోధపటుభిస్సద్యస్స్ఫురద్దిక్తపైః,
ప్రావృట్యంభ్రమశంసినో రిపునధూబాష్పోద్భవనం దుర్ధినం
కుర్వంత శ్చలమర్తిగండనృపతే రైత్రప్రయాణోద్యమాః.

౬౫

ఏవంవిధశబ్దార్థస్ఫురణాభ్యాం కావ్యస్య చారుత్వం. శబ్దార్థయో
రపి పుణ్యశ్లోకచరితవర్ణనేన సహృదయహృదయానందిత్వమ్. అతో నా
యకస్యైవ కావ్యే ప్రాధాన్యమ్.

† ఖగ్లే యద్యద్విజృంభితే రిపుమహీనాథాంజలిం బింబితం
వేక్షంతో జయలక్ష్మివాసకమలం మన్యంతే విజ్ఞానినః,
మన్యే వీరప్రతాపరుద్రవిభో-ర్జన్యేషు గృహీతుం పున-
స్పృష్టై రిపుజీవితాని విభోః ప్రాప్తస్య పీఠంబుజమ్.

*కులాచారయశశ్శౌర్యశ్రుతశీలాదివర్ణనమ్,

క్రియతే నేతురేవం యత్తదేవ బహుసమ్మతమ్. ౬౬

అథవా ప్రతిపక్షస్య వర్ణయిత్వా గుణాన్మహానాః,

తజ్జయాన్నాయకోత్కర్ష వర్ణనం చ మతం క్వచిత్. ౬౭

యథాక్రమ ముదాహరణమ్.

తత్త్వం యస్య పరః పుమానవతరో యస్యాన్వయే కాకతి-

త్వోపానాం చరితం చ యస్య భువనక్షేమంకరప్రకమమ్,

శ్లాఘా యస్య లఘూకృతామరతరుస్వర్ధేనుచింతామణిః

సోఽయం విశ్వధురంధరో విజయతే శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౬౮

యత్తేజః ప్రతిపక్షభూపవిహరద్గర్వాంధకారాతపో

యద్దోరర్గళవిక్రమ స్త్రిజగతీశుద్ధాంతదావారికః,

సోఽప్యాసీద్యుధి నేవణక్షితిపతిస్సన్నాహభేరిధ్వనిం

శ్రుత్వా రుద్రనరేశ్వరస్య మహతో భీతిః పలాయ్యాకులః. ౬౯

ఏవంవిధవర్ణనముత్పాద్యే నాయకే న ఘటతే. తస్య లోకప్ర

సిద్ధ్యర్థం కులవ్యపదేశాదయో బహుథా వర్ణయితుమేవోచితాః.

స్వతస్సిద్ధే తు నాయకే ద్వైవిధ్యమపి సంభవతి తస్య కులవ్యపదేశా

దీనాం లోకప్రసిద్ధత్వా త్కవిభిర్బలవత్ప్రతిపక్షవిజయవర్ణనం యుక్తం.

ఏవం స్వతస్సిద్ధోత్పాద్యత్వభేదేన నాయకస్య ద్వైవిధ్యమ్.

తత్త. చ—

*ధీరోద్ధతే యథా రాద్రో వర్ణ్యతే బాహ్యసంభ్రమః,

యథా చ ధీరలలితే శృంగారో బహుభావకృత్. ౭౦

న ధీరోదాత్తవిషయే తథా వర్ణనమివ్యతే,

కార్యతో రససంపూర్తిస్తస్మిన్నప్రయచితక్రమా. ౭౧

హాస్యాదీనాం తథాఽన్యేషాం రసానామపి కీర్తనం,

మందోద్యమానుభావం స్యాద్ధీరోదాత్తేతు నేతరి. ౭౨

సర్వనాయకాతిశయత్వాద్ధీరోదాత్తస్య తద్విషయత్వం ప్రబంధా
నామతిశ్లాఘాకారణమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతా ప్రతాపరుద్రయశోభూషణాలంకారశాస్త్రే

నాయకప్రకరణం సమాప్తమ్.

అథ కావ్యప్రకరణమ్.

అథ కావ్యస్వరూపం నిరూప్యతే:—

* గుణాలంకారసహితా శబ్దార్థా దోషవర్జితా;

గద్యపద్యోభయమయం కావ్యం కావ్యవిదో విదుః.

† అదోషే సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్యమితి కావ్య సామాన్య లక్షణమ్.

అథ ప్రాసంగికం నాయకస్వరూపం నిరూప్య ప్రకృతం కావ్యస్వరూపనిరూఢం ప్రతిజానీతే.—అథేతి.

కావ్యసామాన్యలక్షణమహ—గుణేతి. అత్ర గద్యపద్యేత్యాదినా కావ్యస్య త్రైధా విభాగో దర్శితః. కేవలం లక్షణం.

† ఇదం చ కావ్యలక్షణం మమ్మటారైర్విరక్తికృతమ్, సాహిత్యదర్పణే రసగజ్ఞాధరే చ బహుధా భిజ్జితమ్. 'న్యక్కారో హ్యయమే' వేతి పద్యే విధేయావిమర్శ దోషస్య సత్త్వేఽపి ధ్వనిత్వేనోత్తమకావ్యత్వాక్షీకరణాత్ ఆదోషత్వపదస్య కావ్యలక్షణ కాటాప్రవేశానాచిత్త్యం, రసధర్మస్య గుణస్య శబ్దార్థధర్మత్వాసంభవాదాపచారికశబ్దార్థ ధర్మత్వకల్పనాయా అపి లోకవిరుద్ధత్వాత్ సగుణత్వవిశేషణస్యాపి లక్షణతానవ చ్ఛేదకత్వమ్, కటకకుంజలాదిసమితస్యాలంకారస్య కావ్యత్వవ్యాపకతానియమే మానా భావా త్సాలంకారత్వరూపలక్షణస్య లక్ష్యతావచ్ఛేదకావ్యాపకత్వం చ సర్వమపి సూపపాదితం సాహిత్యదర్పణే. రసగజ్ఞాధరస్తు శబ్దార్థయగళఘటితార్థపదప్రయోగమపి నానుమనుతే. అర్థరూపేఽభిధేయే కావ్యశబ్దస్య శక్తేః, నిఘట్టుషు అప్రసిద్ధత్వాత్, కావ్యం సత్తతం కావ్యం శ్రుతం అర్థస్తు న జ్ఞాతః ఇత్యాదినర్వచనీనప్రయోగాన్యథా నుపపత్త్యా చ కావ్యస్య అర్థాత్సార్థక్యమక్షీకరణీయమేవేత్యర్థపదస్యాపి లక్షణే ప్రవేశోఽనుపపన్నఇత్యుతః, అలంకారాణామసత్త్వేఽపి కావ్యత్వమవ్యాహతమిత్యుతః, రసధర్మణాం గుణాలంకారదోషాణాం శబ్దార్థధర్మత్వకల్పనమనన్యతమిత్యుతశ్చ లక్షణ మేతత్సర్వభోపేక్షణీయమిత్యభిప్రైతి. 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం' ఇతి సామాన్య లక్షణం సాహిత్యదర్పణే. 'చమత్కారజనకభావనావిమయార్థప్రతిపాదకశబ్దః కావ్య' మితి రసగజ్ఞాధరే.

* శబ్దార్థా మూర్తిరాఖ్యాతా జీవితం వ్యంగ్యవైభవమ్, *

హారాదివదలంకారాస్తత్ర స్యురుపమాదయః.

౨

శ్లేషాదయో గుణాస్తత్ర శౌర్యాదయ ఇవ స్థితాః,

ఆత్మోత్కర్షావహాస్తత్ర స్వభావా ఇవ రీతయః.

3

శోభామాహర్యకీం ప్రాప్తా వృత్తయో వృత్తయో యథా,

పదానుగుణ్యవిశ్రాంతిః శయ్యా శయ్యేవ సమృతా.

౪

రసాస్వాదప్రభేదాస్సయః పాకాః పాకా ఇవ స్థితాః,

ప్రఖ్యాతా లోకవదియం సామగ్రీ కావ్యసంపదః.

౫

వాచకలక్ష్యకవ్యంజకత్వేన త్రివిధం శబ్దజాతం. వాచ్యలక్ష్య వ్యంగ్యత్వేనార్థజాతమపి త్రివిధం. తాత్పర్యార్థోఽపి వ్యంగ్యార్థ ఏవ

అతస్తదేవ నిష్కృష్టాహ—ఆదోహవితి. అత్ర సూత్రే ప్రథమమనుపాత్త స్వాసి దోషవర్జనస్వాదౌ వ్యాఖ్యానమల్పాఽపి దోషః ప్రమాదాదినాప్యనుపేక్ష్య ఇతి దోషితయితం. తదుక్తం దండినా.—‘తదల్పమపి నోపేక్ష్యం కాశ్యే దుష్టం కథం చ న, స్యాద్వృత్తస్సందరమపి శ్చిత్రేణైకేన దుర్భగ’ మితి. ‘ఏకో హి దోషో గుణసన్నిపాతే నిమజ్జతీందోః కిరణేష్యివాంక’ ఇతి తు కావ్యవృత్తిరిక్రమిషయమితి ద్రష్టవ్యమ్.

అభవత్వమాణలక్షణశబ్దార్థాదికావ్యసామగ్ర్యాం శరీరాదిలోకసామగ్రీమారోప యతి.—శబ్దార్థావిత్యాది. స్వభావా జాతిప్రయుక్తధర్మా శ్చేష్టాదయః, అహరి్యకీం కృత్రిమాం, వృత్తయో వర్తనాని, పదానామానుగుణ్యం పదవిసమయాసహిష్టుత్వం, రస శృంగారాదిరాస్వాద్యతే యేన గాంభీర్యేణ తస్య విశేషాః రసాస్వాదప్రభేదాః. ౨-౫

అథ యథాయోగం వివేచయన్నాదౌ తావచ్ఛబ్దార్థా విభజితే—వాచకే త్యాదినా. శ్రమేణాభిధానక్షణావ్యంజనావ్యాపారైర్ధావబోధనాశ్శబ్దాః వాచకలా ఊణికవ్యంజకాః. తైరేవ బోధ్యా ఆర్థా వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యా ఇతి వివేకః. నను చతుర్థే తాత్పర్యార్థే జాగ్రతి కథమర్థత్రైవిధ్యిక్తి? రిత్యాశంక్య తస్య తృతీయేంతర్భావః ఇత్యాహ—తాత్పర్యార్థ ఇతి. అత్ర వక్తృబుద్ధిసన్నిధానితో వాక్యావగమ్యో వాక్యార్థో రసాదిరూపస్తచ్ఛబ్దేనోచ్యతే. ఉన్మిక్తపరాస్తత్పరాస్తదాసక్తాస్తద్విషయాః

న పునః. పృథగ్భూతః. అభిధానాత్ కావ్యంజనాఖ్యాస్తిప్రశ్నబ్రవృత్తయః.

ఇత్యర్థః, లేమం భావ స్తాత్పర్యం. నన్వభిహితానాం పదార్థానామర్థాభిధాయినాం
వా పదానాంవిశిష్టార్థప్రత్యాయనశక్తిస్తాత్పర్యమితి మతభేదేన మీమాంసకా వర్ణయంతి.
అతస్తన్వలే దేవదత్త గామానయేత్యాదౌ దేవదత్తకర్తృకదండకరణక గోకర్తృకా
నయనరూపా విశిష్టార్థ ఏవ వ్యంగ్యత్వవిధురస్తాత్పర్యాదవగతత్వాత్తాత్పర్యార్థ ఇత్యు
చ్యతే, కథమస్య వ్యంగ్యేఽంతర్భావః? ఇతి చే త్సత్యం; న హి తావన్నాత్రే కఃసం
రంభవిక్రాంతిః! కావ్యశబ్దానామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రవృత్తినివృత్తివిషయభూతస్య
ప్రధానస్య ప్రయోజనాంతరస్యాసంభవాత్. కింతు తదర్థస్యకాగ్రేణ ప్రతీయమానే
సామాజికానందాస్వాదఫలే రసాదావర్ధాంతరే అత స్స ఏవ తాత్పర్యార్థః, తత్ప్రత్యా
యకపదార్థశక్తి రేవ తాత్పర్యం కవినమయే. తచ్చనాభిధా; స్వార్థే సంకేతాభావాత్.
నాపి లక్షణా; ముఖ్యార్థబాధాద్యభావాత్. అతో వక్ష్యమాణలక్షణస్య వ్యంజననైవ
వేదం నామాంతరకరణ మితి తదర్థస్య వ్యంగ్యార్థత్వమేవేతి భావః. తర్హ్యైత్ర సంసర్గ
రూపా వాక్యార్థః కథం ప్రతీయత? ఇతి చేత్? తార్కికాణా మివ వాక్యమహిమ్నా
న పున స్తాత్పర్యేణ మీమాంసకానామివేతి బ్రూయః. అత ఏవ తే వర్ణయంతి, ఆకాం
క్షోఽపిమత్తేస్య సతి పదానాం పదార్థానాం వా సమన్వయశక్తి ర్వాక్యం, తద్బలాదూతో
వాక్యార్థః. తాత్పర్యార్థస్తు పరిణతివిరసం పనసఫలం పరిణతిసరసమాప్రఫల మిత్యాది
సిందాప్రశంసాదివాక్యేషు హనోపాదానాదిరూప ఏవ నాన్యః, తాత్పర్యమపి భావాభి
ప్రాయాద్యపరిపర్యాయమ్. ఉద్దేశో నామ వక్తృధర్మో న మీమాంసకానామివ వ్యాప్య
ధర్మ ఇతి. తదేతదుదయనాచార్యైః కుసుమాంజలా 'పుద్దేశఏవ తాత్పర్య' మిత్యేత
చ్ఛోకవ్యాఖ్యానావసరే ప్రతిపాదితమ్. యద్వా వైయాసీకదేవతాధికరణే ఆర్థాంతరా
భావే సంసర్గ ఏవ తాత్పర్యార్థస్తత్సద్భావే తత్రైవ ప్రతీతివిక్రాంతేస్స ఏవ తాత్ప
ర్యార్థో న సంసర్గ' ఇతి ప్రతిపాదితం. తద్వదత్రాపిద్రష్టవ్యం. కావ్యే సంసర్గమాత్ర
విక్రాంతి ర్న సంభవతీత్యుక్తం, తర్హి 'ఆవ్యంగ్యమపరం స్పృత' మితి కావ్య ప్రకాశ
వచనస్య కా గతి? రితి చే నైషదోషః; ఆవ్యంగ్యమిత్యత్రానుదరా కస్యేతివన్నః
ఈషదర్థత్వేనాస్ఫుటవ్యంగ్యత్వస్య వివక్షితత్వాత్. తదుక్తమలంకారసుధానిధా.—
'అనుల్పణత్వా ద్వ్యంగ్యానామవ్యంగ్యం చిత్రమిరితం, వ్యంగ్యస్యాత్యంతవిచ్ఛేదః
కావ్యే కుత్రాపి నేష్యత' ఇతి. ఏవం చ సతి ప్రాచీనాలంకారశాస్త్రకారాణాం సంసర్గ
రూపవాక్యార్థస్య తాత్పర్యార్థత్వేన ప్రతిపాదనం మతాంతరాభిప్రాయజేతి ద్రష్టవ్యం.
అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—'తాత్పర్యార్థోఽపికేషు చిదితి. ఉక్తంచ సుధానిధా-

గౌణవృత్తిరపి లక్షణా ప్రభేద ఏవ, సంబంధానుపపత్తిమూలకత్వాత్. యథాఽగ్నిర్వ్యాణంక ఇత్యత్ర అగ్ని సాదృశ్యవిశిష్టమాణవక ప్రతప త్తిర్వివక్షితా, తథైవ గంగాయాం ఘోష ఇత్యత్ర గంగాసంబంధవిశిష్ట తీరప్రతప త్తిర్వివక్షితా; గంగాసంబంధసోపలక్షణత్వే ఘోషగత 'అనన్తతం కార్యవ్యాపారాపేక్షం న భవ'తీతి. విద్యాధరేణాప్యుక్తం—'తాత్పర్యం నామ వ్యాపారాంతరం పరైరభ్యుపగత'మితి. తస్మా ద్వ్యంజనాపరపర్యాయమేవ తాత్పర్యం కవిభిరంగీకృతం నాన్యసితి సిద్ధం, ఆత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—'అతో ధ్వన్యాఖ్య తాత్పర్యగమ్యమానత్వతస్యస్వతః, కావ్యే రసాలంక్రియాదిర్వాక్యార్థో భవతి స్ఫుట'మితి. ఉక్తం చ ధ్వన్యాచారైః—'యత్త్వభిప్రాయవిశేషరూపం వ్యంగ్యం శబ్దార్థాభ్యం ప్రకాశ్యతే, తద్భవతి వివక్షితం తాత్పర్యేణ ప్రకాశ్యమాన'మితి. వృత్తయోఽపి త్రివిధా ఇత్యాహ—అభిధేతి. గౌణవృత్తిర్లక్షణతోభిన్నేతి స్రాభాకరాః. తదయుక్తం: తస్య లక్షణాయామంతర్భావాదిత్యాహ—గౌణవృత్తిరితి. గుణనిమిత్తా వృత్తి ర్దౌణవృత్తిరిత్యర్థః. ఆత్ర హేతు మాహ—సంబంధేతి. లక్షణాయా అపి తథా త్వాదితి భావః. ముఖ్యార్థయోగస్సంబంధః. తద్బాధోఽనుపపత్తిః, అగ్నిర్వాణవక ఇత్యత్రాగ్నిలక్షితమైగళ్యాదిగుణసామాన్యయోగస్సంబంధః అనగాన్యశబ్దప్రయోగోఽనుపపన్నః. ఆత్మోభయసిన్ధ్వస్య గుణసామాన్యరూపస్య గుణవిశేషరూపస్య వా సాదృశ్యస్య సంబంధరూపత్వం; తస్య చోభయనిరూపణీయత్వసాధర్మ్యేణోపచారాత్. తదుక్తం వాక్యపదీయే—'సాదృశ్యమాత్రం సామాన్యం ద్విష్టం కైశ్చిత్ప్రతీయతే, గుణభేదోఽన్యభేదేన ద్వివృత్తిర్వా వివక్షిత' ఇతి. ననుగౌణ్యాం యథా సంబంధస్య లక్ష్య విశేషణత్వేనాన్వయో న తథా లక్షణాయాం. అతః కథమనయోస్సంబంధమూలకత్వ సామ్య? మిత్యాశంక్య లక్షణాయామపి సంబంధస్య విశేషణత్వం సదృష్టాంతమాహ—యథాగ్నిరితి. ఆత్ర సాదృశ్యస్య మాణవకనిష్ఠత్వాత్తస్య తద్విశిష్టత్వమ్. అన్యత్ర గంగా శబ్దబోధ్యత్వహేతుక ప్రవాహత్వకత్వప్రతీతివిషయత్వమేవ తీరస్యాపి గంగాసంబంధ విశిష్టత్వం. ఏవం చ స్రోతస్తీరయోరేకశబ్దబోధ్యత్వేన తాదాత్మ్యప్రతీతి స్రోత్రోధర్మా అత్యంత పావనత్వాదయస్తీరే ప్రతీయంత ఇతి ప్రయోజనసిద్ధిః. ఏవమంగీకారే తదసిద్ధిరేవ బాధిత్యాహ—గంగాసంబంధస్మేతి. ఉపలక్షణత్వ ఇతి నేదం సముద్రాది తీరం, కింతు గంగాతీరమితి గంగాసంబంధమాత్రప్రతీతివివక్ష్యర్థః. ఘోషగతేతి. తీరద్వారేతి భావః. తథా సతి గంగాతీరే ఘోష ఇతి ముఖ్యశబ్దాభిధానాల్లక్షణాయా భేదో న స్వాదితి హృదయమ్ న చ మాఘాద్భేద ఇతి వత్తుం యుక్తం, తథాసతి

పవిత్రత్వాద్యనిర్దేశః. అతఏవ సాదృశ్యనిబంధనా సంబంధనిబంధనా చేతి ద్వివిధా లక్షణా. సంబంధనిబంధనా చ జహద్వాచ్యా లజహద్వాచ్యా చేతి ద్వివిధా. సాదృశ్యనిబంధనా సారోపా సాధ్యవసాయా చేతి ద్వివిధా. ఏవం లక్షణా చతుర్విధా. కైశిక్యారభటీ సాత్వతీ భారతీ చేతి రచనాశ్రితత్వేన రసావస్థానసూచకా శ్చతస్రో వృత్తయః.

ముఖ్యే సంభవతి గౌణస్యాన్యాయ్యత్వాత్సర్వసంప్రతిపన్నా లక్షణైవోత్పిదే దితి. అనేన సంబంధానుపవత్తిప్రయోజనానాం త్రయాణామపి లక్షణావీజత్వముక్తం. తస్యా విభాగమాహ—అత ఏవేతి. నిమిత్తభేదాదిత్యర్థః. అత్ర సాదృశ్యశబ్దేసారోపాధ్యవ సాయహేతవోఽన్యేఽపి కార్యకారణభావాయ సంబంధా ఉపలక్ష్యంతే. సంబంధ శబ్దేన తద్వ్యతిరిక్తా గోబలీ వర్ధనామయోచ్యంతే. ద్వయోరపి ప్రత్యేకం ద్వైవిధ్యమాహ సంబంధేత్యాది. అత్ర యద్యపి సారోపసాధ్యవసాయయోస్సాదృశ్యనిమిత్తత్వే గౌణ త్వం గౌర్వాహితో గౌరయమిత్యాదౌ. కార్యకారణభావాదసంబంధాంతరనిమిత్తత్వే తు శుద్ధత్వం ఆయుర్ఘృతమాయురేవేదమిత్యాదౌ, ఏవం చాతుర్విధ్యే జహదజహల్లక్షణాభ్యాం సహ షోఢా లక్షణేతి కావ్యప్రకాశకారః. తథాపి ముఖ్యార్థస్య హనోపాదా నారోపాధ్యవసాయలక్షణోపాధివకాచ్చతుర్విధ్యమేవ లక్షణాయాః. ఆయుర్ఘృత మాయురేవేద మిత్యాదావపి గౌణత్వ మైవ సుకల్పత్వాచ్చ. తదుక్తమలంకార చూడామణౌ—‘యత్ర వత్సవంతరే వత్సవంతరముపచర్యతే స గౌణోఽర్థః; యత్ర న తథాస లక్ష్య ఇతి వివేకః’ఇతి. ‘కుశలప్రవీణాదిశబ్దానాం సాక్షాత్సంకేతవిషయత్వేన ముఖ్యత్వా న్నరూఢిహేతుకత్వం లక్షణాయా’ ఇత్యాచార్యహేమచంద్రః. రూఢిపక్షా శ్రయణే తు ప్రయోజనలక్షణాపేక్షం చాతుర్విధ్యమితి విశ్లేయమ్. నను కైశిక్యాది వృత్తీనాం విద్యమానత్వా త్కథం తిస్త శృబ్దవృత్తయ ఇత్యాశంక్య శబ్దసందర్భాశ్రిత త్వత్తాసామశబ్దవృత్తిత్వమిత్యభిప్రాయేణాహ—కైశికీతి. రసాద్యనుగుణత్వేనాచిత్యవా నర్థవ్యాపారః కైశిక్యాదిః. తాదృశ ఏవ శబ్దవ్యాపారో వైదర్భ్యాదిః; తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—‘రసాద్యనుగుణత్వేన వ్యవహారోఽర్థశబ్దయోః, దౌచిత్యవాక్ య స్తా ఏవ వృత్తయో ద్వివిధాస్థితౌ’ ఇతి. ఏవం కైశిక్యాదీనామర్థప్రాధాన్యేఽపి నాంత రీయకాణాం శబ్దానాం యథాయోగం వైదర్భ్యాదిసాపేక్షత్వస్య ధ్వనికారాదిభిః ప్రతిపాదనాద్రచనాశ్రితత్వమిత్యనుసంధేయమ్.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

‘తైశిక్యారభటీ చైవ సాత్వతి భారతీ తథా,
చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయా రసావస్థానసూచకాః’. ఇతి.

రచనాయా ఆపి రసవ్యంజకత్వం ప్రసిద్ధం. రసాననుగుణవర్ణ
రచనాయా దోషత్వ ముక్తం. వైదర్భీప్రభృతయో రీతివిశేషా నవృత్తి
వ్యంతర్భూతాః.

* తత్ర సంకేతితార్థగోచర శబ్దవ్యాపారోఽభిధా.

సా ద్వివిధా-రూఢిపూర్వికా యోగపూర్వికా చేతి. రూఢిపూ
ర్వికా యథా—

తైశిక్యదీనాం రసవ్యంజకత్వస్య రచనాదీనత్వాత్తస్యాప్రథాత్వమన్వయవ్యతి
రేకాభ్యాం దర్శయతి—రచనాయాఆపీతి. ప్రసిద్ధమితి. కావ్యాలోకాదావీతి శేషః.
తదుక్తం—‘యస్త్యలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో భ్యని ర్వర్ణపదాదిషు, వాక్యే సంఘటనాయాం
చ సప్రబంధేఽపి దీప్యతే’ ఇతి. యద్యపి విభావాదీనామేవ రసవ్యంజకత్వం, రచనా
దీనాం తు విభావాదినహకారిత్వమేవ, అత ఏవోక్తం లోచనే—‘సహకారిత్వమేవాభి
ధాతుం సంఘటనాయామిత్యాదౌ సప్తమినిదేశః’ ఇతి. తథా ప్యాపచారకం రసవ్యంజ
కత్వమితి బోధవ్యమ్. దోషత్వమితి. ‘రసస్య స్వాద్విరోధాయ వృత్త్యానావిత్యమేవ’
చేతి వచనాద్రసభంగమేతుత్వాదితి భావః. అథ ప్రసంగాద్యైదర్భాద్విదీనాం వక్ష్య
మాణం తైశిక్యద్యసంతర్భావమధునా ప్రతిజానీతే—వైదర్భీప్రభృతయ ఇతి.

అభోదేశక్రమానుసారేణాభిధానమితి—తత్రేతి. సంకేత శబ్దార్థయో
సంబంధావధారణం; స కృతో యస్య స సంకేతితః; అథోఽత్ర జాతిగుణక్రీయా
ద్రవ్యాత్మకః కేవలజాతిర్హాత్మాలక్షితవ్యక్తిరన్యాపాహా వా మతభేదాత్. సార్వ
భూతీనాః ఖలు కవయో భవంతి. విశేషణద్వయేన వ్యంజనచేష్టయోః క్రమేణ వృదాసః,
లక్షణాయాస్తు ద్వయో రన్యతరేణేతి వివేకః. అక్ష్యేఽపి సంకేతోఽస్తీత్యన్విత్యాభిధాన
వాదినః తస్య తే శబ్దవ్యాపారపదేనైవేతి విశేషః. అశబ్దవ్యాపారో లక్షణేతి వక్ష్యతే

అభిధాన విభజితే—నేతి. రూఢిరశ్వకర్ణాదివ దవయవార్థాభావేన సముదాయ
ప్రసిద్ధిః, తదుక్తమాచార్యైః—‘అసత్స్వవయవాధేషు యోఽన్యత్రాథే ప్రయుజ్యతే,
తత్రాన్యగతిత్వేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్యతి’ ఇతి. యోగః ప్రోక్షణ్యాదౌ ప్రకృష్టోక్షణ
కరణత్వాదివ దవయవప్రసిద్ధిః.

తపోవిశేషైః ప్రథితైః ప్రజానాం శుభైశ్చరిత్రైర్జగతీమహిష్యాః.
భాగ్యైః ప్రభూతైర్భువనస్య చాస్య బిభర్తి రాజ్యం వరవీరరుద్రః. ౬
అత్ర సర్వే శబ్దా రూఢాః. యోగపూర్వికాయథా.—

రాజ్ఞీ రుద్రనరాధీశే రంజయత్యఖిలాః ప్రజాః,
భూరన్వధా వసుమతీ రత్నగర్భా స్థిరేతి చ. ౭
అత్ర వసుమతీరత్నగర్భేత్యవమాదయో యాగికాః.

—ॐ ఆభిధానిరూపణమ్. ౧ॐ—

వాచ్యాధానుపపత్త్యా తత్సంబంధిన్యారోపితః శబ్దవ్యాపారో లక్షణా
అత్ర జహల్లక్షణా యథా.—

జేతుః కాకతిభూభర్తు రాకర్ణ్య పటహద్వనిమ్,

అద్యముదాహరతి. తపశ్శతి. తపోవిశేషైః కృచ్ఛాచంద్రాయణాదిభిః, జగతీ
హిష్యాః భూకాంతాయాః, శుభైశ్చరిత్రైః పురంధ్రీసాక్షైర్దౌర్వప్రతాదిభిః, అస్య
వనస్య మధ్యమలోకస్య, భాగ్యైరదృష్టపరిపాకైః. అత్ర తపఃప్రభృతినిమిత్త
దాద్విచ్ఛిత్తివిశేషం వత్సం మధ్యమలోక ఏవ సమప్త్యవృత్తిభ్యామౌక్రితః ప్రజావృధి
స్థితి క్రమధ్యమలోకానంభవాదితి ద్రప్తవ్యమ్.

అత్ర తపఃప్రభృతీనామవయవార్థాభావాద్రూఢత్వే న కోఽసి వివాదః. ప్రజాది
నానామవయవార్థసద్భావేన యాగికత్వేఽసి రూఢిర్వ్యోగమవహరతీతి శబ్దశక్తిస్త్వా
వ్యాధాంతరే ప్రయోగనివారణా నిర్మంథ్య పంకజాదివ ద్రూఢత్వమభిమతమేవే
యోశయేనాహ—అత్ర సర్వ ఇతి. ౬

ద్వితీయాముదాహరతి—రాజ్ఞీతి. ౭

అత్ర వసుమత్యాదిశబ్దానాం ధనవత్తాద్యవయవార్థసద్భావాద్యోగికత్వమిత్యాహ—
తీతి.

లక్షణం లక్షయతి—వాచ్యేతి. వాచ్యాధానుపపత్త్యా ముఖ్యార్థభావేన హేతు
తత్సంబంధిని ముఖ్యార్థసంబంధే విషయ ఆరోపితశబ్దవ్యాపారో లక్షణేశ్వర్యః.
అత్ర యద్యపి స్వార్థం ప్రత్యాయోపరతవ్యాపారస్య శబ్దస్య పునర్వ్యాపారాంతరా
గా దర్శనీయం లక్షకఇత్యర్థవ్యాపారో లక్షణః; తథాపి వాచ్యధర్మో వాచక ఉప
స్థిత ఇతి లక్షణాయాశ్చబ్దవృత్తిత్వవ్యవహార ఇతి విశ్లేయమ్.

అత్ర తావత్సూక్ష్మీకవిభాగక్రమేణ జహల్లక్షణాముదాహరతి—జేతు రితి.

సామంతనగరాణ్యుచ్చైరాక్రోశంతి సమంతతః.

౮

అత్ర నగరాణ్యుచ్చైరాక్రోశంతితి వాచ్యస్యానన్వయః! అచేతనానా మాక్రోశస్యాసంభవాత్.

అజహల్లక్షణా యథా—

పత్యుః కాకతినాథస్య పాదపీఠీ మనారతమ్,

స్ఫురద్రత్నప్రభాజాలై రలంకుర్వన్తి మాశయః.

౯

అత్రాలంకారసిద్ధ్యర్థం మాళిభిస్తదాశ్రయభూతా నృపతయోలక్ష్యన్తే.

సారోపలక్షణా యథా—

మంథానాచలమూలమేచకశిలాసంఘట్టనశ్చామికా

అత్రాక్రోశసిద్ధ్యర్థం నగరశబ్దస్యాన్వర్థం హిత్వానినః ప్రాణినోలక్షయతీత్యేషా జహల్లక్షణా. తత్రత్యప్రాణిమాత్రభయప్రతీతిః ప్రయోజనమ్.

ముఖ్యార్థబాధాం వ్యనక్తి—అత్రేతి.

అజహల్లక్షణామదాహరతి—పత్యురితి. పాదపీఠీమితి అల్పం పీఠం పీఠీ; గౌరాదిత్వాత్ జీమ్. అతపివోక్త మమరణోశే—‘స్త్రీస్యాత్కాచి స్తృణాల్పాదిర్విపక్షవచయే’ దీతి. బాహుశ్యప్రతీతిః ప్రయోజనమ్.

౯

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి. నృపతయ ఇతి. మాళి సహితా ఏవే

త్యర్థః. ఏవం చాత్రాపి స్వాధ్యం హిత్యైవ తద్విశిష్టాస్తరలక్షణేతి సిద్ధమ్ స్వాధ్యంపరిత్యాగే తు స్వాధ్యంశే అభిధా, అంశాంతరే తు లక్షణా చేత్యేకస్య శబ్దవైకదా వృత్తిద్వయావత్యే. తస్మి జహదజహల్లక్షణయోరభేద ఇతి చేత్స త్యం; కిం త్వత్కాభిధాతః ప్రచ్యావ్యస్వాధ్యస్యాపి లక్ష్యత్యేన స్వీకారా దజహత్స్వాధ్యార్థేతి వ్యవచేతః. అన్యత్ర తు తదపి నాస్తీతి జహత్స్వాధ్యార్థేతి. తదుక్తం తాతపాదై రేకావళికరణే తంత్రవాత్తిక వ్యాఖ్యానే సిద్ధాంజనే చ—‘స్వాధ్యత్వాగే సమానేఽపి సమా తేనాన్యలక్షణా, యత్రేయ మజహత్స్వాధ్యం జహత్స్వాధ్యంతు తం వినా’ ఇతి. నన్వర్థ ఏవ లక్షక ఇత్యుక్తం, తథా సత్యజహత్స్వాధ్యాయా స్వాధ్యంశే వృత్తివిరోధ ఇతి చేన్నైవదోషః; కేవలస్వాధ్యస్య లక్షకత్వం తత్సహితస్యాన్యస్య లక్ష్యత్వమితి భేదసద్భావాదిత్యేతదపి తత్రైవోక్త మిత్యుల మబాలమలక్షైః ప్రసంగైః.

సారోపలక్షణామదాహరతి. మంథానేతి. మంథానో మంథదండః, తదచలా మంథానాచలా మందరాద్రిరిత్యర్థః. మంథానం మందరం కృత్వా యోక్తం కృత్వా

కారం యత్తుహినద్యుతౌ స్ఫురతి తత్సారంగ మాచక్షతే,
మన్యేనన్విహ వీరదుద్రన్మవతేః కీర్తిశ్రియా నిర్జిత
స్తన్మద్రాఙ్మహామిందురురసా బిభ్రత్సముజ్జృంభతే.

అత్ర చంద్రకళంకదూపే కురంగే వరాహత్వమారోప్యతే.

* విషయవిషయిణో రభిహితయోరభేదప్రతిపత్తిరారోపః,

* విషయనిగరణేనాభేదప్రతిపత్తిరధ్యవసాయః.

సాధ్యవసాయలక్షణా యథా.—

కాకతీయకులాంభోధేః ప్రభవత్యేష చంద్రమాః,

కృతః కువలయోల్లాసో యేనోదయముపేయమా.

౧౧

చ వాసుకీ మితి విష్ణుపురాణాత్, తస్య మూలాపలేషు సంఘట్టనేన వాసుకిసంఘర్షణేన
యా శ్యామికా కాళిమా తదాకారమతిసీలమిత్యర్థః. తస్మదేతి. వరాహధ్వజత్వా
త్కాకతీశ్వరస్యేతి భావః. లోకే కేనచి జ్ఞితస్తన్మద్రా మురసా బిభ్రత్తితి ప్రసిద్ధిః. అత్ర
కురంగస్య వరాహత్వకత్వంప్రతీయతే.

౧౦

అత్ర విషయవిషయిణౌ వివిఞ్చన్నారోపం దర్శయతి—అత్రేతి.

భేదాంతరసాంకర్యశంకానిరాసార్థమారోపలక్షణమాహ—విషయేతి. విషయో

ప్రకృతో మాణవకాదిః, విషయ్యప్రకృతో వహ్నిన్యసిః, తయోరభిహితయోరప
హ్నుతభేదతయా సామానాధికరణ్యేనోక్తయోరిత్యర్థః. ఏతేనాధ్యవసాయాద్భేదఃకీర్త్యః.

ప్రసంగాత్తస్యాపి లక్షణమాహ—విషయేతి. విషయస్య నిగరణమత్యంతా
పలాపః, తేనాభేదప్రతిపత్తిర్విషయిణ ఇతి సామర్థ్యాల్లభ్యతే. నచాయం జహల్ల
క్షణాభేదః, అత్ర సాదృశ్యాదిసిబంధస్య వత్సవంతరే వత్సవంతరోపచారస్య విద్య
మానత్వాత్.

సాధ్యవసాయలక్షణాముదాహరతి—కాకతీయేతి. ఉదయ మభ్యుదయం పూర్వ
పర్వతం చోపేయపాప్రాప్తవతా, కువలయోల్లాసో భూమండలాష్టాదశః కైరవవికా
రశ్చ. అత్రైష చంద్రమా ఇత్యేతచ్ఛబ్దేన చంద్ర ఏవ పురోవర్త్యభేదాధ్యవసాయే
నేదంతయా విశిష్టతే న తు రాజా విషత్యతే, అన్యథా సారోపక్షప్రసంగాత్. అతస్తా
ద్యశచంద్ర ఏవ నిగీర్ణవిషయతయా ఐకరస్యేన ప్రతీయతే.

౧౧

అత్ర ప్రతాపరుద్రశ్చంద్రతయాఽధ్యవసీయతే. కాకతీయకులాం
భోధో రిత్వాహోషః.

అథ వ్యంజనావృత్తిః.

* అన్వితేషు పదార్థేషు వాక్యార్థోపస్కారార్థమథాంతర
విషయశబ్దవ్యాపారో వ్యంజనావృత్తిః.

సా త్రివిధా. శబ్దార్థోభయశక్తిమూలకీ త్వేన.

తత్ర శక్తిమూలా యథా.—

వాహిన్యః కాకతీంద్రస్యఃసర్వతోముఖసంభ్రమాః,

కుర్వంత్యుద్యత్కబంధాధ్యంప్రతిపక్షబలార్థవమ్.

౧౨

సర్వమేతన్వసీ నిధాయాహ—అత్రేతి. లక్షణాంతరయోగే విచ్ఛిత్తివిశే
షోఽస్తీత్యభిప్రాయేణాహ—కాకతీయేతి.

వ్యంజనావృత్తేర్లక్షణమాహ—అన్వితేష్యితి. పదార్థేషు పదైరభిహితేషు,
అన్వితేషు ఆకాంతాదివశా నిర్దేశసంబద్ధేషు సత్సు, సమన్వయశక్త్యా వాక్యార్థే ప్రతీత
ఇత్యర్థః. యద్వా ఆర్థప్రకరణాదినా ప్రాకరణికార్థపర్యవసీతేష్యిత్వర్థః. ఏతేనాభి
ధాన్వయశక్త్యై స్తుతినంభవే లక్షణాయా శ్చానంతరభావీ వ్యంజనవ్యాపారఇతి సూచితం
లక్షణా తు సమన్వయశక్తీసమర్పితాన్వయవిధురీకరణధురీణత్వాదన్వయశక్త్యనంతర
భావిన్యేవేత్యవోచ స్తుభినవగుప్తాచార్యపాదాః. వాక్యార్థస్య కావ్యశరీరభూతస్యావ
స్కారార్థం శోభార్థం వ్యంగ్యరహితస్య కావ్యస్యానాత్మకశరీరపదచారుత్వాదితి భావః.
వాచ్యలక్ష్యాభ్యామనోఽర్థోఽర్థాంతరం వ్యంగ్యం తద్విషయశబ్దవ్యాపారః. అత్ర శబ్దగ్ర
హణమర్థస్యాప్రపలక్షణార్థం; ఆజ్ఞాతార్థస్య శబ్దస్య విశిష్టస్య శబ్దానభిధేయస్యచార్థస్య
వ్యంజకత్వాయోగా దుభయవ్యాపారత్వా భ్యుపగమాత్. కింతు శబ్దార్థ శక్తిమూలయో
గ్యథాయోగ మేకస్య ప్రాధాన్యమితరస్య సహకారత్వం. ఉభయశక్తిమూలేఽపి తత్తదం
శయోరేవమేవ విభాగోద్రవ్యవ్యుత్పత్తిః.

వ్యంజనావృత్తిం విభజతే—సా త్రివిధేతి. అత్రానేకార్థస్యశబ్దస్యార్థప్రకర
ణాదిభి రప్రకృతార్థవాచకత్వే నివారితేఽపి తత్ప్రతీతిర్యత్ప్రసాదలబ్ధా సా శబ్దశక్తి
మూలా. పక్షబోధవ్యాదివశాత్సహృదయానామర్థాంతరప్రతీతిమేతుర్యాచ్యార్థగ్ర
వ్యాపారోఽర్థశక్తిమూలా. ఉభయసంబంధే తుభయశక్తిమూలా. ఇతి వివేకః.

తత్ర శబ్దశక్తిమూలామదాహరతి—వాహిన్య ఇతి. సదీపక్షే సర్వతోముఖ
స్యోదకస్య సంభ్రమో యసాం తా ఇతి వ్యధికరణో బహువ్రీహిః. అర్కఅదిత్వా
కుద్వాత్త్వగ్గీయోఽచ్యుత్యయః.

౧౩

అత్ర వాహినీసర్వతోముఖకబంధశబ్దానామర్థప్రకరణాదినా
నైస్యసర్వవ్యాపిత్యలూనమస్తకదేహపరాణాం వాచకత్వే నియంత్ర
తైషి శబ్దశక్తిమూలా నదీజలప్రతిపత్తిః యతో జాయతే సా వ్యంజనా
వృత్తిః. ప్రాకరణికార్థపర్యవసితాభిధాన శక్తిత్వప్రాకరణికార్థప్రతి
పత్తిం కర్తుం. అప్రాకరణికార్థస్యాపి వాక్యార్థశోభార్థం వక్తు ర్వివక్షిత

సర్వమన్యత్స్వయమేవ వ్యాచక్షణో వ్యంజనావృత్తే శబ్దశక్తిమూలత్వం
వివక్షి—అత్రేత్యాదినా. వాహినీసర్వతోముఖ కబంధశబ్దానామితి అనేకార్థానా
మితి శేషః. ఆర్థః ప్రయోజనం ప్రకరణం ప్రస్తావనః, ఆదిగ్రహణాదర్శనిర్ణాయకా
స్సంయోగాదయోగ్యహ్యంతే. తదుక్తం వాక్యపదీయే—‘సంయోగో విప్రయోగశ్చ
సాహచర్యం విరోధతా, ఆర్థః ప్రకరణం లింగం శబ్దస్యాన్యన్య సన్నిధిః. సామర్థ్యమాచితీ
దేశః కాలో వ్యక్తిస్వరాదయః, శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్తృతిహేతవ’ ఇతి.
ఏలేహముదాహరణప్రపంచః కావ్యప్రకాశికాదౌ ద్రష్టవ్యః. వాచకత్వే అప్రకృత
నదీజలవాచకత్వ ఇత్యర్థః. నియంత్రితే నివారితే సత్యసి, యత స్తత్ప్రతిపత్తి ర్దాయతే
సా శబ్దశక్తిమూలా వ్యంజనావృత్తిరితి యోజనా. అన్యథోద్దేశ్యవిధేయభావవైపరీత్యా
పత్రేః. నన్యభిధా లక్షణా వా ప్రసిద్ధై వాప్రకృతైర్ధాంతరైషి ప్రవర్తతాం!
మప్రసిద్ధేన వ్యంజనావ్యాపారేణేత్యాశంక్యక్రమేణమాషయతి—ప్రాకరణికేత్యాదినా
ను మాఖూ దప్రకృతార్థప్రతితిర్వదర్థం వ్యాపారాంతరకల్పనే త్యత ఆహ—అప్రాకర
ణికేతి. వ్యంగ్యరహితస్య కావ్యత్వనిర్వివాదాదిభి భావః. శబ్దాన్వయప్రతిరేకానువి
ధాయకత్వా చ్ఛబ్ద నైర్విచాయం వ్యాపార ఇత్యాహ—అన్యత ఇతి. అన్యతః శబ్దవ్యు
త్పత్తా దిత్యర్థః. అథ లక్షణాం ప్రతిక్షిపతి—నాత్రేతి. తత్రముఖ్యార్థబాధాభావ ఏవ
హేతురీత్యాహ—వాచ్యేతి. నన్వేకస్మిన్ వాక్యే వ్యాపారభేదేనానేకార్థప్రతిపాదనే
వాక్యభేదదోషస్సాన్విదిత్యత ఆహ—నాత్రేతి. అత్ర హేతుమాహ—ప్రయోక్తురితి.
సారుషేయవాక్యేనాం ప్రయోక్తుపరతంత్రత్వాచ్ఛేతో ధావతీత్యాదివదనేకార్థ
త్వం న దోషాయతి భావః. నను శబ్దశక్తిమూలే ధ్వనౌ ప్రకృతాప్రకృతో ద్వావ
స్థిర్థౌ వాచ్యే తత్రాప్రకృతార్థాభిధానే వాక్యస్యాసంబధ్ధార్థాభిధాయత్వం మాప్ర
క్షేదితి ప్రకృతస్యాప్రకృతేన సహోపమారూపణాదికంవ్యంగ్యతయా కల్ప్యతే. తచ్చ
గ్యంగ్యమన్యథా సిద్ధం చెచ్ఛేష ఏవ. యథా ‘భ్రమి మరతి మలసహృదయతాం ప్రళయం
సార్థాం తమ శృరీరసాదం. మరణం చ జలదిభుజగజం ప్రసహ్యకురుషే విషం వియోగి
నా’ ఇత్యత్ర జలవాచినా విషశబ్దేనాప్రకృతగరభార్థాభిధానే యదసంబధ్ధార్థాభి

త్వాత్ అన్యత స్తదప్రతీతేర్వ్యంజనాఖ్యం వ్యాపారాంతరం శబ్దస్యై
 వ కల్ప్యతే. నాత్ర లక్షణా సంభవతి ; వాచ్యానుపపత్త్యభావాత్.
 నాత్ర వ్యాపారద్వయే నాథప్రతిపాదనే వాక్యభేదః; ప్రయోక్తృవివక్షా
 ధాయకత్వం తజ్జలదభుజగేతి వాచ్యేన రూపకేణైవ నిరాకృతమితి వ్యంగ్యసామ్యవా
 కాభావా స్లేష ఏవాయమిత్యుక్తం ధ్వన్యాచారై యి. తద్వదత్రాసి వాహిన్యాదిశబ్దానా
 మథాంతరానభిధాననిబంధనస్య ప్రతిపక్షబలార్జవ మితి రూపకే ణైవ నిరాకరణా స్లేష
 ఏవ యుజ్యతే. కిం చాలంకారసర్వస్వకారోఽసి 'విద్వన్వానసహంసోపీర' ఇత్యుక్త
 రాజ్ఞో హంసత్వేన రూపణం 'మానసమేవ మానసం సర' ఇత్యర్థద్వయప్రతిపాదకసన్ధి
 క్లేషస్య నిమిత్తమ్. అతోఽత్ర రూపకమేవ 'భ్రమిమరతి' మిత్యాదౌతు విషశబ్దస్య గరళా
 ధాభిధానం భ్రమ్యాదికార్యాప్తకనిబంధనం, న పునర్జలదభుజగేతి రూపకహేతుకం, అతో
 క్లేష ఏవాయం న రూపక మిత్యవోచత్. అతఏవోక్తం తద్వాన్యఖ్యానే చక్రవర్తినా—
 'రూపకం పూర్వసంసిద్ధం క్లేషముత్థాపయేవ్యసి, తదా రూపకమేవ స్యాదస్యథా క్లేష
 ఇవ్యతే' ఇతి. తన్నతావలంబనే తు వాహిన్యాదిశబ్దానామథాంతరాభిధానే నిమిత్తాంత
 రాభావాద్రూపకహేతుత్వా చ్చ రూపకాలంకారతై వోచితా అతః పక్షద్వయేఽసి న
 ధ్వనిత్వశంకావకాశ ఇతి చేత్వత్వం; అప్రకృతార్థస్య తేన సహోపమాదేరలంకారస్య
 చ వ్యంగ్యత్వమితి కేచిత్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'శబ్దశక్తిమూలే తు అభిధాయాః
 నియంత్రణేనాభిక్లేయస్యాథాంతరస్య తేన సహోపమాదేరలంకారస్య చ నిర్వివాదం
 వ్యంగ్యత్వమితి అత ఏవాసా విదమేవోదాహృత్య వ్యంగ్యభావినోరథాంతరాలంకా
 రయోర్నాథ్యే ఆలంకారస్య రూపకేణాభిహితత్వాదప్రకృతగరళార్థేఽభిధాయాః కుంతీ
 భావాద్వ్యంజనావ్యాపారవిషయత్వేనాథాంతరమేవ వ్యంగ్యం. తచ్చ వాచ్యస్య జలద
 భుజగేతి రూపకస్య సాధకత్వాద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం నామ గుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యవో
 చత్. తద్వదత్రాసి వాహిన్యాదిశబ్దగమ్యస్య నద్యాద్యథాంతరస్య ప్రతిపక్షబలార్జవమితి
 రూపకసాధకత్వా త్సూరోఽక్తమేవ గుణీభూతవ్యంగ్యం భవిష్యతీతి న దోషః. నన్నేష
 మసి ధ్వన్యదాహరణప్రస్తావే మధ్యమకావ్యోదాహరణం కిమర్థం క్రియతే? ఇతి చే
 దన్దు; తద్వా తాదృగ్వా కోఽన్యత్ర విశేషః? వ్యంగ్యసామగ్రిమాత్రప్రదర్శనపరాణా
 మస్తాకముభయత్ర ప్రయోజనసిద్ధేః. ఉత్తమమధ్యమవివేకః పునరుక్తరత్ర భవిష్యతి.
 నన్నేషమసి శాంతికర్తృణి భేతాశోదయః యదత్ర ద్వయోరవ్యర్థయోః ప్రాకరణి
 కత్వేనా ప్రాకరణికత్వేనోభయవిధత్వేన చ త్రివిధ స్థ్యేషః. తత్ర తృతీయం భేద

పరతంత్రత్వా ల్లాఙ్గిక వాక్యానామ్

అర్థశక్తిమూలా వ్యంజనావృత్తిర్యథా—

శ్రుత్వా కాకతిభూభర్తుః ఊణీపాణిగ్రహాత్సవమ్,

అంగుష్ఠేనాలిఖి న్ముఖాః పాదపీఠీం నతాననాః

అత్ర భూపా విషణ్ణా ఇత్యర్థశక్త్యా వ్యజ్యతే న చార్థశక్తిమూలే

మనంగీకర్తవ్యః కావ్యప్రకాశకారస్య మతేఽర్థాంతర మస్తు వ్యంగ్యం. అభిమతోభయ జ్ఞేమస్య భవతః పూర్వాపరవిరోధ స్సృజ్యత్. యదుత్తరత్ర భవానేవ బ్రవీతి—‘సీరాజ యంత్యంధ్రపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలైర్వరవీరదుద్రమ్, చంద్రాననా గోత్రవతిం రజన్య స్తారాగణై ర్నేరు మివ స్ఫురన్సిరిత్యత్రో భయజ్ఞేష ఇతి. న చ శబ్దశక్తిమూలధ్వనేరనవ కాశత్వం, యత్ర విశేష్యస్యాపి జ్ఞిప్తత్వం తత్ర తస్యావకాశసంభవాత్. యథా— ‘రాజమాశిరసా భాతి దుద్రదేవో జగత్పతి’ రితి. ఏవం చ సతీహన్యథోదాహరణం పరిక్షకప్రతిభాపరీక్షార్థ మేవే త్యలమతిప్రసంగేన.

అర్థశక్తిమూలామదాహరణి—శ్రుత్వేతి. అత్ర నతాననత్వాదేరనుభావస్యా నేకకారణకత్వసంభావనయా యుజితి కారణవిశేషా ప్రతీతౌ వీరదుద్రవిభోధ రణీపరిణయ శ్రవణానుసారేణ విషాద ఏవ విశ్రాంతేస్తస్య సంలక్ష్యక్రమవ్యంగత్వమ్.

శబ్దనియమానపేక్షణాదర్థశక్తిమూలత్వం చేత్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి. తర్హ్యి సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిరిత్యస్య కా గతిః? యత్ర స్థాయిభావవ్యభిచారి భావవిభావానుభావవశాదాశుభావినీ రసాభివ్యక్తి నైస్సిన గతిరితి రహస్యమ్. తదుక్త మభినవగుప్తాచార్యైః—‘యద్యపి రసభావాది రథో ధ్వన్యమాన ఏవ భవతి, న వాచ్యః కదాచిదపి, తథాపి న సర్వోఽసంలక్ష్యక్రమస్య విషయ’ ఇత్యాదినా. అత ఏవ ధ్వని కారోఽపి ‘ఏవంవాదిని దేవర్షాపార్శ్వే పితురధోముఖి, లీలకమలపత్రాణి గణయా మాన పార్వతీ’ ఇత్యత్రోదాహరణే లజ్జాఖ్యం వ్యభిచారిభావ మనురణనవ్యంగ్యత్వేనా వోచత్. వ్యంజనవ్యాపారస్యానుమానత్వ మంగీచకార మహిమభట్టస్తన్దతం దూషయతి - నచేతి. అర్థశక్తిమూల ఇతి. అథోఽభిధేయః, సచ వస్త్యలంకారధ్వనోర్విస్త్యస్త్యలంకార రూపో రసాదిధ్వనౌ తు విభావాదిరూపశ్చేతి వివేకః. తన్మూలే, తత్సానుధ్యాత్మీప్త ఇత్యర్థః. అతఏవోక్తం లోచనే—‘వాచ్యసామర్థ్యాత్మీప్త ఇతి భేదత్రయవ్యాపకం సామాన్యలక్షణమ్, ఇతి అనుమానత్వాభావే వ్యాప్త్యభావో హేతుత్వాహ— వ్యంగ్యేతి. తత్రాపి హేతుమాహ—నప్రేతి. నప్రాననత్వాదిహేతోద్గరునమస్కారాదా వనైకాంతికత్వాద్వాస్త్యిప్త్యభావ ఇతి భావః. తర్హ్యిత్ర విషాదైక విషయ ప్రతీతిః కుతః?

వ్యంజనేనుమానశంకా, వ్యంగ్యవ్యంజకయోరవినాభావాభావాత్.
 సమ్రాసనత్వాదికార్యస్యానేకకారణకత్వాత్. నియతకారణప్రతీతి ర్వి
 వత్సానుగృహీతా చ్ఛబ్దాదేవ. కించ ఏకస్తా దేవ వ్యంజకాత్తత్తద్వ్యం
 గ్యార్థప్రతీతి ర్నస్తృప్తివిత్తానుసారేణ భవతి. అనేకవ్యంగ్యార్థప్రతిపత్తి
 రనుమానపరిపాటివిరుద్ధా. న చాభిధావృత్తిః, సంకేతితార్థ ఏవ తస్యాః
 పరిచయ ఇతీయతీ గమనికా.

ఇత్యత ఆహ—నియతేతి. శబ్దస్వరూప ప్రకాశనేచ్ఛా చేతి ద్వివిధా వివక్షా. వాచ్యో
 వ్యంగ్యత్వేతి ద్వివిధః ప్రతిపాద్యః. చతుష్టయం చేదం శబ్దానాం విషయః. తత్ర
 వివక్షాద్వయం ప్రతిపాద్యద్వయం కాబ్దమితి వివేకః. తదే తత్పర్యం ధ్వన్యాచార్యైః
 ప్రపంచేన ప్రతిపాదితం—‘ద్వివిధో హి విషయశ్చబ్దానామనుమేయః ప్రతిపాద్యశ్చ’
 ఇత్యాదినా. తత్ర శబ్దేనార్థప్రకాశనేచ్ఛాలక్షణయా వివక్షయానుగృహీతాత్తత్పర్యాయా
 దిత్యర్థః. శబ్దాదితి. వ్యంజకాదిత్యర్థః. దూషణాస్తరమాహ—కించేతి. యథా ‘ఆస్తమేతి
 గగన్దీపా’ నిత్యుక్తే సంధ్యావందన విక్రేయవస్తూపసంహరణాభిసరణాద్యనేకార్థప్రతీతి
 ర్యథాక్రమం విప్రవణిక్రముకాదీనామత్పద్యలే, తథా ‘ఏస్మిమానయం ప్రదేశో
 ధూమవత్త్వా’దిత్యుక్తేనకస్యాప్యథాంతరప్రతీతి రితి వ్యంగ్యానుమేయయోర్విలక్షణత్వా
 దనుమానత్వం వ్యంజనస్య విరుద్ధమితి భావః. మీమాంసకాః పునరభిహవ ప్రతీయమానే
 ౭సి ప్రవర్తత ఇత్యాదుః తన్నతం దూషయతి—నచేతి. షతఇత్యత ఆహ—సంకేతి
 తేతి. అనంత్యవ్యభిచారాభ్యాం ప్రతివ్యక్తిసంకేతానుపపత్తేః సామాన్యరూపాణాం
 కేవలపదార్థానాం సంకేతగోచరత్వం, తతస్తేషామాకాంతావకాన్తిథో౭న్వయే తత్సంసర్గ
 రూపో వాక్యార్థో లక్ష్యమాణస్యముల్లసతీతి భాట్యః. తదుక్తం. ‘తస్మాత్సరైరభిహితైః
 పదార్థైర్లక్షణయా వాక్యార్థః ప్రతిపాద్యలే’ ఇతి. అతస్తన్నతే౭సి స్వార్థసంసర్గరూప
 తయా సన్నికృప్తవాక్యార్థాభిధానే ౭వ్యసమర్థానాం పదానామర్థాంతరత్వేన విప్ర
 కృప్తస్య వ్యంగ్యస్యాభిధానం దూరాపాస్త మితి వ్యంజనోపాదాన మేవ సమంజసమితి
 భావః. తదుక్తం—‘ఏకేషరూపం వాక్యార్థ మపదార్థమసీచ్ఛతా, వ్యక్తిగిహితాభిధా
 తో౭న్యా౭భిహితాన్వయవాదినే’తి. ప్రాభాకరాః పునరన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రవృత్తి
 సప్రవృత్తి నిమిత్తస్య వాక్యవైర్విప్ర ప్రయోగయోగ్యత్వాత్తదంతర్వర్తినామేవ పదానాం
 పదార్థ వికేషాన్నితస్వార్థసంకేతవత్ప్రతివాక్యం స్వార్థస్య వికేషరూపత్వా ద్వాక్యాంత

ఉభయశక్తిమూలా యథా—

విజితారిపురో మూర్తౌ విలసత్సర్వమంగళః,
రాజమాళిరసౌ భాతి రుద్రదేవో జగత్పతిః.

అత్ర విజితారిపుర ఇత్యర్థశక్తిమూలత్వం విలసత్సర్వమంగళః
రాజమాళిరితి శబ్దశక్తిమూలత్వమిత్యుభయశక్తిమూలత్వం. అత్ర
ప్రతాపరుద్రశంకరయో రుపమాలంకారధ్వనిః.

కైశిక్యాదివృత్తిస్వరూపనిరూపణమ్:—

అథ కైశిక్యాదీనాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

* అత్యర్థసుకుమారార్థసందర్భా కైశికీ మతా,

అత్యుద్ధతార్థసందర్భా వృత్తిరారభతీ స్మృతా.

ఈషన్త్యుద్ధతసందర్భా భారతీ వృత్తిరిష్యతే,

ఈషత్ప్రధాన్త్యుద్ధతసందర్భా సాత్వతీ వృత్తి రిష్యతే.

రేవ్యసార్థస్యైతద్వాచకమితి ప్రత్యభిజ్ఞానుపపత్తేః పదార్థాంతరసామాన్యాన్వితే స్వాగ్ధే
సంకేతః; విశేషవృత్తిస్తస్య సంబద్ధానాం పదార్థానాం విశేషరూపత్వాద్భవిష్యతీత్యాచూః.
తస్య తేఽపి విశిష్టార్థాభిధాయినో వాక్యస్య సార్థ సన్నికృష్టపదార్థాభిధానేఽప్యసమ
ర్థస్య కుతో విప్రకృష్టార్థాంతరాభిధానశంకా? అతస్తేషామపి వ్యంజనమవశ్యమిచ్చేమ్య
మితి భావః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—‘అన్వితోఽర్థోఽభిహితాన్వయేపదార్థాంతర
మాత్రేణాన్వితాభిధానేఽన్వితవిశేషస్తవచ్య ఏవేత్యుభయమతేఽప్యపదార్థ ఏవ
వాక్యార్థః’ ఇత్యాది సర్వం మనసి నిధాయాహ—ఇయతీతి. గమనికా గమ్యతే జ్ఞాయ
తేఽన్వయేతి గమసి గతిః, అల్పాగమసి గమనికా. కరణే ల్యుటి టిత్వాత్ జీపి ‘అత్వ’
ఇతికని చ ‘కేణి’ ఇతి వ్రాన్యః.

ఉభయశక్తిమూలామదాహరతి—విజితీతి. అత్ర ప్రకృతే నిర్జితారిసగరో
ఽన్యత్ర త్రిపురాంతకః, మూర్తౌ విలసత్సర్వమంగళః, కల్యాణమూర్తి రిత్యర్థః. అన్యత్ర
పార్వతీపరిచ్ఛిన్నార్థదేహ ఇత్యర్థః. రాజమాళిః రాజోత్తమః, అన్యత్ర చంద్రశేఖరః.

అర్థశక్తిమూలత్వమితి. శబ్దపరివృత్తిసహిష్టుత్వాదితి భావః. అత్ర ప్రతీయ
మానేనాప్రకృతేన శంకరేణ ప్రకృతస్య రాజ్ఞ ఉపమానోపమేనాభిధానానాం
దివాచకాప్రయోగా ధన్యుత ఇత్యాశయేనాహ—ప్రతాపే

అథ సంగ్రహకారిణోద్దేశక్రమప్రాప్తౌ గుణాలంకారా
పేక్ష్యమాచీకటాహన్యాయేనాదౌ తాపద్వైతశబ్దనామకావ్యభిధానానాం

తత్ర—

*అత్యంతసుకుమారౌ ద్వౌ శృంగారకరుణౌ మతౌ,
అత్యుద్ధతరసౌ రాద్రబీభత్సౌ పరికీర్తితౌ. ౧౭

హాస్యశాంతాద్భుతాః కించిత్సుకుమారాః ప్రకీర్తితాః,
ఈషత్ప్రీఢౌ సమాఖ్యాతౌ రసౌ వీరభయానకౌ. ౧౮

యత్ర శృంగారకరుణావతిశోమలేన సందర్భేణ వర్ణ్యే తే తత్ర
కైశికి యత్ర రాద్రబీభత్సావతిప్రేక్షేన సందర్భేణ ప్రతిపాద్యేతే
తత్రారభటి యత్ర నాతిసుకుమారౌ హాస్యశాంతాద్భుతౌ నాతిసుకు
మారేణ సందర్భేణ సంగ్రహ్యంతే తత్ర భారతీ. యత్ర నాతిప్రీఢౌ
వీరభయానకౌ నాతిప్రేక్షేన సందర్భేణ నిర్వాహ్యేతే తత్ర సాత్వతీ.
యథాక్రమ ముదాహరణాని.

తత్రకైశికి యథా—

జితమదనవిలాసం కాకతీయాన్వయేందుం
నరపతి మనిమేషం ద్రష్టు మాశంసినీనామ్,
సపది విరచితౌఽఽసీ దంగనానా మపాంగై-
ర్ద్వివి కువలయదామశ్యామలా తోరణశ్రీః. ౧౯

ఆరభటి యథా—

ఖడ్గాఘాతనికృత్తశాత్రవశిరోనిష్ఠ్యాతరక్త చ్ఛటా

పదానంతరం కైశికియాదిస్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేత్యాదితా. గతార్థ
మేతత్. ౧౯-౧౮

కైశికి ముదాహరణి—జితేతి. జితమదనవిలాసమిత్యనేన మానితైర్లోకోత్తర
రూపయాపనాద్యుద్దీపనవిభావై ర్నరపతిమంగనానామితి చాలంబనవిభావై రనిమేషం
ద్రష్టు మాశంసినీనాం కామినీనామిత్యైత్సు క్యాదివ్యభిచారిభావై ర్ద్వివి కువలయై ర్మృగమా
భూషితైరప్యపాంగైరత్యనుభావై కాఞ్చసంయుక్త శోమలవర్ణసందర్శనహృత్పత్రైః ప్రతీయ
మానో రససార్వభౌమ శృంగారః కాకతీయాన్వయేందుం నరపతించేతి విశేషణద్వయ
సూచితమహావీరసతాదిగుణగరిమగంభీరవిదగ్ధనాయకవిషయతయాపరిపాహితీభూమి మను
భవతీ త్యప్రేయం కైశికి. ౧౯

ఆరభటి ముదాహరణి—ఖడ్గేతి. ఆత్రలాలాదినిరసనాచినా నిష్ఠ్యాతశబ్దేనోప
చారాన్నిర్గమనమాత్ర ముచ్యత ఇతి చారుత్వాతిశయః, తదుక్తం దండినా—

జాలై రుద్రభటశ స్త్ర ఘట్టనభవతాన్వరస్య తిగత్యైత్యే
స్తానాస్పృష్టశితాస్థిఖండవికటస్థూల్కజ్వలరాగైర్వై
రుచ్చుండ శ్చలమ ర్తిగండనృపతే: క్రోధాన్విరా యాధనే. ౨౦

భారతి యథా—

బొన్నత్యం మహదన్య దేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరిమా
కా పృన్యా సరణిః ప్రతాపయశసారవైవ బాహోః ప్రథా,
సర్వం నూతనమేవ రుద్రనృపతే ర్దానే న తన్నిర్నితే
సామగ్రీ చతురాననేన కియతీ కీదృక్స్వా వా కట్పితా? ౨౧

సాత్వతీ యథా—

దూరాదాకర్ణ్య విశ్వప్రస్థమరమహసో వీరరుద్రస్య జైత్ర-
ప్రస్థానారంభభేరినినద మరినృపాః పూర్వకర్ణజ్వరాంతాః,
ఆరుహ్యదీక్ష విశంతో గహన మతిమహా త్కంటకాకృష్ట కేశా-
స్త్రాయధ్వం ముంచతేతి ప్రతిన్యపతిధియా పాదపాన్పార్థయంతే.

‘సప్తాంతోద్ధిష్ట పాంతాదిగౌణవృత్తివృత్తయం, అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకట్టెం
విగాహత’ ఇతి. స్త్రానం ఘనీభూతమస్యగ్యేషాం పితృతాస్థిఖండానామితి బహుప్రీహిః.
చలమర్తిగండేతి శౌర్యాతిశయసూచకం బిరుదనామ. ఆత్ర భద్రాదికస్త్రోల్లాసాది
సూచితో రాద్రో రక్తమాంసాదిసూచితో బీభత్సశ్చ పరస్పరం ప్రథానోపసర్జనభావా
పన్నా పరుషవర్ణవికటబంధేన ప్రతిపాద్యేతే. ౨౦

భారతి ముదాహరతి—బొన్నత్య మితి. ఆత్ర సర్వత్ర యథాక్రమం కిమన్య
శబ్దా వనిర్వచనీయత్వలాకోత్తరత్వప్రతిపాదకా. అతఏవ రుద్రనృపతే స్సంబంధి సర్వ
మాన్వత్కాదికం నూతనమేవ. సామగ్రీతి. బ్రాహ్మణాది వ్యభింతాత్ సామగ్ర్య
శబ్దాత్ స్త్రీయాం జీష్మత్ప్రయో వైకల్పికః పితృగ్రణామర్థాల్లభ్యతే. తదుక్తం.
వామనేన - ‘వ్యభిక్షితగ్రణా దీకారో బహుళ’మితి. జాన ఇతి. ‘అనుపసర్గాద్భి
ఇత్యాత్మ నేపదమ్. ఆత్ర సంయుక్తమృదువర్ణబంధేనాద్భుతసప్రతిపాదనాద్భారతి. ౨౧

సాత్వతీముదాహరతి—దూరాదితి. విశ్వప్రస్థమరమహసో విశ్వవ్యాపితేజసః
‘సృష్టుస్యదః క్వరచ్.’ జైత్ర యాత్రారంభభేరిభాంకారాకర్ణనైవైవ కాందితీకానామరి
భూపతీనాం దూరత ఏవ సమరకథలి భాషి, ఆత్ర: వికటబంధపరుషవర్ణసంపర్కా
భయానకప్రతిపాదనా త్సాత్వతీ. ౨౨

* మధ్యమారభటి త్వన్యా తథా మధ్యమకైశికి,
వృత్తిశ్చమే ఉభే సర్వరససాధారణే మతే.

అనయోః స్వరూపమ్.

మృద్వర్ధైఽప్యనతిప్రాధబంధా మధ్యమకైశికి,

శృణ్వారకరుణయో రతిసుకుమారయో రల్పప్రాధత్వం న దు
కిం త్వతిప్రాధసందర్భో నేష్యతే; ప్రతికూలవర్ణ దూషదోషః

* మధ్యమారభటి ప్రాధే ఽప్యర్ధే నాతిమృదుక్రమా.

అతిప్రాధయో రపి రౌద్ర బీభత్సయో రీషన్మృదుబంధో
ప్యతే అతిమృదుసందర్భ స్తు విరుద్ధః.

మధ్యమకైశికి యథా—

ఆసన్నేఽపి మహోత్సవే కథ మిత స్త్యక్త్వా ప్రవాసం వ్ర
ద్ధిగ్ధిక్ సాహస మావయో ర్విఘటనం కోవా విధిః కా
శ్చిత్తం స్వప్న నివారితప్రియతమప్రస్థానబుద్ధిస్తతో
బుద్ధ్యా మూర్ఛతి కాకలీయన్వపతే! త్వదైవరినారీజనః.

అథ మతాంతరానుసారేణ సర్వరససాధారణం వృత్తిద్వయమూహ—మః

అనయోః క్రమేణేషతో మతేషతోఽథయారతిప్రాధాతికోమలరసాను
న విరోధాయేతి ఘృత్క్రమేణ ప్రతిపాదయతి—మృద్వర్ధ ఇత్యాదినా. నద
ఇత్యేతదధ్యాహృత్య వ్యాచక్షే—శృంగారేతి. కిం త్వ దుష్టమిత్యాశాం
మూహ—కింత్వితి. విపక్షే విపక్షే దండమాహ—ప్రతికూలేతి. రసాననుగ
ప్రతికూల్యమ్.

ఏతద్వైచరీత్యం మధ్యమారభట్యా మిత్యాహ—మధ్యమేతి.

మధ్యమకైశికి ముదాహరతి—అసన్న ఇతి. త్యక్త్వా, మహోత్సవమితి
ఇత సుర్వసౌభాగ్యవిధే ర్నివాసా దిత్యర్థః. కథం ప్రవాసం వ్రజే? గర్హిత
భావః. 'విభాషా కథమి లిజ్చే'తి గర్హాయాంలిజ్. ధిగ్గితి. 'నిత్యవిప్రయో' రిత్యా
ద్విరుక్తిః. కోవావిధిరితి. న త్వ మేవం సాహసిక ఇతి భావః. త్వదైవరినారీజనః.
వియోజితభర్తృక ఇతి శేషః. అత్రేషతోఽథనందర్శేణ శంగారసంకీర్ణః కరుణ
ప్రతిపాద్యతే.

మధ్యమారభటీ యథా—

మాంసకీకసంకీర్ణాః ప్రసరద్రుధిరాపగాః,

వసాకర్దమితా యుద్ధే భువోఽంధ్రసుభతైః కృతాః.

౨౬

ఏవం రసాంతరేష్వ పుష్పదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్.

వైదర్భ్యాదిరీతీనాం శబ్దగుణాశ్రితానామర్థ విశేషనిరపేక్షతయా కేవలసందర్భసాకుమార్య ప్రాధత్వమాత్రవిషయత్వాత్కైశిక్యాదిభ్యో భేదః సందర్భస్యాతిమృదుత్వమసంయుక్తకోమలవర్ణబంధత్వమ్, అతి ప్రాధత్వం పరుషవర్ణవికటబంధత్వమ్. సంయుక్తమృదువర్ణేష్విషన్వృదుత్వమ్. అవికటపరుషవర్ణే ష్విషత్ప్రాధత్వమ్.

మధ్యమారభటీముదాహరణి—మాంసేతి. అత్రేవన్వృదుసందర్భేణ బీభత్సః ప్రతిపాద్యతే.

౨౭

అథ వైదర్భ్యాదీనాం మతభేదేన వృత్తిశబ్దవాచ్యత్వసామ్యత్ కైశిక్యా ద్యనంతరం తన్నిరూపణం చిశీర్ష్యః ప్రథమం తావత్తదంతర్భావం వారయతి.—వైదర్భ్యాదీతి. తత్సర్వరూపమాహ—శబ్దగుణాశ్రితానామితి. మాధుర్యాదిపరతంత్రాణామిత్యర్థః. యద్యపి సహృదయహృదయానా మాప్తోదకః శృంగారాదిధర్మో మాధుర్యం, చిత్తవిస్తారరూపదీప్తిజనకో రాద్రాదిధర్మః, శుష్కేంద్రనానలవదమల జలవద్వా యథాయోగం సహసా సహృదయహృదయవ్యాపీ సర్వరసధర్మః ప్రసాదః, తథాపి తేషాం శబ్దగుణత్వమాత్త ధర్మస్య కౌర్యాదేరాకారధర్మత్వ మివోపచారికమ్. తదుక్తంధ్వన్యాచారైః—‘శబ్దధర్మత్వం వైషా మన్యాశ్రితత్వేఽపి శరీరాశ్రితత్వ మివ కౌర్యాదీనా’ మితి. తదాశ్రితత్వం చాసాం కావ్యప్రకాశే—మాధుర్యం వ్యంజకై ర్వర్ణయవనాగరికేష్యతే, ఓజః ప్రకాశకై నైస్తు పరుషా శోమలా పరైః ‘కేషాంచిదేతా వైదర్భీప్రముఖా రీతయో మతాః’ ఇతి. ఫలితమాహ—అర్థవిశేషేతి. మాధుర్యాదిపర్యవసితత్వేన శృంగారాదినిరపేక్షత్వా దిత్యర్థః. వైదర్భ్యాదీనాం రసాశ్రితమాధుర్యాది శబ్దధర్మ (పర)త్వం, కైశిక్యాదీనాం తు సాక్షాదేవ రసవ్యంజక (పర)త్వ మితి మహా న్నేద ఇతి భావః. తదుక్తంధ్వన్యాచారైః—‘శబ్దతత్త్వాశ్రయాః కాశ్చి దర్థతత్త్వాశ్రయాః పరాః’ ఇతి. ‘టవర్గవర్జితా స్పృహ స్పృష్టవర్గాంత్య శేఖరాః, లఘు రేఫలకారౌ చ కోమలాః పరికీర్తితాః. రేఫేణ యస్య కస్యాపి యోగ ఆద్యత్పతీయయోః, స్వీత్రరాభ్యాం తుల్యయోర్వా పరుషాచ్చరణ శ్చషా.’ ఇతి శోమలవర్ణసంగ్రహః. యద్వా—శబ్దః పదరచనాత్మకః, తద్గుణా ఓజః ప్రసాదాదయః. యదాహ వామనః—‘ఓజః ప్రభృతయో బంధగుణా’ ఇతి.

—ॐ వైదర్భ్యాదిరీతిస్వరూపనిరూపణమ్. ॐ—

అథ రీతీనాం స్వరూప ముదాహరణంచ

“రీతి ర్నామ గుణాశ్చిప్తపదసంఘటనా మతా.

సా త్రివిధా, వైదర్భిగౌడి పాంచాలీ చేతి

“బంధపారుష్యరహితా శబ్దకాఠిన్యవర్జితా,

నాతిదీర్ఘ సమాసాచ వైదర్భి రీతి రిష్యతే.

౨౬

యథా—

కాకతీయనరేంద్రస్య కీర్తిచందనచర్చనమ్,

దిగంగనా వితన్వంతి వతంసీకృతతద్గుణాః.

౨౭

యథావా—

వితరణగుణలీలేతోషితాశేషలోకే

విభవతి సరనాథే కాకతీయాన్వయేందౌ,

అథ రీతీనామాన్వయలక్షణ మాహ—రీతి రీతి. గుణాశ్చిప్తపదసంఘటనా మాధుర్యాది
వరతంత్రశబ్దసందర్భ ఇత్యర్థః. యద్వా—ఓజః ప్రసాదాదిశిప్తపదరచనేత్యర్థః.

విదర్భ్యాదిదేశీయవిదగ్ధజనపరిగ్రహేణ వైదర్భ్యాదిసంజ్ఞికానా మేతాసాం విశేష
లక్షణాని విషయవ్యాప్త్యర్థం ప్రత్యేక ముదాహరణద్వయం చ క్రమేణాహ. —బంధేతి.
బంధపారుష్యం దుస్సంధికృతం శబ్దకాఠిన్యం పరుషవర్ణారబ్ధం, నశర్భస్య నశబ్దస్యాతి
దీర్ఘ సమాసే త్యనేన ‘సుప్తు’పేతి సమాసః. విలేనాత్రాసమాసా మధ్యమసమాసా చ వివ
క్షితేతి బోధవ్యమ్. తదుక్తం—‘అవృత్తి ర్నధ్యవృత్తిర్వా మాధుర్యే ఘటనాతథే’తి. ౨౮

ఉదాహరణి.—కాకతీయత్యాది. . వతంసీకృతేత్యత్ర— ‘వప్తిభాగురెరల్లావ
మవాప్యా రుపసర్గయో’రీతి వచనాదకారణాపః.

౨౯

వితరణేతి. విభవతి ప్రభౌ నతి, క్షీతిసురజనాః బ్రహ్మణజనా సేహం సమూహ
ఇతి జనశబ్దంతాత్ ‘గ్రామజ’ నేత్యాదినా తల్పిత్యయః. ‘ఖండికాదిభ్య’ శ్చేత్యత్ర
సామూహికేషు తదంతవిధిరస్తీతి జ్ఞాపనాత్. అత్రోదాహరణద్వయేఽపి గోమలవర్ణై
రల్పసమానై ర్మృదుబంధేన చ కీర్త్యదార్యాదున్యదీపనవిభావవ్యంగ్యశృంగారగతాహ్లాద
కత్వలక్షణమాధుర్యప్రతిపాదనా ద్వైదర్భిరీతిః. అత్ర యద్యపి కీర్తిచందనచర్చన
మిత్యాదౌ రేఖసంయోగః, తోషితాశేషేత్యాదౌ శకారషకారౌ చేత్యవ మల్పకః
పరుషవర్ణాస్సంతి; తథాపి న మాధుర్యభంగః. అత ఏవానందవర్ధనాచారైః—‘శషోచ

సురతరుగణనాయాం కామధేనుప్రసంగే
క్షీతి సురజనతేయం వీతకాతూహలాఽఽసీత్.

౨౯

యథా—

ప్రచండతరదోర్దండఖండితారాతిమండలః,
బిభర్ష్యర్విధురాం గుర్విం ప్రభవన్నంధ్రభూపతిః. 30
ఉద్యద్దోస్తస్సంభఖడ్గత్రుటదరిమకుటాటోపసంజాతరాహు-
భ్రాంతిభశ్యత్పతంగాభయకరణచణస్ఫారనాసీరరేణుః,
అంధ్రక్షాభర్తు రాసీ దధికరణధురా భిన్నమత్తేభకుంభ
ప్రోద్యన్తుక్తాఘతారాప్రకరపరివృతా స్వర్వధూవక్త్రచంద్రాః.
* పాంచాలరితి రైవదర్భి గౌడీరీత్యుభయాత్తికా.

యథా—

జేతుఃకాకతివీరద్రన్యవతే రైత్రప్రయాణోఽస్థితే

రేఫసంయోగప్రవర్తకృషి భూయసా, విరోధిన స్సుశృంభారే తేన వర్ణారసచ్యుతాః'
ఇత్యుక్త భూయసే త్యుక్తం. ఏవముత్తరత్రాభ్యాహనీయమ్. ౨౯

గౌడీయామాహ—ఓజఇతి. అత్రైశ్వర్యజ్ఞేనసమాసభూయస్త్యముచ్యతే. కాంతి
శబ్దేన చోద్భటపదత్వం.

ఉదాహరణి—ప్రచండేతి. ఉర్విధురాం భూభారం. 'ఋక్పర్జ్వా' రిత్యాదినా
సమాసాంతోఽచ్చ్యత్యయః. 30

ఉద్యదితి. అత్ర ఖడ్గోత్కృత ప్రతిభటముకుటేషు స్వర్భానుభ్రాంత్యాకాం
దిశికస్య భానో రభయకరణ చణత్వం నాసీరరేణోరుత్ప్రేక్ష్యతే. తేనాస్య సూర్యాన్త
మయప్రతీతిజనకం తన్మండలావరణం గమ్యతే. తతశ్చ వీరవరణోత్సుకతయా సమా
గతాపురోముఖానాం చంద్రత్వేన దళితే కుంభయుగళోద్గళిత మాక్తికానాం తారా
త్వేన చ రూపజాద్రణధురాయా రజనీత్వం గమ్యతే. న చానేకవికానాభకధనం
దోషాయ; వీరద్ర విక్రమవిహ్వలీకృత చేతసాం తద్వైరిపీరాణాం తథాత్వేన ప్రతీతేః.
అత్ర పరుషపర్ణ సందర్శణ సమాసభూయస్త్యేన చ రాద్రరస గతదీపకత్వ లక్షణోజః
ప్రతిపాదనా ద్గౌడీయా. 30

పాంచాలీ మాహ-పాంచాలేతి.

ఉదాహరణి—జేతురితి. సభస్యంతరిక్షే. భూవిభ్రమం భూభావం, విభ్రతినతి,
వియద్ధీర్ఘికా మందాశీ, విశంకటాభ్యాం వికాలాభ్యాం తటిభ్యాం దీర్ఘాసతీ మర్త్యసదీ

క్షోణీరేణుభరే నభస్యతి భృశం భూవిభ్రమం విభ్రతి,
జాతామర్వనదీవిశంకటతటిద్విహ్వియద్దీప్తికా
గాఢం గూఢతమా చ గౌతమనదీ పాతాళగంగాయతే. 32

యథా చ—స్థానే తచ్చలమర్చిగండనృపతే! త్వత్ప్రద్యభోగీ ద్విష-
త్ప్రాణైర్యత్పరితోషమేతి సతతం కిం త్వేతదత్యద్భుతం!
వీతేన ప్రతిపక్షపార్థివయశఃక్షీరేణ గౌరత్విషం
య తస్యవర్ధయతి త్రిలోకభరితాం త్వత్ప్రీతిలక్ష్మీసుధామ్. 33

—శయ్యానిరూపణమ్. ౧—

అథ శయ్యా—

*యా పదానాం పరాఽన్యోన్యమైత్రీ శయ్యేతి కథ్యతే,

యథా—

దాతుః కాకతివంశమండనమణేర్ని స్సీమవిశ్రాణన
శ్లాఘాలంఘితకల్పపాదపగుణప్రాధేరగాఢాజనః,
విభ్రచ్చారదకౌముదీపరిమళం సామంతసీమంతిని-
గండాభోగనిరూఢపాండిమధురం ధత్తే యశః ప్రాయశః. 34

భాగీరథీ జాతా. తథా గూఢతమా రజోమయభూమే రథోవర్తమానా గౌతమనదీ,
పాతాళగంగాయతే భోగవతీ భవతీత్యహా! మహదద్భుతమితి భావః. 32

స్థాన ఇతి. సర్వాణాం వాతాహరత్వాత్ప్రద్యోరగస్య ద్విషత్ప్రాణపరిపుష్టత్వం
నాద్భుతమితి భావః. తర్హి కిమద్భుతమిత్యాకాంక్షాయామేతదిత్యాహ—వీతేనేతి.
'పయఃపానం భుజంగానాం కేవలం విషవృద్ధయ' ఇతిలోకప్రసిద్ధం. అత్ర పునరధికతర
సుధావృద్ధయ ఇతి మహదద్భుత మితి భావః. త్రిలోకభరితామితి. త్ర్యవయవో లోక
స్త్రిలోకః కాకపార్థివాదిత్వా వృద్ధమపదలాపీ సమాసో న ద్విగు రితి ప్రతిపాదితం
త్రిలోకజనసీమిత్యత్ర ప్రథమశ్లోకే. అత్రోదాహరణద్వయేఽపి పూర్వోక్తరీతిసాంకర్యే
నాద్భుతరసప్రతిపాదనా త్నాంచాలీ. 33

అథ రీతయశ్చేయతీ త్యత్ర చశబ్దసముచ్చితయో శ్శయ్యాపాకయో ర్మధ్యే
శబ్దధర్మత్వసామ్యా ద్రిత్యనంతరం శయ్యా మాహ—యాపదానామితి. పరాక్షితక్రొస్తా,
అన్యోన్యస్య మైత్రీ, వినిమయాసహిష్టుత్వమిత్యర్థః. అత ఏవాస్యా రీతిభ్యో భేద ఇతి
భావః.

ఉదాహరతి—దాతురితి. గతార్థమేతత్.

అత్ర పదవినిమయాసహిష్ణుత్వాద్భంధస్య పదానుగుణ్యరూపా శయ్యా.

—ॐ ద్రాక్షాదిపాకనిరూపణమ్. ॐ—

అథ ద్రాక్షాదిపాకాః—

*అర్థగంభీరిమా పాకః స ద్విధా హృదయంగమః,
ద్రాక్షాపాకో నాళికేరపాకశ్చ ప్రస్ఫుటాంతరౌ.

37

యథాక్రమం స్వరూపముదాహరణం చ—

*ద్రాక్షాపాకస్య కథితో బహిరంతస్సురద్రవః,

యథా—

స్తరస్తేరాన్తందస్తితమధురసౌరభ్యసుభగా-
స్తనాగ్నీదాజాద్యాన్ ప్రణయరసకల్లోలభరితాన్,

లక్ష్మ్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

పరిశేషత్వాకమాహ—అత్రేతి. అర్థస్య శృంగారాచేర్గంభీరిమా ఆస్వాద్య మానతావిశేష ఇతి షష్ఠీ సమాసః ‘పూరణగు’ణేత్వాదినా నిషేధస్తు “తదశివ్యం సంక్షా ప్రమాణత్వా, తద్యత్తు గౌరవం ప్రసజ్యే”ణేత్వాదిపాణిని దశబరస్వామిప్రముఖమహా పురుషప్రయోగదర్శనాదనిత్య” ఇతి పదమంజరీకారః.

38

ద్రాక్షాపాకముదాహరణి—స్తరేతి. విషయమాత్రవిశ్రాంతివిరహిణో విశృంఖలవృత్తిత్వమదమంధరత్వాదిగుణశీలాః స్తేరాః. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘అపరిచ్ఛిన్న విషయం మదమంధరమాలితం. స్ఫురద్భూపక్షతారం యత్తత్తేనమితి కథ్యతే’ ఇతి. తే చ స్తరప్రధానాః స్తరస్తేరాః మందస్థితా హసగర్భాః సంభోగౌత్సుక్యరూపకాః మధురాః సంతాపహరాః సౌరభ్యేణ పద్మినిజాతేరస్యాః స్తేతనిమిత్రేన సుభగాశ్చ యే తథోక్తాః, ‘కటాక్షైర్వాసగర్భైస్తు సంభోగౌత్సుక్యభావనాత్. శీతలీక్రియతే తాపో యేన తస్యధురం స్పృత’ మితి చోక్తేః నాయికాయాః ప్రాథత్వాన్తనాగల్పం ప్రిడా జాడ్యం యేషాం తే తథోక్తాః, ఆత ఏవ స్వానుకూల్యప్రకాశకాః. తదుక్తం—‘సప్రీడాలోకనేనైవ స్వానుకూల్యప్రకాశన’ మితి. ‘విస్తంభే పరమాం కాష్ఠా మారూఢేదర్శనాదిభిః, యేనాంతరంగం ద్రవతి స స్నేహ ఇతి కథ్యతే’ ఇత్యుక్తలక్షణః స్నేహాః ప్రణయశబ్దేన వివక్షితః. స ఏవ రసో ద్రవద్రవ్యం తస్మాత్ తరంగవారిధివాస్తవ్యస్యకణ్ణైర్లహోర్మిభిర్భరితాః. ప్రేమదాయినఇత్యర్థః ‘ద్రవీభూతం మనో యత్ర దర్శనే ప్రేమదాయిత’దితి లక్షణాత్. కృతానేకస్కంధాః, ప్రియ

కృతానేకస్కంధాన్వనసిజసహస్రాణి సృజతః
కటాక్షాన్వామాక్షీ కిరతి పరితో దుద్రన్వపతిమ్.
*స నారికేళపాకస్సన్య దంతర్హాథరసోదయః.

3

యథా—

లీలావిభ్రమపూర్వరంగముదితం తారణ్యమేత్య త్రపా
నేపథ్యాంతరబింబితస్తరకళాలాస్యప్రపంచశ్రియః,
సఖ్యః పశ్యత కాకతీయనృపతౌ భావానుబంధోజ్జ్వలః
కోఽప్యస్యాస్తరశభ్రువో విజయతే శృంగారనాట్యక్రమః. 3
అత్ర నద్రాగర్థప్రతీతిః ఏవం వస్త్యలంకారప్రతీతావపి ద్రష్టవ్యమ్
పాకాంతరాశి మధుక్షీరాదీని యథాసంభవమూహ్యని.

—ॐ కావ్యలికేషనిరూపణమ్. ॐ—

అథ కావ్యవిశేషాః.

సృష్టిప్రతిఘాతే సాత్కుక్యభరణ చ యథాక్రమమసారప్రసారాభ్యామంగీకృతః
రంగభంగికా ఇత్యర్థః. అత ఏవైతే సోత్కుకా స్తరంగితా శ్చ. తదుక్తం—‘సోత్కుకః
తద్యదాలాక్య భూయో భూయోఽవలోకనం, కట్టాల ఇవ యః కాంతివిచ్ఛేదస్తక్త
రంగిత’ మితి. మనసిజసహస్రాణి సృజతః విరక్తస్యాపీతిభావః. ‘యద్దర్శనే విరక్తోఽపి
క్షుభ్యత్యేతత్స మన్తథ’ మితి లక్షణాదేతే సమన్తథా ఉచ్యంజే. ఏవం విధాన్కుటా
క్షా, వామాక్షీ మనోహరనయనా, దుద్రన్వపతిం పరితః సర్వతః, కిరతి. ‘అభితః
పరిత’ ఇత్యాదినా ద్వితీయా. కటాక్షలక్షణం తు సంగీతరత్నాకరే—‘యద్దతాగత
విక్రాంతి వైచిత్ర్యేణ వివర్తనం, తారకాయాః కలాభిజ్ఞాస్తం కటాక్షం ప్రచక్షతే’
ఇతి. అత్రైవం సమస్తసహిష్ణోశృంగారస్య పాతసమయోఽప్యాస్వాద్యమానత్వాదంతర్ప
హిశ్చ స్ఫురణం ద్రష్టవ్యమ్.

32

నారికేళపాకముదాహరణి—లీలేతి. విస్తరణ వ్యాఖ్యాతమేతన్నాయికా
ప్రకరణే మధ్యమోదాహరణప్రస్తావే.

32

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అలేతి. ఏవం వ్యాఖ్యానసాపేక్షత్వాన్నద్రుత
మర్థప్రతీతి రత్యర్థః. ద్రాక్షాపాకనారికేళపాకావర్థస్యద్రుతవిలంబితప్రతీత్యోః పరాం
కోటి మారూఢౌ, అతస్తదంతరాళవర్తిన్యా మధ్యమప్రతీతేరనేకవిధత్వాత్తదనుసారేణ
కదళీరసాలాదిపాకాస్సయ మూహ్య ఇత్యాహ—ఏవ మితి.

ఇత్థం కావ్యసామగ్రిం నిరూప్య తచ్ఛేదా నిరూప్యంజే—అథేత్యాదినా.—

వ్యంగ్యస్యప్రాధాన్యాప్రాధాన్యాభ్యామస్ఫుట త్వేన్యచ త్రివిధం కా.
వ్యం. వ్యంగ్యస్యప్రాధాన్యే ఉత్తమం కావ్యం ధ్వని రితి వ్యపదిశ్యతే.
అప్రాధాన్యే మధ్యమం గుణీభూతవ్యంగ్యమితి గీయతే. వ్యంగ్యస్యా
స్ఫుటత్వేఽధమం కావ్యం చిత్త మితి గీయతే.

ధ్వని ర్యథా.—

స్వామి! స్తోత్రమహీధరా స్కిమధునా నీచై ర్విధత్సే కుతో?

గాధానంబునిధీన్కరోషి ? కురుమే కిం దిక్పతీనల్పకాః?

ఇత్థం పార్శ్వచరానులాప మఖిలం న్యక్కృత్య ధర్తైషిణా

సృష్టః పద్మభువా గుణైకవసతి శ్రీవీరరుద్రో నృపః.

3౮

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య కులశైలాతిశాయిసమున్నతత్వ మతిసముద్ర
గాంభీర్యం లోకపాలాధిక మైశ్వర్యం చ ధ్వన్యతే. తథా కులశైల
పయోనిధిలోకపాలనిర్మాణసంరంభాతిశాయి సర్వవిలక్షణం కాకతీయ
నిర్మాణవైభవ మితి చ వ్యజ్యతే.

తేషాం సామాన్యతస్వరూపనిరూపణపూర్వకం విభాగమాహ — వ్యంగ్య
స్యేతి. ప్రాధాన్యాదినిమిత్తవకా దుత్తమాదికావ్యానాం ధ్వన్యాదినంజ్ఞాప్రవృత్తి రిత్యా
హ—వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్య ఇత్యాదినా. యథా లోకే కస్య చి ద్వస్తున సృంజ్ఞానార్థం
ప్రదీపాదా వివ వ్యంగ్యార్థ మేవ వాచ్యవాచకవై చిత్రాదౌ మహాకవిప్రవృత్తే ర్వ్యం
గ్యస్య మధ్యే విక్రాంతివిరహేణ స్వపర్యంతం సహృదయసృదయాకర్షణా చ్చ తస్య
ప్రాధాన్య మిత్యనుసంధేయం. తద్విరుద్ధ మప్రాధాన్యమ్. తచ్చ వ్యంగ్యస్య చారుత్వా
పకర్షోపాధిక్యతం న స్వాభావికమితి గుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యత్ర చ్చివ్రత్యయేన
నూచ్యతే. అథమకావ్యస్యాస్ఫుటవ్యంగ్యత్వేన నీరసత్వాత్కేవలవాచ్యవాచకవైచి
త్రావ్యత్రయత్వే నాలేఖ్యప్రఖ్యత్వా చ్చిత్రశబ్దవాచ్యత్వం. తచ్చ శబ్దార్థాలంకారయో
ర్వ్యాసనమాసాభ్యాం నిబంధనే శబ్దచిత్ర మర్థచిత్రముభయచిత్రం చేతిత్రే ధావిభిద్యతే.

తత్ర ధ్వని ముదాహరణి—స్వామిన్నితి. అల్పకానత్యల్పాక్, అనులాపం
ముచుర్భాషా, మనకృత్కథన మితి యావత్. ధర్తైషిణా న తు కులాచలాద్యుపమై
షిణా, గుణైకవసతిః నపున రచలాదివదేకైకగుణాధారః.

3౯

అత్రన్నత్యాదివ్యంగ్యస్యాగూఢత్వాద్యపకర్ష నిమిత్తాభావాత్పాధాన్యేనోత్తమ
కావ్యత్వ మేవే త్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి.

గుణీభూతవ్యంగ్యం యథా.—

ప్రత్యగ్రప్రసరత్ప్రతాపవిభవవ్యాప్తాఖిలాశాంతరే
విశ్వత్రాతరి వీరరుద్రనృపతౌ సింహసనాధ్యాసినీ,
అస్థానీం సముపాగతై ర్నృపపరైస్తాస్తాస్తథా దర్శితా
శ్చేష్టా యాభి రముష్య కాకతివిభో ర్దృష్టిః కృపార్దీకృతా.

అత్ర స్తాస్తాభిషేకమహాత్మనస్య ప్రతాపరుద్రదేవమహారాజసాశ్రే-
గ్రే శరణార్థినాం పార్థివానాం తథావిధకార్పణ్యోక్తిపునఃపునఃప్రణా-
మాదికం వ్యంగ్యం తాస్తా శ్చేష్టా దర్శితా ఇతి వాచ్యా దనతిశాయీ
గుణీభూతవ్యంగ్యతా.

చిత్రం త్రివిధం. శబ్దచిత్రమర్థచిత్రముభయచిత్రం చేతి తత్ర
శబ్దచిత్రం యథా.

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్క్షోభా ద్దురీక్ష్యక్రమాః
క్షుద్రక్షత్రియపక్షిక్షణవిధా ప్రోక్షిప్తకాక్షేయకాః,
ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రనృపతే ర్దోర్దండయోశ్చండయో
ర్రజద్దుర్జనగర్వపర్వతభిదా దంభోశయః కేశయః. ౪౦

గుణీభూతవ్యంగ్యముదాహరణి—ప్రత్యగ్రేతి. అత్ర కార్పణ్యపచనాదిచేష్టా
విశేషరూపవ్యంగ్యస్య యాభిరముష్యేత్యాదివాక్యే నోక్తప్రాయత్వా దసూధత్యేన న
చారుత్వాతిశయ ఇత్యాహ—వాచ్యాదనతిశాయీతి.

శబ్దచిత్ర ముదాహరణి—క్షోణీతి. దురీక్ష్యక్రమాః, అభ్యాసజనితలఘువాతిశ-
యేన దురవబోధాయుధప్రయోగపరిపాటికాః, క్షుద్రక్షత్రియపక్షిక్షణపార్శ్వబలం,
కాక్షేయకః ఖడ్గః, కులకుక్షిత్వాదినా శైషికోధకణ్ ప్రత్యయః. యదైతత్సూత్రం
భావ్యకారో న మమృషే తదా 'దృతికుక్షి' త్యాదినా ధణ్. స్వార్థికః కప్రత్యయః,
అత్ర దోర్దండక్రీడానామశనిత్వరూపణం గర్వాణాం పర్వతత్వరూపణే హేతుః.
అతః పరంపరితం రూపకం. తస్మిన్ సత్యపి కవే ర్నృపత్వసప్రాస ఏవాభినివేశాచ్ఛబ్ద
చిత్రవైవేచ ప్రాధాన్య మర్థచిత్రస్య తు గుణభావ ఏవేతి నోభయచిత్రత్వమస్యేతి
భావః. ౪౦

అర్థచిత్రం యథా.—

† ఖగ్గే జుజ్జువిజుంభివ రిపుమహీణాహంజలిం బింబితం
 వేక్వంతో జలశచ్చివాసకమళం మణ్ణంతి విణ్ణాణిణో,
 మణ్ణే వీరపటపద్మవిహంగో జణ్ణేసు ఘేత్తుం ఉణో
 సిత్థీవ రిపుజీవిఅథ విహీణో జత్తస్స వీరంబుఅమ్.

౪౧

ఉభయచిత్రం యథా—

విద్యాసముద్రే భువనైకభద్రే ప్రతాపరుద్రే జితవైరిభద్రే,
 రక్షావనిద్రే ధృతశౌర్యముద్రే కాంతేన పృథ్వీరమతే గుణాద్వై.
 అత్రానుప్రాసోపమాభ్యాం చిత్రతా.

—అథ ధ్వనివిశేషనిరూపణమ్. ౧—

అథ ధ్వనివిశేషా నిరూప్యంతే అత్ర ధ్వనే ర్గత్యణాభిధామాలత్వే

† ఖగ్గే యుద్ధవిజృంభితే రిపుమహీనాథాంజలిం బింబితం
 వేక్వంతో జయలక్ష్మీ వాసకమలం మన్యంతే విజ్ఞానినః,
 మన్యే వీరప్రతాపరుద్రవిభో ర్జన్యేషు గృహీతం పునః
 స్మృత్యై రిపుజీవితాని విధే ర్భాతస్య వీరంబుజమ్.

౪౧

అర్థచిత్ర ముదాహరణి—ఖగ్గ ఇతి జన్యేషు యుద్ధేషు యాతస్యచ్చతిః [పత్త
 స్సేతి పాతే ప్రాప్తస్సేతి ఛానూ] శచ్చివాసేత్యత్ర లక్ష్మీశబ్దస్య 'దిహా మిథ స్స'
 ఇతి పాక్షికో వ్రాన్యః. ఘేత్తుం ఉణో ఇత్యత్ర 'తుముత్తవ్యక్తాసు గ్రహే' రితి
 తుమున్పత్వయే గ్రహే ధేరాదేశే ఘేత్తు మితి సిద్ధమ్. తస్మాత్తరవదేన సంధ్యభావః
 'పదయోస్సంధి' ర్వేతి వికల్పితత్వాత్. వీరపటపే త్యత్ర 'వా సమాస'ఇతి సమాసే;
 వికల్పా ద్విత్వాభావః. జత్తస్సేతి వర్తమానాపదేశేన పరాను వైరిప్రాణసంగ్రహణ
 లంపటస్య కమలభువః కమలావవేశనాదకాశాభావః ప్రతీయతే అత్ర ప్రతాపరుద్ర
 ఖగ్గప్రతిబింబితే రిపున్పహంజతౌ జయలక్ష్మీవాసకమలత్వ మారోప్య తదవహ్నవే నార్థ
 సిద్ధేన బ్రహ్మసనకమలత్వప్రతిపాదనాదవహ్నవాలంకారః. అత్రైవ కవేరభినివేశాద
 స్ఫూర్ణచిత్రత్వమ్. పృత్వీనుప్రాసే తు గుణభావవివేతి నాత్ర పుష్పభయ చిత్రత్వ మితి
 భావః.

౪౧

ఉభయచిత్ర ముదాహరణి—విద్యేతి.

అత్రోభయత్రకవే రభినివేశా దుభయచిత్రత్వ మిత్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి
 యద్యపేతత్వాచీనాలంకారకాచైర్నోదాహృతం. తథాప్యనంతరప్రాధాన్యే

నావివక్షితవాచ్యవివక్షితాన్యపరవాచ్యాఖ్యా ప్రథమం ద్వా భేదా
అవివక్షితవాచ్య స్యాద్ధాంతరసంక్రమితాత్వంతతిరస్కృతవాచ్యతయా
ద్వివిధస్యవాక్యపదగతత్వేన ద్వైవిధ్యే చాతుర్విధ్యమ్ వివక్షితాన్యపర
వాచ్యస్యసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యతయా ద్వా
భేదా. సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యే శబ్దశక్తిమూలే వ స్వలంకారయావ

నేతర భేదద్వయవదుభయ ప్రాధాన్యేనాస్యాసి సువచత్వాదవిరోధః. కించ—‘పాదాంబు
జం భవతు వో విజమాయ మంజుమండీరశింజితమనోహరమంబికాయా’ ఇత్యత్
పమాను ప్రాసయోరనోన్యనిరపేక్ష త్వేన సమప్రధానభావయోగ్యంసృష్టి మంగీకు
ర్వాణైః పూర్వైరేవోభయచిత్రమవ్యంగీకృత మితి విశ్లేయం. న స్వేషాదాహర
ణేషు యథాయోగం విభావానుభావవిశేషకథనేన వీరశృంగారయోః పర్యవసానా
త్కథ మధమత్వమ్? సత్యం; శబ్దార్థాలంకారయో రేవ కవివివక్షావిషయత్వాద్విద్య
మానోఽపి రసో దివాచంద్రప్రకాశవన్న ప్రతీయతే. తదుక్తం కావ్యాలోకే—
‘రసభావాదివిషయవివక్షావీరపా సతి, ఆలంకారనిబంధోయస్య చిత్రవిషయోమత’
ఇతి. ౪౨

విషం త్రివిధ మపి కావ్యం సామాన్యతో నిరూప్య త త్రోత్తమకావ్యం ప్రపంచ
యితం ప్రతిపాదితే—ఆథేతి. విభజితే—ఆత్రేతి. అవివక్షితం వ్యంగ్యేన న్యగ్భా
వితం వాచ్యం యత్ర సోఽవివక్షితవాచ్యః. అన్యపరం వ్యంగ్యపరం రాజతాత్ప
ర్యేణ రాజపురుష సేవనవద్వ్యంగ్యపరత్వేనైవ వివక్షితం వివక్షితాన్యపరం తథా
భూతం వాచ్యం యత్ర స వివక్షితాన్యపరవాచ్యః. తత్ర లక్షణామూలం చతుర్థా విభ
జితే—అవివక్షితేతి. తత్రార్థాంతర సంక్రమితవాచ్యే వాచ్యసోఽవపద్యమానత్వేఽపి
తావతాఽనుపయోగా దజహల్లక్షణామూలత్వమ్, అత్యంతతిరస్కృతవాచ్యే వాచ్యస్యా
నుపవన్న త్వాజహల్లక్షణామూలత్వమితి వివేకః. సంక్రమితేతి ణిచా వ్యంజనసహకారి
వర్గస్యాయం ప్రభావ ఇతి సూచ్యతే. అభిధామూలం విభజితే—వివక్షితేతి. సంలక్ష్యః
స్ఫుటసంక్షేద్యః క్రమో వ్యంగ్యవ్యంజకయో ర్యత్ర స సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యః. యత్ర
వ్యంజకస్య విభావాదే ర్వ్యంగ్యస్య చ రసాదే స్పన్నసి క్రమో నిశితసూచ్యా శత
పత్రపత్రశతపేదవదాశుభావత్వా న్న లక్ష్యతే సోఽసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యః. తత్రాద్య
స్య శబ్దార్థో భయశక్తిమూలత్వేన త్రైవిధ్యం సిద్ధవత్కృత్యాద్యం చతుర్థా విభజితే—
సంలక్ష్యేతి. జాతిగుణాదిరూపోఽర్థో వస్తు, తదేవ విచ్ఛిత్తివిశేషయోక్తమలంకారః.
ద్వితీయష్టంత్రీంశత్ప్రకారఇత్యాహ—అర్థశక్తిమూల ఇత్యాదినా. అర్థస్య మూలభూ

తయా ద్వైవిధ్యే వాక్యపదగతత్వేన చాతుర్విధ్యమ్. అర్థశక్తిమూలే సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యే అర్థస్య స్వతస్సంభవిత్వేన కవిప్రాఢోక్తిసిద్ధత్వేన కవినిబద్ధోక్తిసిద్ధత్వేన చ త్రైవిధ్యమ్. త్రివిధస్య వస్త్యలంకారరూపతయా ద్వైవిధ్యే షడ్విధత్వమ్. షడ్విధస్యాపి వ్యంగ్యవ్యంజకతయా ద్వైవిధ్యే ద్వాదశవిధత్వం. ద్వాదశవిధస్యాపి ప్రబంధగతత్వేన వాక్యగతత్వేన పదగతత్వేన చ త్రైవిధ్యే షట్త్రింశత్ప్రకారోఽర్థశక్తిమూలోఽనురణనధ్వనిః. ఉభయశక్తిమూలో వాక్యగతత్వేనైకవిధవచ. ఏవం సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యధ్వనేరేకచత్వారింశద్భేదాః.

తస్య వ్యంజకస్యే త్యర్థః. యో న కేవలం సాహిత్యమాత్రసిద్ధః కింతు లోకేఽప్ర్యాచిత్యేన సంభావ్యతే స స్వతస్సంభవీ. యః పునరసన్నపి లోకే కవినా ప్రతిభామాత్రేణ సంభావ్య సంపాద్యతే స కవిప్రాఢోక్తిసిద్ధః. కవినిబద్ధవక్తృప్రాఢోక్తిసిద్ధస్తు కవినిబద్ధోక్తిసిద్ధ ఇతి త్రయాణాం వివేకః. షడ్విధస్యేతి. వ్యంజకస్యేతి భావః. వ్యంగ్యవ్యంజకతయేతి. వ్యంగ్యయోః వస్త్యలంకారరూపయోః, వ్యంజకతయేత్యర్థః. తథా చోక్తం కావ్యప్రకాశే-‘అర్థశక్త్యుద్భవోఽప్యర్థోవ్యంజక స్సంభవీ స్వతః, ప్రాఢోక్తిమాత్రాత్సిద్ధో వా కవేస్తేనోదితస్య చా. వస్తువాలంకృతిర్వేతి షడ్భేదోఽసౌ వ్యవక్తియత్, వస్త్యలంకార మథవా లేనాయం ద్వాదశకాత్మక’ ఇతి. హేమచంద్రస్తు ‘ప్రాఢోక్తి మంతరేణ స్వతస్సిద్ధస్యాప్యకించిత్కరత్వా త్తత్సిద్ధత్వమేవ సర్వత్రేతి స్వతస్సంభవిత్వాదిభేదత్రయం నాంగీకర. అనురణనేతి. ఘంటాదేః ప్రథమస్వనానంతరభావీ స్పృగస్వనోఽనురణనం; తత్సాదృశ్యా త్సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యప్రీతిధోఽప్యనురణనధ్వనిరుచ్యతే. తత్ర ‘విచ్చిత్తికోభి నైకేన భూషణేనేవ భామినీ, పదద్యోత్యేన సుకవేర్ధ్వనినా భాతి భారతీ’తి ధ్వన్యాచార్యవచనా త్పదగతేష్వపి రమ్యత్వమస్తీతి వేదితవ్యం. తృతీయమాహ—ఉభయశక్తితి. ఏకవిధ ఏవేతి. ప్రకారవైచిత్ర్యకల్పనస్య దుశ్యకత్వా దితి భావః, అనురణనధ్వనిభేదాక్ ప్రోక్షికృత్యాహ—ఏవమితి. ఏకశ్చ చత్వారింశచ్చ ఏకచత్వారింశదితి ద్వంద్వః. ‘సర్వోద్వంద్వో విభాషయైకవద్భవతీ’ త్యేకవద్భావః. ‘లింగ మశిష్టం లోకాశ్రయత్వా ల్లింగస్యేతి భాష్యకారపచనాజ్ఞన పదాదిశబ్దవ స్తుపుంసకత్వాభావః. నాపి భేద్యలింగత్వం వింశత్యాదీనాం నవత్యంతా నామమరణోశే—‘తానుచానవతేః స్త్రీయ’ ఇతి నియమేన స్త్రీలింగతాభిధానాత్. యద్వా ఏకోత్తరా చత్వారింశ దితి మధ్యమపదలాపీ సమాసః. ఏవ మన్యత్రాపి

*శుద్ధాశ్చంద్రశరా. [౧౫] మిశ్రా ఋతునేత్రానలేందవః, [౧౩౨౬]
సంసృష్టిసంకరాంతాస్తద్భిఖాగ్నిశరాభిధాః. [౫౩౦౪] ౪౩

తత్ర శుద్ధానామేకపంచాశద్భేదానాం నామధేయాని కథ్యంతే.
పదగతాథాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౧
వాక్యగతాథాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౨
పదగతాత్యంతతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౩
వాక్యగతాత్యంతతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౪
పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వనిః ౫
పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వనిః ౬
వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వనిః ౭
వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వనిః ౮
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలం వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౯
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలం వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౧౦
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలంఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౧౧
పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలంఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౧౨

చత్వరీయాపేణ త్యర్థః. సంకరవత్సాపేక్షత్వాభావాత్సంస్పృష్టేరేకరూపత్వం ద్రష్టవ్యం
ఫలితాం సంఖ్యామాహ—చతురుత్తరేతి.

న్యూనాధికసంఖ్యావ్యవచ్ఛేదార్థముకామేవ సంఖ్యాం సంకేతభాషయా శ్రోడీ
కృత్యాహ—శుద్ధా ఇతి. అత్రాంకప్రస్తారో వ్యుత్క్రమేణ ద్రష్టవ్యః. చంద్ర ఏకః,
శరాః పంచ, [౧౫] ఋతవషట్, నేత్రే ద్వే. అనలాస్త్రయః, ఇందురేకః. [౧౩౨౬]
అభయశ్చత్వారి, ఖం శూన్యం-బిందురిత్యర్థః. అగ్నయస్త్రయః, శరాః పంచ
[౫౩౦౪] తద్ద్వి కింసిమి క్తంకావ్యప్రకాశకారోఽంతర్భావయాతయామానపికతిచన
భేదాన్ సంఖ్యాయా చతురుత్తరచతుశ్చతీయతాయుత [౧౦౪౦౪] సంఖ్యాకాన్
సంసృష్టిసంకరాయత్తభేదా నజగణత్? కో వేద? కిం వా తత్ర సిమిక్తం? తత్పున
స్త ఏవ తత్రభవంతో విదాం కుర్వంతు. అస్మాభిస్తు 'యుక్తియుక్తం వచోగ్రహ్యం న
తు పూరుషగౌరవా' దితి న్యాయసరణి రనుసరణీయేతి విద్యానాథహృదయమ్. ౪౩

అథ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం శుద్ధభేదానాం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం నామాని కథ
యతి—తలేతి. గతార్థమేతత్.

[illegible]

వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః	
వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౪౦
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః	౪౧
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః	౪౨
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః	
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౪౪
ప్రబంధగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః	౪౫
వాక్యగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః	౪౬
పదగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః	౪౭
పదైకదేశగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః	౪౮
రచనాగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః	౪౯
వర్ణగతాసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః	౫౦
వాక్యగతోభయశక్తిమూలో రసాదిధ్వనిః	౫౧

అత్ర దిక్షాత్రముదాహరణతే—

అథాంతరసంక్రమితా వినయితవాచ్యధ్వనిర్యథా—

మూర్ధానో యాయమాస్తా కాః కిమిత్యన్న త్యమిచ్ఛథ,

ఇతి ప్రతాపరుద్రస్య ప్రణతాః ప్రతిపార్థివాః. ౪౪

అత్ర ఆస్తాకా ఇతి సర్వదైన్యభూమయో వయం ఈదృశానా మస్తాకం సంబంధినో యాయమిత్యథాంతరసంక్రమితావినయితవాచ్యతా.

అత్ర కలిపయోదాహరణరూపదర్శనేనోహాకలలానాం భేదాంతరాణి సుబోధాసి త్యభిప్రాయేణ—అత్ర దిక్షాత్ర మితి.

ఉదాహరణి—మూర్ధాన ఇతి. ఆస్తాకా అస్తదీయాః, 'యష్టదస్తదోరన్య తరస్యాం 'భిచ్ఛే' త్యన్ ప్రత్యయే 'తస్మిన్నణి'చే త్యాస్తాకాదేశః. ౪౪

అత్రాస్తాక ప్రకృత్యాస్త చ్ఛదేనాస్తదర్థ మపిత్యైవ తావతాఽనుపయోగాదై న్యవిశిష్టోఽస్తదర్థ స్సామాన్యవిశేషభావసంబంధేన లక్ష్యత ఇత్యాహ—సర్వదైన్యేతి.

అత్యంతతిరస్కృతవాచ్యో ధ్వనిర్యథా—

విశదిమవిలిప్తవియతో ధవళిమపరిపూరితాఖిలాశాంతాః,

విహరంతి యవగపూరా గౌరాశ్రీకాకతీంద్రస్య. ౪౫

అత్ర విశదిమవిలిప్తవియత ఇత్యత్యంతతిరస్కృతవాచ్యత్వమ్.
అనేనైవ క్రమేణ వాక్యగతతేనాప్యదాహర్యమ్.

అథార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిర్యథా—

అబ్జాన్యతూఽవినా మాసాఽశుక్లపక్షాన్వినా తిథీః,

రాశ్రీర్వినాపి కాంక్షంతే కాకతీయరిపుస్త్రియః ౪౬

అత్ర ఋతుప్రభృతీనాం కామోద్దీపకత్వాత్తదభావో రిపుశ్రీభి
రాకాంక్ష్యత ఇతి ప్రతీయతే. తేన తాసాం ప్రియవియోగరూపం వస్తు
వ్యజ్యతే. అనేన ప్రతాపరుద్రస్య సర్వే శత్రవో నిహతా ఇతి వాచ్య

వ్యంగ్యం పున ర్విరరుద్రచైరిణాం వైసతేయసన్నిధానే వాతాశినా మివ విక్ర
మముఖత్వమిత్థేతదభిసంధాయాహ—అత్రేతి.

విశదిమేతి. అత్ర విశదిమధవళిమ్నోర్విషయభేదాన్నిధో న పానరుక్త్యం. అ
నయో ర్వియద్విలేపనదిగంతపరిపూరణవిధానార్థ తేనానువాద్యత్వా ద్విధేయేన గౌరా
ఇత్యనేనాపి న పానరుక్త్యమితి విజ్ఞేయమ్. ౪౫

అత్ర విలిప్తపదం మూర్తోచితస్య విలేపనస్యామూర్తే వియత్యనుపపద్యమాన
త్వాత్సాన్విర్థపరిత్యాగేనోపరంజనాతిశయం కార్యకారణ భావసంబంధేన లక్షయ
దాకాశే ప్రకాశాధిక్యం వ్యనక్తీ త్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి. అనేనైవేతి. వాక్య
గతత్వమేవాత్ర భేదకమితి భావః. అత్ర జహదజహట్టక్షణయోర్వస్తుమాత్రం వ్యంగ్యం.
తచ్చ శబ్దైకవాగ్విపారాద్వ్యంజనాదేవ; అన్యథా లక్షణాయా నివాసపాదేయత్వప్ర
సంగాదితి ద్రష్టవ్యమ్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—‘యస్య ప్రతీతిమాధాతుం లక్షణా
సముపాస్యతే ఫలే శబ్దైకగమ్యైత్ర వ్యంజనాన్నాపరా క్రియే’తి.

శబ్దశక్తిమూలాపేక్షయా భేదబాహుళ్యేన బహువక్తవ్యత్వాదర్థశక్తిమూలా
నాదాపుదాహర్తు మాహ—అథేతి. అబ్జానితి. ౪౬

అత్ర ఋత్యాద్యభావాకాంక్షాయా వాచ్యత్వేఽపి తస్మాజ్ఞ కామోద్దీపకత్వ
పేతుకత్వం వ్యంగ్యమేవేత్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి. తస్య వ్యంగ్యమాహ—
తేనేతి. తేనానంతరోక్తవ్యంగ్యేనేత్యర్థః. తస్మాపి వ్యంగ్య మాహ—అనేనేతి. ప్రియ

దలిశయః తథా ప్రియవిరహవిధురా శ్శత్రుస్త్రియః కటిపయవత్సరాః
జీవితాశయా ప్రథమమృతూనామభావం వాంఛంతి. అనంతరం
తానపి గమయితు మశక్తాః కటిపయమానేషు ప్రాణాన్ధారయితు
ముద్యుక్తాః జ్యోత్స్నావతాం పక్షాణాం వినాశం వాంఛంతి. అనంతరం
మాసానప్యవనేతుమపారయంత్యః కటిపయతిథిషు జీవితాశయా
రాత్రీణా మసృష్టి మభిలషంతీతి బహువస్తు వస్తునా వ్యజ్యతే.

వస్తునాఽలంకాలధ్వని ర్యథా—

దృష్ట్వా కాకటివీరచంద్రనృపతేః కీర్తిం జగద్వ్యాపినీం
వస్తుం వాంఛతి శంభు రత్ర శయితుం లక్ష్మీవతిః కాంక్షతి,
న్నాతుం ధావలి దివ్యతాపసగణః సంవర్ధితుం వార్ధయ-
త్ప్రేష్టంతే సవిలాసమభ్రము రపి స్ఫుష్టుం శనై రీహతే. ౪౭

అత్ర హరస్య కైలాసభ్రాంతి ర్హరేః క్షీరాల్లవభ్రాంతిరితి భ్రాంతి
మదలంకారో వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వనిర్యథా—

ప్రతాపరుద్రస్య రణే కృపాణః సద్యః స్సముద్యద్రుధిరారుణశ్రీః,
ఆలంబతే రోషకషాయితస్య కాళీకటాక్షస్య విజృంభితాని. ౪౮

వియోగేనేత్యర్థః వ్యజ్యతఇత్యనుషజ్యతే. ఏవముత్తరోత్తరవ్యంగ్య ఏవ కవసంరంభ
విక్రాంతే ద్దస్య వాచ్యా దుత్కర్షో యేనాస్య ధ్వనివ్యవదేశ ఇత్యాహ—ఇతి వాచ్యా
దితి. కించ—ప్రథమకక్ష్యాయాం ప్రతీయమానస్య ఋత్వాద్యభావాకాంక్షా లక్షణస్య
వస్తునో వ్యంజకవస్తుత్రైవిధ్యా త్రైవిధ్యమిత్యాహ—తథేత్యాదినా.

దృష్టేతి. అత్ర కీర్తా శంభుప్రభృతీనాం నివాసాకాంక్షాదిలక్షణేన వస్తునా
తేహం యథాక్రమం కైలాసక్షీరోదమందాకినీచంద్రాభ్రమాతంగభ్రాంతిరూపా భ్రాంతి
మదలంకారో వ్యజ్యతే. ౪౭

తదేతదాహ—అత్ర హరస్యేతి. అత్ర వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్యేనాలంకార్య
త్వేఽపి బ్రహ్మణశ్రమణన్యాయేన ప్రత్యభిజ్ఞానబలాదలంకారవ్యవదేశో న విరుధ్యతే.
ఏవమన్యత్రా వ్యలంకారధ్వనా వేదితవ్యమ్.

ప్రతాపేతి. కషాయితస్యారూణీకృతస్య అత్ర కృపాణస్య చండికాకటాక్ష
విజృంభితాలంబనాసంభవా ద్విజృంభితాసీవ విజృంభితాసీతి సాదృశ్యాక్షేపాదసం
భవద్వస్తు సంబంధరూపా సిదర్శనాలంకారః. ౪౮

అత్రాలంబత ఇతి నిదర్శనాలంకారేణ సకలరిపుక్షయః క్షణాత్కృత ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వని ర్యథా—

కాకతీయవిభోః కీర్తిపుండరికే విజృంభితే,

ధత్తే మధుకరక్రీడాం తమాలశ్యామలం నభః.

౪౯

అత్ర కీర్తిపుండరికే నభో భ్రమరక్రీడాంధత్త ఇతి నిదర్శనాలంకారేణాశ్రయాశ్రయిణో రనానుగుణ్యరూపోఽధికాలంకారో వ్యజ్యతే. ఆశ్రయస్య కీర్తిపుండరికస్య వైపుల్యం భ్రమరసాదృశ్యప్రతిపాదనే నాల్పత్వం నభసః ప్రతీయతే. ఏషు స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలత్వం.

అథకవిప్రేక్షోక్తిమూలోవస్తునా వస్తుధ్వని ర్యథా—

శ్రావం శ్రావం ఖురళివిహరత్కార్తికేయేషుజాత.

చ్చిద్రచ్చద్దశ్రవణపదవీచారిణీం చారణౌఘైః,

శశ్వద్గీతాం భువనమహితాం కాకతీంద్రస్య కీర్తిం

కాకతీయేతి. పూర్వవన్నిదర్శనాలంకారః.

౪౯

అనానుగుణ్యరూప ఇతి. ఆధారస్య నభసోఽల్పత్వాదాధేయస్య యశసోఽధికత్వాచ్చేతిభావః. తచ్చ వ్యజ్యత ఇత్యాహ—ఆశ్రయస్యేతి. ఏషు స్వతస్సిద్ధేతి. వ్యంజకస్య లోకసిద్ధార్థత్వాదితి భావః.

అథ కవిప్రేక్షోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలేషు వస్తునా వస్తుధ్వనిముదాహరతి—
శ్రావం శ్రావ మితి. శ్రావం శ్రావం పునః పునః శ్రుత్యేత్యర్థః. అభీష్ట్యేణములి 'నిత్య వీపుయో' రితి ద్విర్భావః, ఖురళి ర్నల్లాదిసాధనకాలా తత్ర విహరతః క్రీడతః కార్తికేయస్య కృతికాపత్యస్యస్కందస్య ఇమణా శరేణ జాతం యచ్చిద్రం తస్య ఛద్దనా వ్యాజేన యా శ్రవణపదవీ బహిర్నిర్గతం బాణరంధ్రమేవ శ్రవణసరణిర్భూవేతి భావః. తత్ర చరతి తాచ్ఛీల్యేన తాం తథోక్తాం. పురాకిల కార్తికేయః ఖురళివిహరణవేశాయాం పరశురామస్ఫుర్ధయా క్రౌంచగిరిం దదారేతి ప్రసిద్ధిః. భువనానాం మహితాం పూజ్యమానా మితి శేషషష్ఠ్యా నిష్ఠాంలేన సమాసః. అతఏవ 'క్షేన చ పూజాయా' మిత్యాదిషుకారకషష్ఠ్యా ఏవ సమాసనిషేధ ఇతి హరదత్తః. అత్ర క్రౌంచాదేర్నిశ్చలాంగత్వే విస్తయాదివేతి హేతోరుత్పేక్షగాదుత్పేక్షాలంకారో వ్యంజకాగ్రయోగా ద్గమ్యః. ఏవ మలంకారే సత్యసి క్రౌంచక్షుభ్యదితి వస్త్రేవ స్థావరాగామసి

క్రాంచత్తృభృద్భవతి మహతో విస్ఫయో నిశ్చలాంగః. ౫౦
అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య కీర్తిః స్థావరాణామపి విస్ఫయకారిణీతి వస్తు
వ్యజ్యతే. వస్తునాలంకారధ్వనిర్యథా—

వీరరుద్రభటా ద్దృష్ట్వా జయలక్ష్మీవృతాన్ రణే,

కర్షంత్యరివధూకేశాన్కాననే కంటకిద్రుమాః. ౫౧

అత్ర జయలక్ష్మీసమాలింగితాన్ వీరరుద్రభటాన్ దృష్ట్వా సమ
దనా ఇవ కంటకిద్రుమాశ్శత్రువధూకేశాన్కర్షంతివేత్సుత్యేత్తౌ
వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వనిర్యథా—

*ఓసరథ సహీ హి సమం శఙ్ఖా వహుఆవ సిఢిశమాణావ,

అప్సగ్రహణభయేణ వ్య సవిహగవ మణోహరే దయవ ౫౨

అత్రోత్ప్రేక్షయాఽఽలింగనరూపం వస్తు వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వనిర్యథా—

అభయం యాచమానానాం కాకతీయేంద్రవిద్విషామ్,

రక్షాం నాంగీకరోతివ వనం శాఖాగ్రకంపనైః. ౫౩

అత్ర నాంగీకరోతివేత్సుత్యేక్షయా ప్రతాపరుద్రశత్రుభ్యో
రక్షణం కర్తుం వనమపి బిభేతివేత్సుత్యేత్తౌ వ్యజ్యతే.

కవినిబద్ధవక్త్రప్రాధోక్తి సిద్ధార్థశక్తిమూలం వస్తునా వస్తుధ్వని
ర్యథా—

† అవసరతి సఖిభిస్సమం లజ్జా వధ్వాశ్శిథిలమానాయాః,

అత్సగ్రహణభయేనేవ సవిధగతే మణోహరే దయతే. ౫౪

విస్ఫయకారిణీ కీర్తిరితి వస్తు వ్యసక్తి, న పునరలంకారభాగః. అతో వస్తునా వస్తుధ్వనే
రేవేదముదాహరణం. ౫౦

వీరరుద్రేతి. నిగదవ్యాఖ్యానమేతత్. ౫౧

ఓసర ఇతి. లోదవాపోతా ఇత్యవశబ్దస్య ఓకారః. భయేణవేత్సత్ర 'ఇవస్య
పివమితివద్వా' ఇతీవశబ్దస్య కేవలా వకారో హేతూత్ప్రేక్షావ్యంజకః. ౫౨

అభయ మితి. అత్ర క్రియాత్ప్రేక్షయార్వగింగ్యవ్యంజకభావఇత్యాహ—

అత్రేతి. ౫౩

అథ కవినిబద్ధవక్త్రప్రాధోక్తిసిద్ధార్థేషు వస్తునా వస్తుధ్వనిముదాహరణి—

‡జహతహ వ హోదు అజ్ఞాణరణాహ కరేహి రఖ్ఖణం సనిహో,
జంతాయె కడఁగోక్కా అత్తాతం మసీకాదుమ్. ౫౪

అత్ర విరహాతురా ఆర్యా చంద్రికామసహమానా రోషోజ్ఞ్వ
లితయా కటాక్షోల్కయా చంద్రం మషీకరోతి న రక్షణీయ ఇత్యనేన
వస్తునా ఇతః పరం సా జీవితం ధారయితుమశక్తాఽధునైవ త్వయా
సమాగంతవ్యమితి వస్తు వ్యజ్యతే.

వస్తునాఽలంకారధ్వని ర్యథా—

కస్త్యం శుభ్రాఖిలాంగ శ్చరసి? నను యశో వీరరుద్రస్య వర్తే
కోఽయం తే దివ్యదేహస్ఫురతి పరిసరే? మత్సుహృత్తప్రీతాః,
ప్రచ్ఛాద్యాలం స్ఫురద్భిః కుముదసరసిజైః* ఖ్యాపితం వస్వరూపం
సోమార్కా! స్వాగతం వా మవధిగిరిరహం కల్పితో నిస్తమస్కః.
అత్ర ప్రతాపరుద్రయశః ప్రతాపయో సోమార్కసాదృశ్య ప్రతీతే
రుపమా వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వని ర్యథా—

†ఉపహ హళా వహుఅప తహ ఆరూఢో విణిభ్రరో మాణో,
ణివఇసమాఅమసంభమసంజాలభః వ్వ ఓసరఇ. ౫౬

‡ యథా తథావా భవత్వార్యా నరనాథ కురు రక్షణం శశినః,

యత్తనూ కటాక్షోల్కా ఆజ్ఞప్తా తం మషీకర్తుమ్. ౫౪

† పశ్యత హళా వధా స్తథారూఢోఽపి నిర్భరో మానః,

నృపతిసమాగమసంభ్రమసంజాతభయ ఇవావసరతి.

జహతహవేతి. 'నవాచ్యయో దాతాదా' వితి హ్రస్వః విలంబితాగమనం ప్రియం ప్రతి
విదగ్ధదూతీవచనమేతత్. ౫౪

కస్త్యమితి. అత్ర ప్రథమాశ్లే లోకాలోకవీరరుద్రయశసోః ప్రశోఽత్తరవా
క్యాని చత్వారి ద్వితీయార్థ మేకం లోకాలోకవాక్యం. మత్సుహృదితి. ఉభయోరేక
జన్యత్వాదితి భావః. మే సుహృదితి క్వచిదపపాతో లేఖకదోషాత్. యుష్మదస్యదాదే
శానాం పదాత్సరస్వనియమాత్; అత్ర తు వాక్యాదిత్యేన తదభావాదితి. అతవివోక్తం-
'సమానవాక్యే నిఘాతయుష్మదస్యదాదేశా వక్తవ్యాః' ఇతి. ప్రచ్ఛాద్యాలమితి. స
ప్రచ్ఛాదినీయమిశ్యర్థః. 'అలం ఖ్యాపితోఽతిక్వాప్రత్యయే ల్యబాదేశః. ఖ్యాపితం వ
ఇత్యత్ర ద్విత్యేనైభిధేయే వ ఇతి పాక్షికం బహువచనం; యుష్మదిగురావేకేషా' మితి
జయూదిత్యవచనాత్. నిస్తమస్కోబాహ్యభాగేఽపీతి భావః. ౫౫

* 'ఖ్యాపితం వాం స్వరూప' మితి పాతాస్తరమ్.

అత్రో త్ప్రేక్షయా ప్రియస్థానాం వినైవ మానిసీమనః ప్రసన్న
మితి విభావనాలంకారో వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వని ర్యథా—

అస్రావ్య సేవావసరం నాథ! కాంతాపృతస్య తే,

త్వత్కీర్తిం సేవమానేవ శ్యామా సర్వాంగపాండురా. ౫౭

అత్ర సేవమానేవేత్సు త్ప్రేక్షయా సర్వథాన్వీకార్యత్వాదిరూపం
వస్తు వ్యజ్యతే.

ఏవం ప్రబంధాదిగతత్వేన యథాసంభవముదాహరణాని ద్రష్ట
వ్యాని. విస్తరభయాదిహ నోక్తాని.

అథ శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః. స చ వస్తులంకారమూలత్వేన ద్వివిధః
తథాచోక్తమ్—

‘అలంకారోఽథ వస్తేవ శబ్దా ద్యత్రావభాసతే,

ప్రధానత్వేన స జ్ఞేయ శబ్దశక్తుద్భవో ద్విధా’ ఇతి

ఉపహేతి. పశ్యతే త్యర్థేఽవ్యయం. హళేతి చ సఖ్యాహ్వనే. ‘వాసఖ్యా
మామి హళాహళేతి. భసీచ్ఛే త్యత్ర ‘మివతివవిఆవవ ఇవార్థ’ఇతీవార్థే ద్విత్వం
ప్రాప్తో వకారః.

విభావనాలంకార ఇతి. ఆకారణకారోత్పత్తేస్తలక్షణత్వానితి భావః.

ఆప్రాప్యేతి. శ్యామా యావనవతీ. అత్ర విరహపాండిమః కీర్తిసేవాహేతు
కత్వముత్ప్రేక్ష్యతే. ౫౭

ఆవశిష్టా అర్థశక్తిమూలా ఆన్యత ఏవ ద్రష్టవ్యా ఇత్యాహ—ఏవమితి. ఆత్రా
నుక్తా హేతుమాహ—విస్తరేతి. ఉక్తోదాహరణావహితచేతసాముదాహరణాంతరా
వగమస్య సులభత్వాత్పునస్తదుపాదానం గ్రంథగౌరవమేవావహేదితి శబ్దప్రపంచవరం
విస్తరశబ్దం ప్రయంజానస్య హృదయం. ‘ప్రథనేవాపశబ్ద’ ఇతి ఘృష్ణితిషేధాదప్పి
త్యయః. ‘స తు శబ్దస్య విస్తర’ ఇత్యమరః.

శబ్దశక్తిమూలధ్వనేర్ద్వైవిధ్యే వృద్ధసంవాదమాహ—తథాచోక్త మితి. యద్యప్య
లంకారోఽపి వస్తేవ; తథా వ్యులంకారో విచిత్రం వస్తు, ఇతరత్తు శుద్ధమితి ప్రతిపాద
యితుం వస్తేవేత్యేవకారః.

తత్రాలంకారధ్వనిర్యథా—

† ఏసో సచ్చం రాట సామా ఖు తుమం సమాఅమో దోణ్ణం,
కిం ఉణాణపదోసకహా దీసఇ ఏదం ఖు అచ్చరిఅమ్. ౫౧

అత్ర ప్రకరణేన కాంతానృపవాచకాభ్యాం శ్యామారాజశబ్దాభ్యాం నిశాచంద్రప్రతీతే రుపమా వ్యజ్యతే.

వస్తుధ్వని ర్యథా—

కాంతారవాససంతప్తాస్సంశ్చుబధ్వం*హితా దితః,
కురుధ్వ మధునా రాజపాదసేవాం నరేశ్వరాః. ౫౨

అత్ర రాజపాదసేవామితి శబ్దశక్త్యా ప్రకృతస్య ప్రతాపరుద్రస్య ప్రతీతిః ప్రకరణాజ్ఞాయతే. అనేన ప్రతాపరుద్రస్య సేవా కర్తవ్యా కి మరణ్యవాసేన సుతప్తాః ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే.

† ఏష సత్యం రాజా శ్యామా ఖలు త్వం సమాగమో ద్వయోః,
కిం పున ర్నప్రదోషకథా దృశ్యతే ఏతత్ భిన్నాశ్చర్యమ్. ౫౧

ఏసో ఇతి. నాయికాం ప్రతి సఖివాక్యమేతత్. సమాగమ ఇతి. యుజ్యత ఇతి శేషః. ప్రదోషా దోషః కాలవిశేషశ్చ. అత్ర శ్యామారాజశబ్దవాచ్యయోః కాంతానృపయోః ప్రకృతయో రప్రకృతనిశాచంద్రాభేదాధ్యవసాయేన సాప్తస్య ప్రదోషస్య కాలవిశేషలక్షణస్య ప్రతిషేధేన విరోధః ప్రతీయతే. తద్ద్యోతకమాశ్చర్యపదం. పరిహరస్తు దోషనిషేధాదితి విరోధాభాసోఽలంకారః. ౫౧

వ్యంగ్యం వివినక్తి—అత్రేతి. అనే కార్థపదగుంభనమహిమ్నా కవేరథాంతరంవివక్షితమేవ ప్రతీయతే. తస్యాసంబద్ధత్వపరిహారాయ ప్రకృతేనాపమ్యం కల్పనీయం. తేన వ్యంగ్యస్యోపమాలంకారస్య జ్ఞప్తశబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాచ్ఛబ్దశక్తిమూలత్వమితి భావః.

కాంతారేతి. హితాదాప్తాదితోఽస్తాన్నత ఇత్యర్థః. సంశ్చుబధ్వమిత్యత్ర కర్తవ్యో హితోపదేశస్యాచివక్షితత్వాదకర్తకత్వం. తదుక్తం—‘ధాతోరథాంతరేవృత్తేర్థాత్వధేనోపసంగహాత్, ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్తవ్యోఽకర్తికాక్రి’యేతి. అతఏవ ‘సమాగమ్యృచ్ఛీ’త్యాదినా ఆత్మనేపదం.

అత్ర ప్రకరణానుగృహీతస్య రాజపదస్య మహిమ్నా ప్రతాపరుద్రసేవా కర్తవ్యా నైవం దుఃఖమనుభవితవ్యమితి వస్తు వ్యజ్యత ఇత్యాహ—అత్రేతి.

*హితాధ్వనః ఇతిపాఠాంతరమ్.

ఉభయశక్తిమూలధ్వని ర్యథా—

జిష్ణురేష భుజస్తంభజృంభమాణాద్భుతాయుధః,

ముంచంతు త్త్వాభృతస్సర్వే నిజపక్షవిజృంభితమ్.

౬౦

అత్ర త్త్వాభృతో నిజపక్షవిజృంభితం ముంచంతు జిష్ణురేష ఇత్యత్ర శబ్దశక్తిమూలతా, భుజస్తంభజృంభమాణాద్భుతాయుధ ఇత్యత్రాథ శక్తిమూలతా.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః తథా చోక్తం శృంగార తిలకే.—

‘రసభావతదాభాసభావశాంత్యాదిరక్రమః,

భిన్నో రసాద్యలంకారాదలంకార్యతయా స్థితః’ ఇతి.

రసభావో దాహరణం తత్స్వరూపనిరూపణప్రపంచో రసప్రకరణే భవిష్యతి.

గుణీభూతవ్యంగ్యమప్యవిధం నిరూప్యతే—

*గుణీభూతవ్యంగ్యం మధ్యమం కావ్యమప్యవిధమ్.

తథాచోక్తం కావ్యప్రకాశే—

‘అగూఢమపరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగమస్ఫుటమ్,

జిష్ణు రితి. జిష్ణు ర్జయశీల ఇంద్రశ్చ, అద్భుతాయుధం ఖడ్గాదికం వజ్రాయుధం చ, త్త్వాభృతో రాజానః పర్వతాశ్చ, పక్షా బలాని గరుతశ్చ.

౬౦

శబ్దశక్తిమూలతేతి. శబ్దపరివృత్తినహిష్టుత్వాభావాదితి భావః. అర్థశక్తిమూల తేతి. తత్సహిష్టుత్వాదితి భావః. అయం తు వాక్యగత ఏవ.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యస్య రసాదిధ్వనిత్వే నష్టతిమాహ—రసభావేతి. తదాభా సారసభావాభాసాః, అదిగ్రహణేన భావోదయభావసంధిభావశబలత్వాని గృహ్యంతే. క్రమః, అసంలక్ష్యక్రమవిశిష్టత్యర్థః. స చాత్ర రసపదాద్యలంకారశంకా కార్యేత్యాహ— భిన్న ఇతి. అత్ర హేతుమాహ—అలంకార్యతయేతి. ప్రధానతయేత్యర్థః, రసాదీనామం గభావ ఏవాలంకారత్వాత్. తదుక్తం—‘ప్రధానేత్యత్ర వాక్యాధేయత్రాంగం తు రసాదయః, కావ్యే తస్మిన్నలంకారో రసాదిరితి మే మతి’ రితి.

ఉదాహరణము తరత్ర భవిష్యతీత్యాహ—రసేతి.

అథ మధ్యమకావ్యస్యోక్తిలక్షణత్వాద్విభాగమాహ—గుణీభూతేతి.

సంవాదవ్యాజేనోద్దిశతి—అగూఢమిత్యాహ. గూఢమైవేతి. ‘సర్వమభ్య

సందిగ్ధతుల్యప్రాధాన్యే కాక్వా ఊష్ట మనుందరమ్, ఇతి.
కామినీకుచకలశవద్ధూఢనైవ చమత్కరకారిత్వాదగూఢ
వ్యంగ్యం మధ్యమం కావ్యమ్.

యథా—

ఔన్నత్యం యది వర్ణ్యతే శిఖరిణః క్రుధ్యంతి నీచైః కృతాః
గాంభీర్యం యది కీర్త్యతే జలధయః తుభ్యంతి గాఢీకృతాః,
తత్త్వాం వర్ణయితుం బిభేమి యది వా జాతోఽస్త్వగస్త్యస్థిత-
స్త్యత్వాచ్చేత్స గుణరత్న రోహణగిరే! శ్రీవీరరుద్రప్రభో! ౬౧
అత్ర 'యది వా జాతోఽస్త్వగస్త్యస్థిత, ఇత్యనేన జలనిధివర్వతే
భోగ్య న బిభేమాతి వ్యంగ్యమత్రాగూఢమ్.

అవరస్యాంగం యత్ర రసాదే రసాదిరంగం తదపి గుణీభూత
వ్యంగ్యమేవ.

యథా—

వీతప్రీడమపాస్తమానముదయద్వైస్వర్య మావిర్భవ-
త్స్వీదం నిర్భరగాత్ర వేషఘ మిశస్తూర్చం గళదబ్బాష్టుకమ్,

హితం ద్రవ్యం ప్రచ్ఛాదన మపేక్షతే' ఇతి న్యాయాదితి భావః. వ్యంగ్యస్య ద్రుత
ప్రతీతా వగూఢత్వం, మధ్యమప్రతీతౌ గూఢత్వం, విలంబితప్రతీతావస్థులత్వం,
తత్రాద్యంతయో ర్మధ్యమత్వం, మధ్యమస్యోత్తమత్వం చేతి వివేకః.

అగూఢముదాహరణి—ఔన్నత్య మితి.

౬౧

వామనీకృతవింధ్యాచల శుభ్రకీకృతసింధుసలిల శ్చ కుంభసంభవ ఇతి మహతీ
ప్రథా. అతోఽగస్త్యోఽస్తీ త్యనేన శైలసముద్రే భోగ్య న బిభేమాతి వ్యంగ్యస్య వాచ్య
యమానత్వాదగూఢమిత్యాహ—అత్రేతి.

అవరస్యాంగ మితి. ఆనయో ర్వివక్షితా వర్ణా క్రమే గాహ—యత్రేతి. అత్ర
ప్రథమాదిశబ్దేన భావాదయో వాక్యార్థీభూతో వాచ్యశ్చగృహ్యంతే. ద్వితీయాది
శబ్దేన చ భావాదయోఽనురణనం చ గృహ్యంతే. తేన యత్రాంగినో రసభావాదేర్వా
చ్యస్య వా రసభావాదిరనురణనం వాఽంగత్వేన నిబధ్యతే, తదవరాంగమిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—వీతప్రీడ మితి. ఏకత్రోక్తౌకాదనస్యత్రాపాచ్చ మాన
త్యాగః. తైస్వర్యం గగ్గదభాషిత్యం, మూర్ఖా శూన్యేంద్రియత్వం, ప్రళయో నష్ట
చేష్టతా, శైలగుహ స్థిత్యత్రాపి శబ్దోఽనుక్తోఽపి సామర్థ్యా బ్ధ్యతే అతస్తత్రాపి

సంజాతప్రళయం చ కాకతిమహీనాథస్తరోద్వేజితా

భూపా శ్వైలగుహాసు యాంతి విజనం భీత్వా సమాలింగితాః.

అత్ర శృంగారస్య భయరసాంగత్వం వాచ్యసిద్ధ్యంగం యథా—

కరాళః కాకతీంద్రస్య కరవాలనవాంబుదః,

ధారయా శమయత్సుగ్రం ప్రతాపజ్వలనం ద్విషామ్. ౬౩.

అత్ర జలధారా వ్యంగ్యా. సా చ కరవాలనవాంబుద ఇత్యస్య వాచ్యభూతస్య రూపకస్య సిద్ధికృదితి గుణీభూతవ్యంగ్యమ్
అస్ఫుటం యథా—

వీరరుద్రకృపాణస్య మహిమా కోఽప్యనంకుశః,

ప్రసూతే కీర్తిగంగాం యః పీత్వా ద్విషదస్పృష్ణదీమ్. ౬౪

విజనం కంచన కోణప్రాంతం ప్రవిశంతీతి భావః. అత్ర ప్రస్తుతవిశేషణసామ్యద ప్రస్తుతనాయకధర్మప్రతీతేనమాసోఽక్షిః. అత్రాస్య పోషకత్వేనాంగస్యాపి. శృంగారస్య వర్ణ్యమానత్వేన ప్రాధాన్యాత్తద్వశేన గుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యేవ వ్యవహేతో న పునరంగీ భూతభయానకరసాపేక్షయా ధ్వనిరితి. అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—‘క్షుచి త్సేనచి ద్వ్యవహార’ ఇతి. ఏవమపరాంగాంతరముదాహర్యమ్. ౬౨

తృతీయం భేదమాహ—వాచ్యేతి. వాచ్యస్య సిద్ధేరుత్పత్తేరంగమితి వ్యుత్పత్త్యైవ స్వతస్సిద్ధస్య వాచ్యస్యోపాద్వలకాదపరాంగాదస్య భేదో దర్శిత ఇతి వేదితవ్యమ్.

ఉదాహరణి—కరాళ ఇతి.

౬౩

అత్ర జలధారా వ్యంగ్యేతి. ఆభిధాయః ప్రకరణాత్కథధారాయామేవ నియంత్రణాదితి భావః. అత ఏవ న క్లేష ఇత్యుక్తం—‘వాహిన్యః కాకతీంద్ర’ స్యేత్యేత ద్వాన్విఖ్యానావసరే. రూపకస్య సిద్ధికృదితి. యతో రూపకం స్వనిర్వాహాయ ప్రతీయ మానజలధారా మపేక్షతే. అస్యథా కరవాలఏవ నవాంబుదః కరవాలో నవాంబుద ఇవేతి వా రూపకోపమితనమానయోస్సందేహస్యాన్. న చాత్ర ప్రయుజ్యమానస్య కరాళత్వస్యోపమితనమానబాధకత్వం; కేవలకరవాలవిశేషణత్వాంగీకారేణ సమానధర్మ త్వాభావాత్. న చాస్తు నామ సందేహ ఇతి వాచ్యం; సాధకబాధకాభావ ఏవ తస్మాల్లంకారత్వాదితి.

అస్ఫుట ముదాహరణి. వీరరుద్రేతి. జహ్నుః పీతా మేవ నదీం పున రజీజనత్,

అత్ర కృపాణస్య జహాన్ రాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకః పర
మస్ఫుటః ప్రతీయతే. సందిగ్ధం యథా—

కాకతిత్త్వాపతే ర్ద్వప్తిరనురాగతరంగితా,

లగ్నా కల్పారమాలేవ వధ్వా స్తుంగే కుచద్వయే. ౬౫

అత్రాలింగనేచ్ఛాయాం వాక్యవిశ్రాంతిరథవా స్తనమండలాలోక
వవేతి సందేహః.

తుల్యప్రాధాన్యం యథా—

నృపాః ప్రతాపరుద్రస్య నివేద్యం పదాంబుజే,

అన్యథాన్య మనస్తాదృక్ ప్రసాదం కలుషాయతే! ౬౬

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య పాదనేవా యది త్యజ్యతే తదానీం నగరేషు
వానో దుర్లభ ఇతి వ్యంగ్యార్థస్య వాచ్యస్య చ సమం ప్రాధాన్యం.

అనుందరం యథా—

†ఏవసిళామహిళాణాం సోఽహం చారేందదంసణామోఅం,

గురుఅణిఅంతిఆవ వహుఆవ సామళం వఅణమ్. ౬౭

†ఏకశిలామహిళానాం శ్రుత్వా సరేంద్రదర్శనామోదం,

గురుజనియంతి తాయా వధ్వా శ్శ్వామలం వదనమ్. ౬౮

ఆయం పునరన్యథేత్యుపమానాదుపమేయస్యాధిక్యలక్షణస్య వ్యతిరేకస్య విలంబేన
ప్రతీతేరస్ఫుటమిత్యాహ—అత్రేతి. ౬౯

సందిగ్ధప్రాధాన్యముదాహరతి.—కాకతీతి. ౭౦

అత్రాలింగనేచ్ఛాయావ్యంగ్యస్య చమత్కారకారిత్యా త్ప్రాధాన్యం ఉత వా
చ్యస్యేతి సందేహత్సందిగ్ధప్రాధాన్య మత్రేత్యాశయేనాహ—అత్రాలింగనేతి.

తుల్యప్రాధాన్యముదాహరతి—నృపా ఇతి. ఆకలుషం కలుషం భవతి కలుషా
యతే, లాహితాదిత్వా త్కృత్యప్రకృత్యయః. 'వాక్యవ'ఇత్యాత్మనేపదం. సర్వత్ర కవినా
వ్యంజనైకప్రవణేన భావ్యం అత్ర తు వాచ్యస్య వ్యంగ్యేన సహ సమప్రాధాన్యసంపా
దనాద్భజీభావ ఇతి భావః. ప్రాధాన్యస్య సందేహసాదృశ్యయోగ్యహృదయ ఏవ ప్రమా
ణం. ఉద్ధృతై రన్యథాపి వత్తుం శక్యత్వాదిత్యుక్తం భట్టగోపాలేన. ౭౧

సప్రమముల్లంఘ్య బుద్ధిస్థత్వా దప్రమం భేదముదాహరతి—అనుందరమితి. ఏతే
నైలేహ ముద్దేశక్రమో న వివక్షిత ఇతి సూచ్యతే.

ఏవసిలేతి. అత్రగురుజనవరాధీనా కాచిదేకశిలామహిళానాం సరేంద్రసంద

అత్రీ నరేంద్రదర్శననిమిత్తం హర్షముత్పత్త్యంత్యా వధ్వా ముఖం
శ్యామలమితి వాచ్యమైవ చారుత్వం. గురుజననియంత్రితాఽహం
నరేంద్రం ద్రష్టుం న గతవత్సంతీతి వ్యంగ్యార్థస్యాచారుత్వమ్.

*యత్ర కాక్వాఽర్థాంతరమాక్షిప్యతే తదపి గుణిభూతవ్యంగ్యమేవ.
యథా—

‡ పిఅసహి కహేహి అహిఆ భోణీ శచ్చీ సరస్సుఈ మజ్ఘా,
జాం బహు మణ్ణిఇ సోణరణాహో గుణవిసేవణ్ణో. ౬౮

అత్ర ఊణీ మదధిక్షేతి కాకుకల్పనయాఽధికా న భవతీతి వస్తు వ్య
జ్యతే.

చిత్రం తు కావ్యం శబ్దాలంకారచిత్రతయా బహువిధం. తత్ప్ర
సంచోఽప్యలంకారప్రకరణే వ్యక్తిభవిష్యతి.

‡ ప్రియసఖ! కథమాధికా ఊణీ లక్ష్మీ సరస్వతీ మత్తః,
యాం బహుమన్యతే స నరనాథో గుణవిశేషజ్ఞః. ౬౮

ర్యనసంతోషమహాలాభం శ్రుత్వా మలినముఖాఽభూదితి వాచ్యస్యాతిచారుత్వా
దత్తన స్తదలాభరూపస్య వ్యంగ్యస్యానుందరత్వమిత్యాహ—అత్ర నరేంద్రేతి. ౬౯

అవశిష్టం భేదమాచక్షే—యత్ర కాక్షేతి. కాకుర్నామ శబ్దధర్మః, తత్ప్ర
యోగే సర్వత్ర శబ్దస్పృష్టత్వేన వ్యంగ్యస్య గుణిభావ ఏవ. తదుక్తం లాఽచనే.—
'కాకుయోజనాయాం సర్వత్ర గుణిభూతవ్యంగ్యతై' వేతి. కావ్యప్రకాశకారస్తు—
'గురుః ఖేదం ఖిన్నే మయి భజతి నాద్యాపి కరు'ష్విత్వాదౌ' క్వదిత్కాకోః ప్రశ్న
మాత్రపర్యవసానాద్వ్యంగ్యస్య మయి న యోగ్యః ఖేదః కరుషు యోగ్య ఇత్యేవం
రూపస్య గుణిభావానాచిత్వేన ప్రాధాన్యా ధ్వనితవ్యమంగీచకార.

ఉదాహరణి,—పిఅసహితి. 'మయి మమ మహమజ్ఞజనా' విలిపంచమ్యేకవచ
నేఽస్తదో మజ్ఞాదేశః. 'జనే ధ్వు' గితి వైకల్పికో లుక్. శిత్వాత్సార్వస్య దీర్ఘః.
అత్రాధిక్యనిషేధస్య వాచకాభావాత్కేవలవాచ్యసామర్థ్యలభ్యత్వేన వ్యంగ్యత్వం. ౬౮

తస్య చ కాకుసంస్కర్షాద్ధౌఢత్వకృతచారుత్వాతిశయభంగేన గుణిభూతత్వ
మేవ. తదేతత్సర్వం మనసి నిధాయాహ—అత్రేతి.

అథమకావ్యప్రసంచోఽలంకారప్రకరణే భవిష్యతీత్యాహ—చిత్రంత్వీతి.

—ॐ మహాకావ్యోపకావ్యాది ప్రబంధనిరూపణమ్. ॐ—

అథ మహాకావ్యాదయః ప్రబంధా నిరూప్యంతే—

*నగరాల్లవశైలర్తుచంద్రాగ్నిదయవర్ణనమ్,

ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవాః.

౬౯

విప్రలంభో వివాహశ్చ కుమారోదయవర్ణనమ్,

మంత్రద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయా అపి.

20

ఏతాని యత్ర వర్ణ్యంతే తస్తహాకావ్యముచ్యతే,

ఏమామష్టాదశానాం యైః కైశ్చిదూనమపీష్యతే.

21

తత్త్రివిధం. గద్యమయం పద్యమయ ముభయమయం చేతి.

*అపాదః పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పదమ్,

గద్యకావ్యం కాదంబర్యాది. పద్యకావ్యం రఘునంశాది.

* అసర్గబంధమపి యదుపకావ్యముదీర్యతే.

22

అసర్గబంధం సూర్యశతకాది.

* గద్యపద్యమయం కావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే.

వక్త్రం చాపరవక్త్రం చ సోచ్ఛాస్పసత్వం చ భేదకమ్.

23

వర్ణ్యతే యత్ర కావ్యజ్ఞైరసావాఖ్యాయికా మతా.

పూర్వం ప్రబంధానాం ధ్వన్యాశ్రయత్వముక్తం. తత్సర్వరూపస్య లక్షణమంత
రేణ దుష్టేయత్వాత్తన్నిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర మహాకావ్యలక్షణమాహ—నగరేత్యాదినా. ఏతచ్చ సర్గనిబంధచతు
ర్వర్గఫలచతురోదాత్తనాయకత్వాదీనామపలక్షణం. తత్ప్రసంగం కావ్యాదయే
ద్రష్టవ్యః.

౬౯-20

చంపూకావ్యం దమయంత్యాది. ఆఖ్యాయికానామగద్యకావ్యవిశేషః. తల్లక్షణ
మాహ—వక్త్ర మితి. ఉచ్ఛాస్పసత్సగ్ధారివ పరిచ్ఛేదభేదః. భేదకమితి. కథాయాః
ఇతి శేషః. తదుక్తమభినవగుప్తాచారైః—ఆఖ్యాయికాచ్ఛాస్పసాదినా వక్త్రాపరవక్త్రా
దినాయుక్తా. కథా తు తద్విరహితేతి. దంశినా పున 'దుభయో ర్నామ మాత్రభేదో
న జాతిభేద' ఇత్యుపపాదితం—“తత్కథాఽఽఖ్యాయికేత్యేకా జాతిసంక్షాద్ధ
యాంకితే త్యాదినా వక్త్రం నామాష్టాక్షరపాదో మతా పృత్యవిశేషః. అపరవక్త్ర
మర్థసమవృత్తభేదః. ఉభయార్థక్షణం తు పృత్యరత్నాకరే—వక్త్రం నాద్యాన్నసా

† యత్ర వక్తాపరవక్తనామానౌ వృత్తవిశేషౌ వర్ణ్యేతే సో
చ్ఛాస్వసపరిచ్ఛిన్నాః ౭౭ఖ్యాయికా. హర్ష చరితాది.

అథ శ్చుద్రాః ప్రబంధా నిరూప్యంతే:—

యేన కేనాపి తాళేన గద్యపద్యసమన్వితమ్. ౭౪

జయత్యుపక్రమం మాలిన్యాదిప్రాసవిచిత్రితమ్,
తదుదాహరణం నామ విభక్త్యష్టకసంయుతమ్. ౭౫

యత్రాదౌ జయత్యుపక్రమం మాలిన్యాదివృత్తం రమ్యం పద్యం
నిబధ్యతే, అనంతరమపి చే త్యుపక్రమాణ్యష్టవాక్యాని సప్రాసాని
సతాభాని ప్రతివిభక్తి నిబధ్యంతే, అనంతరం విభక్త్యాభాసాః, త
దుదాహరణమ్.

* సంబోధనవిభక్త్యా యత్ ప్రచురం పద్యపూర్వకమ్,

స్యాత్సానుభవే రోగిఽనుష్టుభి ఖ్యాతమ్.† 'అయుజి ననరలా గురుస్సమే తదరవక్త
మిదం నజా జరా' వితి.

అథ శ్చుద్రప్రబంధేపూదాహరణస్య లక్షణమాహ—యేన కేనేతి. తాళేన
చంచత్సుటాదినా, గద్యైః క్రమేణ కలితోక్తలికాపరపర్యాయై ర్విభక్తివిభక్త్యాభ్యా
సాంకితైర్వాక్యైః. పద్యైః ప్రతివాక్యమాదౌ తత్తద్వాక్యసమానవిభక్తికనాయకనామాం
కితైః శ్లోకైశ్చ సమన్వితం. మాలినీ నామ వృత్తవిశేషః; 'ననమయయయయేయం
మాలినీ భోగిలాకై' రితి లక్షణాత్. ౭౪-౭౫

అత్ర లక్షణస్య న్యూనత్వాద్వర్తమానపదానాం చ సంకీర్ణత్వాదుభయం
వారయన్న్యాచప్యే—యత్రేత్యాదినా. అత్ర సంబోధనవిభక్తి రష్టమీ ప్రబంధాంతే
సర్వవిభక్త్యంతితో నవమష్టోకశ్చేత్యాది విశేషాణాం సాక్షిష్టోకా స్సాహిత్యచింతామణౌ
ద్రష్టవ్యాః. అంతే కవిప్రబంధనామాంకితం పద్యవిశేషం కుర్యాత్. తదుక్తం—
'అంతేఽనుష్టుభమర్యాం వా కవికృత్యాభియాఽన్వితాం, కుర్యాచ్చాటుప్రబం
ధానా మయం సాధారణో విధి' రితి.

చక్రవాళలక్షణ మాహ—సంబోధ నేతి. పద్యపూర్వకమిత్యనేన గద్యానాం
కలికాత్వేనానుప్రవేశ ఉక్తిః. విముక్తస్సృక్ పునరాకృష్టో విముక్తపునరాకృష్టః. స్నా
తానులిప్తాదివ త్సూర్యకాలసమాసః. తథాభూతశృణ్వో ద్విత్వాక్షరపదం యస్య తత్త
థోక్తం, శృంఖలితదళాద్యంతపదమిత్యర్థః. అత్ర గద్యపద్యయోరావృత్త్యాదికమన్యతో

† కోకాస్తరే వాక్యమిదం సోపలభ్యతే.

విముక్తపునరాకృష్టశబ్దం స్యాచ్చక్రవాళకమ్. 2౬

ఆద్యంతపద్యసంయుక్తా సంస్కృతప్రాకృతాత్మికా,
అష్టభిర్వాచతుర్భిర్వాచాక్షైస్సంధసమన్వితా. 2౭

ప్రతిస్కంధం భిన్నవాక్యరీతిద్వైవన్యపోచితా,
సర్వతో దేవశబ్దాదిరేషా భోగావళీ మతా. 2౮

వర్ణ్యమానాంకవిరుదవర్ణనప్రచురోజ్జ్వలా,
వాక్యాడంబరసంయుక్తా సా మతా బిరుదావళీ. 2౯

తారాణాం సంఖ్యయా పద్యైర్మయక్తా తారావళీ మతా

ఏవం కవిప్రాఢోక్తిసిద్ధాః క్షుద్రాః ప్రబంధా యథాసంభవ మూ
హ్యః. అదైతేషాముదాహరణాని విస్తరభయాదిహ నోక్తాని.

ఇతి విద్యానాథవిరచితే ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే

అలంకారశాస్త్రే కావ్యప్రకరణం సమాప్తమ్.

ద్రవ్యవ్యం. తదుక్తం—‘ఓజస్విపదభూయిష్టమాద్యంతాశీస్సమన్వితం, చతుర్థావాఽష్టథా
వృత్తం చక్రవాళం ప్రచక్షతే’ ఇతి. 2౬

భోగావళీమాహ—ఆద్యంతేతి. స్కంధః పరిచ్ఛేదభేదః. అత్ర భోగోపకరణో
ద్యానపసంతనాయకగుణాదివర్ణనం ప్రాయేణ కర్తవ్యమ్.

బిరుదావళీమాహ—వర్ణ్యమానేతి. అత్ర స్వవిక్రమకులక్రమాగతవిరుదవర్ణ
నాతిరిక్తం భోగావళీవద్విప్రవ్యమ్. 2౭-2౯

తారావళీమాహ—తారాణామితి. సంఖ్యయా సప్తవింశత్యైత్యర్థః.

సన్న్యస్యేఽపి చతురుత్తరచతుర్భుద్రాదిచాటుప్రబంధాః కిమితి స లక్ష్యంతే!
ఇత్యత్రాహ—నివమితి. ఉదాహరణానుక్తా హేతుమాహ—అథేతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారపారీణ శ్రీమహాపాథ్యాయ శోలచలమల్లి
నాథసూరినూననా విశ్వజనవిద్యస్య విద్యన్తణేః పెద్దయార్యస్యానుజేన కుమారస్యామి
సోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే కావ్యస్వరూప
నిరూపణం నామ ద్వితీయప్రకరణం సమాప్తమ్.

అథ నాటక ప్రకరణమ్

అథ నాట్యప్రధానాః ప్రబంధా నిరూప్యంతేః—

తత్ర నాట్యస్వరూపం నిరూప్యతేః—

చతుర్విధైరభినయైః సాత్వికాంగికపూర్వకైః,

ధీరోదాత్తాద్యవస్థానుకృతిర్నాట్యం రసాశ్రయమ్.

౧

అథ శ్రావ్యప్రబంధనిరూపణానంతరం నాటకాదిదృశ్యప్రబంధనిరూపణం ప్రతి
 జానీతే—అథేతి. అభినయత్యభివ్యసంతి పదార్థానిత్యభినయః, పచాద్యుజంతః. 'అభి
 పూర్వస్తు ణీజ్ఞాతురాభిముఖ్యార్థనిర్ణయే, యస్తాత్పదార్థాన్నయతి తస్మాదభినయ
 స్సన్నితః' ఇతి. తైశ్చతుర్విధైః. తత్ర పరగతసుఖదుఃఖభావనయా భావితాంతఃకర
 ణత్వం సత్త్వం, తతో భవా భవా స్సన్నిత్వికాః స్తంభాదయః, తదభినయోఽనిమేష
 నయనత్వాదిః. అంగం హస్తాది. తద్వ్యాపారః పతాకాదిరాంగికాభినయః. పూర్వశబ్దేన
 వాచికాహార్యాభినయా గృహ్యతే. అత్ర సాత్వికపరపర్యాయం కావ్యనాటకరూపం
 వాచికం, తదభినయో రసోచితరాగానుషంగాదిః. 'ఆహార్యాభినయో నాట్యోచితాలం
 కారధారణమ్.' అభినయాదిలక్షణం తు సంగీతచూడామణి—'అభివ్యంజన్విభావాను
 భావాదీన్నాటకాశ్రయాత్, ఉత్పాదయన్నహృదయే రసజ్ఞానం నిరంతరం. అను
 కర్తృస్థితో యోఽర్థోఽభినయసోఽభిధీయతే, అంగిణో వాచికశ్చైవ సాత్వికాహా
 ర్యకానితి. స చతుర్థాకృత స్తద్జ్ఞైరాంగిణోఽంగక్రియోచ్యతే, రాగానుషంగి యద్వా
 క్యం నాట్యే తద్వాచికం స్మృతం. సత్త్వక్రియాసాత్వికస్సన్విదాహార్యో భూష
 ణాదిక' మితి. ధీరోదాత్తాదిసాయకానామవస్థా ధీరోదాత్తాదయః, అనియతత్వాదవ
 స్థాత్వమేవ తేషాం స జాతిత్వమిత్యుక్తం నాయకప్రకరణే. తాసామనుకృతిరనుకరణం,
 చతుర్విధాభినయేనాభినేయతాదాత్మ్యావత్తిరిత్యర్థః. రసాశ్రయమితి. పక్ష్యమాణకమేణ
 వాక్యార్థీ భూతరసవిషయమిత్యర్థః. అతోఽత్ర వాక్యార్థాభినయ ఇతి వేదితవ్యం. 'నట
 ఆవస్సందన' ఇత్యస్తాధాతో రీషచ్ఛలనార్థాణ్యత్పత్తయే నాట్యమితి వ్యుత్పత్త్యా
 సాత్వికాభినయబాహుళ్యం సూచ్యతే.

౧

*భావాశ్రయం తు నృత్యం స్యాన్నుత్తం తాలలయాన్వితమ్.
ఏషా దశరూపకోక్తా ప్రక్రియా

నృత్యనృత్యయోర్నాటకాద్యంగత్వాదిహస్వరూపనిరూపణంకృతమ్.
తథోక్తం దశరూపకే.—

*మధురోద్ధతభేదేన తద్వ్యయం ద్వివిధం పునః,
లాస్యతాండవరూపేణ నాటకాద్యుపకారకమ్.

—౧౭ దశరూపకనిరూపణమ్. ౧౭—

తేన నాట్యేన దశరూపకాణి భవంతి.

*నాటకం సప్రకరణం భాణః ప్రహసనం డిమః,
వ్యాయోగసమవాకారౌ వీధ్యంకేహమ్మగా దశేతి.

ప్రసంగాన్నుత్యనృత్యయోర్నాటకక్షణమాహ—భావేతి. భావాః పదార్థభూతాః
విభావాద్యా ఆశ్రయావిషయత్వేన యస్య తద్భావాశ్రయం. ఆత ఏవాత్ర పదార్థాభి
నయో ద్రవ్యవ్యతి, నృత్యేర్నాటకక్షణవాచినో నిష్ఠాంతాదర్హార్థే యతి నృత్యమితి
పుష్పత్వైరింగికాభినయభాహుళ్యం సూచ్యతే. ఆత ఏవ నాట్యాద్వేదవ్యతికన్తు
శబ్దః. రసవిషయం సాత్వికబహుళం నాట్యం, భావవిషయమాంగికబహుళం మార్గాపర
పర్యాయం నృత్యమితి వివేకః. నృత్యమితి. గీతాదిపరిమాణావచ్ఛేదః కాలవిశేష
స్తావశ్యంచత్సుటాదిః. తదుక్తం—‘కాలా లఘ్వాదిమితయా క్రియయా సమితో
మితి, గీతాదేర్విదధతాశస్యచ ద్వేధా బుధైస్తస్యైత’ ఇతి. లయోఽపి ‘తాళాంతరా
శవర్తీ యః కాలోఽసౌ లయనాల్లయ’ ఇత్యుక్తలక్షణః కాలవిశేషః. ఏతదుభయా
శ్రయం దేశ్యాపరపర్యాయం నృత్యమిత్యర్థః.

అస్య స్వకపోలకల్పితత్వం పరిహరతి—ఏషేతి. నృత్యేతి. క్వచిదవాంతరపదా
ర్థాభినయేన శోభాహేతుత్వేన చ నాటకాదాపుపయోగాత్తదంగత్వమితి విశ్లేషం.

తదేతత్సంవాదవ్యాజేనానయోః పునర్దైవిధ్యమాహ—మధురేతి. మధురం
లాస్యం, ఉద్ధతం, తాండవమిత్యర్థః.

తేనేతి. నృత్యనృత్యోపకృతేనృత్యర్థః. దశరూపకాణీతి. నాటికాసట్టకాదీనా
మత్రైవాంతర్యావాచితి భావః. తత్ప్రకారం దశరూపకే ద్రవ్యవ్యతి.

నాట్యాభేదేఽపి పస్తాదిభేదాద్రూపకభేద ఇత్యాహ—నాట్యశ్రయత్వేనేతి
పక్షకథాశరీరం, తస్మైతివృత్తమితి నామాంతరం. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘పక్ష
యత్సాగ్రక్వబంధస్య శరీరంకవికల్పితం, ఇతివృత్తం తదేవాహుర్నాట్యాభినయశోపిహా’

నాట్యశ్రయత్వేనాభేద ఇతి శంకా న య్యజ్ఞ్యతే, 52
వస్తునేతృరసాస్తేషాం రూపకాణాం హి భేదకాః.

9

వస్తు త్రివిధం ప్రఖ్యాతముత్పాద్యం మిశ్రం చేతి.
తథోక్తం దశరూపకే—

*‘ప్రఖ్యాతోత్పాద్యమిశ్రత్వభేదాత్తత్త్రివిధం మతమ్.’ ఇతి.
ఇతిహాసనిబంధనం ప్రఖ్యాతం, కవికల్పితముత్పాద్యం, సంకరాయ
త్తం మిశ్రం చేతి.

ఏవమాదివస్తుభేదాన్నాయకభేదాద్రూపకాణాం పరస్పరం భేదః
తథాహి:—

నాటకే ప్రఖ్యాతమితివృత్తం; ధీరోదాత్తో నాయకః; శృంగారవీరరస
యౌరన్యతరస్య ప్రాధాన్యం; అన్యేషాం రసానామంగత్వేనానుప్రవేశః,
ప్రకరణే ఉత్పాద్యమితివృత్తం; ధీరశాంతో నాయకః; శృంగార
రసస్యైవ ప్రాధాన్యమ్,

భాణే ఉత్పాద్యమితివృత్తం; ధూర్తవిటో నాయకః; శృంగార
వీరయోః సూచనామాత్రసారతా.

ఇతి. తద్ద్వివిధం అధికారికం ప్రాసంగికం చేతి. తత్రాధికారః ఫలస్వామ్యం. తద్వాన్వన
కారీ. అధికారేణాధికారిణా నిర్వృత్తమాధికారికం ప్రధానం. యథా రామాయణే
సీతారామవృత్తాంతః. ప్రసంగేన నిర్వృత్తం ప్రాసంగికం అంగభూతం. తత్తు ద్వివిధం,
పతాకా ప్రకరీ చేతి. తత్ర దూరానువర్తిని కథా పతాకా; యథా సుగ్రీవాదివృత్తాంతః.
అల్పానువర్తిని ప్రకరీ; యథా జటాయశ్శ్రమణాదివృత్తాంతః.

9

ఏవమేకమాధికారికం ద్వివిధం ప్రాసంగికమితి త్రైవిధ్యం సిద్ధపత్యవృత్తి
పునస్తే)విధ్యమాహ—వస్తు త్రివిధమిత్యాది. ప్రఖ్యాతం మహావీరచరితాది, ఉత్పా
ద్యం మాలతీమాధవీయాది, మిశ్రముత్తరరామచరితాది. ఏవమాధికారికపతాకా
ప్రకరీణాం ప్రత్యేకం ప్రఖ్యాతాదిభేదభిన్నత్వేన త్రైవిధ్యే వస్తునో నవవిధత్వం
విశ్లేయం. ఏకదేవాభిప్రేత్యాహ—ఏవమాదివస్తుభేదాదితి. దివ్యమర్త్యభయాత్తనా
వస్తునః పునరపి త్రైవిధ్యాంగీకారే తద్వదన్యేఽపి బహవో భేదాః కల్పయితుం శక్యంత
ఏవ. లక్ష్యేషు తే స్వయమేవోహనీయా ఇతి విస్తరభియా నేహ పృథగ్నవ్యుత్పాద్యంతే.

వస్త్రాదయో రూపకభేదకా ఇత్యుక్తం తద్ద్వివిధక్తి—తథాహిత్యాదినా. స్పష్టో

ప్రహసనే కల్పమితివృత్తం; పాపంఢప్రభృతయో నాయకాః;
హాస్యరసః ప్రధానమ్.

డిమే ప్రఖ్యాతమితివృత్తం; దేవగంధర్వపిశాచాదయో ధీరో
ద్ధతా నాయకా స్తే షోడశః; రౌద్రరసః ప్రధానం; శృంగారవీరయో
రనుప్రవేశః.

వ్యాయోగే ప్రఖ్యాతమితివృత్తం; ధీరోద్ధతో నాయకః; వీరరసః
ప్రధానమ్.

సమవాకారే దేవాసురాదయో ద్వాదశనాయకాః; వీరరసః ప్రధా
నం; కల్పితమితివృత్తం ప్రసిద్ధం వా.

వీర్యాం కల్పితమితివృత్తం; ధీరోద్ధతో నాయకః; శృంగారసస్య
సూచనామాత్రసారతా.

అంశే ప్రఖ్యాత మితివృత్తం; ప్రాకృతజనో నాయకః; కరుణరసః
ప్రధానమ్.

ఈహామృగే మిశ్రమితివృత్తం; ధీరోదాత్తో నాయకః; శృంగార
రసస్యాభాసత్వమ్.

—● సంధిపంచకనిరూపణమ్. ●—

అథ తేషాం సామగ్రి నిరూప్యతే—

తత్ర పంచ సంధయః.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

* ‘ముఖం ప్రతిముఖం గర్భః సావమర్శోపసంహృతి’ రితి.

సంధిర్నామైకేన ప్రయోజనేనాన్వితానాం కథానామవాంతర
ప్రయోజనసంబంధః తత్రారంభబీజసంబంధో ముఖసంధిః; ప్రయత్న

వస్త్వాదిభేదా ద్రూపకభేదో నిరూపితః. అధునా వస్త్వేకదేశవిశేషభూతసంధ్యాది
స్వరూపం నిరూపయతి.—అథేత్యాది నా.

తత్ర సప్తలిప్యజ్ఞేన సంధీనాం విభాగమాహ—ముఖమితి. సావమర్శా అవ
మర్శసహితా ఉపసంహృతిః విమర్శో నిర్వహణం చేత్యర్థః.

ఏతేషాం సామాన్యలక్షణమాహ.—సంధిరితి. ప్రయోజనమత్ర త్రివర్గరూపం
ఫలం. తచ్చ ధర్మార్థకామేశ్వైకకస్య స్వప్యలిరిక్తాభ్యాం ద్వాభ్యాముపసర్జనాభ్యాం
వ్యాసేన సమాసేన చ సంబంధే కైవల్యే చ ద్వాదశవిధం. తదుక్తం—‘ఫలం త్రివర్గః

బిందుసంబంధః ప్రతిముఖసంధిః; ప్రాప్త్యాశాపతాకయోస్సంబంధో
గర్భసంధిః, నియతాప్తిప్రకరోస్సంబంధో విమర్శసంధిః, ఫలాగమ
కార్యయోస్సంబంధో నిర్వహణసంధిః. తథా చోక్తం దశరూపకే—

* 'బీజబిందుపతాకాఖ్యప్రకరీకార్యలక్షణాః,
ఆరంభయత్నప్రాప్త్యాశానియతాప్తిఫలాగమాః.
అర్థప్రకృతయః పంచ పంచావస్థాసమన్వితాః,
యథాసంఖ్యేన జాయంతే ముఖాద్యాః పంచసంధయః' ఇతి.

—ॐ అర్థప్రకృతిపంచకనిరూపణమ్. ॐ—

అథారంభాదీనాం లక్షణం నిరూప్యతే—

* బౌత్సుక్యమాత్రమారంభః ఫలలాభాయ భూయనే. 3

ప్రయత్నస్తు ఫలాప్రాప్తౌ వ్యాపారోఽతిత్వరాన్వితః,

స్తచ్చుద్ధమేకానేకానుబంధి' చేతి. తేనైకేన ముఖ్యేనాన్వితానామితివృత్తఖండానా
మవాంతరైకప్రయోజనసంబంధస్సంధిరిత్యర్థః. తదుక్తం—'ఏకకార్యాన్వితేష్వత్ర
కథాంశేష ప్రయోగతః, అవాంతరైకకార్యస్య సంబంధస్సంధిరివ్యతే' ఇతి. అథా
వస్థార్థప్రకృతిసంబంధే ముఖాదినంధయో జాయంత ఇత్యాహ—తత్రేతి.

ఆత్ర సమృతిమహ—బీజేతి. అర్థప్రకృతయః ప్రయోజనసిద్ధిహేతవ ఇతి
కేచిత్. కథాశరీరకారణానీతి భోజరాజాదయః. తద్విశేషాః పూర్వోక్తా బీజాదయః
పంచ. ఫలసిద్ధయే స్వీక్రియమాణస్య నాయకవ్యాపారరూపస్యోపాయస్య పూర్వోక్తా
ఆరంభాదయః పంచావస్థా భవంతి. తదుక్తం—'అవస్థాః పంచ కార్యస్య ప్రారంభస్య ఫలా
ర్థిభి'రితి. తదేతదుభయసంబంధే పంచసంధయో జాయంత ఇత్యర్థః. తత్ర సాధనత్వా
ద్బీజస్యాదావుపక్షేషః, సాధ్యత్వాత్కార్యస్యాంతే. అవిచ్ఛేదార్థం బిందోస్తయో
ర్తథ్యే. పతాకాప్రకరోస్తు బీజకార్యయోర్తథ్యే. యథాయోగం నివేశ ఇతి విశ్లే
యం. తత్ర పతాకాయా వికల్పమాహ శోహళిః. తన్నతే పతాకాస్థానే 'అపతాకే
నివేశస్సాన్నిప్తింబోర్బీజస్య వాక్యచి' దితిభావప్రకాశోక్తో విశేషో ద్రష్టవ్యః. అవస్థానా
ముద్దేశక్రమస్సమర్థవ్యలబ్ధస్స ఎవై ఏవ.

అవస్థాపంచకం క్రమేణ లక్షయతి—బౌత్సుక్యేతి. కాలాక్షమత్వలక్ష
ణోఽభిలాషప్రకర్ష బౌత్సుక్యం; మాత్రశబ్దో వక్ష్యమాణప్రయత్నాదివ్యవచ్ఛేదకః,
ఫలస్య తివర్గరూపస్య లాభాయ న పునః క్షుద్రస్య. ఆత్ర ఫలగతం భూయస్త్యం
లాభ ఉపచర్యతే. నాయకవ్యాపారస్య స్వరూపాత్మిందిమచ్ఛానత్వమారంభ ఇత్యర్థః.

బీజారంభానుగుణ్యేన ముఖసంధేరంగాని ప్రయోక్తవాన్యి,
 *ఉపక్షేపః పరికరః పరిన్యాసో విలోభనమ్,
 యుక్తిః ప్రాప్తి స్సమాధానం విధానం పరిభావనా,
 ఉద్బేదభేదకరణాన్యన్వర్థాని యథాక్రమమ్.

F

—ॐ ముఖసంధ్యజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్. ॐ—

యథాక్రమమేతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

బీజన్యాస ఉపక్షేపః; బీజస్య బహుకరణం పరికరః; బీజనిష్పత్తిః పరిన్యాసః; బీజగుణవర్ణనం విలోభనం; బీజానుకూలసంఘటనప్రయోజనవిచారో యుక్తిః; బీజసుఖాగమః ప్రాప్తిః; బీజసన్నిధానం సమాధానం; బీజసుఖదుఃఖహేతు ర్విధానం; బీజవిషయాశ్చర్యావేశః పరిభావనా; గూఢబీజప్రకాశనముద్బేదః, బీజానుగుణప్రోత్సాహనం భేదః; బీజానుగుణప్రస్తుతకార్యారంభః కరణం. ఏతాని ద్వాదశముఖసంధేరంగాని. ఏతేషాం మధ్యే ఉపక్షేపపరికరపరిన్యాసయుక్త్యుద్బేదసమాధానానామావశ్యకత్వమ్.

అథ ప్రతిముఖసంధిః:

* లక్ష్యాల్లక్ష్యస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రతిముఖం మతమ్,

బిందుప్రయత్నానుగమాదంగాన్యస్య త్రయోదశ. ౧౦

బిందుప్రయత్నానుగుణ్యేన ప్రతిముఖసంధేరంగాని ప్రయోక్తవాన్యి.

—ॐ ప్రతిముఖసన్ధ్యజ్ఞస్వరూపనిరూపణమ్. ॐ—

* విలాసః పరిసర్పశ్చ విధూతం శమనర్తణీ,

గతి రసి సులభైవ. యదత్ర యుక్తం తద్దాన్యం. అంగానాముత్పత్తిమాహ—
 అంగా సీతి.

౮

ఉద్దిశతి ఉపక్షేప ఇతి—అన్వర్థానీతి. న పృథగ్గతాపేక్షేతి భావః.

F

తథాపి మందబుద్ధ్యనుగ్రహార్థముపక్షేపాదీనాం క్రమేణ లక్షణం ప్రతిజానీతే—
 యథాక్రమమేతేషా మితి. కంటకశోధనమంగలక్షణానాం యథాయోగముదాహరణప్రదేశ ఏవ కరిష్యామః. మిథః ప్రయోగక్రమో న వివక్షిత ఇతి వత్స్యామః.

అథ సాంగం ప్రతిముఖసంధి మాహ—లక్ష్యేతి. కేనచిదంకేన లక్ష్యత్వ మవశే
 ణాంకేనాలక్ష్యత్వం చేత్యర్థః, ప్రత్యంకనిబద్ధకార్యానుమాలానేకప్రయోజనమధ్యే

౯

నర్మద్యుతిః ప్రగమనం విరోధః పర్యుపాసనమ్,
 వజ్రం పుష్పముపన్యాసో వర్ణసంహార ఇత్యపి. ౧౧
 ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

సంభోగవిషయమనోరథో విలాసః; దృష్టనష్టపదార్థానుసరణం
 పరిసర్పః; అనిష్టవస్తువిక్షేపో విధూతం; అరత్కుపశమనం శమః; పరి
 హాసవచనం నర్మ; అనురాగోద్ఘాటనోత్థా ప్రీతిర్నర్మద్యుతిః; ఉత్తరోత్తర
 వాక్యై రనురాగభీజప్రకాశనం ప్రగమనమ్; ఛద్వనాహితాగమననిరో
 ధనం విరోధః; ఇష్టజనానునయః పర్యుపాసనం; ప్రముఖనిష్ఠురవచనం
 వజ్రం; అనురాగప్రకాశనవిశిష్టవచనం పుష్పం; అనురాగహేతువాక్య
 రచనా ఉపన్యాసః; చతుర్వర్ణనిర్వర్ణనం వర్ణసంహారః; ఏతేషాం మధ్యే
 పరిసర్పప్రగమనవజ్రోపన్యాసపుష్పాణాం ప్రాధాన్యమ్.

అథ గర్భసంధిః—

* గర్భస్తు దృష్టనష్టస్య బీజస్యాన్వేషణం ముహూః,
 అస్యాప్త్యాశాపతాకానుగుణ్యేనాంగోపకల్పనమ్. ౧౨
 పతాకాప్రాప్త్యాశానుగుణ్యేన గర్భసంధేరంగాని ప్రయోక్తవ్యాని.

—౧౧ గర్భసంధిస్థానస్వరూపనిరూపణమ్. ౧౧—

* అభూతాహరణం మార్గో రూపోదాహరణక్రమాః,
 సంగ్రహశ్చానుమానం చ తోటకాధిబలే తథా,
 ఉద్వేగసంభ్రమాక్షేపాద్వాదశాంగాన్యనుక్రమాత్. ౧౩

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

ప్రస్తుతోపయోగిచ్ఛద్దాచరణమభూతాహరణం; తత్త్వార్థాను
 కలిపయనిష్పత్తి ర్లక్ష్యత్వం కలిపయానిష్పత్తిరలక్ష్యత్వం చేతి మతాంతరం. తాదృ
 శస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రకాశనం ప్రతిముఖ మితి. ౧౦—౧౧

అథ సాంగం గర్భసంధిమాహ—గర్భ ఇతి. ప్రతిముఖసంధౌ లక్ష్యాలక్ష్యతయా
 దృష్టనష్టస్య బీజస్యాపాయశంకానువృత్త్యా విచ్ఛేదానువృత్తే ర్దుహుః పానఃపున్యేనా
 న్వేషణం గర్భసంధిరితి. ఆత్ర పతాకాయా వై కల్పితత్వాత్తదభావపక్షేఽపిప్రాప్త్యాశా
 నియతైవ. పతాకాస్థానే తు బీజబిందోరన్యతరస్య నివేశ ఇత్యనుపదమేవోక్తమ్.

కీర్తనం మార్గః; వితర్కప్రతిపాదనవాక్యం[†] రూపం; ప్రస్తుతోత్కర్షాభి
 ధానముదాహృతిః; సంచింతారథస్థాప్తిః క్రమః; † ప్రస్తుతోపయోగి
 సమాధానవాక్యం సంగ్రహః; లింగాదభ్యుహనమనుమానం; రోష
 సంభ్రమవచనం తోటకం; ఇష్టజనాతిసంధానమధిబలం; అపకారిజనా
 ద్భయముద్వేగః; శంకాత్రాసౌ చ సంభ్రమః; ఇష్టోద్ధోపాయాను
 సరణమాక్షేపః; ఏతేషాం మధ్యే అభూతాహరణమార్గతోటకాధి
 బలాక్షేపాణాం ప్రాధాన్యమ్.

అథ విమర్శసంధిః—

* గర్భసంధౌ ప్రసిద్ధస్య బీజార్థస్యావమర్శనం,

హేతునా యేన కేనాపి విమర్శస్సంధిరిష్యతే,

నియతాప్తిప్రకర్యుక్తేరంగాన్యత్ర త్రయోదశ. ౧౪

నియతాప్తిప్రకర్యానుగుణేన విమర్శసంధేరంగాని ప్రయోక్తవ్యాని

❧ విమర్శసన్ధ్యక్షస్వరూపనిరూపణమ్. ❧

*తత్రాపవాదస్సంఘేటోవిద్రవద్రవశక్తయః,

ద్యుతిః ప్రసంగశ్చలనం వ్యవసాయో నిరోధనం,

ప్రరోచనం విచలన మాదానం తు త్రయోదశ. ౧౫

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

దోషప్రఖ్యాపన మపవాదః; రోషసంభాషణం సంఘేటః; వధబంధా
 దికం విద్రవః; గురుతిరస్కృతి ర్ద్రవిః; విరోధశమనం శక్తిః; తర్జనోద్వే
 జనే ద్యుతిః; గురుకీర్తనం ప్రసంగః; ఉపమానం చలనం; స్వశక్తిప్రశంస
 నం వ్యవసాయః; క్రోధసంరద్ధానామనోన్యవిక్షేపో నిరోధనం; సిద్ధవ
 ద్భావిశ్రేయఃకథనం ప్రరోచనం; స్వగుణావిష్కరణం విచలనం; కార్య
 సంగ్రహ ఆదానమ్.

అథ సాంగం విమర్శసంధి మాహ—గర్భసంధావతి. యేన కేనాపి హేతునాక్రోధ
 వ్యసనాదినా ఆర్థస్యావమర్శనం పర్యాలోచనం క్రోధవ్యసనాదిజన్యో గర్భనిర్భిన్నబీజార్థ
 సంబంధః ఫలప్రాప్త్యవసాయాత్తక్ విచారనిర్ణయో విమర్శఇత్యర్థః. తదుక్తమ్—‘గర్భ
 నిర్భిన్నబీజార్థసంబంధో వ్యసనాదిజః, విచారనిర్ణయో యస్తు స విమర్శ ఇతిన్యైకః’
 ఇతి. ౧౪—౧౫

† ‘ప్రస్తుతోపయోగిసమాధానవచన’ మితి పాతాంతరమ్.

అథ నిర్వహణసంధిః—

* బీజవంతో ముఖాద్యధ్వావిప్రకీర్ణా యథాయథమ్,

ఐకార్థ్య ముపసీయంతే యత్ర నిర్వహణం హి తత్.

౧౬

ఫలాప్తికార్యానుగుణ్యాదంగాన్యస్య చతుర్దశ,

ఫలాప్తికార్యానుగుణ్యేన నిర్వహణసంధేరంగానిచతుర్దశ ప్రతిపాద
నీయాని

— నిర్వహణసంధినిరూపణమ్. ౧౭ —

* సంధిర్విరోధో గ్రథనం నిర్ణయః పరిభాషణమ్.

౧౭

ప్రసాదానందసమయాః కృత్యాభాషోపగూహనమ్,

పూర్వభావోపసంహారౌ ప్రశస్తి శ్చ చతుర్దశ.

౧౮

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

బీజోపశమనం సంధిః; కార్యమార్గణం విరోధః; కార్యోపక్షేపణం
గ్రథనం; బీజానుగుణకార్యప్రఖ్యాపనం నిర్ణయః; మిథోజల్పనం పరి
భాషా; పర్యుపాసనం ప్రసాదః; వాంఛితార్థప్రాప్తి రానందః; దుఃఖప్రశ
మనం సమయః; లబ్ధిస్థిరీకరణం కృతిః; ప్రాప్తకార్యానుమోదన మాభా
షణం; అద్భుతార్థప్రాప్తిరుపగూహనం; ఇష్టకార్యదర్శనం పూర్వ
భావః; కార్యార్థోపసంహారి స్సంహారః; శుభశంసనం ప్రశస్తిః.

అథ సాంగం నిర్వహణసంధిమాహ—బీజవంత ఇతి. సంసర్గేమతువ్; బీజయుక్తా
ఇత్యర్థః. యథాయథం యథాశ్చం విప్రకీర్ణాః, నిజస్థానేషూపన్యస్తా ఇత్యర్థః. ఏకో
ముఖ్యోఽర్థః ప్రయోజనం యేషాం లేషాం భావస్తత్త్వం; యత్ర బీజయుక్తముఖ
సంధ్యాద్యర్థాః పరమప్రయోజనసంబంధం లభంతే. స నిర్వహణసంధిరిత్యర్థః. ఆత్మోపక్షే
పాదిషు యత్ర క్వచన కార్యకారణభావసద్భావస్తత్రైవ క్రమోఽంగీకర్తవ్యో న త్వస్య
త్ర; వస్తుస్వరూపవిచారే క్రమాంగీకారే కారణభావాత్ లక్ష్యేషువుత్క్రమదర్శనా
చ్చ. తదుక్తం—‘వస్తునేత్రసాదీనామానుగుణ్యేన యోజయేత్, వివక్షితోఽత్ర నాం
గానాం క్రమ ఇత్యేవ నిర్ణయః’ ఇతి. స చ లేషాం ప్రధానవస్తుసంబంధ ఏవ నిబంధ
నీయ ఇతి వాచ్యం; అన్యథాపి దోషభావాత్. తదుక్తం నాటకప్రకాశే—‘ఉపక్షేపా
దయః ప్రబంధేష్వాధికారికా వా ప్రాసంగికా వా ప్రయోక్తవాన్. యథా సందర్భస్య
కోభావై భవంతీతి.

౧౬-౧౮

ఏవం చతుష్టయంగసమన్వితాః పంచసంధయః ప్రతిహాదితాః.

ఏతేషాం షట్ ప్రయోజనాని సంభవంతివివక్షితార్థప్రతిపాదనం గోప్యార్థగోపనం, ప్రక్యాశార్థప్రకాశనం, అభినయరాగసమృద్ధిశ్చమత్కారిత్వం, మితివృత్తివిస్తరశ్చేతి.

తత్రేతివృత్తం సూచ్యమసూచ్యం చేతి ద్వివిధం అసూచ్య మపి ద్వివిధం, దృశ్యం శ్రావ్యం చ. తత్ర సూచ్యస్య సూచనాక్రమః పంచవిధః తథోక్తం దశరూపకే—

‘విష్కంభచూళి కాంకాస్య ప్రవేశాంకావతారణై’ రితి.

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

విభజ్య లక్షితాని సంధ్యంగాని సంఖ్యయా సంకలయ్యాపసంహరతి—ఏవం చతుష్టయేతి.

తత్రాంగానాం ప్రయోజనమాహ—ఏతేషామితి. అభినయరాగసమృద్ధిరితి. అభినయదర్శనేన సామాజికమనోరంజనసమృద్ధిర్త్యర్థః. నన్వేతేషాం ప్రయోజనకథన మనుపపన్నం, అంగానాం ప్రధానఫలమైన ఫలవత్త్వనియమానితి న వాచ్యం; తనా దృష్టఫలవత్త్వే నియతత్వాత్. ఏతత్తు దృష్టం ఫలం. తదుక్తం శృంగారప్రకాశే— ‘అంగానాం షడ్విధం హేతుతద్దృష్టం శాస్త్రే ప్రయోజన’ మితి.

ప్రయోజనానామేతేషాం లక్ష్యేషాదాహరణిమాహాసీయమిత్యుపేక్ష్య పునరపి వస్తునో ద్వేధా విభాగమాహ—తత్రేతివృత్తమితి ద్వివీధ్యం ద్వేధా విభజితి—అసూచ్య మితి. తత్ర. నీరసోఽనుచితస్తత్ర సంసూచ్యో వస్తువిస్తరః, దృశ్యస్తు మధురోదాత్తరస భావనిరంతరః, ఇత్యాద్యయో ర్వ్యవస్థా ద్రవ్యవ్యా. శ్రావ్యం చేత్యత్ర చ శబ్దః శ్రావ్య గతావాంతరభేదాననుక్త మశ్రావ్యభేదం చ సముచ్చినోతి. శ్రావ్యం 1 చ సర్వశ్రావ్యం చేతి ద్విధా. ద్వివీధ్యం చ జనాంతికమవవారితం చేతి ద్విధా. ఏతేషాం లక్షణం తు— ‘సర్వశ్రావ్యం ప్రకాశం స్యాదశ్రావ్యం స్వగతం మతం’ ‘త్రివతాకకరేణాన్యానవవార్యాంతరా కథాం, అన్యోన్యామంత్రణం యత్స్యాత్తజ్జనాంతే జనాంతికం. రహస్యం కథ్యతేఽన్యస్య పరావృత్త్యాఽవవారిత’ మితి. త్రివతాకగ్రహణం పతాకస్యాప్రసవలక్షణార్థం. తదుక్తం తద్వేదిభిః—‘త్రివతాకః పతాకశ్చ గండక్రొత్తం గతః కరః, జనాంతికే రహస్యే చ దోషే శ్రవణీర్నితః’ ఇతి. లక్షణం త్వనయోన్యంగభేదతావారే— ‘తర్జనీమూలనలగ్నకుంచితాంగుళతో భవేత్, పతాక స్సంహతాకారః ప్రసారితతలాంగు

— విష్కంభః. ౧౯ —

* వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః. ౧౯
సంక్షేపార్థస్తు విష్కంభో మధ్యపాత్రప్రయోజితః,
స ద్వివిధః, శుద్ధసంకీర్ణశ్చేతి. కేవలసంస్కృతప్రాయశ్శుద్ధః, సం
స్కృతప్రాకృతమిశ్రితసంకీర్ణః.
అథ చూళికా—

* అంతర్యవనికాసంధౌ శ్చూళికార్థస్య సూచనా. ౨౦
యత్ర నేపథ్యగతైః పాత్రైరర్థసూచ్యతే సా చూళికా.
అథాంకాశ్యమ్—

* అంకాంతపాత్రై రంకాశ్య ముత్తరాంకార్థసూచనా,

భిః, స ఏవ త్రిపతాకస్సృద్వక్రితానామికాంగుళి' రితి. విష్కంభేత్వాదిశ్లోకశేషః
పునః—'అథోపక్షేపకమృచ్యం పంచభిః ప్రతిపాదయే' దితి. ప్రథమాంకే ప్రస్తావనా
నంతరం విష్కంభంకుర్యాదితి భోజరాజః, అన్యత్రాంకద్వయమధ్య ఇత్యన్యే.

మతద్వయమప్యంగీకృత్య తల్లక్షణమాహ—వృత్తేతి. 'వృత్తవర్తిష్యమాణానాం
కథాంశానాం నిదర్శకః, భూతభావికథాసూచక ఇత్యర్థః. సంక్షేపార్థః సంక్షేపైకప్ర
యోజనకః, మధ్యపాత్రేణైకేనానేకేన వా ప్రయోజితః, తత్రైకమధ్యపాత్రోనేక
మధ్యపాత్రశ్చేతి శుద్ధోద్వివిధః. నీచమిత్రస్తు సంకీర్ణ ఏకవిధః. తదుక్తం—'ఏకానేక
కృత శ్శుద్ధః సంకీర్ణో నీచమధ్యమై' రితి తత్ర సంకీర్ణేషి మధ్యపాత్రసంభవాత్తప్ర
యోజితత్వం స విమాన్యతే. ఆతఏవ నాత్ర నాయకపాత్రప్రవేశ ఇతి వేదితవ్యమ్.

చూళికాం లక్షయతి—అంత రితి. అంతః ప్రధానా యవనికా అంతర్యవనికా,
తత్ర సంస్థా యేషాం తైః, యవనికాంతర్యరిభిరప్రవిష్టరంగైరిత్యర్థః. ౧౯-౨౦

విశేష్యమధ్యాహృత్య వ్యాచక్షే—యత్రేతి.

అంకాశ్యం లక్షయతి—అంకాంతేతి.

యత్ర పూర్వాంకాంతపాత్రైరుత్తరాంకార్థస్సూచ్యతే త
దంకాస్యమ్.

అథ ప్రవేశకః—

* వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః. ౨౦

ప్రవేశకస్తు నాద్యేఽంకే నీచపాత్రప్రయోజితః,
నీచపాత్రప్రయుక్తః ప్రవేశకః ఆద్యేఽంకే నయుక్తః.

అథాంకావతారః—

* యత్ర స్యాదుత్తరాంకార్థః పూర్వాంకార్థానుసంగతః ౨౧

అసూచితాంకపాత్రం తదంకావతరణం మతం,

ఏభిస్సూచ్యం సూచయిత్వా దృశ్యమంకైః ప్రదర్శయేత్.

తత్రాంకస్వరూపం నిరూప్యతే—

* ప్రత్యక్షనేతృచరితో బిందువ్యక్తిపురస్కృతః,

యత్ర ఖత్రాప్యంకాంతపాత్రైరితి శంకాంకురముత్పాటయన్ వ్యాచక్షే—

యత్ర పూర్వేతి.

ప్రవేశకం లక్షయతి—వృత్తేతి. నీచపాత్రైశ్చేటిప్రముఖైరేకేనద్వాభ్యాంబహు
భిర్వా మధ్యమా సంకీర్ణై ర్వృత్తవర్తిష్యమాణానాం, పూర్వోత్తరాంకేషాణామేవే
త్యర్థః.

అత ఏవాస్య విష్కంభవత్ప్రభుమేఽంకేన ప్రవేశ ఇత్యాహ—నాద్యేఽంక
ఇతి. ౨౦

ఆంకావతారం లక్షయతి—యత్ర స్యాదితి పూర్వోత్తరాంకార్థయో ర్విష్కం
భాదివిచ్ఛేదేన న భావ్యమితి భావః. అసూచితేతి. పూర్వాంకవర్తినామేవ పాత్రాణా
మత్రానుప్రవేశాన్ని తత్సూచనమితి భావః. 'అంకాభ్యంతరభావిత్వమంకాస్యాంకావ
తారయోః, భవేదంకబహిర్భావో విష్కంభేచ ప్రవేశకే. ఉభయం చూళికాయాం తు
యథాయోగమితి స్థితి' రితి. ౨౧-౨౩

దృశ్యమంకైః ప్రదర్శయే, దిక్కుత్తం. తత్ర కీదృశోఽంకః? ఇత్యాకాంక్షా
యామాహ—తత్రాంకేతి. ప్రత్యక్షం రంగప్రవేశేష సాక్షాన్విర్దిశ్యమానం నేతృచరితం

అంకో నానా ప్రకారార్థసంవిధానరసాశ్రయః.

౨౪

అథాముఖం నిరూప్యతే—

*సూత్రధారో నటీం బ్రూతే మారిషం వా విదూషకం,

నాయకవ్యాపారో యత్ర స తథోక్తః, బిందువ్యక్తిపురస్కృతః, బిందుసూచనార్థం పరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. నానా ప్రకారార్థానామనేకావాంతరప్రయోజనానాం సంవిధానానాం కథాసన్నివేశవిశేషాదీనాం 'రసానామంగభూతానామంగినో' వా రసస్య చ, స చాతిరసతో దూరం వస్తు విచ్ఛిన్నతాం నయేత్. రసం వాన తిరోదధ్యాద్వస్త్యలంకార లక్షణై' రిత్యుక్తరీత్యా పరస్పరానువమద్దినా మాశ్రయః. ఆత్రాంకే—'దూరాధ్వానం వధం యుద్ధం రాజ్యదేశాదివిష్టవం, సంరోధం భోజనం స్నానం సురతం చానులేపనం. అంబరగ్రవాణాదీని ప్రత్యక్షాణి న నిర్దిశేత్, నాధికారివధః క్వాపి త్యాజ్య మావశ్యకం న చ. అధికారివధస్యాపి క్వచిత్సాన్వితకల్పనార్హతా, అర్వా క్షృకారాత్పు పునః ప్రత్యుజ్జీవిష్యతే యది, నాయకస్య యదేకాహచరితప్రతిపాదకః, ఏకప్రయోజనా క్లిప్తస్తత్రైవాసన్న నాయకః. విదూషకాదిభిః పాత్రైరోజ్యస్త్రి చతురైరపి, సమస్తపాత్ర నిష్కామా వసానోఽంకోఽభిధీయతే' ఇత్యాదిప్రతిపాదితా ప్రాచీనాలంకారికపద్ధతి రనుసరణీయా.

౨౪

ఏవం సూచ్యాసూచ్యవస్తుఖండప్రతిపాదకమంకవిష్కంభాదికం స్వరూపతో నిరూపితం. అథ సర్వస్యాపి కావ్యార్థస్య సూచికా భారతీవృత్తిర్నిరూపణీయా. తస్యా శ్చత్వార్యంగాని, ఆముఖం ప్రరోచనా వీధిః ప్రహసనం చేతి. తత్ర వీధిప్రహసన యోః ప్రాయేణ ప్రబంధాదావనుదాహరణేన కృతాకృతత్యాద్వశరూపకమధ్యేప్రాధాన్యే నాపి పరితత్వాచ్చ తల్లక్షణం ప్రాచీనాలంకారమార్గేణ తత్రైవ భవిష్యతీత్యుపేక్ష్యాల్ప వక్త్రవాం ప్రరోచనాముదాహరణసమయ ఏవ దర్శయిష్యిక్ సంప్రతిసాక్షస్యాముఖస్య స్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర పురుషవిశేషప్రయోజ్యః సంస్కృతప్రధానో వాగ్ద్యాపారో భారతీ. ప్రస్తుతార్థప్రశంసనేన శ్రోతృజాం ప్రవృత్తుస్తుభికరణం ప్రరోచనా. తదుక్తం— భారతీసంస్కృతప్రాయో వాగ్ద్యాపారో నటాశ్రయః, ఉన్నభికరణం తత్ర ప్రశంసాతః ప్రరోచనేతి. ఆముఖవిశేషః ప్రస్తావనేతి కేచిత్, ప్రస్తావనావిశేష ఆముఖ మి త్యపరే. అన్యైవ పర్యాయః ప్రస్తావనేతి దశరూపకకారః. తస్మాత్సానుసారేణ లక్షణ

స్వకార్యప్రస్తుతాక్షేపి చిత్రోక్త్యా య త్తదాముఖమ్. ౨౧
ప్రస్తావనా వా యత్ర న్యా త్కథోద్ఘాతః ప్రవర్తకం,
ప్రయోగాతిశయశ్చేతి త్రిణ్యం గాన్యాముఖస్య తు. ౨౨

—౨౨ ఆముఖాన్వయరూపనిరూపణమ్. ౨౨—

ఏషామంగనాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

* స్వేతివృత్తసమం వాక్యమర్థం వా యత్ర సూత్రిణః,
గృహీత్వా ప్రవిశేత్పాత్రం కథోద్ఘాతో ద్విధైవ సః. ౨౩
ప్రస్తూయమానకాలస్య గుణవర్ణనయా స్వతః,

మాహ—సూత్రధార ఇతి. ద్వావత్ర సూత్రధారా. ఏకః పూర్వరంగవిధాయకః, ఇతరస్తు
సటస్థాపకాద్యవరపర్యాయః పూర్వసూత్రధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రవర్తకః.
అత్ర తు నటీమారిషాదినంభాషణాదయమేవ వివక్షితః. ఆస్య గృహీణీ నటీ, మారిషః పారి
పార్శ్వకః, నర్తనచివో విదూషకః. ఏలేషాం లక్షణాని భావప్రకాశే—‘ఆసూత్రయః’
గుణాన్నేతుః కవేరపి చ వస్తునః, రంగప్రసాధనప్రాధమ్యసూత్రధార ఇహోదితః. చతురా
తోద్యభేదజ్ఞా తత్కళాను వికారదా, కరణాభినయజ్ఞా చ నర్తభాషావిచక్షణా. నటాను
యోక్త్రీ కృత్యేషు నటస్య గృహీణీ నటీ, భరలేనాభినీతం యో భావం నానారసాశ్రయం.
పరిష్కరోతి పార్శ్వస్థః స భవే త్పారిపార్శ్వకః, తదాత్మ్యప్రతిభోనర్తచతుర్భేదప్రయో
గవిత్. వేదవిన్నర్తవాదీ యో నేతు సృ స్సృద్విదూషకః ఇతి. స్వకార్య మభిమత
రూపకప్రయోగేణ పరిషదారాధనాత్మకం ప్రస్తుతం కావ్యార్థరూపం వస్తావిచతుష్ట
యం తదాక్షేపిణ్యా ఉభయప్రతిపాదకయేత్యర్థః. అత ఏవ చిత్రోక్త్యా నాట్యాదికం
యద్యుతే తదాముఖమిత్యర్థః. తదుక్తం—‘పూర్వరంగం విధాయాదౌ సూత్రధారే
వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదవరః కావ్యార్థం స్థాపయేన్నటః. దివ్యమార్తేయ స తద్రూపో
మిత్రమన్యతరప్రయోగః, సూచయేద్వస్తు బీజం వాముఖం పాత్రమథాపి వా’ ఇతి. స్థా
పకో దివ్యం వస్తు దివ్యో భూత్వా మార్త్యం వస్తు మర్త్యో భూత్వా మిత్రం వస్తూభయో
రన్యతరో భూత్వా సూచయేదిత్యర్థః. ౨౧-౨౨

అథాముఖాంగత్రయే కథోద్ఘాతం లక్షయతి—స్వేతి. పాత్రం కర్తృ; సూ
త్రిణసూత్రధారస్య వాక్యమర్థం వాక్యార్థం వా. ౨౩

ప్రవర్తకం లక్షయతి—ప్రస్తూయమానేతి. కాలస్య ఋతుం కంచి దుపాదాయేతి
వచనప్రాప్తస్య శరద్వసంతాదేర్గుణవర్ణనయా ఆసన్నప్రవేశపాత్రసామ్యేనేతి భావః.—
‘ప్రకటితరామాంభాజః కాశికవాగ్దక్షిణానందీ, సురచాపనమనహేతో రయ మవతీర్థ

ప్రవిశేత్సూచితం పాత్రం యత్ర తత్సాన్యత్ప్రవర్తకం. ౨౮

ఏహోఽయమిత్సుపక్షేపాత్సూత్రధారప్రయోగతః,

పాత్రప్రవేశో యత్రాయం ప్రయోగాతిశయో మతః. ౨౯

వీధ్యంగాన్యాముఖాంగత్వాదుచ్యంతేఽత్ర స్వభావతః,

ఉద్ఘాత్యకావలగితే ప్రపంచత్రిగతే ఛలం. ౩౦

వాక్యేశ్యధిబలే గండ మవస్యందితనాళికే.

అసత్ప్రేలాపవ్యాహరమృదవాని త్రయోదశ. ౩౧

ఏహం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

గూఢార్థపదపర్యాయమాలారూపేణ ప్రశ్నోత్తరమాలారూపేణ
చోద్ఘాత్యకం ద్వివిధం. అవలగితమపి ద్వివిధమ్.

*యత్రైకత్ర సమావేశాత్కార్యమన్యత్ర సిద్ధ్యతి,

వస్తునోఽన్యత్ర వా యత్సాన్యద్విధాఽవలగితం మతం. ౩౨

అన్యకార్యచ్ఛద్ధనా అన్యకార్యకరణం; అన్యకార్యప్రసంగాత్ప్రీ
కృతకార్యసిద్ధిశ్చ; అసద్భూతం మిథస్సోన్మిత్రం ప్రపంచః; త్రిగతం ద్వివిధం;
పూర్వరంగాంగం ప్రస్తావనాంగం చేతి, పూర్వరంగే నటాదిసల్లాహోఽత్ర
తు సామ్యాదనేకార్థయోజనం త్రిగతం. ప్రియసదృశైర్వాక్యై

శ్చరత్సమయః' ఇత్యత్ర రామలక్ష్మణవిశ్వామిత్రాణాం శరద్వర్ణనసామ్యేన ప్రవేశకథనా
త్ప్రవర్తకం. ౩౮

ప్రయోగాతిశయం లక్షయతి—ఏష ఇతి ఏతదిదమోరన్యతరశబ్దప్రయోగో
పక్షేపాదిత్యర్థః. ౩౯

నన్వసంతరముద్ఘాత్యకాదీని వీధ్యంగాన్యచ్యంతే; కథం తేషామముఖే సంగతి?
రిత్యాశంఖ్యోభయేషామంగానామభేదాదవిరోధ ఇతి సంగమయన్నాహ—వీధ్యంగానీతి.
న చైవల వీధ్యాముఖయోరంగినోర్నామమాత్రభేద ఇతి శంకసీయం. వీధ్యాం కథోద్ఘా
తాదివిశేషాంగవికలత్వం సూత్రధారాదిసంబంధవైధుర్యం ఉద్ఘాత్యకాదినర్వాంగావశ్య
కత్వం పాక్షికప్రాధాన్యం చ ఆముఖే పునరేతద్వైరుపమిత్యనయోరత్యంతవిలక్షణ
త్వాత్. అథ సాధారణాంకాన్యదేశపూర్వకం లక్షయతి.—ఉద్ఘాత్యకేత్యాదినా.

అన్యోన్యాలాపే గూఢార్థపదం తతః పర్యాయశ్చేత్యేవమేకా మాలా.
ప్రశ్నోత్తరం చేతి ద్వివీయా. ద్వేధాఽవలగిత మిత్యాహ—అన్యకార్యేతి. పూర్వత్ర

రప్రియైర్విలోభనం ఛలం సాకాంక్షస్యాపి వాక్యస్య నివర్తన
ముక్తిప్రత్యుక్తిరూపేణ వాక్మేల్లిర్ద్వివిధా. స్వర్థయాఽన్యోన్యవా
క్యాధిక్యమధిబలం. సహసోదితం ప్రస్తుతవిరోధిగండం. రసవశాదుక్తా
న్యథావాఖ్యానమవస్యందితం. సోపహాసనిగూఢార్థప్రహేళికా నాళి
కా. అసంబంధకథాప్రాయః ప్రలాపోఽనత్ప్రలాపః. అన్యార్థం హాస్య
లోభకరం వచనం వ్యాహరః. దోషాణాం గుణత్వప్రతిపాదనం మృద
వం ఏతేషాం మధ్యే యథాసంభవం కానిచిత్ప్రస్తావనాయాం ప్ర
యోక్తవ్యాని.

ప్రకృతకార్యసిద్ధేః ప్రయత్నపూర్వకత్వ ముత్తరత్ర ప్రాసంగికత్వం చేత్యర్థః. అనన్యూ
తం పారదార్యాదిప్రసంగేన దుష్టం; పూర్వాచార్యాస్తు స్తోత్రం హాస్యేన విశింషంతి-
'అనన్యూతం మిథస్సోత్రం ప్రపంచో హాస్యకృత్తతః' ఇతి. త్రిగతం ద్వివిధం.
తత్త్రైకం పూర్వరంగంగ మవర మాముఖాంగ మితి వినిచ న్నుభయోః క్రమేణ లక్షణ
మాహ—పూర్వరంగ ఇతి. నటాదిసల్లాప ఇత్యత్రాదిగ్రహణాన్తారిషసూత్రధారా
గృహ్యేతే. తదుక్తం భావప్రకాశే పూర్వరంగప్రస్తావే—'సూత్రధారో నటశ్చైవ
తథా వై పారిపార్శ్వకః, సల్లాపం యత్ర కుర్వంతి తదేవ త్రిగతం స్మృత' మితి.
ఆత్ర త్వితి. ప్రస్తావనాయాం. సామ్యుదితి. శబ్దసామ్యుదిత్యర్థః. తదుక్తం దశరూ
పకే—'శ్రుతిసామ్యుదనేకార్థయోజనం త్రిగతం త్విహ, నటాదిత్రితయాలాపః పూర్వ
రంగే తదిష్యతే' ఇతి. ఛలం వ్యక్తం, సాకాంక్షస్యేతి. నివర్తనం 'ఉపరిప్రస్తుత
మోన్నమశ్శివాయేతివదితి భావః. ఉక్తేః ప్రత్యుక్తిః రుక్తిప్రత్యుక్తిః. ఆత్ర ద్విస్త్రి
రితి కేషం ప్రాంచః పూరయంతి. అన్యోన్యవాక్యేతి. పరస్పరసామర్థ్యప్రకాశకవాక్యా
ధిక్యమిత్యర్థః. సహసోదితమవిమృశ్యోక్తం ప్రస్తుతవిరోధి గండం; ఆర్థభేదేన ప్రస్తు
తోపయోగిగండమితి కేచిత్. తదుక్తం—'గండం ప్రస్తుతసంబంధి భిన్నార్థం సహసో
దిత' మితి. రసవశాదితి. ఉక్తేన సంబంధ్యతే న తు వ్యాఖ్యానేన. సోపహాసేతి. నిగూఢో
గోపితో బాహ్య ఆభ్యంతరో వా ముఖ్యార్థో యత్ర సా తథోక్తా. అత ఏవ అంత
ర్లాపా బహిర్లాపా చేతి ద్వివిధా ప్రహేళికా. తదుక్తం విదగ్ధముఖమండనే—
'వ్యక్తికృత్య కమచ్యుర్థం స్వరూపార్థస్య గోపనాత్, యత్ర బాహ్యంతరాపార్థా
కథ్యేతే సా ప్రహేళి' కేతి. ప్రలాప ఇతి. రసస్వప్నాన్తాదౌశవాదిప్రయుక్త ఇతి
కేషః. అతఏవ నాయమనంగతిర్నామ వాక్యదోషః. అన్యార్థమిత్యర్థాంతరోద్దేశేన
హాస్యప్రలాభకారీత్యర్థః. దోషాణామితి. వైపరీత్యస్యాప్యవలక్షణమేతత్. తదు

అథ దశరూపకాణాం స్వరూపం నిరూప్యతే. తత్ర—

—౧౧ నాటకమ్. ౧౧—

సాంగైర్ముఖప్రతిముఖగర్భమర్శిపసంహృతైః,
పూర్వం ప్రకృతిరన్యేషామాధికారికవృత్తవత్. 33
వీరశృంగారయోరేకః ప్రధానం యత్ర వర్ణ్యతే,
ప్రఖ్యాతనాయకోపేతం నాటకం తదుదాహృతమ్. 3౪

తత్ర నాందీస్వరూపం నిరూప్యతే:—

—౧౨ నాందీస్వరూపనిరూపణమ్. ౧౨—

*అర్థతశ్శబ్దతో వాపి మనాక్కాప్యార్థసూచమ్,

క్తం—‘దోషా గుణాగుణా దోషా యత్ర స్ఫుర్త్వదపం హి త’దితి. ఏలేషా మంగ
నాం కార్తేన్నైవ ప్రయోగనిర్బంధో నాస్తీత్యాహ—ఏలేషామితి.

రూపకోపోద్ఘాతరూపాం ప్రస్తావనాం నిరూప్య సంప్రతి రూపకస్వరూప
నిరూపణం ప్రతిజానీతే—ఆథేతి. తత్ర సర్వప్రకృతిత్వేన ప్రధానస్య నాటకస్య
స్వరూపమాహ—సాంగైరితి. యత్రేత్యమిదం కర్తవ్యమితి కృత్వాన్నంగోపదేశకాభావే
అన్యతస్సిద్ధాంగాకాంతాయాం తద్వదిదం కర్తవ్యమిత్యతిదేశేన యత్రానుపదిష్టాంగ
పరిపూరణం సా వికృతిః. యథాన్ద్రాగ్నాదిః. తద్వ దత్రాపి సంధిపంచకాంగాది
కృతోన్నైవదేశేన పరిపూర్ణత్వా దాతిదేశికాంగయోగేన వికృతిభూతానాం ప్రకరణా
దీనాం నాటకం ప్రకృతిః తదేతదాహ—ప్రకృతిరన్యేషామితి. ఫలస్వామ్యమధి
కారః; తద్వా సధికారి. అధికారేణాధికారిణావా నిర్వృత్ర మాధికారికం ప్రధానం.
పుత్రకదేనాత్ర ప్రఖ్యాతముచితం చేతి పుత్రం వివక్షితం. తద్యుక్తమిత్యర్థః. ప్రధాన
మిత్యనేన రసాంతరాణా మంగత్వేనానుప్రవేశస్సూచ్యతే. ప్రఖ్యాతో రామాయ
ణాది ప్రసిద్ధః నాయకో ధీరోదాత్తో రాజర్షిర్నివో వా. తదుపేతం నాటకం. ఏవ
మవోక్తం దశరూపకే—‘అభిగమ్య గుణైర్యుక్తో ధీరోదాతః ప్రతాపవాక్, కీర్తి
కామో మహోత్సాహ స్త్రయాస్త్రాస్తా మహీపతిః. ప్రఖ్యాతవంశో రాజర్షిర్నివో వా
యత్ర నాయకః, తత్ప్రఖ్యాతం విధాతవ్యం పుత్రమత్రాధికారికం. యత్రానుచితం
కించిన్నాయకస్య రసస్య వా, విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్యమన్యథా వా ప్రకల్పయేదితి.

పూర్వరంగో నామ నాటకాదౌ కర్తవ్యః ప్రత్యూహపరిపంథీ కర్తవీషేషః.
తదుక్తం—‘యన్నాట్యవస్తనః పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి

యత్రాష్టభిద్వాదశభిరష్టాదశభిరేవ వా.

ద్వావింశత్యా పదైర్వాపి సా నాన్వీ పరికీర్తితా.

32

నాటకాదిరూపకాణా మాదౌ విహితం పద్యం నాందీత్యుచ్యతే. వేణీసంహారే ఓష్టపదా నాందీ. అనర్గురాఘవే ద్వాదశపదా. బాలరా మాయణే ద్వావింశతిపదా. కైశ్చిన్నాంద్యాం పదనియమోనాభ్యు పగతః. నాంద్యంతరం ప్రవిష్టేన సూత్రధారేణ రంగప్రసాధనపుర స్సరం భారతీవృత్త్యాశ్రయణేన శ్లోకైః కావ్యార్థసూచనీయః. తథో క్తం దశరూపకేః—

‘రంగం ప్రసాధ్య మధురైః శ్లోకైః కావ్యార్థసూచకైః,

ఋతుం కంచి దుపాదాయ భారతీం వృత్తిమాశ్రయేత్’ ఇతి.

ఏషా ప్రక్రియా నాటకస్యైవ ముఖ్యా—

పూర్వరంగస్య కీర్తితః’ ఇతి. తస్య ప్రత్యాహారాదీని ద్వావింశతిరంగాని. తన్మధ్యేఽవశ్యం కర్తవ్యా నాందీ. తదుక్తం బాదరాయణేన—‘యద్యవ్యంగాని భూయాంసి పూర్వరంగస్య నాటకే, తథాప్యవశ్యం కర్తవ్యా నాందీ విఘ్నోపశాంతయే’ ఇతి. అతస్తత్సర్వరూపం నిరూప్యత ఇత్యాహ—తత్ర నాందీతి. ‘చంద్రసామాంకితా ప్రాసౌ మంగళార్థపదోజ్జ్వలా, ఆశీర్వామస్కీ) మావస్తునిదేశో వా ప్రకల్ప్యతే’ ఇత్యాదివిశేషోఽప్యత్ర ద్రష్టవ్యః.

33—34

అసాధారణత్వమస్యా నివారయన్న్వ్యాచప్తే—నాటకాదీతి. స్పష్టమన్యత్.

అనంతరకర్తవ్యమాహ—నాంద్యంతరమితి. సూత్రధారేణ ద్వితీయేన రంగ ప్రసాధనం నామ సభాపతావుపవిష్టే రంగప్రవిష్టసాంప్రదాయకసంపాదితో యవని కావగమాదిర్భూతపాత్రవిశేషప్రకీర్ణపుష్పంజలిపరిష్కృతో నృత్యగీతవాద్యవిశేష ప్రయోగః, కేవలగీతవాద్యవిశేషప్రయోగో, గీతాదే రేకైకశః ప్రయోగో వా. ఏత చ్చ ‘సంగీతజ్ఞైర్బుద్ధైస్సార్థం నాయకే ప్రేక్షకే స్థితే; ప్రవిశ్య రంగభూమిం తే తిష్ఠంత స్సాంప్రదాయకాః’ ఇత్యాదిని సంగీతరత్నాకరే ప్రపంచితం. తదపేక్షాయాం తత్రైవ ద్రష్టవ్యం. భారత్యా లక్షణ ముక్తం. అత్రాథే సంవాద మాహ—రంగ మితి. అత్ర స్వోక్తిసంవాదవాక్యగతయోః కావ్యార్థసూచనభారతీవృత్త్యాశ్రయణ యా రుద్దేశ్యవిధేయభావవైరుష్యం ఫలభేదాభావా న్న దోషాయేతి ద్రష్టవ్యం.

అథ ప్రకరణమ్—

ఉత్పాద్యే నేతివృత్తేన ధీరశాంతప్రధానకమ్,
శేషం నాటకతుల్యాంగం భవేత్ప్రకరణం హి తత్. 31

అథ భాణః—

*భారతీవృత్తిభూయిష్ఠం శౌర్యసౌభాగ్యసంస్తవైః,
సూచ్యేతే వీరశృంగారా విలసన నిపుణోక్తినా. 32
కల్పితే నేతివృత్తేన ధూర్తచారిత్రవర్ణనమ్,
ఏకోఽంకోముఖనిర్వాహా యత్ర భాణస్స సమృతః. 33

‘నాటకేఽంకా న కర్తవ్యాః పంచ న్యూనా దశాధికాః’ ఇతి. అన్యాస్సమగ్ర్యా
అసాధారణత్వమాహ—విషేతి. ముఖ్యా నియతేత్యర్థః.

ప్రకరణం లక్షయతి—ఉత్పాద్యే నేతి. ఇతివృత్తేనోపలక్షితం శేషం వస్తు.
నాటకతుల్యాన్యంగాన్యాముఖాదీని యత్ర తత్తథోక్తం. అయమతిదేశో యథాయోగ
ముత్తరత్రాప్యనుషంజనీయః. ధీరశాంతప్రధానకమిత్యత్ర ప్రధానగ్రహణముద్దేష్టవ్య
ధర్మాంతరసూచకం. తాని చ దశరూపకే—‘అథ ప్రకరణే వృత్త ముత్పాద్యం
లోకసంశ్రయం, అమాత్యవిప్రవణిజామేకం కుర్యాచ్చ నాయకం. ధీరప్రశాంతం
సాపాయం ధర్మకామార్థతత్పరం, శేషం నాటకవత్సంధిప్రవేశకరసాదికం’ విషదంతరి
తార్థసిద్ధిస్సాపాయః; కించ ‘త్రేధాఽత్ర నాయకా జ్ఞేయా కులస్త్రీ గణికోభయం,
తద్వశాద్రూపకం త్రేధా తృతీయం ధూర్తసంకులం. గణికా ప్రాకృతం బ్రూతే కులస్త్రీ
సంస్కృతం తథా’ ఇతి. వికృత్యంతరాపేక్షయా సంధ్యాదీనాం ప్రకరణే కరణాత్ప్ర
కరణం. 31

భాణం లక్షయతి.—భారతీతి. శౌర్యసౌభాగ్యయోగ్యసంస్తవైః ధూర్తాః ద్యూత
కరాదయః శేషం చారిత్రం స్వేనాన్వేన వాఽనుభూతమితి శేషః. స్పష్టమన్యత్.
‘ఏకపాత్రప్రయోజ్యేఽస్మిన్’ కుర్యాదాకాశభాషితం, అన్వేనానుక్తమన్యన్యో వచ
శ్శుక్తివేద యద్వదేత్. ఇతి కించణసీత్యేతద్భవేదాకాశభాషితం, లాన్యాంగదశకం
చాత్ర యోజ్యం గేయవదాదికం. భావప్రకాశకాద్యేషు తత్ప్రసంగః పరిత్యజతాం,
అత్రోపరమ్యతేఽస్తాభిరతివిస్తరభీనుభిః’ యత్రైక వివ విటస్సృక్పతం పరకృతం వా
భారతీవృత్తిభూయిష్ఠం భణతి స భాణః. 32-33

అథ ప్రహసనమ్.—

*యత్ర సంధ్యంగవృత్త్యంగవర్జనం భాణవన్నతమ్,

హాస్యో రసః ప్రధానం స్యాద్భవేత్ప్రహసనం హితత్. 3౯

తచ్చ త్రివిధం. శుద్ధం, వైకృతం, సంకీర్ణం చేతి. తత్ర శుద్ధమ్.—

* పాపండావిప్రప్రభృతిచేటిచేటసమాకులమ్,

వేషభాషాదిసహితం శుద్ధం హాస్యవచోఽన్వితమ్ ౪౦

అథ వైకృతమ్.—

*కాముకాదివచోవేషైః పండకంచుకితాపనైః,

ప్రహాసాభినయప్రాయం వైకృతం తత్ప్రకీర్త్యతే. ౪౧

అథ సంకీర్ణమ్.—

యద్విధ్యంకైస్సమాకీర్ణం సంకీర్తనం ధూర్తసంకులమ్.

అథ డిమః—

*యత్ర వస్తు ప్రసిద్ధం స్యాద్వృత్తయః కైశికీం వినా,

ప్రహసనం లక్షయతి.—యత్రేతి. హాస్యవచః ప్రచురత్వాదిదం ప్రహసన ముచ్యతే. తత్ర కాక్యశోత్రియాదివేషభాషావిజిప్తం శుద్ధం; విటాకాముకవృద్ధకంచుకి ప్రముఖవచోవేషానుకారి వైకృతం; వీధ్యంగవిజిప్తం ధూర్తచేష్టితసంకులం సంకీర్ణం.

తదేతత్త్రివిధం విభజ్య క్రమేణ లక్షయతి—తచ్ఛేత్వాదినా.

తత్ర శుద్ధ మాహ—పాపండాది. పాపండాశ్యాదయః విప్రాజాతిమాత్రోపజీవినోఽత్యంత మృజవో వా ప్రభృతిపదేన తాదృశా ఏవ వైశ్యాదయో గృహ్యంతే. చేట్యాదయో లక్ష్మీతచరాః ప్రధానభూతహాస్యరసవిభావభూతైరేతైస్సమాకులం వేషభాషాదిసహితమితి. ఆర్థాదేలేషామేవేతి గమ్యతే. ౪౦

వికృతమాహ—అథేతి. కాముకాదయో భుజంగాద్యః, లేషాం వచోవేషా యేషాం తైస్తథోక్తైః. తథా పండకంచుకితాపనైస్తద్వేషభాషాయుక్తైరేవాన్వితమితి శేషః. ౪౧

సంకీర్ణమాహ—యదితి. వీధ్యంకైరుద్ధాత్యకాదిభిః, ధూర్తాశోరద్యూతక రాదయః.

డిమం లక్షయతి.—యత్రేతి. ప్రసిద్ధం వస్తు త్రిపురదాహాదయః. వృత్తయః కైశికీవర్ణాస్త్రీరసా దీప్తా ఏవ. ఆత ఏవోక్తం—‘శృంగారహాస్యవిధులైరన్వేషితైర్నిరంతరః’ ఇతి. ఆపశ్యాంతరసస్య ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి భావః. రాద్రః స్థాయితేన

నేతారో దేవగంధర్వయక్షరక్షోమహారగాః. ౪౨
 భూతప్రేతపిశాచాద్యాః షోడశాత్వంతముద్ధతాః,
 హాస్యశృంగారరహితా రసా రౌద్రప్రధానకాః. ౪౩
 చత్వారోఽంకాస్సంధయశ్చ చత్వారో మర్శవర్జితాః,
 మాయేంద్రజాలసంగ్రామసూర్యచంద్రగ్రహదయః,
 శేషం నాటకవత్సర్వం స డిమః పరికీర్త్యతే. ౪౪

అథ వ్యాయోగః.—

*యత్ర ఖ్యాతేతివృత్తం స్యాదుద్ధతో నాయకో మతః,
 గర్భావమర్శరాహిత్యం డిమవద్రసపోషణమ్,
 ఏకవాసరకార్యం చ స వ్యాయోగో మహారణః. ౪౫

అథ సమవకారః.—

*యత్రాముఖం నాటకవత్సంధయో మర్శవర్జితాః,
 నేతారో ద్వాదశ పృథగ్గులా దేవాసురాదయః. ౪౬

ప్రధానం యేషం తే రౌద్రప్రధానకాః, మరోఽపి మర్శః, మాయాదయోఽనుభావాః.
 తత్ర మాయేంద్రజాలయోర్లక్షణం భావప్రకాశే.—‘సద్రూపోద్భావనా మాయా
 స్వత ఏవాసతః పురా, అథ వాఽన్యవదార్థానామన్యథాకృతిరేవ వా. అదేశకాల
 పారోక్ష్యం పరోక్షన్వేప వస్తునః. మంత్రేషధాదిభిసోఽయమింద్రజాల ఇతీరితః,
 ఇతి చంద్రగ్రహదయ ఇత్యత్రాదిశబ్దేనోల్కానిర్ఘాతాదయో గృహ్యంతే. గత
 మన్యత్. ‘డిమ సంఘాతే’ ఇతి ధాతోః నాయకసంఘాతవ్యాపారాత్తకత్వా డ్డిమ ఇతి
 ధనికః. ౪౭-౪౪

వ్యాయోగం లక్షయతి.—యత్రేతి. శాంతశృంగారహాస్యరహితా రౌద్రప్రధా
 నకాష్టద్రసాః కైశికీవర్ణమితరవృత్తయశ్చేత్యేతద్దిమవద్రసపోషణమిత్యలిదేశేన లభ్యతే.
 అస్త్రీనిమిత్తోఽత్ర మహారణః. తదుక్తం—‘అస్త్రీనిమిత్తసంగ్రామో జామదగన్వ్య
 జయో యథే’ తి. వ్యాయుజ్యం తేఽస్తిస్సహవః పురుష ఇతి వ్యాయోగః. ౪౫

సమవకారం లక్షయతి.—యత్రేతి. ‘శేషం నాటకతుల్యంగ’ మిత్యలిదేశాను
 పంగాదేవానుపదిష్టాముఖాద్యఖిలాంగలాభేఽవ్యత్రాముఖం నాటకవదిత్యలిదేశో రూప
 కాణామిదమావశ్యకమితి సూచనాయేతి ద్రష్టవ్యం. ఏకకార్యాణామపి నాయ
 కానాం పయోధిమథనే సుధాలక్ష్మీప్రముఖఫలభేదం దృష్ట్యాఽఽహ.—నేతారఇతి. వీర
 ప్రధానా ఇత్యనేన శృంగారాదీనానుంగత్యేనానుప్రవేశః. అత ఏవాత్ర మందక్ష

వీరప్రధానాశ్చ రసాస్త్రయోఽంకాస్తేషు చ క్రమాత్,
వస్తుస్వభావదైవాదికృతాస్సృజ్యః కపటాస్త్రయః.

౪౭

పురరోధరణాగ్నాన్యదినిమిత్తా విద్రవాస్త్రయః,
ధర్మాధికామానుగుణాస్త్రస్సృజ్యంగారరితయః.

౪౮

ప్రథమేఽంకే నిబద్ధవ్యాకథా యామత్రయావధిః,
యామావధిద్విత్వితీయేఽంకే తృతీయేఽంకేఽర్థయామికా,
అసౌ సమవకారస్యాన్వదీప్యంత్యైః కైశ్చిదన్వితః.

౪౯

అథ వీధీ. —

* యత్ర భాణవదంగానాం క్షప్తిర్వృత్తిస్తు కైశ్చి,

శృంగారః పరిపూర్ణత్యాత్మానసనీయోఽతిభూయసా,

శిరోవృత్తయశ్చేతి గమ్యతే. త్రయోఽంకా ఇతి. ప్రథమేఽంకే ముఖప్రతిముఖయోః
ద్వితీయే గర్భస్య తృతీయే నిర్వహణస్య చ నిబంధో ద్రవ్యవ్యతి. అంకత్రయే కపట
విద్రవశృంగారత్రికాణాం త్రయాణాం క్రమేణ నిబంధితత్వాహ—తేషు చ క్రమా
దితి. కపటో నామ మోహః. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘కపటస్య స్వరూపం తు భ్రమో
మోహాత్తకః స్పృత’ ఇతి. స చ నిమిత్తానురోధేన త్రివిధ ఇత్యాహ.—వస్తుస్వభా
వేతి. ‘వస్తుస్వభావకపటః పూరసత్త్వాదిసంభవః, దైవికః కపటో వహ్నివర్షవతాది
సంభవః. శత్రుజః కపటస్తత్ర సంగ్రామాదినముద్భవః’ కపటజన్యం పలాయనం విద్రవః;
సోఽపి కపటవత్త్రివిధ ఇత్యాహ—పురరోధేతి. పురరోధరణాదినిమిత్తోఽరికృతో
విద్రవః; అగ్నాన్యదినిమిత్తో దైవికో విద్రవః; వ్యాళవ్యాఘ్రాదినిమిత్తో వస్తుస్వభావ
కృతో విద్రవః; ప్రతాదిజనితః కామో ధర్మశృంగారః; మహారాజ్యాద్యర్థప్రాప్తిహేతు
ర్ధశృంగారః; పరదారసురాపానాదిసుఖలితః కామశృంగారః. అంకత్రయవర్తినో
వస్తునః కాలనియమమాహ.—ప్రథమేఽంక ఇత్యాది. యథాలాభముద్ధాతృకాదీనా
మనుప్రవేశ ఇత్యాహ.—వీధ్యంగైరితి. సమస్తాదవశీర్యం లేఽస్తిన్నర్థా ఇతి సమవకారః;
శేషం స్పష్టమ్.

౪౯-౪౯

వీధీం లక్షయతి.—యత్రేతి. ఏకోఽంకోముఖనిర్వాహవిత్వాదికో భాణవ
దిత్యుతిదేశలభ్యః. విశేషమాహ—వృత్తిరిత్యాదినా. శృంగారోఽతిభూయసా సూచ
నీయ ఇత్యనేన రసాంతరాణా మత్యల్పశస్సుచనం గమ్యతే. ఉద్ధాతృకాదీని ప్రస్తా
వనాయా ముక్తాని. యత్రైవం సా మగ్రీ సావీధీ. వీధీవ దంగానాం మార్గవత్ప్రక్రివద్వా
మతా. ఏకపాత్రేణ పాత్రద్వయేన వా యోగోఽత్రాన్యతోఽవగంతవ్యః. ఇదమ

ఉద్ధాత్యకాదీన్యంగాని సా వీధి వీధివన్నతా.

౫౧౦

అథాంకః—

* యత్రేతివృత్తం ప్రఖ్యాతం ప్రధానం కరుణో రసః,
 శ్రీణాం విలాసో వాగ్యుద్ధం నేతారః ప్రాకృతా నరాః,
 భాణవత్సంధివృత్తాది స ఉత్సృష్టోఽంకసంజ్ఞితః.

౫౧౧

అథేహామృగః—

* మిశ్రమిహామృగే వృత్తం చతురంకం త్రిసంధికమ్,
 మర్వదివ్యో చ నియమాన్నాయక ప్రతినాయకౌ.
 ధీరోద్ధతా స్త్రియం దివ్యాం హర్తుకామౌ చ కాముకౌ,
 అవధం యుద్ధమన్యోన్యమాభాసరసయోస్తయోః.

౫౧౨

౫౧౩

ఏషా ప్రక్రియా దశరూపకోక్తరిత్యనుసారేణ.

ప్యత్రానుసంధేయమ్.—‘అస్యాం ప్రాయేణ లాస్యాంగదశకం యోజయేన్నవా, సామాన్య
 పరకీయా వా నాయికాఽత్రానురాగిణీ. వీధ్యంగప్రాయవస్తుత్వాన్నోచితా కులపాలికా,
 లక్ష్యమస్యాస్తు విజ్ఞేయం మాధవీ వీధికాదిక’ మితి.

౫౧౦

అంకం లక్షయతి—యత్రేతి. ఇతివృత్తం ప్రఖ్యాత ముత్పాద్యం వేతి కేచిత్
 ప్రాకృతాదివ్యతిరిక్తాః ఆతఏవ కారదాతనయేనోక్తం—‘దివ్యైరయుక్తః పురుషైః
 శ్వేషైరవైస్సమన్వితః’ ఇతి. సుగమమన్యత్. య ఏవంవిధస్సోఽయం పుత్రాదీనా
 మివ ప్రాకృతనాయకాదీనామాశ్రయత్వాదంక ఇతి సంజ్ఞితః. ఆయమంకో నానా
 ప్రకారేతి లక్షణముల్లంఘ్య సృష్టత్వాదుత్సృష్ట ఇత్యుచ్యతే. ఆత ఏవోత్సృష్టికాంక
 ఇతి నాటకాంతర్గతాంకవ్యవచ్ఛేదార్థమితి ధనితో వ్యాచప్త.

౫౧౧

ఈహామృగం లక్షయతి—మిశ్రమితి. గర్భావమర్పరహితాస్త్రయస్సంధయో
 యస్మిన్ తత్త్రిసంధికం. ఆభాసరసయోరనురాగశూన్యనాయికానురక్తత్వాదితి భావః.
 ఆత ఏవోక్తం దశరూపకే—‘దివ్యస్త్రీయమనిచ్ఛంతీమపహారాదిసేచ్ఛతః’ ఇతి. అవధం
 యుద్ధమజాయుద్ధకల్పమిత్యర్థః. గతమన్యత్. మృగపదలభ్యాం నాయికాం నాయకో
 ఽస్మిన్నిహత ఇతిహామృగః. అస్యా రూపకసామగ్ర్యాస్సోన్విష్టేషమూలత్వం వార
 యతి—ఏషేతి.

౫౧౨-౫౧౩

నాటకోదాహరణమ్.

తత్ర సాంగం నాటకముదాహ్రియతే:—

—ॐ నాటీ. ॐ—

భద్రాం కాతుక వేదిమాగతవతోరన్యోన్యమాసేదుషో-
 శ్చైలై ర్దేరుహిమాచలప్రభృతిభిర్దేవైర్హరింద్రాదిభిః,
 వ్యాప్తం పార్శ్వయుగే పురోఽంబుజభువా పశ్చాచ్ఛ మేనాదిభి-
 స్సాగ్ధీభిశ్శివయోరపాంగసరణిర్వైవాహికీ పాతు వః. ౧

+ *ప్రమా ద్వావింశతిపదా నాందీ. అస్యాం వివాహప్రవృత్తయో

కేవలాదేశలక్షణాభ్యాం రూపకసామగ్ర్యా దుర్గహత్వాద్రూపకాంతరాణా
 మేతదుదాహరణోదాహృతకల్పత్వం హృది నిధాయ జిజ్ఞాసుజనానుగ్రహార్థం నాటక
 మాత్రమలోదాహ్రియత ఇతి ప్రతిజానీతే—తత్రేతి. అథ సాంగం నాటకముదా
 హర్తుమారభమాణో విద్యానాథస్తత్ప్రత్యూహపరిపంథినః పూర్వరంగస్య ప్రధానాంగ
 భూతా మాశీరూపమంగళాస్వితాం నాందీ మాదావుదాహరతి—భద్రామితి. భద్రాం
 విచిత్రవితానమణితోరణాదిపరిష్కరేణ మంగళాం, పార్శ్వయుగే వధూవరప్రత్యా
 ననైర్చేరేరుహరిప్రభృతిభిర్వాప్తాం, పురోభాగే అంబుజభువా యాజ్ఞికేన బ్రహ్మణా.
 తదుక్తం శ్రీకంఠలీలాయాం కల్యాణకాండే—‘దాతా మహీభృతాం నాథో
 హోతా దేవశ్చతుర్ముఖః, వరః వశువతి స్సాక్షాత్కన్యా విశ్వరణి స్తథే’తి మేనా
 హిమాచలమహిషీ, తదాదిభిస్సాగ్ధీభిః పురంద్రీభిః, పశ్చాద్భాగే వ్యాప్తాం, కాతుక
 వేదిం వినాహోత్సవవత్సరికాం, ఆగతవతోః ప్రాప్తయోరన్యోన్యమాసేదుషోః, యథా
 మిథస్సంస్పర్శస్తథాఽసీనయోరిత్యర్థః, ‘యథాస్థానముపవిశ్యాన్వారభాయా’ మిత్యాదిప
 స్తంబస్థరణాత్. శివయోః పార్వతీపరమేశ్వరయోః. ‘పుమాన్ ప్రీయే’ త్యేక
 కేషః. వినాహే భవా వైవాహికీ, అపాంగసరణిరన్యోన్యదర్శనమిత్యర్థః. ఇదమపి
 తత్రైవోక్తం—‘దేవోఽపి దేవీమాలాక్య సలజ్జాం హిమశైలజాం, న తృప్యతి నతా
 పాంగీ సా చ దేవం పృషధ్వజ’ మితి. స వః పాల్వీతి సంబంధః. ౧

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—ఏషేతి.

+ ఏవం కుండలితం చిహ్నితం లక్షణయోజకవాక్యమితి శ్లేయమ్. ఏవమగ్రేఽపి.

శ్చివయోర్వర్ణనయా సకలనరేంద్రపరికరస్య ప్రతాపదుద్రస్య కాకతీయ
రాజ్యలక్ష్మీప్రాప్తిర్నాటకప్రయోజనరూపా కించిదర్థశక్త్యా సూచ్యతే.]

దేయాత్సిద్ధిం మహాలక్ష్మీర్జగద్రక్షోధురంధరా,

విష్ణువక్షస్సుస్ఫురన్తాలా విహితాలయతోరణా.

౨

*[ఏషా చ నాందీ ప్రతాపదుద్రరాజ్యలక్ష్మీమంగళవిధిలక్షణా.]

నాంద్యంతే సూత్రధారః. (సమంతాదవలోక్య సహర్షమ్) —

కథమాసూత్రిత ఏవ సమంతతో రంగమంగళవిధిః?

తథాపి:—

ఆవిష్కుర్వంతి మురజాస్సర్వతశ్శబ్దమాధురీమ్,

సంగీతోపనిషద్విద్యాం వీణాః ప్రస్తావయంత్యమూః.

3

*[ఏతద్రంగప్రసాధనమ్.]

(సప్రహర్షమ్.)

భూభృత్సుతామహాదేవో పితరౌ యస్య విశ్రుతౌ,

నాంద్యంత ఇతి. నాందీ ప్రయుజ్య పూర్వసూత్రధారేవినిర్గత ఇత్యర్థః. సూత్ర
ధార ఇతి. ద్వితీయా నటాఖ్య ఇత్యర్థః. రంగప్రవిష్ట ఇతి శేషః. ఇద మనుపద మేవ
'రంగం ప్రసాధ్యే' త్యాదినా తత్కృత్యముక్తం. తదాహ—సమంతాదితి.

సహర్షం. సూచనమాత్రాదేవ సాంప్రదాయైకైస్సన్నద్ధ మానద్ధాదికమితి సప్రసాద
మిత్యర్థః.

త్రివిధం రంగప్రసాధనముక్తం తత్ర ద్వితీయముదాహరతి.—ఆవిరితి. శబ్దానాం
వాద్యవిశేషాణాం మాధురీం శ్రోత్రపియత్వం, మాధుర్యశబ్దాత్ వ్యఖాంతాత్
జీష్ణత్వయే 'యస్యే' తి యలోపే మాధురీతి సిద్ధం అత ఏవాహ వామనః—'వ్యఖాన్తి
త్కరణా దీకారో బహుళ' మితి. సంగీతోపనిషత్సంగీతరహస్యం. తామేవ విద్యాం.
ఉభయత్ర మారజికా వైణికాశ్చ లక్ష్యంతే.

3

అథ శ్లోకైః కావ్యార్థసూచకైరిత్యాదినా భారతీవుత్పాశ్రయణముక్తం, తదు
దాహరతి.—భూభృదితి. యస్య దేవస్య భూభృత్సుతామహాదేవో పార్వతీపర
మేశ్వరౌ, పితరౌ మాతాపితరావీతి విశ్రుతౌ, 'పితామత్రే' లేక శేషః. కదాచి భీలయా
గారీగిరికౌ గజాకారేణ విహరమాణౌ గజానన మజీజనతాం. తదుక్తం స్కాందపురాణే
—'ప్రశస్తమత్తమాతంగవపుర్భూత్వాఽథ భూతపః, భ్రమమాణో వనే తస్మిన్
క్రీడాం స్వీకృతవాన్విభుః. తమాలోక్య మహాదేవీ మహేశ్చానువర్తసి, కరిణీరూప

సరనాగాకృతిశ్రీమా నృదేవశ్చేయనేఽస్తు వః.

౪

(ఊర్ధ్వమవలోక్య):— చిరాదనుకూలేన కాలేనాపగతదుర్దినాని
దిజ్ఞుభాని.

యతః—

విహరద్రాజహంసశ్రీ విలసన్మిత్రమండలః,

ప్రసాధయతి సన్తార్థం ప్రసన్నశృరదాగమః.

౫

“కావ్యార్థసూచకాభ్యాం శ్లోకాభ్యామృతుసమాశ్రయజేన సం
స్మృతప్రాయనరాశ్రితవాగ్ద్యవహరయాపా భారతీ వృత్తిః కథితా.”

మాస్థాయ తేన సా విచచారహే త్యాదినా. ఏకస్మిన్నర్థేనరస్యేతరస్మిన్ కరిణశ్చాకృతి
ర్యస్యసోఽయం సరనాగాకృతిః. తథాపి శ్రీమాన్ రమణీయ నృదేవో గణేశో వ స్యా
మాజికానాం, శ్రేయసి ఆస్తితి వాచ్యార్థః. సూచ్యార్థస్తు, యస్య కథానాయకస్య,
భూభృతుతా రాజపుత్రీ ముద్దుడంబా. మహాదేవస్తన్నామహో మహారాజః, పితరా
వితి విప్రుతే. సరనాగా సరశ్రేష్ఠాః. ‘సింహశార్దులనాగాద్యాః పునః శ్రేష్ఠార్థగోచరాః’
ఇత్యభిధానాత్. ఉపమితసమాసః. తదాకృతిః, నలనమాషదిలీపాదినదృశ ఇత్యర్థః. స
దేవో రాజా. ‘దేవ స్యురే ఘనేరాజ్ఞీ’తి విశ్వః. ఆత్ర ద్వయోరప్యర్థయోర్వాచ్యత్వా
భావాన్న శ్లేషః, నాసి శబ్దశక్తిమూల ఉపమాలంకారధ్వనిః. సంబంధాంతరే సంభవతి
సాదృశ్యమూలకత్వకల్పనానపేక్షణాత్. కింతు సూచకత్వసంబంధాచ్ఛబ్దశక్తిమూలా
వస్తుధ్వనిః. ఆత్ర ఏవోక్తమలంకారసర్వస్వే శ్లేషాలంకారప్రస్తావే—‘యత్ర సూచన
న్యాపారోఽస్తి తత్ర శబ్దశక్తిమూలా వస్తుధ్వనిరోద్భవ్య’ ఇతి.

౪

ఋతుం కంచిదుపాదాయేతీమమంశముదాహరతి—ఊర్ధ్వమిత్యాదినా. విహ
రస్తీ రాజశ్చంద్రస్య హంసానాం చ శ్రీర్యత్ర స తథోక్తః ఆన్యత్ర రాజహంసాః
రాజశ్రేష్ఠా స్తల్లక్షీవిహరభూమిరిత్యర్థః. విలసత్ప్రకాశమానం మిత్రమండలం సూర్య
మండలం, ఆన్యత్ర సుహృత్సమూహో యత్ర స తథోక్తః. ప్రసన్నః, ఏకత్ర మేఘా
వగమా దన్యత్ర స్వభావాచ్చేతి భావః. సన్తార్థం, ఆన్యత్ర సాధుమార్గం, ప్రసాధయతి
భూషయతి. ఆత్ర ప్రస్తుతశరద్విశేషణసామ్యేనాప్రస్తుతరాజసూచనాత్సమాసోక్తిః.
అతఏవేదం గుణీభూతవ్యంగ్యం, న పునః పూర్వపద్యనిరితి బోధవ్యం.

౫

లక్ష్మ్యే లక్షణం యోజయతి—కావ్యాశ్లేఠి.

(సవినయముపన్యత్య సభాభిముఖ మంజలిం బధ్వా):—

భోభో మధ్యమభువనభాగధేయవివర్తనైకశిలానగరపుణ్యరాశేః
కాకతీయకులదేవతాయాః స్వయంభూదేవస్య సతతమహోత్సవమానే
దివాంసో విద్వాంసః కలార్ణవనాట్యవేదాచార్యస్య పుత్రమభినయ
దర్పణం మామభిమతరూపకప్రయోగానుజ్ఞయా పరమనుగృహ్ణీత. ౬
(అకాశే కర్ణం దత్వా)—కిం బ్రూథ?

‘యస్మిన్ జగన్మంగళమస్తి వస్తు
యస్మై స్వయంభూస్సృహయత్యజస్రమ్,
తచ్ఛ్రోత్రయోర్లోచనయోః పథాన్నః
శృంగాటకం నాటకమావిరస్తు.

2

ఇతి (సహర్షమ్)—

అస్తన్ననోరథసంవాద్యేవ పరిషదాదేశః; యత్ప్రతాపదుద్రచరి
తానుబంధః ప్రబంధస్సామాజికానాం మనసి వర్తతే.

అహో! సర్వం సుఖుటితమనువిధాత్రా విధాత్రా.

యతః—

సభా స్వయంభూపరమేశ్వరస్య ప్రతాపదుద్రస్య గుణా మహోర్ధ్వః,
అహం చ నాట్యశ్రుతిపారదృశ్యా సుధాముచస్తస్య కవేశ్చ వాచః.

అథ సామాజికానుగ్రహమాశాస్తే—సవినయమిత్యాదినా. భాగధేయవివర్తనస్య
భాగ్యపరిపాకస్య, కలార్ణవో నామ నాట్యవేదాచార్యః.

౬

అకాశభాషితేన తదీయముత్తరమాహ.—అకాశ ఇతి. తల్లక్షణం తు—‘కిం
బ్రవీష్యేవమిత్యాది వినా పాత్రం బ్రవీతి యత్, శ్రుత్వేవానుక్తమప్యేకస్తత్యాది
దాకాశభాషిత’ మితి.

యస్మిన్నితి. స్వయంభూరీశ్వరో యస్మై వస్తునే ఆజస్రం సృహయతి. ‘సృహే
రీషిత’ ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. జగన్మంగళం తద్వస్తు యస్మిన్నాటకేఽస్తీతి
యోజనా. వాచికాభినయేన శ్రావ్యత్వాదితరాభినయేన దృశ్యత్వాచ్చహ—శ్రోత్ర
యోరిత్యాది. శృంగ్లాటకం చతుష్పదం; తన్నాటకమావిరస్తు. ఇతిశబ్ద ఉత్తరసమాప్తా. ౭

సంవాదేన సంతుష్యన్నుత్తరార్థముద్ఘాటయతి.—సహర్షమిత్యాది. అఘటమాన
ఘటకం దైవానుకూల్యం జాతమిత్యాహ—అహో! ఇతి. సభా గుణగ్రాహిణీతి భావః.
మహోర్ధ్వ మహామూల్యః, నటానామామ్నయో నాట్యం, ‘ఛందోగా క్థికేతి ఇన్ది

*ప్రమా ప్రశంసయాభిముఖికరణరూపా భారతీవృత్తేరంగం ప్రచ
చనా.]

(సవిమర్శం) — కథమస్త త్వేయసీ సంగీతశారితా చిరయతి?

ప్రవిశ్య నటి: — (పురోఽవలోక్య సస్పృహమ్.)

† కింభారణః సువ్వ ఇ మంజీరరవో సహావ విహారంతివ,
అహ సంగీతనుభవ్యా విజ్ఞాద ఇట్టపుముహూతూరణిణాట.

*ప్రతత్సామ్యాదనేకార్థయోజనరూపం త్రిగతం ప్రస్తావనాంగ
(ఉపసృత్య) — అబ్జ! ఇలమ్మి ఆణవేదు కో ణిటట అణుట్టిఅడుత్తి.

సూత్రధార: — ఆర్యే!

యద్దేహే కలకంఠనాదమధురం గాస్యామి గీతిం ద్రువాం
లాస్యం చారుభిరంగహారలలితై రావిష్కరిష్యామి యత్,

† కిం భారత్యాశ్చ్యాయతే మంజీరవస్సభాయాం విహరన్త్యాః,

అథ సంగీతశ్రుతిర్వా విజ్ఞాతం నాట్యప్రముఖతూర్యనినాదః.

‡ ఆర్య! ఇయమస్మి; ఆజ్ఞాపయతు కో నియోగోఽనుష్ఠీయతామితి.

ప్రత్యయః. తస్య శ్రుతిశబ్దేన చూతవృత్తాదీనా త్సమానాధికరణసమానః. తస్యాః పా
ద్యుప్తవాక్ నాట్యశ్రుతిపారదృశ్యా. దృశే: క్వనిచ్. సుధాముచోఽను
వర్తిణ్యః.

ప్రరోచనా ముదాహరణే యోజయతి — ప్రశంసయేతి. ప్రస్తుతార్థే
శేషః. అభిముఖికరణరూపేతి. సామాజికానామితి శేషః. 'ప్రేక్షకాద్యన్యుభిక
ప్రస్తుతార్థప్రశంసయా ప్రరోచ' నేతి లక్షణాత్.

కిమితి. భార త్సవి ఇత్యత్ర ఏకారస్య 'ఏవోతో: క్వచిత్స్వరూపేణ ప్రా
ఇతి హ్రస్వః. ఏవ మన్యత్రాపి వృత్తానుసారేణ ద్రవ్యవ్యం.

లక్ష్మ్యే లక్షణం యోజయతి. — వితదితి. ప్రస్తావనాంగ మిత్యనేన పూర్వరంగ
త్రిగతవ్యవచ్ఛేదః.

సూత్రధారో విలంబితవత్తిం నటి ముపాలభతే. — యదితి. ద్రువాలక
వత్కృమః. 'మాధుర్యం గాయసీవిశేషగుణః; తదుక్తం శార్దూలేషేన — 'రూపయా
శాలినోఽగాయనోఽగత్యవన్నతాః, మాధుర్యధుర్యధ్వనయశ్చతురాశ్చతురస్రీక్ష
ఇతి. చారుభిః ప్రియదర్శనైః, అంగహారేషు లలితైః, లలితాదిసుఖమారాంగః
రిత్యర్థః. 'సప్తమికౌండై' రితి బహువచనే నాద్యర్థలాభిః. లాస్యం మృదునః

రమ్యం యత్కిల రంగమంగళవిధిం సంపాదయిష్యామ్యహం
ప్రా గిత్సుక్తవతి తదద్య నిపుణే! నిర్వ్యాధమేవం త్వయా. ౧౦
*ప్రతప్రియసదృశైః ప్రియైర్వాక్యైరుపాలంభనాత్ ఛలమ్.]
నటీ:—(సభయమ్)—

†నట్టసామగ్రి సమగ్రికాదుం విశంబిలం సజ్జీకిత ఖు ఏనా. కేణ ఉణ
రువ్వవణ పటట ఉలక్కమీఅదు?

సూత్ర:—నన్విదమేవ రూపయతు (ఇతి పత్రికాం దదాతి.)

నటీ:—(గృహీత్వా, సంస్కృతమాశ్రిత్య వాచయతి)

తేజఃపర్యాయహరయోః కిం కిం సంబోధనం మతం?,

కిమాశీర్వాదవిషయో? విద్యానాథకృతిశ్చకా?.

౧౧

† నాట్యసామగ్రిం సమగ్రికర్తం విలంబితం. సజ్జీకృతా ఖల్వేషా. కేన పునా
రూపకేణ ప్రయోగ ఉపక్రమ్యతాం?.

‘లాస్యం తు సుకుమారాంగం మకరధ్వజవర్ధక’ మితి లక్షణాత్. గాస్యామిత్యాదీనాం
స్థానినోఽస్తదోఽహమితి విశేషణం ధ్రువాగానాదీనామవిలంబమాచనార్థం, అత్ర
ధ్రువాగానాదికం సర్వం నిర్వహామితి ప్రాగుక్తవత్త్యా భవత్త్యా సర్వమేవం నిర్వ్యాధ
మితి వివరీతలక్షణయా న నిర్వ్యాధమితి లభ్యతే. అత్ర నర్తనోపయోగికరపాదాది
కమంగవిశేషః. కరణం తు పుష్పపటాది; తదుక్తం సంగీతరత్నాకరే—‘స్యాత్క్రియా
కరపాదాదేర్విలాసేనాత్రుటద్రసా, కరణం నృత్తకరణం భీమవద్భీమసేనవ’దితి. తత్స
ముదాయసాధోన్యే నర్తనప్రయోగవిశేషః. అంగానాముచితదేశప్రావణేన హర
ప్రియాంగప్రయోగజ్ఞేన వాఙ్మంగళా ఇత్యుచ్యతే. తదుక్తం—‘అంగానాముచితే
దేశహరణం సవిలాసకం, అనేకకరణోత్పాద్యమంగళహరోఽభిధీయతే. యద్యా హరో
హరస్యాయం ప్రయోగోఽంగై రితి స్పృతః. ఇతి. లలితాదిలక్షణం బహ్వపేక్షమిహ
విస్తరభయా న్ని లిఖ్యత ఇత్యన్యతో ద్రష్టవ్యమ్.

౧౦

సంస్కృతమాశ్రిత్యేతి. పత్రికాగతస్య స్వభాషితత్వాభావాత్ వాచయతి
పతతి. పది రయం చారాదికః.

నాళికాఖ్యమంగం వత్తుం బహిర్దాసాం ప్రహేళికామాహ—తేజ ఇతి
నాళికాలక్షణే సోపహాసవిశేషణం కృతాకృతమితి హృదయం. అత ఏవోక్తమేషా
నిగూఢార్థా నాళికేతి.

౧౧

నటీ:—(సమందస్థితమ్)—*జిగూఢత్వంఘనదంఛేఆణం వలణం
పడిభాణ. కీరిసం ఉత్తరం చిరూవేదు అజ్ఞో?.

సూత్ర:—అయి! సువ్యక్తమేతత్. ప్రతాపరుద్రకల్యాణమితి
ప్రతీయత ఏవ.

*[వషా నిగూఢార్థా నాలికా]

నటీ:—

†కహం కహాణాలలణామహేఆణబంధమణోహరంఘనాడలమ్.
పలవోపపదకిలం తస్య రణ్ణో ణామ కహం జాలతి పుచ్చీలది.

సూత్ర:—ప్రియే! స్త్రూయతాం.

తం సుజాతం సముద్వీక్ష్య ఊణ్యాం రవిమివోదితం,

ప్రతాపరుద్ర ఇత్యాఖ్యామకరోత్కాకతీశ్వరః.

౧౨

అన్యచ్చ—

విష్ణో ర్విశైవకపీరస్య కాకతీయకులే స్థితం,

అవతార మముం జ్ఞాత్వా వీరరుద్రం ప్రచక్షతే.

౧౩

నటీ:—†లోఆణ కణ్ణజాలశస్య భాలహేవణ ఏద ణామజాలశం సుణీలది.

* నిగూఢార్థం ఖలేష్వతచ్ఛేకానాం వచనం ప్రతిభాతి కీదృశ ముత్తరం నిరూప
యత్సార్వః?

† కథం కథానాయకనామధేయానుబంధమనోహరం ఖలు నాటకం?!

ప్రతాపాపపదాంకితం తస్య రాజ్ఞో నామ కథం జాతమితి పృచ్ఛ్యతే.

‡ లోకానాం కర్ణయుగళస్య భాగధేయేన ఏతన్నామయుగళం శ్రూయతే. చిర
స్య నాట్యవిద్యానువర్తనం ఫలితం యేన లోకమంగళం కాకతినరేంద్రచరిత మభిసీయతే.

జిగూఢత్వ మితి, ఛేకా విదగ్ధాః.

కథం కథానాయకనామధేయానుబంధమనోహరం ఖలు నాటకం. ఆత్ర కథ
మిత్యాశ్చర్యే. ప్రతాపాపపదాంకితం తస్య రాజ్ఞో నామ కథం జాత మితి పృచ్ఛ్యతే.
ఆత్ర కథంశబ్దః కారణవాచి; 'కారణేఽసి కథం తర్కే విస్తయే సంపదుద్భవ' ఇతి
భావప్రకాశవచనాత్.

సూర్యసదృశత్వా త్ప్రతాపరుద్ర ఇతి సంజ్ఞా సంజాలేత్యుత్తరమాహ—తమితి.

వీరావతారత్వాద్వీరరుద్ర సంజ్ఞాఽసి సమభూదిత్యాహ—విష్ణోరితి. ౧౨, ౧౩

లోకానాం కర్ణయుగళస్య భాగధేయేనైతన్నామయుగళం శ్రూయతే.

చిరస్స ణట్టవిజ్ఞానవట్టణం ఫలితం జేణ లోఅమంగళం కాక ఇణరిందచరి
అంతభిజ్జి.

* [వీతన్నాట్య ప్రసంగేన ప్రకృతకార్యావలగనాదవలగితం ద్వితీయం.]
సూత్ర:—అహో! ప్రజాసంవాదోఽయ మాయుష్షత్యా! యదియం
కవీనాం ప్రశోఽత్తరమాలికా.

యథా కీల.—

కిం లోకశ్రవసోర్భాగ్యం మంగళశ్రవణం ముహూః?;

కిం మంగళం ప్రతాపాంకరుద్రస్య చరితాద్భుతమ్! ౧౪

* [వీతన్నాట్యోత్తరమాలారూపముద్ఘాత్యకం]

నటీ:—

‡ అయ్య పరివట్టజేణ సవ్వం సఘటితిది.

సూత్ర:—ఆర్యే!

త్వయా దారైరుదారశ్రీర్నాట్యసంపదియం మమ,

ప్రబంధలక్ష్మీరీత్యేవ విదర్భఫణితిస్తుతా. ౧౫

* [ఏవ మిథస్తోనత్ర రూపః ప్రపంచః]

నటీ—† ఏతరిసగుణమహాగ్ధపఱవరుద్ధచరితం అహికరితితో

తస్యకణ్ఠో సంపుణ్ణో సరస్యఈవసాదో.

సూత్ర:—ఆర్యే! ఏవమేవ నన్వేషా కవిభారత్యోర్వాక్రేలిః.

‡ ఆర్య! పరివర్తనేన సర్వం సంఘట్యతే.

† ఏతాద్యగుణమహాగ్ధప్రతాపరుద్రచరితమధిమర్వతస్తస్య కషే సంపూర్ణః
సరస్వతీప్రసాదః.

అథావలగితస్య ద్వితీయం భేదముదాహరతి—చిరస్సేతి. ప్రకృతకార్యం
నాటకప్రయోగరూపం.

అహోఇతి. ప్రతాపాంకశ్చిహ్నం యస్య రుద్రస్య తథోక్తస్య.

ద్వితీయ ఉద్ఘాత్యకభేదోఽయమిత్యాహ—వీతదితి.

మిథస్తోనత్రమాత్రమసి ప్రపంచలక్షణం మత్వాఽఽహ—అయ్యేత్యాదినా.

త్వయేతి. దారైః కళలేణ. 'భార్యా జాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా' ఇత్యమరః,

విదగ్ధకవిప్రియా ఫణితిద్విదర్భసణితిః, తత్సన్సకా రీత్యా వైదర్భ్యా. ౧౪-౧౫

‡ 'అయ్య పరివర్తజేణ' (పరివర్తనేన.) ఇతి పాఠాంతరమ్.

యథాకిల—

మాత! ర్భారతి! వత్స! కిం? తవ కృపాం యాచేదస్య కిం ప్రస్తుతం?
 జిహ్వకాకతివీరరుద్రనృపతే స్తోత్రాయ సన్నహ్యతి,
 జ్ఞాతంతే విహరంతు వాగ్దహరయ స్సంధ్యానటద్ధూర్జటి-
 త్వంగస్తాళితరంగిణీకలకలారంభప్రియంభావుకాః. ౧౬
 *ప్రమాదనోన్యసంలాపరూపా వాక్సేళిః.]

నటీ—† అవ్హాణం ఈరిసణరింద చరిఆణుడోలో ణట్టాడంబరో
 హోళణవేత్రిసర్జునేణ వేవళ మే హిఅలం

సూత్ర—(కించిత్ సాసూయం) ఆగి కిముచ్యతే? నిరవద్యా నను మ
 న్నాట్యవిద్యాసామగ్రి! కీదృశీ పునస్తవ గీతిర్యోగ్యతయా భవిష్యతి?*

† ఆస్తాకమిదృశనరేంద్రచరితానుకూలా నాట్యాడంబరో భవతి నవేతి సాధ్య
 సేన వేవతే మే హృదయమ్.

కవిభారత్యో రుక్తిప్రత్యుక్త్యో స్త్రిరావృత్తిరూపాం వాక్సేళిమాహ—మాత
 రితి. ఆత్ర మాతృశబ్దేన కవేర్భారత్యాం భక్తివిశేషో వత్సశబ్దేన తస్యాస్తస్త్రిన్వాత్స
 ల్యాతిశయశ్చ సూచ్యతే. కవిరాహ—తవేతి. భారతీప్రయోజనం పృచ్ఛతి—
 ఆద్యేతి. కవిస్తదాహ—జిహ్వేతి. భారతీస్మరణమభిసీయైవాహ—జ్ఞాతం త ఇతి.
 ప్రార్థనానిమిత్తమితి శేషః. సంధ్యానటద్ధూర్జటిత్వంగస్తాళితరంగిణీకలకలారంభస్య సంధ్యా
 తాండవప్రవృత్తిఖండవరతుదోధూయమానజటాజూటవిజృంభమాణాహ్వానీకల్లాలశోలా
 హలస్య ప్రియా భవంతీతి ప్రియంభావుకాః. తత్కల్పా ఇత్యర్థః. ‘కర్తరి
 భువః’ ఇతి భుకశ్చ)త్యయే ముమాగమః. వాగ్దహరయో వాగైవభిర్యః. విహరంతు
 ప్రవర్తంతాం, యది జ్ఞాతమిత్థేకం వాక్యం, తదా ‘సమానవాక్యే నిఘాతయన్తుద
 స్తదాదేశా వక్తవ్యాః’ ఇతి నియమాద్వాక్యాంతరవర్తివదస్య నిమిత్తత్వాయోగా
 త్పదాత్పరస్య యుష్మదో విధీయమానః ‘తేమయావేకవచనస్యేతి తయాదేశో న
 స్యాత్.

౧౬

అవ్హాణమితి. సూత్రధారః స్వసామర్థ్యమావిఘ్నర్హస్యాహ. —కించిదిత్యాది.
 ఆః శోపే. ననురవధారణే, యోగ్యతయా సానుర్ధేన కర్తవ్యి.

నటీ:—సంగీద సారస్వమహాణ్ణవోఉవ్వోళ్ళు. అవహాణజాణపత్తం ఆరో
మాదు అజ్జో.

*[ఏతదన్యోన్యవాక్యాధిక్యాదధిబలమ్.]

సూత్ర:—చిర మవహిత ఏవాసి నన్వియ ముపక్రమ్యతేధ్రువా?.

*[నటీ కర్తృకధ్రువాగానప్రతిజ్ఞావచనం సంభ్రమోదిత మితి గణ్డమ్.]

నటీ:—(సస్థితమ్) కహం అజ్జో ధులం గా అఇ?

సూత్ర:—అయి ! కథ మర్థోక్త ఏవ త్వరా నాట్యవిద్యేతిశేషం
న జిఘ్రేతి.

* [ఏతదుక్త స్యాన్యథాయోజనరూప మవస్యందితమ్.]

ఆర్యే ! నూనం ధ్రువాగానోత్సుకం తవ చేతః తదారభ్యతాం
గీతిః.

నటీ:—(తథాకరోతి)

శచ్చీసరస్వతీ అ ఇమా ధవళితభువణంతరా విరాళంతీ,
విశసంతకువశలసిరీ రా అస్స పసాహణ కుణంఇ. ౧౭

సంగీతసారస్వ మహర్ణవ ఉద్వేల్యతే. అవధానయానపాత్రమారోహత్వార్యః.

కథమార్యో ధ్రువాం గాయతి?.

లక్ష్మీస్సరస్వతీ చేయం ధవళితభువనాంతరా విరాజంతీ,

విలసత్కువలయశ్రీ రాజ్ఞః ప్రసాధనం కరు తే.

నటీ స్వసామర్థ్యాధికృమావిష్కరోతి—సంగీతేతి. సంగీతసారస్వ మహర్ణవః
ఉద్వేల్యతే ప్రవర్ధ్యతే, అవధానయానపాత్రమారోహత్వార్యః, అవహితో భవేత్కర్థః.

అతఏవాధిబల మిద మిత్యాహ—ఏతదితి. చిరమిత్యాది గండాంతం సుప్తమ్.

సూత్ర ధారవాక్యం విడంబయతి—సస్థిత మితి.

కథమార్యో ధ్రువాం గాయతి. ధ్రువా నాట్యవిద్యేతి మే వివక్షితం. తదర్థోక్త
ఏవ త్వమన్యథా మన్యస ఇత్యాహ—ఆయీతి. త్వరాకర్త్రీ.

ధ్రువాగానోత్సుక మితి. అన్యథా త న్నయి నారోపయేదితి భావః.

నటీ రాజ్యలక్ష్మీం శరత్కాలసరసీం చ ప్రస్తుత్య ప్రప్రతాం ధ్రువాం గాయతి-
శచ్చీతి. ఇమా ఇయం లక్ష్మీః రాజ్యలక్ష్మీః, శౌక్ల్యనిమిత్తత్వనిబంధనేన యశసా ధవళి
తాని భువనాంతరాణి లోకాంతరాణి యస్యాస్యా తథోక్తా. విలసత్కువలయశ్రీ రుజ్జుస
దుర్విమండలశోభా చ, రాజ్ఞో నృపస్య, ప్రసాధనం కరోతి. అన్యత్ర ఇయం సరసీ;

సూత్ర:—(ఆకర్ణ్య సరసావేశమ్.)

గాఢాలింగనసమృద్ధప్రత్యక్షరగళత్సుధామ్,

ధ్రువాం కరోమి సర్వాంగే శ్రోత్రై కామృతపద్మిణీమ్. ౧౮

*[ఏష రసవశాదసంగతార్థవ్యాహరరూపోఽసత్ప్రలాహః]

సటీ:—(సోపహాసం— + సుఉమారా క్షు ఏసా అయ్యస్స ణీద్దటిలిం
గణవేల్లణం ణ సహా.)

* [ఏష హాస్యలోభకరో వ్యాహరః.]

సూత్ర—(సప్రీడం)—

రసాస్వాదేన తరళా యే మాద్యంతి విపశ్చితః,

త ఏవ భావుకా లోకే భవంతి హృదయాశయః. ౧౯

*[ఏతద్దోషస్య గుణత్వారోపా నృదవమ్.]

†సుకుమారా ఖల్వేషా ఆర్యస్య నిర్దయాలింగనక్షేపణం న సహతే.

ధవళితం కాలుష్యావగమేన నిర్తలీకృతం భువనాంతర ముదకమధ్యం యస్యాస్యాతథోక్తా,
విలసత్కుచలయశ్రీ రుల్లసన్నీలోత్పలసంపత్తిశ్చ, రాజ్య శృంధ్రస్య, ప్రసాధనం కరోతి.
రూపకేషు తావన్తార్థాభినయేన ప్రావేశికీ ప్రభృతయః పంచధ్రువాః ప్రయోక్తవ్యాః.
తదుక్తం 'ధ్రువాః పంచప్రయోక్తవ్యా రసాభినయసిద్ధయే' ఇతి. తత్రేయమంతరా
నామ ధ్రువా. తల్లక్షణం తు భావప్రకాశే—'సర్వాసామంతరా వస్తురసాదివశకల్పితా.
అంతరా సా ధ్రువా జ్ఞేయా నాట్యాభినయరంజినీ'తి. విశేషాంతరాణి తత్రైవ రుప్త
వ్యాని. విస్తరభయా దివా న లిఖ్యంతే. ౧౭

రసప్రయుక్తం ప్రలాపముదాహరతి—గాఢేతి. పూర్వం శ్రోత్రయోరేకం
ముఖ్య మమృతం వర్షతి తాచ్ఛిలేన తాం తథోక్తాం, సంప్రతి గాఢాలింగనసమృద్ధేన
ప్రత్యక్షరం ద్రాక్షాసదృక్షాదశేషాదసివర్ణా ద్దళత్సుధాం సతీం ధ్రువాం సర్వాంగే
కరోమి. ౧౮

సూత్రిణోఽసత్ప్రలాపముద్ధాటయితుమాహ—సోపహాసమితి. సుకుమారాఖల్వేషా
ఆర్యస్య కర్తు ర్నిర్దయాలింగనస్య, వేల్లణం క్షేపణం ప్రేరణం, ప్రయోగమితిమావత్.
న సహతే. 'క్షేప ప్రేరణ' ఇత్యస్య ధాతోః 'క్షిపేర్వేల్ల' ఇత్యాది నావేల్లాదేశః.

దోషం గుణీకరోతి—రసేతి. తరళా రసలాలా యే విపశ్చితో విదగ్ధాః రసా
స్వాదేన మాద్యంతి పరవశా భవంతి, తఏవ లోకే భావుకాశ్చర్వణనిపుణాస్సంతో

నటీ:—‡అయ్యో అణంతరకరణిజ్ఞం చిరూవేదు.

సూత్ర:—నన్వయమిదానీం సభాపతి ర్దేవస్సన్వయంభూరుపశ్లోకృతే
సర్వాంగవిలసత్సర్వమంగళాలంకృతాకృతే,
రుద్రస్య మహిమా భాతి విశ్వానుగ్రహకారిణః. ౨౦
(నేపథ్యే). భోః ! సత్యం సత్యం!! సర్వాంగవిలసత్సర్వమంగ
ళాలంకృతాకృతి రేవాయం రుద్ర ఇతి.

సూత్ర:— (సహర్షమ్) కథముపక్రాంతమేవాస్తద్వాక్యానుగుణ్యేన
ప్రస్తుతస్యానుగుణం కుశలైః కుశీలవైః? యతః కాకతీశ్వరగుణవర్ణ
నా యోద్యతయోర్వైతాళికయో ర్వచనమివోపక్షిప్యతే.

*[అయం కథోద్ఘాతః, ఇదమేవ గుణవర్ణనా త్ప్రేరేపకం చ]
(పురోఽవలోక్య) కథమేతా వైతాళికావిత ఏవాభివర్తతే?.

‡ ఆరోఽనంతరకరణీయం నిరూపయతు.

హృదయాశవస్సహృదయా భవంతి. 'హృదయాదాశుజన్యతరస్యా' మిత్యాశుచప్ర
త్యయః. 'యేషాం కావ్యానుశీలనాభ్యాసవశాద్విశదీభూతే మనోముకురే వర్ణనీయతన్త
యాభవనయోగ్యతా. అత ఏవ హృదయసంవాదభాజస్సహృదయాః ఇత్యభినవగుప్తా
చార్యాః. ౧౯

సూత్రధారో ఽనంతరకర్తవ్యం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకమాచరతి—నన్విత్యాదినా.
సర్వాంగే విలసంత్యా సర్వమంగళయా పార్వత్యా అలంకృతాకృతేర్థాంగజానే
రిత్యర్థః. ౨౦

అత్ర సర్వాంగవ్యాపిసమస్తమంగళాలంకృతత్వలక్షణస్య వీరరుద్రవిషయా
ర్థాంతరస్యానుగుణం సూత్రధారవాక్యమవబంబ్య వచనముపక్షిప్యతే—నేపథ్యిఇతి.

ఉక్తమర్థముద్ఘాటయతి—కథమితి. కుశీలవా నటవిశేషాః. 'భూమికాభిరనే
కాభిః కర్తవ్యాంగంచేష్టితైః, యథాప్రకృతినంధానకుశలాస్తే కుశీలవాః, ఇతిలక్షణాత్.

అతఏ వాయం కథోద్ఘాతభేద ఇత్యాహ—అయ మితి.

ఏతచ్ఛబ్దోపక్షేపేణ ప్రయోగాతిశయముదాహరతి—కథమేతావతి. వైతా

*[ఏహంఽయ మిత్యపక్షేపాత్ప్రయోగాతిశయః ప్రస్తావనాంగమ్.
తదేహి ఆవామప్యనంతరకరణీయాయ సజ్జీభవావః]

(ఇతి నిష్కాంతా)

*[ఇతి సమగ్రంగా ప్రస్తావనా].

విష్కంభః.

(తతః ప్రవిశతః కాంపిల్యకలూతకౌ వైతాళికౌ.)

ప్రథమః—సహర్షమ్

యోఽయం జాతస్త్రిలోకీప్రథిత సుచరితే కాకతీయాన్వవాయే
యస్తైశ్రేయాంస్యజప్రంవితరతిభగవాన్దేవదేవస్వయంభూః,
యస్యాజ్ఞా సర్వపృథ్వీపతిముకుటమణిశ్రేణికేళీవయస్యా
సోఽయంభూపాలమాళిర్జయతిగుణమహాన్రుద్రదేవో నరేంద్రః.

*[స్వయంభూదేవశ్రేయోవితరణయాపబీజన్యాసాదుపక్షేపాఽంగమ్.]

శిలక్షణం తు భావప్రకాశే— 'తత్తత్ప్రహరకయోగైర్గ్రాగైస్తత్కలవాచిభి
స్సోక్తైః, సరభసమేవ వితాళం గాయ ద్వైతాళికో భవ' తీతి. ఇతి ప్రస్తావనా.

కథాదా విష్కంభం కుర్యాదితి మతమవలంబ్య ప్రస్తావనా పృత్యస్య వర్తివ్య
మాణస్య చ వీరయద్ర చరితస్య నిదర్శకం మధ్యపాత్రద్వయప్రయోజితం శుద్ధవిష్కంభ
ముదాహరతి—తతః ప్రవిశత ఇత్యాదితా.

ఇతః పరం స్వప్నాపక్షేపవర్జంతో పృత్యకథాభాగః. తత్ప్రవక్షేపముదాహ
రతి—యోఽయమితి. మణిముకుటశ్రేణాః కేళీవయస్యా క్రీడాసఖి, సర్వై రపి భూ
పాలైరస్యాజ్ఞా శిరసా ధార్యత ఇతి భావః. యోఽయమిత్యశ్రేదంశజ్ఞఃప్రసిద్ధిమాత్రపరో
న తు యచ్ఛబ్దాపేక్షితాన్ధబోధకః. అన్యథోక్తరవాక్యే తచ్ఛబ్దప్రయోగానుపపత్తే.
యతోఽనువాదవాక్యగతయచ్ఛబ్దసన్నిహితానాం తదేతదిదమదసాం ప్రసిద్ధిపరత్వం,
ఏవం విధేయవాక్యగతతచ్ఛబ్దసన్నిహితానామేతదిదమదసానుపి. తథైవ లోకవేదయోః
ప్రయోగదర్శనాదిత్యాది బహుధా ప్రపంచితమస్తహోపాధ్యాయమప్నినాథసూరిజై
కావళీతరణే. ఆతస్సోఽయ మిత్యత్రాప్యేవ మేవ ద్రష్టవ్యమ్.

ద్వితీయః—సఖే! కిముచ్యతే?

యో రుద్రో రజతాచలే స్థితిమగాదర్థాంగనారిః పురా
సోఽయం సంప్రతి కాకతీశ్వరకులే సర్వాంగనారి స్థితః,
స్థానే యద్విషమావలోకనకళామాత్రేణ భస్మీకృతా-
న్యాసః వైరిపురాణి చిత్రమధునా ఖడ్గే విషం ధార్యతే. ౨౨

ప్రథమః—సఖే! సాధు సమర్థితమ్!, అన్యథా కథమస్మై మహారా
జాయ స్వప్నే కులగురుసదృశస్వయంభూదేవ స్తాదృశీం
శ్రేయస్సంగ్రహకారికాముపదిష్టవాః?

*[స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య బీజస్య బహుకరణాత్పరికరః]
ద్వితీయః—(సవిమర్శాశ్చర్యమ్) కథమవగతం రాజరహస్యం వయస్యేన?
ప్రథమః—సఖే కస్య వా న విదితమిదం? యత్సర్వస్మిన్నపి నిజనగరే

పురా కిల కాకతికులసంభూతే గణపతినామ్ని మహారాజే దుహితృమాత్రసం
తానే కదాచి దైవయోగేన కాలపరిపాకముపేయషి తన్మహిషీ రుద్రదేవీ నామ
రాజ్ఞీ బహుని వర్షాణి తద్రాజ్యమకంటకం పరిపాల్య పరిణతా సతీ దౌహిత్రే ప్రతాప
రుద్రే రాజ్యధురాం నిదధే తామిమాం కథాం మనసి నిధాయాహ—యో రుద్ర
ఇతి. అర్థాంగం నారీ యస్యాసావర్థాంగనారిః, సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వజ్ఞాపనా 'న్న
ద్యృత'శ్చేతి కబభావపక్షే 'గోస్త్రియో రుపసర్జన' స్యేతి హస్యః. సర్వాంగేణ నారీ
సర్వాంగనారీ, రుద్రదేవీరూపేణ స్థిత ఇత్యర్థః. తత్పురుషత్వాత్పరవల్లింగతా.
అథవా అత్రాపి బహుప్రీహిః. ప్రక్రియాఽపి పూర్వపదేవ అవతారభేదాదాకార
భేదేఽపి తస్మిన్రుద్రే పురుషభేదాభావో నాశ్చర్యావహ ఇత్యాహ—స్థాన ఇతి
యద్యతః విషమావలోకనం తృతీయదృష్టిః, అన్యత్ర శ్రోధదృష్టిః, తస్య కళామాత్రే
ణాంశమాత్రేణ, వైరిపురాణిసురనగరాణి స తిస్రః పురో భిత్తైభ్యో లోకేభ్యోఽను
రాన్వాఽణుద'తేతి శ్రుతేరితి భావః. అన్యత్ర శత్రునగరాణి, స్థానే యుక్తమిత్యర్థేఽవ్య
యం. కైలాసవాసికో రుద్రస్య కంటే విషం కాకతికులవాసివస్తు స్త్రీరూపస్య విషమితి
మహదేతదద్భుతమిత్యాహ—చిత్రమితి. 'గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లింగం
న చ వయః' ఇతి భావః.

౨౩

అథ వర్తిష్యమాణకథాభాగే పరికరముదాహరతి—సఖ ఇత్యాదినా. సంగ్ర
హకారికాం సంగ్రహశ్లోకమ్. రుద్రేశ్వరేణ రుద్రదేవ్యా, స్త్రీవ్యక్తావపి పుంస్తేవ
నిర్దేశే స్వయమేవోపపత్తిం వక్ష్యతి.

మహోత్సవమాదిశతా రుద్రనరేశ్వరేణ కులదేవతాయాస్వ
 ప్నోపదిష్టాః ప్రసాదవిశేషాః ప్రఖ్యాప్యంతవీవ కులదేవతాప్రసాద
 రూపస్య బీజస్య ప్రఖ్యాపనేన పరినిష్పత్తేః పరిన్యాసః]

ద్వితీయః—అహో నిరంతరప్రసాదోస్తుఖతా దేవస్య! యథా
 కాకతీయప్రసవేషు శ్రేయాంస్యత్తరో త్తరమనుబధ్యంతే.

* [వీతద్బీజస్య శ్రేయోఽనుబంధరూపగుణఖ్యాపనాద్విలో
 భనమ్]

తదస్మిన్నేవ మహీయసి మహే మహీమండలాఖండలం చల
 మర్తిగండముపశ్లోకయితుమావయోరయమేవావసరః తదేహిరాజవలం
 ప్రవిశావః.

ప్రథమః—వయస్య సాంప్రతం పురోధగప్రముఖానమాత్య
 వృద్ధానపి పురస్కృత్య కల్యాణస్వప్నక్రమం మీమాంసమానో నృపతి
 రభ్యంతరాస్థానీ మధితిష్ఠతి. తదావా మపి తావదితో గత్వా యథా
 వసరం ప్రతీక్షావహే.

(ఇతి పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతౌ).

అయం శుద్ధవిష్కంభః.

ప్రథమో ౭ జ్కః.

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టవేషో రాజా చామరగ్రాహిణీ చ).

రాజాః—(సహర్షాతిశయమ్) అహో ప్రసాదాతిశయః పరమేశ్వరస్య

కాకతీయప్రసవేషు కాకతీయసంతానేషు. అనుబధ్యంతే అవిచ్ఛేదేననుబధ్యంతే.
 మహీయసి మహే మహోత్సవే, ఉద్గండపురుషఖండకో వీరప్రకాండక శ్చలమర్తిగండ
 ఇతి బిరుదశబ్దేనోచ్యతే.

వయస్యేతి. మీమాంసమానో విచారయత్, ఇతి శుద్ధవిష్కంభః.

అంకమారభతే.—తత ఇతి.

సోమార్కాభిజనం తమద్య జయతి శ్రీ కాకతీయాన్వయః
పాతివ్రత్యముపైతి సాంప్రత మమిష్యస్తాసు విశ్వంభరా,
అస్తాభి ర్నిజదోఃప్రసూతి మధునా ధన్యా మజో మన్యతే
యత్కర్తవ్య ముపాదిశ త్తులపతి ద్వేషస్వయంభూస్వయమ్.

పురోధసః—మహారాజ భవాదృశా ఏవ పర మర్హన్తి తాదృశ
మహిమ్నా దేవస్య హితోపదేశాన్. అథవా కిమత్రాభినవం? పుత్రా
ణాం హితోపదేశాధికారః పితౄ రేవ. యదిత్థం కథయంతి తద్విదః—
నైవోమా చేతి నిర్దిష్టా సోమా చేతి ప్రథామగాత్,
తవ మాతా శివా సాక్షాద్దేవో గణపతిః పితా. ౨౪

మంత్రిణః—ఏవమేవైతత్. అన్యథా కథమిశ్వరప్రసాదా
దృతే నిరంకుశం స్త్రీవ్యక్తివిశేషస్య లోకాధిపత్యం? ఏవం మానుష
శంభునా గణపతిమహారాజే నాభ్యంతరస్యానుభవమహిమ్నః సదృశ

హర్షానుభావం ప్రియభాషణమాహ—సోమేతి. ఆభిజనో వంశః, తం ప్ర
సిద్ధం, అమిష్యేవమనుగ్రహపాత్రేష్వితి భావః. అజో బ్రహ్మ, నిజదోఃప్రసూతిం
క్షత్రజాతిం 'రాజన్యో మనుష్యాణా' మితి తస్యా బాహుజత్వ శ్రవణాత్. కుత ఇత్యత
ఆహ-యదితి. ౨౩

దుద్రాంబాయాః పితరౌ సోమాంగబాణపతిదేవా. తయోరుమామహేశ్వరా
త్వకత్వం లోకవిదితం. తతః స్వయంభూమహారాజయోః పితాపుత్రభావోఽస్తి అతో
హితోపదేశో యుజ్యత ఏవేత్యాహ—అథవేత్యాదినా.

నైవేతి. నైవ తవ మాతా ఉమాచేతి నిర్దిష్టా సతీ, లోకైరితి శేషః. సోమా చేతి
ప్రథాం ప్రసిద్ధిమగాత్. వరస్సరసముచ్చయార్థో చకారౌ. పితా గణపతిస్తు, సాక్షా
త్ప్రమథాధిపః శివోదేవ ఇతి తత్పిత్రో శ్చివయో శ్చ తాదాత్మ్యమితి భావః. ౨౪

ఆథాముష్యా భవిష్యతి నిరంకుశః ప్రభావ ఇతి విభాష్య మహారాజో దుహి
తరం పుత్ర ఇతి వ్యవహృతవానిత్యాహ—ఏవమితి. అభ్యంతరస్యానుభవమహిమ్నః,
దుహితృభావిమాహాత్మ్యగోచరాయా అంతఃకరణవృత్తేరిత్యర్థః. అత ఏవాహ తత్ర
భవాత్ కవికులశిరోమణిః కాళిదాసః—'సతాం హి సందేహపదేషు వస్తుషు ప్రమాణ
మంతఃకరణప్రవృత్తయః' ఇతి. అత్ర దుహితరి, తదనుగుణా వ్యవహారానుగుణా, రుద్ర
ఇతి పుంక్షేప సమాఖ్యేత్యర్థః. ప్రాచామియం కైలీ యదయం లింగవ్యత్యాసేన ని

మత్ర పుత్ర ఇతి వ్యవహారః కృతః. తదనుగుణా చ దుద్ర ఇత్యాఖ్యా.

పురో—(సకాతుకమ్) కీదృశీ దేవస్య స్వప్నోపదేశపరిపాటి?

రాజా—(సాదరమ్) ఇదానీం నివేద్యతే.

కదాచి త్కల్యాణే రజనిసమయే స్థేరపదనం

పురః ప్రాదుర్భూతం స యువతివపు స్సాక్షనిటలం,

స్రవంతీ చంద్రాభ్యాం మహితమకుటం ప్రేక్ష్యకిమపి

స్వయంభూదేవోఽసావయమితి హతోత్థాన మభజమ్. ౨౫

దేశ ఇతి. యథా స్త్రీవృత్తా శిఖండితి పుంస్తేన వ్యవహారః, యథా చంద్రం పుమాంస మపి శ్రుతిరేవ సుబ్రహ్మణ్యేతి స్త్రీస్తేన నిర్దిశతి. తథా చ పద్మినిశబ్దప్రసంగమ్— 'సుబ్రహ్మణ్యం సుబ్రహ్మణ్యం సుబ్రహ్మణ్య మితి స్త్రీయ మివ త్రిరా' హేతి. ఏవ మత్తరత్రాపి ద్రప్తవ్యమ్.

స్వప్నోపదేశక్రమ మాదరవకా త్ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం నివేదయతి—రాజేతి.

కదాచిదితి. కల్యాణే శుభగ్రహయోగాదినా మంగళేరజనిసమయే స్థేరపద నం ప్రసాదోన్ముఖత్వాత్. సయువతివపు రద్ధాంగజాని రిత్యర్థః. సాక్షనిటలం, ఫాలలో చనసహితమిత్యర్థః. ఉభయత్ర బహువ్రీహిగర్భోబహువ్రీహిః. 'బహువ్రీహకా సక్త ని ఙ్క్షి' రితి షజంత స్సాక్షతబ్ధిః. స్రవంతీ మందాకినీ. కిమపి వస్తుమశక్యం వస్తుప్రేక్ష్య. హతశబ్దేన చిరంతనతటాకోదకాచ్ఛాదితహరితద్రవ్య ముచ్యతే. ఉదుత్సర్గయాణ మపి స్వచ్ఛందతో ముహురుదకమాచ్ఛాదయతీతి స్వచ్ఛందవ్యవహారో లక్ష్మిత ఇత్యుక్త మాచార్యై రుద్భిదధికరణే. ఏవ మత్రసంభ్రమేణా ప్యాచ్ఛాదనసంభ్రమో లక్ష్మిత ఇతి వదామః. తేన హతోత్థానం సంభ్రమోత్థాన మితి వేదితవ్యం. స్వప్నే దేవతాదిదర్శనే ఫలం వైవజ్ఞవల్లభే—'సుగంధపుష్పాక్షతపూర్ణకుంభశక్రధ్వజచ్ఛత్రమహివతీనాం, ఉ ద్యద్దినేశేందుసుహృత్పురాణాంసితద్విజాదర్శనువాసినీనాం, సువర్ణధాన్యాబ్జఫలేగ్రహీణాం భక్ష్యాన్నరత్నాంబరవాహనానాం, సందర్శనం శ్రేష్ఠముశంతి సంత స్వప్నే మృతా నాం చ సుచేష్టితానామ్.' ఇతి. అభజమిత్యనద్యతనే లజ్. తేన చతుర్థయామా దర్శాచీన స్వప్న ఇతి సూచ్యతే. తత్ఫలస్య రాజ్యలక్ష్మీప్రాప్తిరూపస్య, విజయయా త్రయా ద్విత్రమాసవిలంబనంభవాత్. తదుక్తం బృహస్పతిమతే స్వప్నాధ్యాయే— 'స్వప్నస్తు ప్రథమే యామే వత్సరేణ వివచ్యతే, ద్వితీయే చాప్తభి ర్నానై స్త్రీభి ర్నానై స్త్రుతీయకే. ఆరుణోదయవేళాయాం దశాహేన ఫలం భవేత్, గోవిందనవేళాయాం సద్య స్వప్నఫలం భవే' దితి.

అనంతరం స్వప్న ఏవ.—

వపుషా తం నమస్కృత్య స్తువన్ సూనృతయా గిరా,

స్వామినే కాకతీయానాం రత్నాసన ముపాహరమ్. ౨౬

చామరగ్రాహిణీ—†అహో దేవస్య ఆణుసంధాన జం సివిణే వికుళ
సామిణో సమారాహణం.

పురోధసః—ఃముచ్యతే? ఆవిష్టభక్తయః ఖలు స్వయంభూదేవే కాక
తీయనరదేవాః తతః.

రాజా.—

శయ్యాశిరస్థానకృతస్య పూర్ణ కుంభస్య తోయైః పరికల్ప్యపాద్యమ్,
అతీందుసారై ర్మణిభిః కిలాహ మపూజయం దైవత మస్తదీయమ్.

† అహో దేవస్యానుసంధానం యత్స్వప్నేఽపి కులస్వామినః సమారాధనమ్.

వపుషా నమస్కృత్య సాష్టాంగం ప్రణమ్యేత్సర్థః. 'సత్యం ప్రియం చ వచనం
యత్తత్సానృత ముచ్యతే.' నృతే ద్దూలవిఘ్నాదిత్వా తక్రప్రత్యయః 'అన్యేషా మపి'
ఇతి సోర్ధీర్ఘః. ౨౭

ఆవిష్టం భక్తిర్యేమమితి లింగసామాన్యే నపుంసకపూర్వపదోబహువ్రీహిః.
స్త్రీపూర్వపదత్వే భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిపాతాత్ 'అప్రియాదిషు' ఇతి నిషేధేన 'స్త్రీ
యాఃపుం' దిత్వాదినా పుంవద్భావప్రతిషేధప్రసంగాత్. అతవివాహ వృత్తికారః—
'దృఢభక్తిరిత్యేవమాదిషు స్త్రీపూర్వపదత్వస్యావివక్షితత్వాత్సమాధేయ'మితి. భోజ
రాజస్తు—'కర్తృసాధననైర్వివ భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిపాతో న భావసాధనస్య. దృఢ
భక్తి రిత్యాదౌ తు భావసాధనత్వా న్న కల్పిద్విరోధ ఇత్యాహ. ప్రపంచితం చైతత్తాత
పాదైస్సంజీవిన్యాదౌ తత్ర తత్రేత్యస్తాభి రుపరమ్యతే. తస్మా దత్రాపి స్త్రీపూర్వపదో
వా బహువ్రీహి రనుసంధేయః.

శయ్యాశిరస్థానే పూర్ణకుంభస్థాపనం మంగళార్థం. తదుక్తం స్మృతిరత్నా
వళ్యాం—'మాంగళ్యం పూర్ణకుంభం తు శిరస్థానే విధాయ చ ,వైదికై ర్గౌరుడైర్నృంత్రై
రక్షం కృత్వా స్వపే న్నిశి' ఇతి. అతీందుసారై రత్యుజ్జ్వలైః; స్వప్నే దేవతార్చనే
'సుర పూజోత్సవసేవా నైవేద్యం నృతగీతవాద్యం, చేత్వాదినా దైవజ్ఞవల్లభోక్తం
మహాఫలం ద్రష్టవ్యం. మణిపూజాఫలం చ పుష్పసారసుధానిధా—'సువర్ణకుసుమై
ర్నివై ర్మణివిద్రుమవిస్తృతైః, రాజతైరత్నసంఘాతైరథవా చిత్రవస్త్రకైః. యేఽర్చ
యంతి హరం భక్త్యా సరాస్తే స్మృర్మహేశ్వరా' ఇతి. ౨౮

అథ చ.—

విభుస్స్వయంభూరవదచ్ఛుచిస్థితాం
గిరం స్వవామార్థవధూపలాలితాం,
స్పృశన్మరేణాభయదానశాలినా
కృతాంజలిం మాం వినయానతాననమ్.

౨౮

యత్కిల.—

ఉన్నస్తతైర్మధ్యమలోకభాగైః-
స్తపోవిశేషైః రనమైః పృథివ్యాః,
సమ్యక్ఫలైస్సచ్చరితైః ప్రజానాం
ప్రతాపరుద్రోఽయమిహావతీర్ణః.

౨౯

వత్స! కాకతీయకులప్రదీప !

స్వీకృతే పుత్రభావేన దాహితే ప్రాజ్ఞమాజ్ఞయా,
అస్తిన్ని ధేహి ధారేయే గుర్విముర్విధురామితి

30

పురోధసః— (సప్రమోదం) మహారాజ ! కాకతీయకులయోగక్షేమ
విధానదక్షిణేన దాతౌయణీపతినా సాతౌదేవమాదిష్టం. తవా
వ్యయమేవ మనోరథః ప్రియంకరశ్చాయం మహోత్సవః ప్రజా
నాం. తదారోహతు ప్రాగతిసృష్టయావరాజ్యస్య ప్రతాపరుద్రస్య
భుజశిఖరం సాగరమేఖలా తతస్తతః.

పూజానంతరవృత్త మాహ.—విభురితి. స్వవామార్థవధూపలాలితాం పార్వ
త్యాఽనుమోదితాం, అభయదానశాలినా, ప్రసాదసూచకేనేత్యర్థః.

౩౦

ఉన్నస్తతై రుల్లంఘితశిరస్సై రతిప్రభూతై రిత్యర్థః. మధ్యమలోకస్య భాగైః
రదృప్తపరిపాతైః స్తపోవిశేషైః కృచ్ఛాచాంద్రాయణాదిభిః, సచ్చరితైః స్వస్వవర్ణాశ్చ
మోదితవ్యాపారైః, అత్ర భాగ్యాదినిమిత్తభేదాద్విచ్ఛిత్తివిశేషం వత్సం మధ్యలోకవివ
సమప్తిస్యప్తిభ్యామశ్రితః. ప్రజాపృథివీవ్యతిరిక్తమధ్యమలోకాసంభవాదితి ద్రష్టవ్యం
ఏవం చాస్మిన్ రాజ్యం కాసతి సస్యాకరాదినంపత్తిః ప్రజాసమృద్ధిశ్చ ప్రభవతీతి
ఫలితమ్.

౩౧

వల్సేతి. దుద్రాంబాయాః పుంస్తేన్వన సంబోధనం. ప్రాక్షన్నకాలే. ధురం వహతీతి
ధారేయో ధురంధరః, 'ధురో యడ్ధకా' వితి ధక్. 'ఋక్సౌరిత్యాదినా సమాసాంతో
౭ప్రత్యయః తతష్టావ్.

30

*[ఇయం ప్రయోజననిర్ధారణరూపా యుక్తిః.]

రాజా.—తద్వచనమాకర్ణయంతీ నిర్భరహర్షవికస్వరలోచనా మేది
న్యసి దేవస్య పార్శ్వే దృష్టా.

చామర.—† మహారాజస్య హి అతి అణువట్టమాణావ వసుంధరావ
ఉద్ధదో ఖు హరిసావిభావో.

* [ఏషా స్వయంభూదేవస్య వచనాకర్ణనేన మేదిన్యా సుఖాగ
మేన ప్రాప్తిః.]

రాజా.—కాకతీయకులశ్రేయసాం దేవవచ ప్రమాణమితి తస్యాఽఽజ్ఞా
మయా శిరసి ధృతా. దేవోఽపిసప్రసాదాతిశయ మవలోక్యాంత
ర్హితోఽభూత్.

* [ఇదం మేదినీప్రాప్తిహేతో ర్భీజస్య స్వయంభూదేవస్యోపదే
శాంగీకరణాత్పమాధానం.]

మంత్రిణః.—విశ్వప్రియంకరః స్వప్న ప్రత్యయః, కింతు కాకతీయనరేంద్ర
వృద్ధోచితమాచారమనువర్తమానస్య దేవస్య నగరనివాస
వైముఖ్యం తథా కులధురంధరస్య వీరరుద్రస్య విశ్వరూపమే బా
హుపరిఘే రాజ్యధురా విశ్రాంతిరి చ విషాదహర్షయోస్సీమానం
స్పృశత్యస్తాకం మనః.

* [ఏతత్సుఖదుఃఖహేతుభూతం విధానమ్.]

† మహారాజస్య హృదయ మనువర్తమానాయా వసుంధరాయా ఉచితః ఖలు
హర్షావిర్భావః.

సప్రమోదమితి—ఆస్తిన్నర్థే విప్రతిపత్తే రభావాదితి భావః. తదుక్తం బృహ
స్పతిమతే.—‘దేవతాశ్చ ద్విజా గావః పితరో లింగినస్తథా, యద్వదంతి నరంస్వప్నే
తత్తదైవ వినిర్దిశేదతి. ప్రియం కరోతీతి ప్రియంకరః. ‘క్షేమప్రియమద్రేఽణ్యేతి
భిన్నత్యయః. అతిస్పృహంత దత్తం.

స్వప్న శేష మాహ—తద్వచనమితి.

స్వప్న నివేదనం నిగమయతి—కాకతీయేతి.

విశ్వేతి—ప్రియంకరాదిశబ్దా అనుపదమేవోక్తాః. ధురంధరశబ్దస్తు నాయక

చామర—†అచ్చరిఅం అచ్చరిఅం. కుళామచ్చము హేణేవ్వ పవ్వ ఈవళ్ల
హేణ ఏవ్వం ఉవదిట్టం.

*[ఇయం బీజవిషయాశ్చర్యరూపా పరిభావనా]

రాజా.—(సహర్షాతిశయం) (అమాత్యాః ప్రతి)అయం కాకతీయకుల
శ్రేయఃకల్పలతాప్రరోహః స్వయంభూదేవానుగ్రహః సర్వేషా
మపి శ్రవణమహోత్సవః క్రియతామ్.

* [ఏష బీజప్రకాశనా దుద్భేదః.]

మంత్రిణః—యదాజ్ఞాపయతి కాకతీయపరమేశ్వరః.

రాజా.—కిమిదానీం కర్తవ్యమ్?

పురో.—మహారాజ కిమన్యత్? సజ్జీక్రియతాం ప్రతాపరుద్రదేవస్య
రాజ్యాభిషేకసంభారః.

* [ఏష బీజానుగుణప్రోత్సాహనరూపా భేదః.]

మంత్రిణః.—దిగ్విజయయాత్రావశీకృతానాం సర్వపార్థివానాం వర్గే
ణానీతైః సకలతీర్థసలిలైః ప్రకాశితం స్వయంభూదేవప్రసాదంమహా
భిషేక మనుభవతు రాజపుత్రః.

పురో.—ఉచిత మనుమంత్రితం మంత్రిభిః.

రాజా.—తర్హి జైత్రయాత్రాసాధనాని సజ్జీక్రియంతాం షడ్విధాని
బలాని. అహమపి సజ్జో భవामి.

* [ఏష ఆరంభః. ఇదం బీజానుగుణారంభరూపం కరణం. ఏవ
మారంభబీజసంబంధరూపః సాంగో ముఖసంధిః.]

† ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం !! కులామాత్యముఖేనైవ పార్వతీవల్లభేన ఏవముపదిష్టం,

అయం కాకతీయత్యాది. స్పష్టం.

షడ్విధాని, మాలాదిరూపాణి, బలాని. 'మాలం భృతం సుహృచ్చేణి' ద్విష
దాటవీకం బల' మిత్యమరణోకాభిధానాత్.

అత్ర విష్కంభాదౌ నైతాళికవాక్యోపక్తిప్త స్యాంగవశాదనువర్తమానస్య బీజస్య
నాయకవ్యాపారస్య స్వరూపా ల్కించిదుచ్చసత్వలక్షణారంభసంబంధాన్ముఖసంధి
రిత్యాహ. ఏవ మితి.

(నేపథ్య) వైతాళికా.—సుఖాయ మాధ్యందినీ సంధ్యా భవతు దేవ
స్య. యదిదానీమ్.

లోకాలోకగిరింద్రకందరతమస్సందోహదర్పాపహం
త్వత్తేజః పటలం కియంతి భువనాన్యాత్రమ్య సంక్రీడతే,
ఇత్యాలోకనకాతుకీవ శిథిలస్వీయాధికారశ్రమో
భాస్వానేష సమగ్రదీప్తి రధునా వ్యోమగ్ర మారోహతి.

అపిచ.—

ఉద్ధాయంతి శరన్ని శాకరకరస్తోమత్విష స్తద్విధుణాన్
క్రీడంత్యో మలయాద్రి చందనలతాకుంజే భుజంగాంగనాః,
పీత్వా తత్తదుదీర్ణవర్ణగళితాం ప్రత్యగ్రధారాం సుధాం
వాతాహారతయా ప్రభూతమయశః ప్రతూషయంత్యో నిజమ్.

ఇదానీం ఖలు—

ఆఘ్రాయ కిరణాన్భానో ర్యజురామోదమేదురాన్,

మధ్యాహ్నవర్ణన మారభతే—సుఖాయేతి.

లోకే యత్కించన విప్రకృష్టం వస్తు దిబ్యక్షవో వృక్షాగ్రమద్రిశృంగం వారో
హంతి. తత్సమాధి మావర్తనవికర్తనస్యాహ—లోకాలోకేతి. సంక్రీడతే, 'క్రీడోను
సంపరిభ్యశ్య' ఇత్యాత్మనేపదం. స్వీయాధికారస్తమోఽపహత్వలక్షణస్తన్నిమిత్తశ్రమ
శిథిలో యస్య స తథోక్తిః. ఏతచ్చ రాజలేజన ఏవ తద్భారోద్వహనాదితి వేదితవ్యం.
అతఏవాలోకనకాతుకీ వేర్వ్యుత్పేక్ష్యతే. తత్ర నిమిత్తముపాదతే. అధునేతి. 30

ఉద్ధాయంతీతి—మలయాద్రిచందనలతాకుంజే, దివావిహారదేశ ఇత్యర్థః తదు
క్తం భావప్రకాశే—సరితః పులినం వేలా కాంతారారామ భూధరాః, లతాగృహణి
చిత్రాణి శయ్యా కిసలయాంచితా, దివావిహారదేశాస్సృగ్రిరితి. క్రీడంత్యః, నిజరమణై
రితి శేషః. తత్తదితి పీప్సాయాం ద్విర్భావః. ఉదీర్ణవర్ణాదుచ్చరితాక్షరాద్గళితాం,
గళంతే త్యర్థః 'మతిబుద్ధిభూతార్థేభ్య' శ్చేత్యత్ర చ శబ్దస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాత్.
అతఏవాహ వృత్తికారః—'సుక్షయితేత్యేవమాదయో వర్తమానే ద్రష్టవ్యాః' ఇతి.
ఇదమేవ కవే ర్వివక్షితం. యదన్యత్ర ప్రత్యక్షరగళత్పుధామిత్యవోచత్. అత ఏవ
ప్రత్యగ్రధారా మతిరసా మిత్యర్థః. 31

ఆఘ్రాయేతి—యజురేవామోదః పరిమళవిశేషః తేన మేదురాన్, తన్నయా
నిత్యర్థః. 'యజుర్వేదే తిష్ఠతి మధ్యేఅహ్నః' ఇతిశ్రుతే. 'భంజనభాసమిదోఘురచ్'

యతంతే కృతినస్సర్వే కర్తుం మాధ్యాహ్నికీం క్రియామ్. 33
 రాజా.—(ఆకర్ణ్య సర్వాక్ ప్రతి) సాధయత యూయమభిమతాచర
 తాయ. అహమపి తావదభ్యంతరం ప్రవిశామి.
 (ఇతి యథోచిత ముక్తాయ పరిక్రమ్య నిష్క్రింతా స్సర్వే.)
 * ఇతి నాటక ప్రకరణే కల్యాణస్వప్నానామ ప్రథమోఽఙ్కః.

ద్వితీయోఽఙ్కః.

నేపథ్యే—† ఇదో ఇదో అజ్ఞో.

(తతః ప్రవిశతి వృద్ధకంచుకీ)

కంచుకీ—(సహర్షం) చిరాయ యావనమతిశయానయా చరితార్థయా
 జరయాఽనయా సంచరే. యయా దీర్ఘాయుషా ప్రతాపరుద్ర
 మహాభిషేకమహాత్మవమనుభవితాస్తి.

* [ఏష మధ్యాహ్నావర్జనయా విచ్ఛిన్నస్య ప్రకృతార్థస్య పున
 రవమర్శా ఛిందః.]
 అపిచ.—

పదే పదే స్థలంతం మాం వాచా గత్యాఽథ చేష్టయా,

† ఇత ఇత ఆర్యః.

ఏతేన భానుకిరణానాం పుష్పసమాధిస్థితేః జ్ఞాత్యేత్యస్మిన్నర్థే ఆప్రయేతి పదం బోధవ్యం
 మధ్యాహ్నా కర్తవ్యా మాధ్యాహ్నికీ. 'కాలాటగి'తి వైషిక్య రక్ ప్రత్యయః. 33
 ఇతి నాటక ప్రకరణే ప్రథమోఽఙ్కః.

చూళికా ముదాహరతి—నేపథ్య ఇత్యాదినా.

తతః ప్రవిశతీతి. నేపథ్యమేవ న రంగం; అన్యథా చూళికాలక్షణభంగప్రసర
 గాల్. యావన మతిశయానయేతి. అత్రైవ పురుషార్థలాభాదితి భావః. జరయా సంచం
 ఇతి, 'సమస్తృతీయా యుక్తా' దిత్వాత్ నేపదం. పురుషార్థమాహ—యయేతి. అను
 భవితాస్తి. అనద్యతనే లుట్.

బిందుం యోజయతి—ఏష ఇతి.

ఇతోఽపి జరాయాః జ్ఞాన్యత్వమేవేత్యాహ—పదే పద ఇతి.

అవలోక్య హసన్నాస్తే స్వామీ రుద్రనరేశ్వరః. ౧
సవిమర్శశ్చర్యమ్.)

కాకతీయనరేంద్రస్య రాజ్యశ్రీ ర్మూలవేశ్మనః,
యువరాజగృహం నద్య గవాక్షై స్సైస్విర మీక్షతే. ౨

* [ఏష రాజ్యలక్ష్మ్యః ప్రతాపరుద్రగతాభిలాషా ద్వీలాసః.]

(పురోఽవలోక్య) కథమయం రాజపుత్రపరిచారణో దారక
స్సంభ్రమం మామభివర్తతే?.

ప్రవిశ్య)దారకః—† అయ్య! పణమామి.

ంచుకీ:—భద్ర? కల్యాణాస్పదం భూయా! కిమనుమతం రాజపుత్రస్య
దిగ్విజయప్రస్థానం రుద్రనరేశ్వరేణ?

దారకః—‡ కహం కహం వి అణుమదం.

ంచుకీ:—స్వనామానుగుణమిదం రాజపుత్రస్య యత్సజ్జీకృతసాధనం
మహారాజం సపాదోపగ్రహం నివార్య స్వయమేవ జైత్రయా
త్రాయాము త్తిష్ఠతే

దారకః—• అయ్య! అణుమహాదజ్ఞుపరిస్సమో జావరాట. దుష్కరో
ఖు దిఅంతజట కహం భవిస్సతి?

ంచుకీ:—భద్ర! నిరంకుశా స్వయంభూదేవ ప్రస్ఫుటయః. విష్ణోరవ
తారః ఖల్వయం వీరరుద్రోఽప్యచింత్యమహిమా.

† ఆర్య ప్రణమామి.

‡ కథంకథమప్యనుమతమ్.

• ఆర్య! అననుభూతయథాధిపతిశ్రమో యువరాజః. దుష్కరో ఖలు దిగంత
యః కథం భవిస్యతి?.

సపాదోపగ్రహమితి, సవ్యదక్షిణపాణిభ్యాం, సవ్యదక్షిణపాదోవస్పర్శరూపా
పరుమనుస్కారః పాదోపగ్రహః. తదుక్తం మనునా.—‘వ్యత్యస్తపాణినా కార్య
ఋపసంగ్రహణం గురోః, సవ్యేన సవ్యస్పృష్టవోఽదక్షిణేన తు దక్షిణః’ ఇతి.
• త్తిష్ఠతే. ఉద్యుక్తే ‘ఉదోహార్థకర్తణి’ త్యాత్మనేపదమ్.

భద్రేతి. ఆత్ర పూర్వాంకే స్వప్నదృష్టస్య మథ్యాన్నవర్ణనయా సప్తస్య చ
జస్య స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య ‘భద్ర! నిరంకుశా’ ఇత్యనేనానుసర్పణాత్పరి
ర్ప ఇత్యర్థః.

*[వష దృష్టనష్టబీజానుసరణరూపః పరిసర్పః]

అత్ర స్వప్నవృత్తాంతఖ్యాపనాల్లక్ష్యస్య దిగ్విజయయాత్రో
ద్యమేనాలక్ష్యస్య బీజసౌత్వాదనాదుద్భేద ఇతి ప్రతిముఖసంధిరయం]
దారకః—†ఏవం ఏదం. అమాణుసో ఖుసో పహావో.

కంచుకీ—కుత్రేదానీం రాజపుత్రః?.

దారకః—‡కాలకలకుళదుర్గాదేవీసమారాహణేణ విలలపథాణ
మంగలంకాడేణ తత్తహానుమదలలవేరంత బహిరుజ్జాహే చిహ్నీ
అఖంధావారో అమచ్చ పరివృదోజావరాట చిట్టః. తా అబజాణిహే
మమతత్త వత్తాణం.

కంచుకీ—భద్ర! సాధయ. అహ మపి రాజకులం ప్రవిశామి.

(ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రమ్యతా)

ఇయంచూళికా.

ప్ర వే శ కః.

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టః ప్రతాపరుద్రో మంత్రిణాం పరిజనశ్చ)

ప్రతా.—

కిం రాజ్యేన శమోన్ముఖం రచయతా తాతం కులాలంబనం

† ఏవమేతత్. అమానుషః ఖలు స ప్రభావః.

‡ కాకతీయకులదుర్గాదేవీసమారాధనేన విజయప్రస్థానమంగళం కృత్వా తత్ర
హనుమదచలవర్మంతబహిరుద్భానే నివేశితస్కంధావారో అమాత్యపరివృతో యువరాజ,
స్థితి. తదనుజానీహి మమ తత్ర ప్రస్థానమ్.

అతవీవాయం ప్రతిముఖసంధిత్వాహ—అలేతి. ఉద్భేదః ప్రకాశనం, భద్రే
త్యాదివాక్యేనేతి భావః.

ఏవమేతదిత్యాది. స్పష్టం. ఇయం చూళికా.

కిమితి. తాతం శమోన్ముఖం విరక్తం రచయతా రాజ్యేన, మయ్యర్పితేన సలేతి
శేషః. కిం న మే కించి త్సాధ్య మస్తీతి భావః. న శేవల మస్మిన్రాజ్యే విత్పవిత్రయాగా

కించాన్కి సముదాహరంతి మహతో దోషాన్బహునూనూరయః,
ధర్తాధ్వ చ ఖలీకృతోఽయ మధునా క స్సంచరే దస్థలం-
స్త స్నేప్తం కిల యావరాజ్య మపి మే బాల్యోత్సవేక్రీడతః. 3

తద్వయం మహారాజభుజపరిఘమస్పృశితేషు దిగంతేషు విజయ
యాత్రావినోదేన విహరామహే.

*[ఏతద్రాజ్యేఽనిచ్ఛాభిధానా ద్విధూతం]

మంత్రీణః—రాజపుత్ర! సర్వపథీనయా కాకతీయాస్వయభాగ్య
సంపదా త్వాం ధురంధరం లభ్యావనరేంద్ర శ్చిర మాసక్తం ధురం శిధి
లయితు మధ్యవస్యతి ఆచార శ్చాయం కాకతీశ్వరాణాం యద్ధారేయే
పుత్రే శమోస్తుఖత్వం. కులస్వామినా స్వయంభువాప్యేవమేవాను
శిప్తం అనతిక్రమణీయా రాజపుత్రేణ గుర్వోర్గరియసీ ఖల్వాజ్ఞా. కలి
కాలదోషశిధిలధర్తప్రతిష్ఠాం నిర్వోధుం వోధుం చ మహతీం మహీధుర

దిష్టహాని రనేకమహదోషసంభవా దసర్థప్రాప్తిశ్చేత్యాహ.—కించేతి. అత ఏవోక్తం
మహాభారతే శాంతిపర్వణి భీమం ప్రతి యుధిష్ఠిరేణ—‘అసంతోషోఽప్రమోదశ్చ
మదోరాగోఽప్రశాంతతా. బలమోజోఽభిమాన శ్చ సముద్వేగ శ్చ సర్వతః. ఏభిః
పాపభి రావిప్తం రాజ్యం త్వ మభికాంక్షసీ’తి. నన్వేవం సతి ‘యదహ్నికురుతే కర్త
ప్రజా ధర్మేణ పాలయన్, దశవన్ సహస్రాణి తస్య భుక్తే మహత్ఫల’ మిత్యాది
రాజ్యే మహాఫలప్రతిపాదకమన్యాదివచనవిరోధస్సాన్విదిత్యాశంక్య తస్య యుగాంతర
విషయత్వాన్న విరోధ ఇత్యాశయేనాహ.—

ధర్తాధ్యేతి. ఆయం యజ్ఞదాన తపోజ్ఞానలక్షణః ఖలీకృతః సంప్రతి, పాదమత్రా
వశిష్టత్వాదితి భావః. అతఏవోక్తం సూర్యసిద్ధాంతే. ‘కృతాదీనాం వ్యవస్థేయం ధర్మ
పాదవ్యవస్థయే’తి ఆదిపురాణేఽప్యుక్తం. ‘న విద్వత్తా న శుద్ధోఽర్థో న శుద్ధి ర్మనసః
కతా’ఇతి. ఆధునా కలికాలే, అష్టల స్పృహత్వ తః, కస్సంచరేత్? న కోఽపి సంచ
రితుం శక్నుయాదిత్యర్థః. ‘శకిలి’శ్చేతి లిజ్. తృతీయాభావాన్నాత్మనేపదం. తద్యోవ
రాజ్యమపి, నేప్తం కిల. కిముత దుష్టం రాజ్యమితి భావః. మస్పృశితేషు నిష్కంటకీ
కృతేషు, అతఏవ స్వస్య న ప్రయాస ఇతి వినయోక్తిః.

3

రాజపుత్రేతి. సర్వాన్నభో వ్యాఘ్రవంత్యా సర్వపథీనయా. ‘తత్సర్వాజే’ రితి
ఖజ్రత్యయః. ఆచారశ్చేతి. ‘ధర్మే వర్తన్తి సంస్థాప్యప్రజా వర్తత ధర్మబిత్, పుత్ర
సంక్రామితక్రీశ్చ వనే వన్యేన వర్తయే’ దితి వ్యాసస్మరణాత్. గుర్వోర్గరివ్యమానుష

మవతీర్ణస్య కాకతీయవిష్ణోస్తవ న సాంప్రతం ప్రత్యాఖ్యాతుమ్.

ప్రతాపః—(సానురోధమ్.)

స్వయంభూస్తాత ఇత్యేతావీశ్వరౌ దివ్యమానుషౌ,

తయోరన్యతరో రాజా యువరాజోఽస్మి సర్వథా. ౪

మంత్రిణః—రాజపుత్ర! సాధారణోఽయం వినయః కాకతీశ్వ

రాణాం స్వయంభువి మహారాజే

*[ఏష ప్రకృతవిషయాత్మ్యపశమా చ్ఛమః]

పరిజనః—

† కాకతీయకవశేషవిరో తత్తథవంతో సలంభూదేవో ధురం
ధారేదు. రాజుడైత్రో రజ్జసిరిలం అంకేతరోవేదు.

ప్రతాప—(సమందస్థితం పరిజనమవలోకయతి)

*[ఏత త్పరిహాసవచోదాపం నర్త.]

పరిః—‡ చిరేణ చరిత్రా త్తా మేషణీ సంపుత్రా

గోత్తగిరిసిహరణిట్టరవిలడసిలావసభబబ్బరంగీవ,

ఖోణీవ హోదు వాసో బాహుమ్ని పటపరుద్దస్య. ౫

జహ హరిచందస్య భువ జహ రహుణాహస్సబాహు ఫలఅమ్ని

కాలిల చ్ఛపిపిణో బాహుమ్ని తహ మహీ రమదు. ౬

† కాకతీయకులస్థవీరస్త్రభవాన్ స్వయంభూదేవో ధురం ధారయతు. రాజ
పుత్రః పునా రాజ్యక్రియ మంకే ఆరోపయతు.

‡ చిరేణ చరితార్థా మేషినీ సంపుత్రా.

గోత్రగిరిభిరనిష్ఠురవికటశిలా వసతి బర్హరాంగ్యాః,

క్షోణ్యా భవతు వాసో బాహూ ప్రతాపరుద్రస్య. ౫

యథా హరిశ్చంద్రస్య భుజే యథా రఘునాథస్య బాహుఫలకే,

కాకతిలత్ప్రీపతే ర్బాహూ తథా మహీ రమతామ్. ౬

యోః, గరియసీ గురుతరా, పూజ్యతమేతి యావత్. 'ప్రియశ్చి' రేత్యాదినాగురోర్గ
రాదేశః. కించ ధర్మసంస్థాపనార్థ మేవావతీర్ణస్య విష్ణుమూర్తేస్తవేదం దుష్పరిహర
మిత్యాహ—కలికాలేతి. ప్రత్యాఖ్యాతుం పరిహర్తుం.

తర్హి తావ త్స్వయంభూదేవ ఏవ మహారాజోఽస్తు, పూర్వపదేవాహం యువ
రాజ ఏవేతి వచనభంగా రాజ్య మంగీకరోతి—స్వయంభూరితి. అరత్యుపశమా ద్విష
యద్వేషనివృత్తేః. ఏష శమః.

ప్రతాపః—(సబాహుస్ఫురణమధోముఖ స్తిష్ఠతి)

* [ఏషాపరిజనవచనోత్థా ప్రీతి ర్నర్తద్యుతిః.]

మంత్రిణః—రాజపుత్ర కాకతీయపురుషోత్తమస్య తవ పాణి
గ్రహణాయ స్పృహయంతీ రాజ్యలక్ష్మీ ర్విలంబనం న సహతే.

పరిః—†విజ్ఞాపహళాణం అహి అం దంతూణ పశ్యమ్మి పణలివిస్సంభం,
ఖోణీ లచ్చి అ కహం విలంబిత సహా ఉంపరావ 2

మంత్రిణః—ఇత్థమేవ.

స్వతేజసా పరిష్కృత్య ప్రధానాగారముత్సుకా,

ప్రతిక్షతేద్య రాజ్యశ్రీ ర్యవరాజసమాగమమ్. ౮

* ఏష మంత్రిణాం పరిజనస్య చ వాక్యైర్భిజానురాగప్రకాశ
నా త్ప్రగమః.

పరిః—‡ కహం అందరిట ఖు ఏసోమహాసబ దిసావిజలజత్తావ.

* [ఏతద్దిగంతయాత్రయా ప్రకృతకార్యవిలంబనాన్నిరోధః.]

మంత్రిణః—(సావజ్ఞం) కథం చిరయంత్యంధచమూపతయః?
అథవా కిం తైః? నయ మపి న కేవలం మంత్రశస్త్రైః, కిం తు బహుశః
సమరాపదానారాధితస్వామిన ఏవ.

† దివ్యావధూనామధికం దృష్ట్వా పత్యైప్రణయవిస్రంభం,

ఖోణీ లక్ష్మీశ్చ కథం విలంబితం సహతాం యువరాజే. 2

‡ కథ మంతరితః ఖల్వేష మహోత్సవో దిగ్విజయయాత్రయా.

సబాహుస్ఫురణమితి. పుంసో దక్షిణబాహుస్ఫురణం శుభనిమిత్తమితి వక్ష్యతే.
నర్తవచన మనురాగబీజోద్ఘాటనం.

విజ్ఞేతి. పథూనాం భర్తృవాల్లభ్యమవలోక్య సవత్సృజ్య స్సముత్సుకా భవంతీతి
భావః.

రాజ్యశ్రీయో వాసకసజ్జికాసమాధి మాహ—స్వతేజసేతి. గతార్థమేతత్. ౮

కహ మితి. నిరోధనలక్షణే ఛర్తృనేతృత్వం తత్కారణమాత్రోపలక్షణమితి
ద్రష్టవ్యం.

సావజ్ఞమితి. సమరమేవాపదానమద్భుతకర్తృ తేనారాధితస్వామినః ప్రసాది
తేశ్వరాః.

ఏతన్నిష్ఠురవచనరూపం వజ్రం

(ప్రవిశ్య) దౌవారికః—† జేదుజేదు జులరాట. ఏదే ఖు చ
మూపఞ్జణోఽఘడిహారభూమి భాఅమ్మి సజ్జీంఅచఉరంగబలా వట్టంతి.

మంత్రిణః—అచిరం భోః ప్ర వేశయ.

దౌవాః—తథా. (ఇతి నిష్క్రమ్య సేనాధిపతిభి స్సహ పునః ప్రవిష్టః.)

సేనాః —(యథోచితం ప్రణమ్య)స్వామిక్! కాకతీయకులతలక!
సర్వతోముఖాటోపా వాహిన్యః శౌర్యోదన్వంతం భవంత మనుప్రా
ప్తా ఏవ తదనుగ్రహయాశునా కటాక్షేణ నిరీక్ష్యంతాం.

* [ఏతదనునయవచనరూపం పర్యుపాసనమ్.]

మంత్రిణః—రాజపుత్ర తర్హి సమారుహ్యతాం ప్రతిపక్షని
వారణో వారణః. ఆలోక్యంతాం నిరంతరపరిపన్థిప్రమాధినోఽపరూ
ధిన్యః. ప్రస్తుయతాం సేనాపురస్సరాక్రాంతసకలసామంతనిజస్థానం
ప్రస్థానం.

† జయతు జయతు యవరాజః. ఏతే ఖలు చమూపతయః ప్రతీహారభూమిభాగే
సజ్జీకృతచతురంగబలా వర్తంతే.

వజ్రలక్షణే ప్రత్యక్షగ్రహణం కేవలస్యాప్యవలక్షణమిత్యాశయేనాహ—ఏత
న్నిష్ఠురేతి.

ద్వారే నియుక్తో దౌవారికో వేత్రధరః. 'తత్ర నియుక్త' ఇతితక్. 'ద్వారా
దీనాంచే' త్రైజాగమః.

స్వామిస్మితి. సర్వతోముఖాటోపాసర్వతోదిక్సంభ్రమ వాహిన్య స్సేనాః.
శౌర్యోదన్వంతమితి రూపకబలాదుదకసంభ్రమవతో నద్యశ్చేతి లభ్యతే. అనుగ్రహ
యాశునా అనుగ్రహిత్రా, కటాక్షేణ, అనుగ్రహదృష్టేత్యర్థః. 'గృహూగ్రహణే'
ఇత్యస్తాధాతో రదంతా చ్చురాదిణిచి 'స్పృహిగృహి' త్యాదినా ఆశుచ్యత్యయః.
అతోలావస్య స్థానివత్వా న్న లఘూపధగుణః.

రాజపుత్రేతి. పరిపంథిప్రమాధిన్యశ్చత్ర ఘాతిన్యః. పరూధిన్య స్సేనాః. ప్రస్తు
యతామితి. ప్రస్థానారంభ ఏవ నాసీరైస్సామంతవగరాజ్యాక్రమ్యంత ఇతి సేనా
బాహుశ్చం సూచ్యతే.

ప్రతాప. — యథాభిరుచితమమా త్వేభ్యః.
(ఇతి గంధగజాధిరోహణం నాటయతి.)

మంత్రిణః:—

కరోదగ్రేణ మహాసా విష్వగాక్రమితుం దిశః,
ఆరోహతి గజం వీరరుద్రో భాస్వానివోదయమ్.

F

* ఏతత్ప్రకృతానుగుణ్యేన విశేషసంబంధవచనం పుష్పమ్

(సర్వే యువరాజహస్తి నం పురస్కృత్య సరూపాధం కించిత్పరి
క్రామంతి)

సేనాపః:—(సోత్సాహప్రణామం) స్వామిన్! ఇతో దీయతాం దృష్టిః.

ధావత్పాదాతపాదాహతిదళితమహీరంధ్ర నీరంధ్రనిర్య-
ద్ధూళీజాలాంబుదాంతర్విలసదసిలతావిద్యుదుద్దామదీప్తాః,
ఉద్యన్ని సానిరాణా ప్తనితపటపటద్దిక్తటాః సారభంతే

యథేతి. గంధోపలక్షితో గజో గంధగజః. యద్యపి గజకాస్త్రే త్రైవర్ణికజాతిగ
జేషు గంధ ఉక్తః. తథాప్యచిత్యా దత్ర త్పరియజాతిరుచ్యతే తదుక్తం—‘భద్ర
శ్రీహరితాళనగ్దులుళిలాగంధోఽతిశూరో రణే నానాశస్త్రనిపాతవేగసహనస్తన్మంజేరమః
క్షత్రియః, ఇతి. అత్ర శుభాశుభగంధవిభాగస్తదభివ్యక్తిస్థానం చ తత్త్రైవోక్తం—
‘స్వేదే ద్వాదశమలే శుభాశుభకరం గంధం సుధీర్ఘక్షయత్సేవో భూరుహలాజపాటల
ఘృతప్రఖ్యః ప్రశస్తాహ్వయః, ఏతస్మాదవరో శుభోఽయముదితస్స త్వేన రూపేణ యో
యుక్త స్సోఽపి మతంగజస్సముచితః కల్యాణ ఇత్యుచ్యతే, ఇతి.

కరేతి. కరేణోదగ్రేణోద్ధతేన మహాసా తేజసా భుజబలేనేత్యర్థః, అన్యత్రకరైః
కిరణైః ఉదయం పూర్వవర్వతం.

F

అత్ర మంత్రిణాం వీరరుద్రం ప్రతిరాగప్రకాశ విశిష్టవచనాత్పుష్పం నామాంగ
మిత్యానా—ఏతదితి. ప్రకృతానుగుణ్యేన, వీజానుకూల్యేనేత్యర్థః. విశేషబంధో రాగ
విశేషబంధ ఇత్యర్థః.

ధావదితి. పదాలీనాం సమూహః పాదాతం, భిక్షుదిత్వాదహోప్రత్యయః.
నిస్సానిరాణో నిస్సాణధ్వనిః. రాణఇతి. యద్యపి ‘వశిరణోర్మరువసంఖ్యానోమితి కబ
భావే ఘణో బాధితః, అత ఏవోక్తమమరణోకే—‘రణ క్షణ’ఇతి. తథాపి స్తానాది
పలో బాహుళ్యో ఘణో ద్రవ్యవ్యయః. పటశబ్దాద వ్యక్తానుకరణా ‘న్నిత్యవీపుయో’రితి
ద్విర్భాషే ‘సర్వస్థానిపదికేభ్య’ ఇత్యాచారే క్లిప్త కథంచిత్రల్పనీయః. తతో లటః

ప్రాపుల్లక్ష్యే ధ్వజస్యః కరికరటతటస్యందిదానాంబుధారాః. ౧౧
(అన్యతో నిరూప్య.)—

బలే చలతి సంభ్రమం ప్రతిభయే విజేతుం దిశః

పురందరహరిజ్జయవ్యవసితాస్సహాయోద్ధతాః,

చలంతి చిరమత్సరాశ్శిఖరిణో యథా దంతినో

భరావనమదున్నమద్భుజగరాజఫక్తత్ఫణాః. ౧౧

పరిజః—(విలోక్య సాశ్చర్యం) †మహంతో ఖి ఎసో తిలంగసుభ
డాణ ముస్సాహా.

(సంస్కృతమాశ్రిత్య)

ఉద్యతో మరడామరాః ప్రతిపదస్తోత్తిప్తకాక్షేయకాః

వైరోద్ధిర్ణముసుంధయః పటుతరాకృష్టధ్వనతార్కర్తుకాః,

† మహా భర్తేష త్రిలింగసుభటానాముత్సాహాః.

శత్రుదేశః. పటదిక్ష్వనైవానుకరణత్వే పూర్వావయవస్య తకారాభావశ్చింత్యః. కరట
తటం గండశలం. ౧౧

సేనాంగేషు మతంగజసన్నాహమాహ—బలఇతి. చిరమత్సరాః పక్షచ్ఛేదాత్ప్ర
భృతి ప్రరూఢవైరాః, అత ఏవ పురందరహరిజ్జయవ్యవసితాః, ప్రాచీవిజయోద్భుతాః
ఇత్యర్థః. ఇయంతం కాలం తూష్టిం స్థితేదానీం వైరనిర్భాతనే హేతుమాహ—సహ
యోద్ధతాఇతి. యథా కస్యచిద్వస్తునో భారాక్రాంతః కశ్చన భాగో నమతి భాగాం
తరం తూన్నమతి తద్వద్దంతిభారాక్రాంతభూతలద్వారా భుజగరాజస్య కేషాంచిత్రణానా
మవనమనమితరేషామున్నమనం ద్రప్తవ్యం. ఫక్తనమత్ర సంకోచః. 'ఫక్తనీచైర్గ
తావీత్సన్నాధాతోర్లటశ్శత్రుదేశః. అత్ర యథాశబ్దమాహత్వాద్యద్యప్రపమా ప్రతీ
యతే. తథాప్రభవమానభూతానాం విశిష్టశిఖరిణాముపమేయదంతి రూపతయాఽభ్యూహ
నాదుత్పేక్షాయాం పర్యవస్యతీత్యుపక్రమోత్పేక్షేయం.

పత్రిసంపత్తిమాహ—ఉద్యదితి. తోమరాదండవిశేషాః తైర్దామరా భయం
కరాః కాక్షేయకాః భద్రాః 'కులకుక్షీ' త్యాదినాధకణ్ ప్రత్యయః. వైరోద్ధిర్ణము
సుంధయః స్వేచ్ఛద్భృతదారుమయాయుధవిశేషాః, కర్షణే ప్రభవతీతి కార్తుకం ధను
స్తద్విశేషో వా, గదాః ప్రసిద్ధాః, ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయా ఆయుధ
విశేషాః. తదుక్తం వృత్తికారణ—అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామిత్యుక్తప్రాస్యతఇతి

బ్రామ్యద్భీమగదా సుమగ్ర విహరత్ప్రసా సుస్ఫురత్పట్టసాః

ఖేలంత్యధ్రచమూభటాః సవపుషో రౌద్రప్రకారా ఇవ. ౧౨

మంత్రిణః.—అహో తురంగతరంగాస్త్రిలింగాధిపతే!

ఉత్తి పోత్తిప్య పాదౌ రవితురగశిరస్తాడనాయేవ పూర్వౌ
పాశ్చాత్యాభ్యాం పదాభ్యామపి ధరణిమవప్తభ్య సంరభనున్నాం,
వాల్మీర్యాధూయమానైః ప్రతిసృపతిహయోత్సాహమున్మార్జయంతః
క్రామంత్యశ్వాససహేలక్రమణపరిణమత్పంచధారాప్రపంచాః. ౧౩
(విలోక్య.) అహో విదళితపరబలమనోరథానాం రథానాం సంభ్రమః!

ప్రాస'ఇతి. రౌద్రప్రకారాః రౌద్రభేదాః. లోమరాదీనా మభిధానం వైజయం
త్యాం—'లోమరోఽస్త్రీ లోహహుళదండః కాసుశ్చ సర్వలా. 'హుళం ద్విఫలవత్ప్రా
గ్రం' 'ముసుంధీస్యా ద్దారుమయా వృత్తాయఃకీలసంచితా' కార్దుకం తు చతుర్హస్తం,
'ఛట్టసోలోహదండో యస్త్రీక్షు ధారః క్షురోపమః' ఇతి. ౧౪

తురంగసామగ్రీమాహ.—ఉత్తి ప్యేతి. పశ్చిమపాదాభ్యాం భువి శ్చిత్వామహు
రగ్రపాదోక్షేపణమశ్వానాం పురుషాఖ్యస్తానభేదః. తదుక్తం.—'ముహుః పశ్చిమపాదా
భ్యాం భువి శ్చిత్వాగ్రపాదయోః, ఊర్ధ్వం ప్రేరణయా స్థానమశ్వానాంపురుషః స్పృత
ఇతి, ఆత్ర పూర్వపాదోక్షేపణస్య సూర్యాశ్వశిరస్తాడనఫలకత్వముప్రేక్ష్యతే.—ఉత్తి
ప్యేతి. 'నిత్యవీప్యయో' రితి ద్విర్భావః. పశ్చాద్భవ పాశ్చాత్యే. 'దక్షిణాపశ్చాత్పు
రసస్త్యక్'. సంరభా సంరంభవిషయాభూతా సతీ, సున్నేత్యసంబంధే సంబంధరూపాతి
శయోక్తిః. తాం ధరణిమవప్తభ్యాలంబ్య, తత్ర స్థిత్యేత్యర్థః. సహేలక్రమణేన ఓనోద
గత్యా, పరిణమంతః. ప్రయత్నం వినా ప్రవర్తమానా ఇత్యర్థః. ధారా నామాస్కంది
తాదయో గతిభేదాః పంచ. తదుక్తం వైజయంత్యాం—'అశ్వానాం తు గతి ర్ధారా
విభిన్నాసా చ పంచభే' తి. 'అస్కందితం ధారితకం రేచితం వల్లితం ప్లుతం, గతయో
ఽమూః పంచ ధారా' ఇత్యమరశ్చ. ఏతాసామేవాశ్వకాస్త్రే సంజ్ఞాంతరేణోక్తానాం
ప్రజ్యేకం త్రైవిధ్యే పంచదశవిధత్వం. తదుక్తం.—'గతిః పులా చతుష్కూ చ తద్వ
స్తధ్యజనాఽపరా, పూర్ణవేగా తథా చాన్యా పంచ ధారాః ప్రకీర్తితాః. ఏకైకా
త్రివిధా ధారా హయశిఖావిధౌ మతా, లఘ్వీ మధ్యా తథా దీర్ఘా జ్ఞాత్వైతా
యోజయే త్క్రీమా' దితి. తదేత న్ననసి నిధాయాహ—పంచధారాప్రపంచా
ఇతి.

తథా హి.—

రథాస్సరభసం భ్రమన్ని బిడహేమనేమిత-

క్షమాతలసముచ్చలద్భవశరధూళిజాలాంబుదైః,

తిరోహితమసూయయా సపది భానవీయం రథం

విధాయ ముఖరీభవన్త్యనిభృతాక్షధూర్నిస్వనాః.

౧౪

ప్రతాపః—(సర్వతోఽవలోక్య సప్రమోదం) కథం సమగ్రసా
ధనాని నైన్యాని?

బృంహమాణగజాకీర్ణాః ప్రౌఢమాణహయాకులాః,

సంక్రీడతస్యందనాః క్షేపడా సుభటా నైన్యసంపదః.

౧౫

మంత్రి.—యువరాజులోకనా దుద్వేల నైన్యసాగరో వర్తతే.

అభ్యావతంతీరభితో మహీభృద్వాహినీర్భవలాః,

లోకే కశ్చిద్విరభటః ప్రతిభటమభిభూయ గర్జతి. తత్సమాధిమత్ర భానురథాభి
భావినాం వీరదుద్రరథానామాహ.—రథా ఇతి. అసూయయా, స్వర్థయేషేత్యర్థః.
అక్షణం చక్రాధారకాష్టానాం ధరోఽగ్రాణి ఆక్షధురః. 'ఆక్షం రథాంగ ఆధార' ఇతి
వైజయంతీ. 'అనక్ష' ఇతి విషేధా 'దృక్ష్వా' రిత్యాదినా న సమాసాంతః నిభృతో
నిశ్చలౌ నభవతీత్యనిభృతో, నిత్యప్రవృత్త ఇత్యర్థః. తథాభూతోఽక్షధూర్నిస్వనో
యేషాంతే తథోక్తాః.

౧౪

బృంహమాణేతి. బృంహమాణా బృంహణశీలాః. తాచ్ఛీత్యే చానశ్ ప్రత్యయః.
సతు శానచః 'బృహి శబ్ద' ఇత్యస్య ధాతోః పంప్తే పదిత్వాత్. ఆత ఏవ భట్టమల్లః-
'హేషతే హేషతేఽత్వానాం హస్తీనాం బృంహతీతి' చేతి. సంక్రీడతస్యందనాః
కూజద్రథాః. 'క్రీడోఽనుసంపరిభ్య' శ్చేత్యత్ర 'సమోఽహజన' ఇతి నియమాత్పరస్మై
పదం. ఆత ఏవోక్తం తేనైవ—'ఉత్సర్జతి సంక్రీడత్యేతో శకటకూజనే' ఇతి. క్షేప-
డంలే సింహనాదం కుర్వంతీతి క్షేపడాః. 'ఇత్వీదా స్నేహనమోచనయో' రిత్యస్తా-
ధాతోః పచాద్యచ్. పృషాదరాదిత్వాద్దకారస్య డకారః. కవికల్పద్రుమకార స్తు
డాంత ఏవాయం ధాతు రిత్యాహ. ధాతునామనేకార్థత్వాదుక్తార్థలాభః. ఆత ఏవ
'క్షేపడా తు సింహనాదస్య' డిత్యమరః. క్షేపడదితి. కావచిత-శ్చత్రంతపాతోఽస్య
ధాతో రనుదాల్లేత్వా దుపేక్షణీయః.

౧౫

అభ్యావతంతీరితి. మహీభృద్వాహినీః శత్రుభూచాలసేనాః, అన్యత్ర పర్యవ-
ప్రభవా నదీః. శదుత్తం మానసోల్లాసే—'ప్రజేఽభ్యివక్ష్యాభ్యో నిగర న్నిరవాహినీః,

కాకతీయకులాంభోధిరేష స్వైరం గ్రసిష్యతే.

౧౬

సేనాపతయః—యదాదిశంత్యమాత్యాః. (ఇతి సప్రణామం)
విజయయాత్రాకుతూహలినోఽధ్వజిన్యః స్సాంప్రతం యువరాజస్యాజ్ఞాం
ప్రతిపాలయంతి.

ప్రతాప (సప్రసాద మమాత్యా నాలోకయతి.)

మంత్రిణః—(సోత్సాహం) ప్రతప్తంతాం ప్రాచీం ప్రతి సైన్యాని.

సేనాప—యథాదిశంత్యమాత్యాః (ఇతి ప్రస్థాననాటితకేన
సమంతాదవలోక్య సహర్షాతీతయం)

పవనేనానుకూలేన ప్రసారితపటాంచలాః,

ఉద్యుంజంత ఇవాక్రష్టుం ధ్వజాస్సోత్త్రామణీం దిశం ౧౭
(సర్వే సుశకున మభినందంతే)

“ఏష ప్రస్థానానుగుణశకునగుణకథనాదుపన్యాసః.”

ప్రతాప—(పురోఽవలోక్య) కథం కరాభ్యాముత్తిష్టసాక్షత
కనకపాత్ర స్సమాగత ఏవ విప్రవరః?

(ప్రవిశ్య) విప్రః—(సవినయమగ్రతస్థిత్యా ప్రాధ్వం దక్షిణ

కూరాణాం సింహనాదైశ్చ హేషరావైశ్చ వాజినామ్, మహారథఘోషాధ్వనై ర్వాతంగ
ఘనగర్జితైరితి.

౧౮

పవనేనేతి. సుత్రాష్ట్ర ఇంద్ర స్వేహం సోత్త్రామణీం దిశం ప్రాచీం, సుశకునం శుభ
నిమిత్తం, ‘శకునం తు శుభాశంసినిమిత్తే శకునః ఖగే’ ఇతి విశ్వః. అనుకూలవాయో
శుభ నిమిత్తత్వం చ తత్రైవ—‘దక్షిణాక్షిపరిస్పందా దక్షిణస్య భుజస్య చ, మనసశ్చ
ప్రసాదేన స్వానుకూలానిలేన చ. ఏవంనిమిత్తైర్నిశ్చిత్య విజయం భూపతిర్వ్రజే’
దితి.

౧౯

ఉపన్యాసాఖ్యమంగం లక్ష్మ్యే యోజయతి.—ఏవ ఇతి. ఉపన్యాసలక్షణేఽపి
ప్రకృతానుగుణ్యేనేత్యేతదనుషజ్యత ఇత్యాశయేనాహ—ప్రస్థానానుగుణేతి. బీజోప
యోగిత్యా త్వస్థానస్య ప్రకృతత్వం. తదనుగుణస్య శకునస్యానురాగహేతుభూతస్య
కథనాదుపన్యాస ఇత్యర్థః.

విప్రవిశేషప్రవేశం సూచయతి—కథమితి.

సవినయమితి—ప్రాధ్వమాశీర్వాదానుకూల్యేనోద్యమ్య, ‘అనుకూల్యార్థకం ప్రా
ధ్వమిత్యమరః. మకారాంతమవ్యయం చైతత్. నను యాత్రాయాం కనకపాత్రాది
మంగళద్రవ్యదిర్భగం కార్యసిద్ధికర మస్తు. కిం లేక్ష్యంతి? బ్రహ్మణే దృష్టే కార్యహాని

భుజముద్యమ్య విజయతాం విజయతాం వీరరుద్రః. రాజపుత్ర! స్వయం
భూదేవమహోత్సవాద్యనంతరం మహీసురవరాశీర్వాదవాసితాః కాక
తీయమహారాజేన ప్రేషితాః ఖల్విమే మంగళాక్షతాః.

ప్రతాప—(సప్రణామాదరం గృహీత్వా తాన్నిజోత్తమాంగే
గజమూర్ధని చ నిధాయ)

ఆమూలా త్ఫలితా ప్రసక్తిలతీకా పత్య స్వయంభూప్రభో-
రాజ్ఞాక్షత్రియమౌళిమండనమణేస్తాతస్య సానుగ్రహా,
విప్రాశీర్వాచనాని మంత్రసురభీణ్యాకాంక్షితాన్యన్వహం
పౌరాణాం చ జయోత్తరాణి తదమూరీషజ్జయస్సుద్ధిశః.
[ఏష బ్రాహ్మణాక్షత్రియాదివర్ణకీర్తనాద్యర్థసంహారః.]

మంత్రీణః—రాజపుత్రస్య స్వభావనిర్దర్శశస్య తవ భూజార్ద్రళయో
రోజాయితస్య కియతీ భూతలవిజయవిడంబనా?

రితి కింవదంత్యాః కాగతి రితిచేన్నైష దోషః. తస్యాః కృపణబ్రాహ్మణవిషయత్వాత్.
విశిష్టబ్రాహ్మణదర్శనే మహాఫలస్థరణాత్. ఇదమపి తత్త్వోక్తం—‘పూర్ణకుంభే తథాఽఽ
దర్శే దధ్వి మధ్యే తథామిషే, మినే శంఖే ధ్వజే ఛలే చామరే చారుయోషితి. చాపే
మృగే భరద్వాజే ఫలపుష్పాక్షలేషు చ, వృషభే నమదేనాగే సింహాహే ద్విజోత్తమే,
సువర్ణే దివ్యరత్నే చ వీణాయాం పటహేఽపి చ, బద్ధే చైకపకౌ దృష్టే యాత్రాభవతి
సిద్ధిదేతి. వసంతరాశీయేఽపుక్తం—‘ధృతాతపత్రశ్శుభశుక్లవాసాః పుష్కారికతశ్చం
దనచర్చితాంగః, విప్రశ్శిఖానా నృతభోజనశ్చ దదాతి దృష్టః పథి నర్వసిద్ధి’ మితి.
మహోత్సవాదీత్యత్రాదిశబ్దేన ధేన్వాదిదానం గృహ్యతే. తదుక్తం మానసోల్లాసే—
‘తతః కృత్వా మహాపూజా ముద్దిశ్య కులదేవతాం. ధేనుం భూమిం హిరణ్యం చ విప్రే
భ్యో విధినాఽర్చయేత్. తదాశిష స్సమాదాయ నీరాజితహయద్విపః’ ఇతి

ఆమూలాదితి—సంపూర్ణస్వయంభూప్రసాద ఇత్యర్థః. పౌరాణామాకాంక్షీ
తాని మనోరథాః, నపుంసకే భావే క్తః. జయోత్తరాణి జయప్రదానాని. తత్తస్మాదమూ
శ్చతస్ర ఏవ దిశః ఈషజ్జయాః, సులభజయా ఇత్యర్థః. ‘ఈషజ్జ’ రిత్యాదినా ఖల్వి
త్యయః. దిగ్విజయే దేవతాప్రసాదాదికం బృహతీఫలభంజనే మహోపలప్రయోగమను
కరోతీతి భావః.

౧౮

అంగం యోజయతి—ఏష ఇతి.

రాజపుత్ర స్మృతి—‘ఓజశ్శబ్దో వృత్తివిషయే తద్వతి వర్తత’ ఇతి పదమంజరీ

†పరి. విలలలచ్చీపాణిగ్రహణసమలదిక్షణా విల మంగళంక్షదాజు
వరాలస్స సీసే దీసింది.

విప్రః—రాజపుత్ర! తత్తద్విగ్విజయవార్తాహరిణః పురుషా నాతి
చిరా దేవ ప్రేషణీయా ఇతి మహారాజస్యాజ్ఞా.

ప్రతాప—శిరసి కృతస్తాతస్య నియోగః (అమాత్యాస్యృతి)
కతిచన యూయం కాకతీశ్వరనేవార్థం నివర్తధ్వం. కతిపయే విజయ
యాత్రాపరాః ప్రవర్తధ్వం.

అమాత్యాః—(సప్రణామం) యదాజ్ఞాపయతి యువరాజః

విప్రః—స్వస్తి విజయాయ శివాః పంథానస్సంతు రాజ
పుత్రాయ.

ప్రతాప— (సప్రశ్రయం) భగవన్న నుజాసీహి. వయమితః
ప్రతిష్ఠామహే (ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్సర్వే)
ఇతి నాటకప్రకరణే విజయయాత్రావిలాసో నామ ద్వితీయోఽంకః.

తృ తీ యో ౭ జ్కుః.

(తతః ప్రవిశతో లేఖహస్తా జాంఘికౌ)

*ఏత త్పుర్వాంకాంతపాత్రేణ విప్రేణ నిర్దిష్టయోః పాత్రయో
రుత్తరాంకేప్రవేశాదంకాన్యం.]

విజయలక్ష్మీపాణిగ్రహణసమయదత్తా ఇవ మంగళాక్షతా యువరాజస్య శీర్షే
దృశ్యం తే.

కారః. ఆతస్తద్వత స్సహకార్యాలాదేరివాచరితం ఓజాయితం, బలమిత్యర్థః. 'కర్తు
కృష్ణులూప'శ్చేతి కృజంతాద్భావేక్షః. 'ఓజసోఽపురసో నిత్యమితి నిత్య స్ఫులూచః.

స్వస్తితి. విజయాయేతి. క్రియాగ్రహణాచ్ఛతుర్థీ. రాజపుత్రాయేతి స్వస్తి
యోగే.

సప్రశ్రయమితి. ప్రతిష్ఠామహఇతి. 'సమప్రవిభ్య ధః' ఇత్యాత్మనేపదమ్.
ఇతి నాటకప్రకరణే ద్వితీయోఽంకః,

తతఇతి—జంఘయా చరత ఇతి జాంఘికౌ వార్తాహరౌ.

అంకాన్యం యోజయతి—ఏతదితి.

ప్రథమః—(సానుసంధానాశ్చర్యం) అహో! ప్రతాపరుద్రస్య మహిమానుభావః! యస్య విజయయాత్రాసంభ్రమే జైవ వ్యాకులీకృతాని ద్వయానామపి భూభృతాం కటకాని.

ద్వితీయః—వయస్య! కిముచ్యతే?

కాకతీయప్రదీపోఽయ మంశ శ్చాతుర్భుజ స్వయం,

యద్వజ్రకవచాయంతే ప్రసాదా శ్చ స్వయంభవః.

*[వష స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య బీజస్యాన్వేషణాద్గర్భ సంధిః]

ప్రథమః—(అధ్వక్లమమభినీయ పురోఽవలోక్య) స్తాప్తేయ మంద్రనగరీ. కించిత్ప్రవేశనాతితక్షేన సమంతతో నిరూప్య) అహో! నిరతిశయ మాదార్యం రుద్రనరేశ్వరస్య! యదేతే వైతాళికా స్సర్వతో భోగావళీప్రముఖాంశ్చాటుప్రబంధానుచ్ఛైః పఠంతః స్వభావరమణీయాః ప్రతిరవేణ పాతయంతీవ కకుభః.

ద్వితీయః—(సమృజ్ఞీర్వర్ణ్య సప్రత్యభిజ్ఞాశ్చర్యమపవార్య) సఖే! పశ్యపశ్య.

సమృజ్ఞాగధ వేషధారణతిరోభూతా అపి త్క్వాభుజః

మహిమానుభావో మహిమాతిశయః. ద్వయానాం పర్వతానాం రాజ్ఞాం చ. కటకాని పర్వతనికంబప్రదేశాః రాజధాన్యశ్చ. 'కటకం వలయే సానా రాజధానీని తంబయో' రితి విశ్వః.

కాకతీయేతి—చాతుర్భుజో వైష్ణవః. వజ్రకవచాయంతే వజ్రకవచపదాచరంతి. 'కర్తుః కర్మజ్ఞో సలూపశ్చేతికర్మజ్ఞో ప్రత్యయః. జిత్రాదాత్త నేపదం.

గర్భసంధిం యోజయతి—విషణ్ణి. బీజస్థితి. ప్రతిముఖసంధౌలక్ష్యలక్ష్యతయా దృష్టస్థితి శేషః. ఏతచ్ఛాన్వేషణాదిత్యనేన లభ్యతే.

వైతాళికభోగావళీప్రముఖా ఉక్తలక్షణాః. పాతయంతీతి. ప్రతిదిశం ప్రతి ధ్వనిరుత్పద్యత ఇత్యర్థః.

అపవార్యేతి—రహస్యకథనార్థ మితి భావః.

సమృగితి—మాగధలక్షణముక్తం. 'రాజ్ఞః పురజనస్యాపి మంగళాచారశంసినః. మాన్యైర్మాగధికాగీతైర్మాగధా ఇత్యుదీరితా' ఇతి. ప్రభుత్వైవ రహస్యం గూఢం వస్తు.

సూచ్యంతే ప్రభుతారహస్యపిశునై రావిష్కృతైర్లక్షణైః,
హస్తాగ్రైర్ధ్వజచక్రలాంఛితతలైర్వక్షస్థలైర్విస్తృతై-
రాకారై రమనుష్యమాత్రసులభైర్వృత్తైరసీవైరపి. ౨

ప్రథమః—నూనమేతే ప్రతాపదుద్రసమరపరాజ్ఞుభా వక్షస్థల
విరచితవరాహలక్ష్మణః ప్రాణత్రాణార్థ మనయా రీత్యా కాకతీయమహా
రాజం ప్రసాదయితుమధ్యవస్యంతీతి తర్కయామి

*[ఏతత్ప్రస్తుతోపయోగిప్రతిరాజచ్ఛద్ధాచరణాదభూతాహరణం,

జాంఘికేన పునస్తేనైర్లక్షణైర్న రేశ్వరాభ్యూహనాదను

మానం చ]

ద్వితీయః—అహో! విజయయాత్రాశ్రవణమతూహలితా పౌరా
ణాం! యదా వామనుసరంతి పునః పునః ప్రశ్నమాలయా తత్సఖే!
ప్రకాశ్యతాం ప్రతాపదుద్రస్య భుజయోర్విజయోదాహరణం.

ప్రథమః—(కించిదుచ్చైః) భో భో! శ్రూయతాం కాకతీయ
కులశ్లాఘాకామధేనుః ప్రియోదంతః.

మాగధవేషతిరోహితత్వాత్తేషామితి భావః. ధ్వజచక్రగ్రహణం రాజ్యసూచక రేఖోప
లక్షణార్థం. తదుక్తం వరాహసంహితాయాం.—‘చక్రాబ్జపరశుతోరణశక్తిధనుఃకుంభ
సన్నిభా రేఖాః కుర్వంతి చమూనాథం మకరధ్వజసన్నిభా మహీపాలం’, ఇతి. వక్షో
విస్తారఫలమసి తత్రైవ—‘ఉరో లలాటం వదనం చ పుంసాం విస్తీర్ణమేవ త్రితయం
ప్రశస్తం’ ఇతి. వృత్తైః, జంఘాదావితిశేషః. ‘పృత్తజంఘో భవే ద్భూపాపృత్తలింగో
భవే ధృసీతి వచనాత్. అసీచై యన్నతైః వక్షఃప్రభృతిషు దీర్ఘైర్వా హనుప్రభృ
తిషు. తదసి తత్రైవోక్తం—‘వక్షోఽథ కక్షౌ నఖనాసికాస్యం కృకాటికాచేతి వదు
న్నతాని.’ ‘హనులోచనబాహునాసికం స్తనయో రంతరమంత్ర పంచమం, అతిదీర్ఘమిదం
తు పంచకం న భవత్యేవ నృణామభూభృతా’ మితి. ఆతపివామనుష్యమాత్రసులక్షణైః
భూపతివ్యతిరిక్తదుర్లభై రిత్యర్థః. ౩

సూచితమర్థం దృఢయతి—నూనమితి—అస్యా అపి రీతేర్దాస్యావాంతరభే
దత్వాదితి భావః. యదాహుః—‘పద్యమంగుళిచేచ్ఛద ఉరోవిన్యస్త మక్షరం, తన్నా
మకరణం చేతి దాస్యమేతచ్ఛతుష్టయ’ మితి. శిష్టం స్పష్టం.

ప్రియోదంతః ప్రియవార్తా.

జేత్రా కాకతీవీరరుద్రవిభునా సర్వా దిశో నిర్జితాః
 క్షౌపాలాః కరదీకృతాః కృతమిదం నిర్వీరముర్వీతలం,
 యస్యోద్యద్భుజవైభవం సరభసారోహద్విషత్కామినీ-
 మంజీరధ్వనిపూర్ణకందరముఖైర్వాక్యకుర్వతే పర్వతాః. 3
 *ప్రప తత్త్వానుకీర్తనరూపో మార్గః.]

ద్వితీయః—సఖే! నూనమేషు దివనేషు కాకతీయమహారాజో నిరంత-
 రం పురస్కృతపురోధగప్రవరామాత్యవృద్ధో యువరాజవిజయ
 మాశంసమానో గమయతి వాసరాణి.

ప్రథమః—ఉచితమాచింతితం వయస్యేన.

ద్వితీయః—(పురోఽవలోక్య సహర్షం) కథ మస్తదీయం వచనమా
 కర్ణ్య నూనం మహారాజాయ నివేదయితుమమాత్యపుత్రస్సహ-
 ర్షసంభ్రమం రాజకులాభ్యంతరం ప్రవిశతి? తదావామపి ప్రతి-
 హరభూమి మధ్యాస్య కాకతీశ్వరావసరం ప్రతిపాలయిష్యావః
 (ఇతి పరిక్రమతః)

*[ఏతద్వితర్కప్రతిపాదనాద్రూపం.

(తతః ప్రవిశత్యమాత్యపుత్రః)

అమాత్యపుత్రః—(సప్రమోదం) అహో! మమ ధన్యతా యదీదృశా-
 నాం మహాత్మవానాం నివేదయితాఽస్మి సంవృత్తః! యన్తయా విజ్ఞా-
 పితైః శ్రవణప్రియంకరైర్వారౌమృతైస్సృష్ణసాక్షాత్కృతాదపి స్వ-
 యంభూదేవప్రసాదా త్ప్రమోదయిష్యతే కాకతీయవృషా.

*[ఏషోత్కర్ష వచనరూపోదాహృతిః.]

జేత్రేతి. కరదీకృతాః బలిప్రదాః కృతాః. అభూతతదృశావే చ్ఛిప్రత్యయేన
 ఇయంతం కాలమజన్మ్యా అపి జితా ఇతి లభ్యతే. నిర్వీరంప్రతివీరరహితం. యే కరం
 న ప్రయచ్ఛంతి తే ప్రాణైరేవ వియోజితా ఇత్యర్థః. తతః కిం జాతమత ఆహ—
 యస్యేతి. వ్యాకుర్వతే వ్యాచక్షతే. 3

అప్రియాణి ప్రియాణి క్రియంతే ఏభిరితి ప్రియంకరాణి. 'అధ్యనుభవే
 త్యాదినా ఖ్యుక్ ప్రత్యయే ముమాగమః. కాకతీయవృషా కాకతీంద్రః.

(పురోహితాలోక్య) కథమయం మహారాజః పురోహితైరమా
త్యైరన్యేన పరిజనేన చ పరివృతో మహాస్థానమండపమధితి
ష్ఠతి. తదహముపసర్పామి. (ఇతి పరిక్రమతి).

(తతః ప్రవిశతి యథా నిర్దిష్టో రాజా మంత్రిణాశ్చ పురోధసశ్చ)

రాజా:—(సవిమర్శాశ్చర్యం అమాత్యాన్ప్రీతి) ఆహా! శైశవేఽప్య
చితకారత్వం వత్సస్య వీరరుద్రస్య! యదస్తదనురోధార్థ మిమా
నమాత్యా నివర్త్య స్వయం మేవ జిగీషుః ప్రస్థితః.

మంత్రిణః(సబహుమానం) మహారాజ! భవతా ఖలు పితృమాన్
కుమారః.

పురోధసః—విజయప్రస్థానా త్ప్రీభృతి నక్తం దివమున్మిషంతి కల్యా
ణాని. తద్విజితా ఏవ దిశో రాజపుత్రేణ.

రాజా:—భవతామాశిష ఏవ కాకతీయకులశ్రేయాంసి స్వయంప్ర
దుహతే.

పరి:—†కాలకాలకులస్య కిం య ఇ సంపుణ్ణం పుణ్యేణజన్మిం అవశ్యణ్ణో
భువణేక్కభద్దో పఆవరుద్దో.

అమాత్యపుత్రః—(సవినయసంభ్రమముపసృత్య సప్రణామం) దేవ!
మధ్యమలోకపాల! యవరాజప్రేషితౌ విజయవార్తాహారిణౌ
ప్రఘాణప్రాంగణమధివసతః.

*[ఏష సంచి స్త్యమానార్థప్రాప్తిరూపః క్రమః]

(సర్వే సహర్షాతిశయం నిరూపయంతి)

† కాకతీయకులస్య కిన్ను న సంపూర్ణం పుణ్యేన యస్మిన్నవతీర్ణో భువనైక
భద్రః ప్రతాపదుద్రః.

భవతా ఖలు పితృమానితి. కారణగుణానాం కార్యే సంక్రాంతిరుచిత్రైవేతి
భావః.

నక్తం చ దివా చ నక్తందివం. 'అచతు' రేత్యాదినా సప్తమ్యర్థవృత్త్యోరప్య
యయోర్ద్వంద్వసమాసో నిపాత్యతే. కల్యాణాని శుభనిమిత్తాని ఉన్మిషంతుర్భవంతి.
ప్రదుహతే దుహతే కర్త కర్తరి తత్ 'నదుహ' ఇతి యక్రప్రతిషేధః.

మంత్రిణః.—భద్ర! శీఘ్రం ప్రవేశయ.

అమాత్యపుత్రః.—యదాదిశంతి మహామంత్రిణః. (ఇతి నిష్క్రమ్య
సహ తాభ్యాం పునః ప్రవిష్టః.)

పురుషో.—(ప్రణమంతాపుపసృత్య) దేవ! విశ్వైకవిజయినా పుత్రేణ
వర్ధనే. బాధ మప్రమేయమహిమా ప్రతాపరుద్రభుజిన్ధేమా, య
చైశ్వర్యే వేదస్యతిశయితతరుణకాకతీయపరాక్రమస్తస్య విక్రమః.

రాజా.—(సహర్షాతిశయ మమాత్యానవలోక్య) మనోరథాభ్యా మివ
చింతితోపగతాభ్యాం మహార్ఘ్యం పారితోషికం ప్రతిపాద్యతాం.
ద్విగుణీకృతహర్షయోరనయోర్ముఖాద్వత్సస్య విజయఽక్షి పరి
గ్రహవృత్తాంతశ్రవణమహోత్సవేన చరితార్థయామః శ్రోత
వృత్తిం)

మంత్రిణః.—యదాజ్ఞాపయతి దేవః. (ఇతి భౌరిముఖాత్తథా కుర్వంతి.)

* [ఏష సామదానాచరణరూప స్సంగ్రహః.]

పురుషో.—(సప్రణామం గృహీత్వా మూర్ధ్ని విధాయ మహారాజ
ప్రసాద మభినందతః)

మంత్రిణః.—భద్రావిత ఏత్య యువరాజవిజయవిహృతయః పరాక్రమ
పల్లవితా మహారాజసదసః కర్ణపూరీక్రియంతాం.

పురుషో.—సావధాన మవధారయతు మహారాజః.

ప్రథమః.—దేవః దేవస్య ప్రసాదేన వాజిసీరాజనాసమిధ్యమానస్య
పీతిహోత్రస్య విజయప్రదానేన ద్విగుణితోదగ్రప్రతాపే ప్రతాప
రుద్రే ప్రతిష్ఠమానే.

ప్రభూణో బహిర్ద్వారప్రకోష్ఠకః. అగారైకదేశే ప్రభుణః ప్రభూణశ్చ నిపా
తితః. తత్ప్రాంగణ మధివసతః. 'ఉపాన్వధ్యాజ్ఞస్' ఇతి సకర్తకత్వం.

భౌరి సువర్ణం, తత్ర నియంత్రో భౌరికః కనకాధ్యక్షః.

సీరాజనా నామ రాష్ట్రసమృద్ధయే శరత్కాలకర్తవ్య శ్శాంతికర్తవ్యేషః. సచ
గజప్రాధాన్యేనాశ్వప్రాధాన్యేన చ ద్వివిధః. తదుక్తం శానకేన— 'సవమ్యామాశ్వ
యుజ్హసే కార్తికాయ మథాపి వా, హస్తీసీరాజనం కుర్యాద్రాజా జనసమృద్ధయే.
ఆశ్వసీరాజనం కుర్యాదశ్వానాం హితకామ్యయా, తద్వై వాశ్వయుజ్హసే పూర్వ

యాత్రారంభమహేష్వహం ప్రథమికానిర్యచ్చమూడంబర
 తుణ్ణుతో జితలోఢితేఽతిబహుళే పాంసా వియద్వాప్యసిని,
 జేతవ్యా సకలా దిశస్స్వవిభుతా మంతః పిథాయాధిక
 త్రాసాత్కాప్యపి ఽలాయితా ఇవ దృశాం నై వాభవన్ గోచరః
 అనంతరం చ—

ఉద్వేలచ్చతురర్థవీకలకలో నాయం చమూడంబరో
 నేదం దుద్దుభిగర్జితం త్రిపురజిత్కల్పంతథక్కారవః,
 ఇత్యాటోఽపటియసీషు పరితో ధాటిషు భా రానమ-
 చ్చేషా శేషఫణాసు విస్తృతమథ త్రస్తం దిగీశై రపి. ౫

పురోధసః—అహో! నిరంకుశమోజాయిత మంద్రచమూపతీనాం.
 ద్వితీయః.—అథ యువరాజాజ్ఞయా ప్రథమం మాఘవసీం దిశం ప్రచ
 లితాని నైన్యాని.

పక్షే నృపాక్షమః' ఇతి. తత్ర ద్వితీయం ప్రత్యాహ—వాజినీరాజనేతి. వీతిహోత్రస్య
 హుతభుజః.

యాత్రేతి. మహేష్వాత్సవేషు, అహం ప్రథమోఽహం ప్రథమఇతి యస్యాం
 క్రియాయామసావహం ప్రథమికా. మయూరవ్యంసకాదిత్యాత్సమాసః. స్వాధే
 కప్రత్యయః. స్వవిభుతాం నిజవ్యాపకత్వం; ఆత్రానుపహితదిగ్గతం విభుత్వం చ ఉపహి
 తాస్వపి ప్రాచ్యాదిషూపచర్యతే, అత్ర సేనారజోవ్యాప్తినిమిత్తస్య దిశామదర్శనస్య
 భయనిమిత్తపలాయనహేతుకత్వోత్పేక్షణాదుత్పేక్షాలంకారః. ౪

ఉద్వేల్లదితి. పరితో ధాటిషు 'శత్రుదేశావమర్దాయ సద్యః సుభట ఘోటకైః,
 విజగీషాః ప్రవృత్తిర్యా సా ధాటితి నిగద్యతే' ఇత్యుక్తలక్షణాను, ఆటోఽపటియసీషు
 సంరంభపటుతరాను, సర్వతోముఖసంభ్రమాస్విత్యర్థః. ఇతి విస్తృతమిత్యన్వయః.
 ఉద్వేల్లార్థవతోలాహలకల్పంతపటహప్రణాదకల్పయోశ్చమూసంరంభదుందుభిగర్జితయో
 రభూతపూర్వయోరనుభవాదన్భుతమభూదిత్యర్థః. అథ నైనికాభినివేశదర్శనానంతరం
 దిగీశై రింద్రాదిభిరపి త్రస్తం, కిముతావై రంతరాళవర్తిభిరితి భావః. ఉభయత్ర
 భావేక్షః. ౫

మఘోన ఇంద్రస్యేమాం మాఘవసీం దిశం ప్రాచీం.

రథేనాభిముఖాయాతం వీరరుద్రో విలోక్య మాం,
మృష్యతే నాయమిత్యర్కనైస్సరేణౌ తిరోహితః.

మంత్రిణః—తత స్తతః.

ద్వితీయః—అనంతరం నేనాగ్రగై రేవ పారస్త్యాక్షుద్రక్షత్రియాన్విజ్ఞిత్య సర్వపథీనేనాటోపేన పటీయసి తస్మిన్సహతి బలే ప్రచలతి యుద్ధాయ సమనహ్యంత కళింగా సుస్ఫుటపారుషాః, మాద్యద్విషఘటోద్దామసంభ్రమాడంబరోద్ధతాః. ౭
తైస్సార్థమంద్రచమూపతీనాం పరాక్రమధనే మహత్యా యోధనే.

పీత్వా మాంసోపదంశం ద్వీరదగలగలద్రక్షమైరేయథారాం
మత్తో మస్తిష్కలగ్నై ర్దళితనృపపపుః కీకపైస్సృష్టదంష్ట్రః,
బిభృద్రోద్రాంత్రమాలాం జనితజనభయో భైరవాకారఘోర-
స్సంగ్రామోర్వాః కళింగైర్బలివిధిమకరోద్వీరరుద్రస్య ఖడ్గః.
పురోధనః—మానుషవేషతిరోహితేనాపి కాకతీయవిష్టునా కించి
దావిష్కృతో నిజప్రభావః.

నైస్యరజసా సూర్యే తిరోహితే సత్యుత్పేక్ష్యతే—రథేనేతి.—మామర్క-
మయం వీరరుద్రో న మృష్యతే న సహతే. పరిపంథిబుద్ధ్యేతి భావః. ౮

పారస్త్యాక్ష ప్రాచ్యాక్ష, సర్వాక్ష పథో వ్యాఘ్రవతా సర్వపథీనేన.

యుద్ధాయేతి. మాద్యద్విషానాం ఘటాః సంగ్రామాదౌ సజ్జనాని 'కరిణాం
ఘటనా ఘటే'త్యమరః. తాసా ముద్దామసంభ్రమేణాధికాటోపేన, ఆడంబరేణ
సంగ్రామపటప్రణాదేన, ఉద్ధతాః. ౯

యథే వీరరుద్రఖడ్గస్య కాలభైరవసమాధిమాహ—పీల్వేతి. మాంసేనోప-
దశ్య మాంసోపదంశం, మాంసముపదంశం కృత్వే త్యర్థః. 'ఉపదంశ స్తృతీయాయా'
మితి ణముల్పిత్యయః. మాంసస్య దంశనక్రియాకర్తృత్వేఽపి పానక్రియాకరణత్వా-
త్తృతీయోపపదత్వం. 'తృతీయాప్రభృతీ న్యన్యతరస్యా' మితి వికల్పా దుపపదసమాసః.
మస్తిష్కం నామ మస్తకశ్చేతో గోద్ధావరపర్యాయో మేదోవిశేషః. జిల్లగ్నైః కీకపై-
రగ్ధిభిః సృష్టదంష్ట్రః. ౧౦

మంత్రిణః.—(సహర్షాతిశయాద్భుతం) అహహో! పరాక్రమాతిభూమిః
ప్రతాపమద్రస్య !

పరిః.—†సరిసూ ఖువదం జం మహా రాఅరుద్ధణ రేసరణందణేణ కిదంవ్వం
జంకాఅథకులప్పుసవాణం ఖమంజం కులదేవదావ సఅంభూదేవస్స
ప్పుస త్తివినేసాణం జుత్తం తం ఖు కిఅం జువరావణ.

రాజా—(సప్రమోదగద్గదం) తత స్తతః.

ప్రథమః—అనంతరమ్—

ఛిన్నోద్యద్వైరివీర ప్రతిభయమకుటాటోపసంజాతరాహు.

భ్రాంతిభ్రశ్యత్పతంగభయకరపుతనారేణుబద్ధాంధకారా,

అసీతస్సంగ్రామవేళావిహరదసిలతోద్భిన్నమత్రైభవంభ.

ప్రోద్యన్తుక్తాఘతారానికరపరివృతస్వర్వధూవక్త్రచంద్రా.

అనంతరం యువరాజాజ్ఞయా—

వృత్తారాతిదిగంతరాశివిజయప్రఖ్యాతవిక్రాంతయః

పారే పూర్వపయోధికల్పితజయస్తాభా స్ఫుర్జిత్రైజనః,

వేలాకాననవాసిగీతవిభవం దేవస్య దోర్విక్రమం

శృణ్వంతో ముహురంధ్రసైన్యపతయః ప్రాప్తా దిశం దక్షిణాం.

తతః.—

మునౌ లోపాముద్రాసుహృది నికటస్థేఽపి మహతా

† సదృశం ఖల్వేతత్ యన్తహరాజరుద్రనరేశ్వరసందనేన కర్తవ్యం యత్కా
కశికులప్రసవానాం తమం యత్కులదేవతాయాః స్వయంభూదేవస్య ప్రసక్తివేషా
ణాం యుక్తం తత్థలు కృతం యువరాజేన.

ఛిన్నేతి.—ప్రతిభయేన భయంకరేణ మకుటాటోపేన సంజాతయా రాహు
భ్రాంత్యా భ్రశ్యతః క్షిశ్యమానస్య పతంగస్య సూర్యస్యాభయకరణేనాభయసాధనేన,
మకుటాచ్ఛాదకతయా రాహుభ్రాంతినివర్తకత్వేనేతి భావః. చమూరేణునా బద్ధాం
ధకారా. అత ఏవ సంగ్రామవేళాయాం రాత్రిత్వం ప్రతీయతే. తత్రైభవంభనిర్గతాః
ముక్తా ఏవ తారాః; అప్పురోముఖమేవ చంద్రోఽభూదిత్యాహ. —విహరదితి.

వృత్తేతి—వృత్తారాతిదిగ్దరి, తస్య దిక్ ప్రాచీ, పారం పూర్వపయోధేః
పారేపూర్వపయోధి, 'పారే మధ్యే వస్త్యో' వేత్యవ్యయాభావః.

మునానితి.—లోపాముద్రాసుహృది మునావగస్త్యే. నికటస్థే సమీపస్థేఽపి

భవంత్యేతా నద్యః కలుషపయస సైన్యరజసా,

ఇతీవ వోత్సమాగ్రే మలయపవనాందోళితశిఖాః

పతాకా స్సోత్పాస్సాః ప్రతివన మనృత్యన్న తితరాం.

౧౧

అనంతరం పాండ్యప్రముఖాః దాక్షిణాత్యాః ఊతీశ్వరాః

శరణ ముపగతాః కాకతీయవీరరుద్రస్సచమూపతినిర్విశేషం సంభా

వ్య తైస్సహ ప్రతీచీం చిశం ప్రచలితః

మంత్రిణః—సాధు సాధు సమాచరిత మాత్మనీనం పాండ్యైర్యత్సూ

ర్వమేవ దేవస్య చరణమూలం ప్రాప్తాః. తతస్తతః.

ద్వితీయః—తత్ర చ—

పాశ్చాత్యానాం ధ్వజేషు స్థిత మధికభరస్త్రస్తదండేషుగృధ్ర-

వ్రాతైర్యచ్చండతుండహతివిహతపశుష్పాహతక్షిప్తపక్షైః,

అస్త్రం గారుత్మతం తత్సమజని విజయప్రార్థినా మంద్రసైన్య-

ప్రహానాం జన్య మన్య న్నిజనిబిడభుజాదండకంఢూవిడంబః ౧౨

ఆగస్త్యోదయే నద్యో నిర్మలా భవంతి. తదుక్తం— వరాహసంహితాయాం.—

ఉదయే చ మనో రగస్త్యసామ్నః కుసుమాదౌగమలప్రదూషితాని, హృదయాని సతా

మివ స్వభావా త్పునరంబూని భవంతి నిర్మలాని' ఇతి. తథాపి కాలుష్యమితి విరోధ

ద్యోతకోఽపిశబ్దః. సోత్పాస్సాః సోపహసాః. లోకే కల్పితప్రబలం కంచన విజిత్య

సోపహస మన్నతస్థలే చలచ్ఛిఖో నరీనర్తి, తద్వదితి భావః.

౧౧

సాధ్వీతి—ఆత్మనే హితమాత్మనీనం. 'ఆత్మన్విశ్వజ'నేత్యాదినా ఖప్రత్యయః.

పాశ్చాత్యానామితి—పాశ్చాత్యవాః పాశ్చాత్యాః; 'దక్షిణాపాశ్చాత్పురస

స్త్యక్'. లేహం ధ్వజేషు 'గృధ్రవ్రాతైః స్థిత మితి యత్తదేవ గారుత్మత మస్త్రం సమ

జని. యథా త్సూర్యం గృతైరేవ తత్ఫలం కృతమితి భావః. తదుక్తం వరాహసంహి

తాయాం.— 'క్రవ్యాదకాశికకదోతకకాకకంఠైః శేతుస్థితైర్నహదుశంతి భయం

నృప' స్మృతి. ఆత్ర క్రవ్యాదా గృధ్రాదయ ఇతి శతద్వ్యాధిఖ్యాతోత్పలపరిమళకారః,

తస్మి పునర్దుష్టస్య కిం ఫలమత ఆహ—విజయేతి—ప్రహానామగ్ర గామినాం,

'ప్రహోఽగ్రగామి' నీతి నిపాత్యతే. జన్యం యుద్ధం, కంఢూవిడంబః కంఢూయాప

నయనం.

౧౨

అనంతరం—

జిత్వా ప్రతీచీ మథ వీరరుద్రః ప్రత్యర్థినానీనయనాంబుపూర్ణాం,
రేవాం సముత్తీర్య గజానుబద్ధనేతుం విజేతుం గతవానుదీచీమ్.
తత్రాంగవంగకళింగమాళవప్రభృతయస్సర్వే భూపాలా మిళి
త్వా యుద్ధాయ బద్ధాదరాః పురతః ప్రాదురభవత్.

మంత్రిణః.—అహో! పరమనాత్మ వేదితోదీచ్యానాం యత్ప్రతాపరు
ద్రస్యాపి పరిపంథినో భవంతి.

రాజాః.—తతస్తతః.

ప్రథమః—అనంతరం సమమనీకినీభిరాపతంతిభిః రాజకాని
విలోక్య సగర్వమేవ ముక్తం నేనాపతిభిః.

‘రే రే ఘూర్జరజర్జరోఽసి సమరే లంపాక ! కిం కంపనే ?
వంగ త్వంగసి కిం ముఢా ? బలరజః కాణోఽసి కిం కోంకణ ?,
ప్రాణత్రాణపరాయణో భవ మహారాష్ట్రాపరాష్ట్రోఽస్యమీ
యోద్ధారోఽవయమిత్యరీ నభిభవంత్యంధ్రక్షమాభృద్భటాః.
*ప్రత్యక్షోషసంబంధవచనరూపం తోటకం.] ౧౪

† పరి—సాహు సాహు చమూవఈణం వలీణం. ఏవ్యం ఫణిల
ఉణ కీరిసం ఉవ క్కదం తేహిం.

ప్రథమః—కిం కథ్యతే. సైనికానాం నిరుపమః పరాక్రమః ?.

† సాధు సాధు చమూవలీనాం వచనం. ఏవం ఫణిత్యా పునః కీదృశమువ
క్రాంతం తైః.

జిత్వేతి.—క్వాప్రత్యయే నైవానంతర్యే సిద్ధే ఆధశబ్దో విలంబా భావసూచ
నార్థః’ సయనాంబుపూర్ణాం, దుస్తరామిత్యర్థః. తరణోపాయమాహ—గజానుబద్ధ
నేతు మితి. రేవాం సర్పదాం. ౧౩

సమమనీకినీభిస్సేనాభి స్సహ, రాజకాని రాజసమూహాః ‘గోత్రోక్షే’
త్యాదినాపుష్ప్ ప్రత్యయః.

రేరేఇతి. వ్యాఖ్యాతం నాయక ప్రకరణే.

౧౪

రోషసంరబ్ధ వచనరూపమితి. రోషసంబంధసంభ్రమవచనరూపమిత్యర్థః.

† ‘పయమంధ్ర నాథసుభటాః ప్రత్యర్థిదావానలాః’ ఇతి పాతాన్తరమ్.

యస్త త్రాభవదాహవస్త మఖిలం జానాతి భాగీరథీ
 యాఽత్యాక్షీ త్సురభూయ కారణనిజాహం కారముచ్చుంఖలం,
 ఆరాద్యీత్య సమగ్ర మంద్రసుభటప్రోద్ధూర్ణఖడ్గావలీ
 ధారాతీర్థ ముపేత్య దివ్యనగరిమూరోహతో భూపతీః. ౧౫
 అనంతరం తత్ర ప్రలీనాత్మనః ప్రతిపక్షభూపాలానన్వేష్టు
 కామా శ్రీలింగసైనికాస్తత్తద్దేశవేషభాషాదికమావిష్కుర్వాణా
 స్సర్వతః పర్యటంతి స్త జీవగ్రాహం గృహీత్వా సమానయంతి స్త
 యువరాజాంతికం.

మంత్రీణః — సాధీయాన్వలు సైనికానా ముద్యమః.

* [ఏతత్ప్రకృతోపయోగిత్యేన వంచనాదధిబలం.]

రాజాః — తత స్తతః.

ద్వితీయః — అనంతరం నరపతయో నిజపరిజనేష్యప్యకృతవిశ్వాసాః

ప్రతాపరుద్రస్య పాదమూలమేవ శరణ ముపగతాః.

పరిజనః — † అహో ణరవళణం † సజ్జుసకాలరత్తణం.

† అహో నరపతీనాం సాధ్వసకాతరత్వం ! *

స్వాత్మని తనుత్యజా మంతే స్వయమేవ దివ్యత్వం సంపాదయామితి స్వర్గంగా
 యాం యోఽయం మహానహంకారస్తన్నివారోఽయం మహాహవః. తదలికాయ
 మహిమేత్యనువమనైనికపరాక్రమభిత్వాహ — యస్తత్రేతి. సురాణాం భావస్పృ
 భూయం 'భువోభావ' ఇతి క్యవ్. ఆత్యాక్షీత్ త్యక్తవతీ, ఆరాత్సమిషే. ౧౫

భయేన ప్రచ్ఛన్నవృత్తీనాన్ధివాన్ ప్రచ్ఛన్నమార్గేజైవాసాధయన్నిత్యా
 హ — అనంతరమితి. జీవగ్రాహం గృహీత్వేతి. జీవతీతి జీవః; ఇగుపథలక్షణః కప్రత్య
 యః. జీవంతం గృహీత్వేత్యర్థః. 'న చ హన్యాత్ ఫలాదాధం న క్షీటం న కృతాంజలిం,
 న భీతం న పరావృత్తం సతాం ధర్మ మనుస్మర'న్నితి భీతవధే మనునా నిషేధస్మరణా
 దితి భావః. 'సమూలే' త్యాదినా ఇముల్పత్యయః కషాదిత్వాదనుప్రయోగః.

ఇష్టజనాలిసంధానమధిబలలక్షణం; తత్రేష్టం ప్రకృతోపయోగి. జనాలి
 సంధానం వంచనమిత్యేవమర్థం మత్వా యోజయతి — వితదితి. ప్రకృతోపయోగిచ్ఛ
 ద్వాచరణమాత్ర 'మభూతాహరణం; తేన పరవంచనమధిబలమిత్యనయోర్భేద ఇతి
 ద్రష్టవ్యం.

• 'సాధ్వసకాలరత్తణం' (యద్ధకాతరత్వం) ఇతి పాతానర్తకమ్.

[ఏషభయప్రతిపాదనాదుద్వేగః.]

రాజా:—(సాత్కుక్త్యం) కథం చిరయతి వత్సస్య విజయయాత్రాశ్రవణ మహోత్సవః?.

ప్రథమః— కి ముచ్యతేకాతర్య మితి?.

అంగా స్సంగరభీరవ స్సమభవం శోచిభాః‡ పలాయాకులాః
కాశ్చీరాస్త్యురణీయవిక్రమకథా స్థూణా నిరీణశ్రియః,
లంపాకాభయకంపమానవపుషో వంగా నిరంగీకృతాః
నేపాలాః పరిపాలనవ్యసనినస్సింహాశ్చ నీరంహసః.

౧౬

అపి చ —

కాంభోజాః శ్చుతకుంభినీపరిచయాః ప్రాప్తప్రణాస్సేవణా
గౌడాః పీడితవిగ్రహాః శ్చితకులగ్రావాంకణాః కొంకణాః,
లాటాః పాటితమూర్తయః పరిగళేద్భీవిహ్వలా స్సింహలాః
కర్ణాటాః పరిపూర్ణవేషభృతస్తంద్రాశ్చో మాళవాః.

౧౭

కించ—భోజా వ్యర్థభుజాయుధాః శ్చుతనిజస్త్రిశయః కేరళాః
పాండ్యాః ఖండితవిక్రమాః ప్రకటితప్రజర్జరా ఘూర్జరాః,
పాంచాలాః ప్రణతిప్రపంచితభయశ్చాటూత్కటాః కీకటాః
కాంపిల్ల్యా శ్చిత్రపల్లయః కృతయశోభంగాః కలింగా అపి.

౧౮

(సర్వే హర్షాతిశయం నాటయంతి.)

ఏషఇతి. భయప్రతిపాదనాదితి. అపకారికృతభయప్రతిపాదనాదిత్యర్థః.

కాతర్యమేవ రాజ్ఞాం శ్లోకత్రయేణాహ—అంగాఇత్యాదినా. పలాయః
పలాయనం, తత్రాకులాః 'ఉపసర్గస్యాయతా' వితి లక్ష్యం. నిరీణశ్రియో గతనం
పదః, రీణాతేర్ల్యాదిత్వాన్నిష్ఠానత్వం. నిరంగీకృతాః నిరవయవీకృతాః. నీరంహసో
నిర్వేగాః.

౧౯

కాంభోజా ఇతి. కుంభినీ భూమిః, తంద్రాశ్చోలసాః, నిరుద్యోగా ఇత్యర్థః.
'స్పృహిగృహీ' త్యాదినా ఆలుచ్చిశ్శయః.

౨౦

భోజా ఇతి. చాటూని త్రాయస్వేత్యాదీని ప్రియవాక్యాని, తైరుత్కటాః,
శ్చిత్రపల్లయః ప్రాప్తాల్పగ్రామాః.

౨౧

‡ 'ప్రలపాకులా' పా.

పరి—(సాశ్వర్యం) † అహో వీరరుద్రస్స అశ్వసభదతిహువణాశ్చ జుష్ట
వదాణాశ్చ.

రాజా:—(సహర్షం) మహతీం ప్రతిష్ఠామారోపితం ఖలు కాకతీయ
కులం విశ్లేష్కవిజయినా వత్సేన.

పురోధన:—ఆమూలమాడం ఫలితాః ప్రసత్తయః కాకతీయాన్వయ
దేవతానాం.

రాజా—తత స్తతః.

ప్రథమః—అనంతరం సకలదిగ్విజయసముత్తేజితేజోవిలాసః సర్వసరే
శ్వరాణాం తాని తాన్యుపాయనాని స్వీకృత్య సమగ్రపైన్యై
స్సపత్యై ర్మహీభృద్గజైరాశ్రితేన మహతా బలార్ణవేన న్యవ
ర్తత విశ్లేష్కపీరోవీరరుద్రః.

మంత్రిణః—(సహర్షం) కుత్రేదానీం రాజపుత్రః ?.

ద్వితీయః—సాంప్రతం కింకుర్వాణరాజలోకస్సర్వానపి నేనాపతీ
న్మగరం ప్రస్థాప్య కతిపయమూలపరివృతః కాకతీయవీరః సైన్యం
గోదావరీపరిసరారణ్యేషు మృగయాకుతూహలీ విహరతే.

మంత్రిణః—(సవిమర్శం) మహారాజ ! నూనం త్వయ్యేవ శాసతి వసు
మతీం యావరాజ్యమేవ బహుమన్యతే రాజపుత్రః.

*[ఏషా ప్రాప్త్యాశా. దిగ్విజయాకృష్టసరేశ్వరవత్తాం తస్య వ్యా
పిత్యా తృతాకా నిరూపితా]

రాజా.—తదచిరమేవ యుష్మాభిరానేతవ్యో వత్సః, అనునేతవ్యశ్చ
రాజ్యాభిషేకాయ

మంత్రిణః—యదాజ్ఞాపయతి దేవః (ఇతి నిష్కాంతాః).

నేపథ్యే—(ససంభ్రమం) భో భోనాగరికాః ! సత్త్వర మవసరత దూరం.
యదిదానీం.—

† అహో వీరరుద్రస్య అతిశయిత లిఖివనాని యుద్ధాపదానాని.

ఆమూలమాడం ఆమూలాగ్రం, కింకుర్వాణరాజలోకః కింకరీభవద్రాజవర్గః
మూలం మూలబలం.

ఏషా ప్రాప్త్యాశేలి—రాజ్యాభిషేకస్య మృగయాలక్షణప్రతిబంధోపనిపాతేన
శంకృమానత్వాదితి భవతి. యతాకాం యోజయతి—దిగ్విజయేతి.

అలానం తరసా నిపాట్య నిగళాన్యచ్చిద్య ధూతాంకుశో
వేగోత్పాతితధూర్గతః కటతటినిర్యన్త దాంబుస్తుతిః,
భ్రశ్యత్పణ్యపథం చలద్గజహాయం బిభ్యజ్జనౌఘం పురం
విష్వగ్వాన్యకులయత్యమందరభసన్వైరం కరిగ్రామణీః. ౧౯

*[ఏష శంకాత్రాసరూప స్సంభ్రమః.]

రాజా:—(ఆకర్ణ్య సస్తితం) కథం వ్యాకులయతి కటకం కరింద్రః?.

పురుషః—మహారాజ! నూనమిదానీం నగరం ప్రవిశతాం నరేశ్వరో
పాయనానాం ద్విపానాం గన్ధానిలాయ సంక్రధ్యన్నిరర్గభో
జాతః ప్రధానహస్తీ.

పురో:—

పిత్రా స్వయం భూపతి నోపదిష్టం ప్రతాపదుద్రస్యమహాభిషేకం,
నిర్విఘ్నమాపాదయితుం గజాన్యః కరేణురాజాకృతిరభ్యుపైతి
*[ఏష గర్భబీజోద్భేదనాదాక్షేపః]

రాజా:—(సహర్షం) తర్హి వయమపి ప్రమదవనద్వారప్రాసాదమా
రుహ్య గజేంద్రమవలోకయిష్యామః. (ఇత్యుత్థాయ పరిక్రమ్య
నిష్క్రింతా స్సర్వే.)

ఇతి నాటక ప్రకరణే వీరరుద్రవిజయో నామ తృతీయోఽఙ్కః.

అలానమితి—అలానం బంధనస్తంభః, నిగళాని శృఙ్ఖలాని, పాతితధూర్గతః
పాతితాధోరణిః, కరిగ్రామణీః రాజప్రియో గణపతిర్నామగజశ్రేష్ఠః. భ్రశ్యత్పణ్య
పథమిత్యాదౌ శంకాత్రాసయోర్నిరూపణాత్సంభ్రమ ఇత్యాహ—ఏష ఇతి.

కటకం నగరం.

పిత్రేతి—గజాస్యో గజేశః, అత్రేష్టార్థస్య మహాభిషేకస్య నిర్విఘ్నమిత్యనేన
గజేశ ప్రసాదరూపోపాయానుసరణాదాక్షేపః 'ఇష్టార్థోపాయానుసరణమాక్షేప' ఇతి
లక్షణాత్. అత ఏవాత్ర గర్భబీజోద్భేదనాదిత్యాహ. 'తస్య ప్రాప్త్యాశానంబంధిత్యై
నైవంవిధత్వా' దితి.

౨౦

అంతఃపురోచితం రాజ్ఞో వనం ప్రమదవనం 'జ్యాపో' రితి ప్రాస్యః.

ఇతి తృతీయోఽఙ్కః.

చతుర్థోఽఙ్కః

(తతః ప్రవిశతి థాత్రీ చేటిచ) —

థాత్రీ. — (సరోషం) † హం జే! ఏ ఆరిససమాస్సకజ్జపజ్జాడలరాలిడళమహళా
సవే వి సలలావి రలణీ కేణ సమం తువ ణీదా. ఈరిసమహగ్గాఈ
భూసణాఈ కుదో చోరిఆఈ? కహం ఇవిణ్ణాదంతుయే దాసీవడ
త్తోవ? సలలా దిసో జేడణ చడరంతసామంతపరివారో పటవరు
ద్దో ఇలరంపవిట్టో, కులదేవదావ వస త్తీవ మహారాలస్సఅణ్ణావ
పురోహిదాణం అణురోహేణఅమచ్చాణం అణువట్టణేణ పటణం
భాతహేవణ ఖోణీవ తవోవినేనేణ అంహారిసస్స పరిఅణస్స సుకి
అపరిపావణ అబ్బుపగఆ మహారజ్జాహినే ఓజువరాటంసంజాట.
ఏవ్వం వివళిణ్ణీం మంమహళాసవాడలిలంమోత్తుణకహింరిదా?.

† హంజే ఏతాదృశసమాస్ర కార్యపర్యాకులరాజకులమహోత్సవేఽపి సకలాఽపి
రజసీ కేన సమం త్వయానీతా? ఈదృశమహర్థాణి భూషణాని కుతశోఽపిరితాని ?
కథం న విజ్ఞాతం త్వయా దాస్యాః పుత్ర్యాః, సకలా దిశో జిత్యా చతురంతసామంతపరి
వారః ప్రతాపరుద్రో నగరం ప్రవిష్టః, కులదేవతాయాః ప్రసత్త్యా మహారాజస్యాజ్ఞ
యా పురోహితానామనురోధేన ఆమాత్యానామనువర్తనేన ప్రజానాం భాగధేయేన
క్షోణ్యాస్తపావీశేషేణ ఆస్తాదృశస్య పరిజనస్య సుకృతపరిపాకేనాభ్యుపగతమహారా
జ్యాభిషేకో యవరాజ స్సంజాతః. ఏవమపి ఏకాకినీం మాం మహోత్సవాకులితాం
ముక్త్యా కృత్రస్థితా.

సీచపాత్ర ద్వయయుక్తం ప్రవేశకం ప్రారభతే — తతః ఇతి. తత్ర ప్రతీహరప్ర
వేశాత్పూర్వః కథాభాగః పూర్వాంకశేషతయా వృత్తిః. ఉత్తరమూర్తరాంకశేష
తయా వర్తివ్యమాణ ఇతి ద్రష్టవ్యం. హంజే చేటి! 'హంజే హంజే హళా హ్వనే
సీచాం చేటిం సఖీం ప్రతీ' త్వమరః. ఈరిసేతి. మహర్థాణి మహామూల్యాని, దాస్యాః
పుత్ర్యా 'పుత్రేఽన్యతరస్యా' మితి వికల్పాదలుక్.

* [అనేన రోషవశాన్నియతాప్తిప్రదర్శన ముఖేన బీజస్యావ మర్శా ద్విమర్శసంధిః. చేటిగతదోషప్రఖ్యాపనా దపవాదోఽంగం]

చేటి.—¹సామిణి! అపరాహం సహస్య (ఇతి పాదయోః పతతి)

ధాత్రీ—(సప్రభంగం)²దానీవఉత్తి! పటంచలేణ సప్పందనణం పడిమ జ్ఞేసిజం పణామేణ ఈరిసాపరాహం నిధిలేసి.

* [ఏష రోషసంభాషణరూపస్సంఘటః.]

చేటి.—³ఈరిససహవా ఏవ్వ తుమం. తా ణిక్కారణకోవిణింహోదీం అణువట్టిడం అహం ణ పజ్జత్తా.

ధాత్రీ—(సరోషశిరఃకంపం)⁴వక్త్రశీలదుల్లవిలిప లూణకణ్ణణాసిలం తు మం బంధిడోణ కారాఘరభాఅణం కరోమి. (ఇతి బాహుబద్ధనం నాటయతి.)

* [ఏష బంధనరూపో విద్రవః.]

చేటి—(సభయకంపం)⁵సామిణి! రక్తేహిరక్తేహి అసరణం ణిరవరాహం ఇమంజణం. తుమా అత్తిఅప హిడింబస్సమం గచ్ఛంతీవ అహం బలక్కారేణ ణీదా. తత్తవడిడోలం దేవ్వం పసాదలంతీవ బిలం బిదం కిం కరోమి.

1 స్వామిని ! అపరాధం సహస్య.

2 దాస్యాః పుత్రి ! పటంచలేన సర్పదంశనం పరిమార్జయసి. యత్ప్రణామేన ఈదృశాపరాధం శిథిలయసి.

3 ఈదృశస్వభావైవ త్వం. తస్మాన్నిష్కారణకోపిసిం భవతీమనువర్తితు మహం న పర్యాప్తా.

4 వక్రశీలే! దుర్గలిలే! లూనకర్ణనాసికాం త్వాం బద్ధా కారాగృహభాజనం కరోమి.

5 స్వామిని ! రక్ష రక్ష అశరణం నిరపరాధమిమం జనం. తవ అత్తికయా హిడింబాశ్రమం గచ్ఛంత్యా అహం బలాత్కారేణ నీతా. తత్ర ప్రతికూలం దైవం ప్రసాదయంత్యా విలంబితం కిం కరోమి.

విమర్శసంధిం యోజయతి,—అనేనేతి. అనేన, గ్రంథసందర్భజేత్యర్థః. ప్రతి పక్షనివృత్త్యా కార్యనిశ్చయో నియతాప్తిః; తస్యాః ప్రదర్శనముఖేన బీజస్య గర్భసంధా ప్రసిద్ధస్యావమర్శనాత్. పర్యాలోచనాత్. తవ అత్తికయా జ్యేష్ఠభగిన్యా 'అత్తికా భగిని జ్యేష్ఠే' త్యమరః.

ధాత్రీ—(సరోషవచంకారం)¹ ఏలరిసం రాలిడలమహాసహం ఉర్ని
అహిడింబాలలగండనేలేసుకిం త్తిమ త్తలం తాడిజ్జి మందభాఇణీవ.

* [ఏవ. గురులిరస్కృతిరూపా ద్రవః]

చేటి—²సామిణి ! సహేహి విలంబితం. తువ కాదవ్వం మంగలోపల
రంసిఘ్టుంణివ్వట్టేమి(ఇతి వపుషా ప్రణమతి)

ధాత్రీ—(సప్రసాదం)³హంజే ! ఉత్తేహి ఉత్తేహి.

* [ఏషా విరోధశమనరూపా శక్తిః]

చేటి—(సహర్షముత్థాయ హస్తావలంబం దత్వా)⁴ఇదో ఇదో తత్త
హోదీ

ధాత్రీ—కించిత్పురిక్రమ్య పురో⁵వలోక్య చు⁵ కహం ఏసో పడిహా
రత్నవరో ససంభ్రమం నిగ్గట. తా పచ్చాసన్న్దోవిల మహాహినేల
సమట. తేణ రాలపుత్తస్సమంగళణీరాలణదీపరిచ్చోళిం నివ్వ
ట్టేదుం అభ్యంతరం పవిసావో.

(ఇతి నిష్క్రమంతే.)

పవేశకః—(తతః ప్రవిశతి ప్రతీహారః.)

ప్రతీ—(సాటోపం పరిక్రమ్య ద్వారే నరపతికులకలకలమసహమానః
సావమానం కనకచేత్రలతాముద్యమ్య)

1 ఏతాదృశం రాజకులమహోత్సవ ముజ్జితా హిడింబాలయగండశైలేషు
కిమితిమస్తకం తాడయ్యతి మందభాగినీ.

2 స్వామిని ! సహస్వ విలంబితం. తత్ త్వయా కర్తవ్యం మంగళోపచారం
శీఘ్రం నివర్తయామి.

3 సఖ ! ఉత్తిష్ఠ ఉత్తిష్ఠ.

4 ఇత ఇత స్తత్ర భవతీ.

5 కథమేష ప్రతీహారప్రవరః ససంభ్రమం నిగ్గతః? తత్ప్రత్యాసన్నఇవ మహా
భిషేకసమయః. తేన రాజపుత్రస్య మంగళశీరాజనదీపరింఘోళిం నిర్వర్తయితుమ
భ్యంతరం ప్రవిశావః.

ప్రతీహార ప్రవరః పృథప్రతీహారః, దీపరింఘోళిం దీపపద్ధతిం.

ప్రవేశకః—

రే రే నరేశ్వరాః ! సంశృణుధ్వమ్.

దంతివ్యూహముపాయనీకృతమముం కుర్వంతు పుర్యా బహి-
ర్యసోద్యద్ధునబృంహితై ర్మఘటికాఘంటాధ్వని శ్రూయతే,
మారే చాస్తు రథాశ్వమేతదఖిలం యస్యాతిసమ్మద్దతో
నిష్క్రమత్ప్రవిశచ్చ నాగరకులం న స్వైరమాచేష్టతే. ౧

*[వషా తర్జనోద్వేజనరూపా ద్యుతిః.]

(కించి దుచ్చైః) భోభో కులామాత్యవృద్ధాః ప్రథానాధికారిణః
పరిజనాః పౌరాశ్చ! సంశృణుధ్వమ్, వషారుద్ర దేవస్యాజ్ఞా. యథాకిల—
పూర్వైః కాకతివంశజైర్నృపతిభిస్సమ్యగృతాయా చిరం
యస్యా మానుషశంభునా గణపతిః ణీభుజాభూత్ప్రథా,
యేయం మద్భుజయా కులాద్రివసతిం విస్తారితా మేదిని
నేయం సంప్రతి వీరదుద్రభుజయోర్యాతు ప్రతిష్ఠాం స్థిరామ్.

*[వషా స్వవంశజానాం కీర్తనా ధ్రువకీర్తనరూపః ప్రసంగః.]

(పునస్సాటోపం పరిక్రమ్య) అధికృతాః కిమిదానీ మారభధ్వే?

కిమువక్రాంత స్వయంభూదేవసమారాధనవిధిః? కచ్చిద్దత్తాః పుర
దేవతాభ్యో బలయః? కి మభ్యర్చితా స్సర్వే వర్ణవృద్ధాః? కచ్చి త్ప్ర
సాధితా మహాభిషేక వేదిః? కిం సజ్జిక్రతాని కనకకలశేష పుణ్యతీర్థసలి
లాని? కచ్చిదభ్యర్ణముపసీతాన్యత్తమోపకరణాని? కిం మంగళ
ముహూర్తై కృతావధానా జ్యోతిర్విదః? కచ్చి దలంకృతా స్త్రిలింగన
గరిమృగీదృశశ్చ? యదిదానీం వసుమతిపాణిగ్రహణోచితమంగళా
చారవేషః ప్రతాపదుద్రః కాకతీయమహారాజ్యలక్ష్మీమహంతఃపురే
వర్తతే. తత్త్వరధ్వం. (అన్యతో గత్వా సభ్రూక్షేపమవలోక్య) కథం

తతఃకలి—దంతీతి. రథాశ్వమితి. సేనాంగత్వాచేకవద్భావః. నాగరకులం పౌర
సమూహః, స్వైరం అసంబాధేన.

సంశృణుధ్వమితి. సంపూర్వాత్ శృణోతే రవివక్షితకర్తకాల్ 'సమోగమ్య' య
చ్ఛీత్యాదినా అత్తనేపదం.

కాకతిభూపతీనాం భూపరిపాలన ముదితోదితం భవతీత్యాహ—పూర్వైరితి.
విస్తారితే త్యక్త 'గతి బు' ధీత్యాదినా అణి కర్తుః కర్తృత్వం. తస్మిన్నభిధేయే కర్తృణిక్తః;
'ణ్యం' తే కర్తృశ్చ కర్తృణ' ఇతి వచనాత్.

ఉత్తమోపకరణాని ఛత్ర చామరాదీని; అభ్యర్ణ మంతిక ముపసీతాని సమర్పితాని.

రాజానో న విరమంతి? (కించిదుపసృత్య) భో భో భూపాలా! యథా
వకాశమాధ్వం సజ్జీకురుధ్వ ముపాయనజాతం న వృథా సమృద్ధం సహ
తే మమ వేత్రయస్త్విః.

*[ఏతదవమానరూపం ఛలనం.]

(సమంతాదవలోక్య సగర్వాతిశయం) అహో! తృణీకృతజగ
తాం ఊతిభృతాముద్వేలం సమృద్ధం నివారయతో మమ ప్రభావః.
అథవా కాకతీయదౌవారికాణాం లిఖితపఠిత మేవ రాజనివారణమ్.

*[ఏష స్వశక్త్యావిష్కరణరూపా వ్యవసాయః.]

(ప్రవిశ్య పటాక్షేపేణ దౌవారికః.)

దౌవా.—(సాక్షేపమ్) అరే! కేన ఖల్వసమయవిదా భూపతయో నివా
రితాః? మహాత్మవ దిదృక్షువ స్సర్వే ప్రవిశంతు.

ప్రథమః—(సరోషం) అరే! కాకతీయకులవృద్ధప్రతీహారం మామస
మయవేదిన ముదాహరసి?

ద్వితీయః—భవతు యో వాకోవా భవాన్. ప్రవేష్టవ్యా నరపతయః
ఇతి మహారాజస్యాజ్ఞా.

*[ఏతత్ప్రతీహారయోరనోన్యరోషసంరభవచనరూపం విరో
ధనం.]

ప్రథమః—కిమనేన సమం శుష్కకలహేన? తావత్ప్రధానాగార
ద్వారవేదికామధ్యమధ్యాసీనం పురోహితపురస్కృతం యువ
రాజ మేవోపసర్పామి (ఇతి పరిక్రామతి.)

ద్వితీయః—అహ మపి యథానిర్దిష్ట మనుతిష్ఠామి (ఇతి పరిక్రామతి).
(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టం ప్రతాపరుద్రః పురోధనో మంత్రి
ణశ్చ)

పురోధనః—కాకతీయకులతిలక! యువరాజేన భవతా లీలయైవ దిశో
దశ విజితా ఇత్యమీ సమ్యగద్య సత్యాశిఖో వయం.

లిఖితపఠితమాల్యా దభ్యస్తం, న నూతనం భవతీత్యర్థః, స్నాతానలిప్తాదివ
'తూర్వకా'లేతి సమాసః.

పటాక్షేపేణ నేపథ్యావసరజేన ప్రవిశేత్యర్థః.

కించ:—

అద్యాన్వయః కాకతిభూపతీనాంప్రాప్తస్తిలోకీప్రథితాంప్రతిష్ఠాం,
రాజన్వతీభూరియమద్య జాతా వీతోపసర్గాస్సకలాః ప్రజాశ్చ. 3
* [ఏషా సిద్ధవద్భావిశ్రేయఃకథనాత్పురోచనా].

మంత్రిణః—

సూర్యసోమాన్వయామాత్యమహత్తాద్యాధరికృతా,
అస్తాభిరధికుర్వాణైః కాకతీయకులస్థితిమ్. ౪
* [ఏతత్ప్రకృతానుగుణప్రశంసనాద్విచలనం.]

పురోధనః—రాజపుత్ర! సజ్జీకృతేయం మహాభిషేకసామగ్రి. కాకతీయ
నరేశ్వరక్రమాధిష్ఠితం భద్రాసనం భవదధిరోహణం ప్రతిక్షతే.
తత్పురిపాలయ స్వయంభూదేవానుగృహీతాం మహారాజస్యా
జ్ఞామ్.

* [ఏతత్కార్యసంగ్రహరూప మాదానం]

ప్రతాప—తర్హి కులదేవతాం స్వయంభూదేవం నమస్కృత్య గుర్వా
జ్ఞాం వోధు మిచ్ఛామి.

పురోధనః—సదృశోఽయ మాచారః కాకతీయకులప్రదీపస్య భవతః
కిం తు ప్రత్యాసీదతి మహాభిషేకసమయః తదచిరేణైవ విహిత
కర్తవ్యేన రాజపుత్రేణాగంతవ్యం. వయమితః కరణీయశేషం
పరిపాలయామః.

అభిషేకానంతరకార్యం సిద్ధవత్కృత్యాహ—అద్యేతి. రాజన్వతీ సురాజ్ఞే.
'రాజస్వాం త్సైరాజ్య' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. వీతోపసర్గాః నిరుపద్రవాః.

విచలనం నామ స్వగుణావిష్కరణం; తత్ప్రకృతానుగుణ్యేన విశింషక్ యోజ
యతి—ఏతదితి.

రాజపుత్రేతి. భద్రాసనమభిషేకోపయోగీ వీరవిశేషః. తదుక్తం వాస్తుశా
స్త్రజ్ఞైః—'జ్ఞక్షం షడంగతోత్సేధం షోడశాంగుళివిస్తృతం, *ద్విద్వాదశాంగుళాం
గుళాయామం క్షీరదారుసముద్భవం, పద్మాంకితం భవే ద్భద్రపీఠం స్సవనకర్తణీ'తి.
ఏతత్సంహాసన మితి వసిష్ఠాదయో వ్యవహరింతి.

* ('ద్వావింశదంగుళాయామ' మితి పాఠాంతరం).

ప్రతాప.—యథాఽఽదిశంతి కాకతీయాన్వయప్రత్యాయయితారః.
 (ఇత్యుక్తాయ. యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్సర్వే.)
 ఇతి నాటకప్రకరణే త్వరితమహాత్మనో నామ చతుర్థోఽంకః.

ప ఇచ్చ మో ౭ జ్యుః.

(తతః ప్రవిశంతి జ్యోతిర్విదః)

జ్యోతిర్విదః.—(ససంభ్రమం పరిక్రమ్య) భో భో! ! త్వరధ్వం కుత్ర
 పురోధసః? కుత్ర వా మంత్రిణః. సమానీయతాం స్వయంభూ
 దేవ సమారాధనాసక్తచిత్తతయా విశంబమానో రాజపుత్రః
 యేన ప్రత్యాసన్నతరో వర్తతే మహాభిషేకముహూర్తః.

*[ఏతదుత్తరాంకస్య పూర్వాంకానుసంగతత్వాదంకావతరణం]

(సవిమర్శశ్చర్యం). ఆహో! విశ్వాతిశాయినీ కాకతీయకుల

ప్రతిష్ఠా. యతః—

ఆదేష్టా కులదేవతా స భగవాన్ యస్య స్వయంభూశ్శివో
 యం సజ్జీకురుతే పరాక్రమజితః షోణిపతీనాం గణః,
 యస్తై చ స్పృహయత్యశేషజగతీ తం వీరదుద్రాక్మతే.
 ర్విష్ణో ర్విష్ణ్య మహాభిషేచనవిధిం నందంతి సర్వే జనాః. ౧

ప్రత్యాయయితారో విశ్వాసయితారః, స్వాధీనత్వసంపాదకా వా, పక్షద్వ
 యేఽపి గ్రాహ్యవాచ ఇత్యర్థః. ప్రతిపూర్వా దిణోఽన్యంతా త్తృచ్ఛ ప్రత్యయః 'ప్రత్య
 యోఽధీనశబ్దజ్ఞానవిశ్వాసహేతు' ష్విత్వమరః. సర్వమన్యత్సగమం.

ఇతి నాటకప్రకరణే చతుర్థోఽంకః.

తత ఇతి. జ్యోతిర్విదో మాహూర్తికాః.

అత్ర పూర్వాంకవర్తిభిర్వాహూర్తికైరనుచితైరేవాత్రానుప్రవిష్టైరభిహితస్యాం
 కాథస్య పూర్వాంకాథానుసంగతత్వాదంకావతరణమిత్యాహ—ఏతదుత్తరేతి.

ఆదేష్టేతి.

*[ఏష స్వయంభూదేవోపదేశనరేశ్వరవిజయప్రముఖసంధ్యా
దిబీజనానాథానాం మహాప్రయోజనీభూతమహాభిషేకార్థతయా యోజ
నాన్నిర్వహణసంధిః.]

(సోల్లాసం)నూనమిదాసీం.—

స్వప్నేఽప్యసూత్రితా మాజ్ఞాం పాలయంతం కులోద్వహం,
న మాంత్యంతర్దుదశ్శంభో ర్విభో రప్యభినందతః. ౨

*[ఏష ముఖసంధౌ ప్రసిద్ధస్య స్వప్నోపదేశరూపస్య బీజసోఽ
పగమాత్సంధిః]

(కించి దుచ్చైః)

కల్యాణీ సకలాఽపి భూతసరణిః క్షేమప్రదా దేవతాః

శ్రేయఃప్రసవనిర్భరా ద్విజనుషా మాశీర్గిరో జాగ్రతి,

అత్ర బీజయుక్తానాం ముఖసంధ్యాద్యర్థానాం పరమప్రయోజన సంబంధలాభా
న్నిర్వహణసంధిరిత్యాహ—ఏష ఇతి.

స్వప్న ఇతి. ఆసూత్రితాం సూచితామప్యాజ్ఞాం పాలయంతమభినందతోఽను
మోదమానస్య శంభోర్విభోర్వ్యావకస్యావ్యంతర్దుదో న మాంతి, అప్రమేయోవిచిత్రో
హర్షోఽభూదిత్యర్థః. ౨

సంధ్యాఖ్యమంగం యోజయతి.—ఏష ఇతి. ఉపగమాత్సనరుపగమనా
దిత్యర్థః.

కల్యాణీతి. భూతసరణిః పృథివ్యాదిభూతసమూహాః, కల్యాణీ, అప్రాప్తవికా
రతయా శుభశంసినీత్యర్థః. శ్రేయఃప్రసవేణ శ్రేయస్సంపాదనేన నిర్భరాః, ద్విజ
నుషాం ద్విజానామాశీర్గిరో జాగ్రతి, నిత్యంప్రవర్తంత ఇత్యర్థః. గ్రహగణా స్సూర్యా
దయః, ఉన్నతం పదముచ్చసంజ్ఞం స్థానం, తదుక్తం పరాహమిహిరాచారైః— 'అజ
వృషభమృగాంగనాకుశీరార్ముచవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగాః' ఇతి. ఆరూఢాః ప్రా
ప్తాః, వితత్ఫల ముక్తం వృద్ధవసిష్ఠసంహితాయాం— 'ఉత్పాతదోషాదివివర్జితేఽహ్ని,
నరాధిపానామభిషేక ఇష్టః, మూలత్రికోణస్వగృహోచ్చమిత్రగృహస్థితై ర్వాఽథ
తదంశసంస్థైః. శుభే విలగ్నై సతతం గ్రహేంద్రా దిశంతి లక్ష్మీం విపులాం చ కీర్తి
మితి. ముహూర్తశబ్దేనాత్ర షడ్వర్గరూపః కాలవిశేషో వివక్షితః, స చ క్రూరసౌ
మ్యగ్రహసంబంధవశాద్ద్వివిధః. తదుక్తం—'లగ్నమర్థం తృతీయాంశో నవాంశో
ద్వాదశాంశకః, త్రింశాంశశ్చేతి షడ్వర్గః క్రూరసౌమ్యవశాద్ద్వివిధా' ఇతి. తత్రాయం

అరూఢాః పదమున్నతం గ్రహగణాశ్చేయాస్తుహూర్తశ్శుభై.

ర్షక్షత్రాణి శివంకరాణి శుభదాశ్చాన్యే నిమిత్తోదయాః. 3

తద్వయమేవ రాజపుత్రానయనాయ ప్రయతిష్యామహే.

*[ఏష ప్రకృతకార్యమార్గణాద్విరోధః]

(సత్వరం పరిక్రమ్య పురోఽవలోక్య చ సహర్షసంభ్రమం)
నన్వాగత ఏవ ప్రతాపరుద్రః?

విప్రైర్మంగళసూక్తిపాఠముఖైరై రాలోకశబ్దోద్యతై-

ర్భూపాలైః కరసంభృతోపకరణైరాపైరమాత్యాత్మజైః,

శ్లాఘైర్వందిజనైర్దిగంతవిజయశ్లాఘాసముద్ఘోషజైః-

స్త్రీవర్గైశ్చ యథోచితం పరిపృతో నీరాజనోద్యోగిభిః. ౪

తద్వయం చాస్థానీమేవ గత్వా సముచితమాచరిష్యామః

(ఇతి పరిక్రామంతి)

(తతః ప్రవిశంతి యథానిర్దిష్టః ప్రతాపరుద్రో మంత్రిణాశ్చ.)

మంత్రిణః—(సవినయమగ్రతో భూత్వా) కాకతీయకులతిలక! ఇతః

సౌమ్య ఇత్యాహ—శ్రేయానితి. శుభై సౌమ్యగ్రహైః శ్రేయానతిప్రశస్తఇత్యర్థః
తదపి తత్రైవోక్తం—‘షడ్వరో భవతి సదాశుభచరసముద్భవ శ్శుభదః. పాపసముత్త
స్త్యశుభస్తస్యా ద్రోహ్యస్తు సౌమ్యషడ్వర్గః’ ఇతి. నక్షత్రాణి రోహిణ్యాదీని, రోహి
ణ్యా ద్యన్యతమనక్షత్ర మిత్యర్థః. ఏకదా బహూనామసంభవాత్; శివంకరాణి షేమం
కరాణి. యద్వపి ‘మేఘుర్నిభయేష కృషా’ ఇత్యత్ర శివంకరశబ్దశృంధస్యేవ న భాషాయా
మిత్యాహ పదమంజరీకారః. తథాపి ‘షేమంకరోఽరిష్టతాతిశయతాతిశయంకరః’
ఇత్యమరకోశమూలాయం ప్రయోగ ఇత్యనుసంధేయం. నిమిత్తోదయాః దిక్పాసా
దాదయాః. 3

విప్రైరితి. మంగళసూక్తాని ‘కనిక్రదజ్జనుషం మమాగ్నేవరోఽపి హవేష్వ’
స్త్రీత్యేవమాదీని, అలోకశబ్దా జయజయేత్యేవమాదయాః, ‘అలోకా వందిభాషణే’ ఇతి
విశ్నోః. భూపా అపి వందిత్రుమభూమయో బభూవురితి భావః. ఉపకరణాని ఛత్రచా
మరాదీని, వందిజనాః ‘వంద్యభూభృద్ధుణోశ్శర్వక్రౌపకా వందిన స్సన్పితాః, ఇత్యుక్త
లక్షణాః. ౪

శుద్ధాంతప్రధానాగార మంతఃపురప్రధానగృహం.

ఇతః ఇదం రాజ్యలక్ష్మీశుద్ధాంతప్రధానాగారం ప్రవిశతు స్వామి.
న విలంబాద్వాః కులదేవతాయా మనోరథాః.

*[ఏతత్పట్టబంధరూపకార్యసోపక్షేపణాద్ధృశనం]

జ్యోతిర్విదః—(కించిదుచ్చైః) భో భో కులమాతాః !
సన్నహ్యధ్వముపాహరధ్వముచితద్రవ్యాణ్యుపాధ్వంసురాన్
సంప్రాప్త స్సుముహూర్త ఏష విజయీ కల్యాణసంపత్తినః,
యస్మిన్ ప్రాప్య మహాభిషేకవిభవం ఊఁఁఁఁఁ ప్రలీనాఖిల-
త్వపాలాం చిరమన్వశాద్దణపతిర్భూభృత్కులగ్రామణీః.

*[ఏష జ్యోతిర్విద్యు రనుభూతార్థఖ్యాపనా నిర్ణయః]

పరిః—(శ్రుత్వా) †కహపచ్చసణ్ణేవి ముహూర్తే కిం విశబిలది మహా
మచ్చేహి?

మంత్రిణః—(ఉపసృత్య) నాథ! కిం విస్తృతా గుర్వాజ్ఞా? నాయమవ
సరో నర్వేళరవిజ్ఞానాన్తనస్య. మహాస్థాన్యామేవానుగృ
హ్యంతామమి.

ప్రతాపః—శిరసి ధృతైవ ఖలు తాతస్యాజ్ఞా కింతు నోఽదిశ్యతే పున
రనంతరకరణీయమ్

*[ఏతత్ప్రకృతానుగుణ్యేనానోన్యపరిభాషణా త్పరిభాషణమ్.]

పురోధనః—(సవినయసంభ్రమ ముపసృత్య) స్వీకృతమహాభిషేకోచిత
వేషః కనక వేదికామారోహతు ప్రతాపరుద్రః దేవ! మహా
రాజ! పర్యయేణ భవద్భుజశిఖరమారోహతు మేదిసి.

+ కథం ప్రత్యాసన్నేఽపి ముహూర్తే కిం విలంబ్యతే మహామాత్యే?!

పురా ఖలు గణపతిమహారాజో యస్మిన్ ముహూర్తే ఆభిషేకమునుభూయ
నమస్తాం భువమేకాతపత్రాం బుభుజే, ఏతాదృశోఽయం ముహూర్త స్సంప్రాప్తః.
అతోఽపధానేన దేవతారాధనాదికం కర్తవ్యమిత్యాహ. —సన్నహ్యధ్వమితి. సన్నహ్య
ధ్వం ముహూర్తే, సావధానా భవలేత్యర్థః, ఉచితద్రవ్యాణి తీర్థకలకాదీని, సురానుపా
ధ్వమర్చయధ్వం. ఆత్రేదం పిత్రాదీనామప్రసలక్షణం. యథాఽహ వృద్ధవసీష్ఠః.
'అశిషోవాచసం కృత్వా పూజయే చ్చ సురా స్పితౄన్, ఆయుధాని చ పట్టంచ విప్రా
స్థంధాదినార్చయే' దితి. అన్వయాత్, శాస్త్రేర్థజ్ఞే.

ప్రతాప.—తథా భవతు. (ఇతి వేదికామారోహతి).

సృపాః—(సప్రణామం మంగళవేదికాం పరివార్య) విజయతాం విజయతాం కాకతీయకులస్వామీ.

[ఏష నరేశ్వరపర్యుపాసనాత్ప్రసాదః.]

పరిః—(విలోక్య సామోదకౌతుకం). † వువ్వపవ్వలకణలసాణు సహస్రరస్మీ విల సుమేరుకణలతడం మహేంద్రోవిల వక్త్రీ చక్రవర్తిణం చక్రధరో విల కణలవేదిం ఆరూఢోపలవరుద్ధో.

మంత్రిణః—కాకతీశ్వర! సమారుహ్యతామిదం భద్రాసనం. అమీః పురోధసో మహాభిషేకాయ తీర్థసలిలపూర్ణాః కనకకలశాః ధారయంతి.

ప్రతాప—తథా భవతు. (ఇతి స్వయంభూదేవం కాకతీయకులవృద్ధాం శ్చ ప్రణమన్ సింహాసనే సముపవిశతి)

పురోధసః—(త్రయీసమభిమం త్రణసురభీకృతసలిలాన్కనకకలశాః అమాత్యహస్తేష్వపి నిధాయ సాదరం.)

ప్రతాపపద్రవ్యపతే! కాకతీయకులోచిత్రైః,

ప్రజాసురంజనైః షోణీం పాలయాచం ద్రతారకమ్.

(ఇత్యాశీర్వాదసాధువాదాయమానం పాణిగ్రహణకౌతుకత్వ రమాణరాజ్యలక్ష్మీమంజీరశింజితాసుమోదితం స్వయంభూదేవ ప్రమోదాట్టహాసోపబృంహితం కాకతీయకులశ్రేయసిప్రస్తాననాడిండిమం చిరావలంబితధరణీభారఖన్నానాం ఫణిపతిప్రభృ)

† పూర్వపర్వతకనకసానుం సహస్రరశ్మిరివ సుమేరుకనకతటం మహేంద్ర ఇవ పక్షిచక్రవర్తినం చక్రధర ఇవ కనకవేదిమారూఢః ప్రతాపరుద్రః.

అనుభూతార్థఖ్యాపవాదితి. అనుభూతస్య దీజానుగుణస్యార్థస్యఖ్యాపవాదిత్యర్థః.

త్రయీసమభిమం త్రణసురభీకృతసలిలాన్క, వేదత్రయాభిమం త్రిలోదకాని త్యర్థః.

అభిషేకముహూర్తసూచకం జయఘంటికాధ్వని మాశీర్వాద సాధువాదాదిరూపతయా సంభావయతి—ప్రతాపేత్యాది.

తీనాం ప్రహర్షక్షేడావిడంబితం ధర్మప్రతిష్ఠామంగళకాహళీ
కోలాహలమనోహరం మహాభిషేకముహూర్తప్రశంసినం కనక
జయఘంటికానినాదమనుసందధానాః సత్వరం ప్రతాపదు
మభిషించంతి.)

*[ఏష వాంఛితార్థప్రాప్తిరానందః.]

ఏకతో వై తాళికాః.—(సహర్షాతిశయముచైచ్ఛః.)

హే లోకాః! పిబత శ్రవఃప్రసృతిభిః కల్యాణవార్తామృతం
జాతః కాకతివీరద్రవ్యపతే రాజ్యాభిషేకోత్సవః,
అద్యారభ్య కలిః కృతః కృతయుగం రాజన్వతీ మేదిసి
దేవాః పూర్ణహవిర్భుజస్తదధునా యూయం కృతార్థికృతాః. 2

అన్యతో వై తాళికాః.—

ఆరూఢే వరవీరద్రవ్యపతౌ సింహాసనం శాశితం
తస్యాజ్ఞా ఖితిపాలమాలివలభీ స్వచ్ఛంద మారోహతి,
లోకాంశ్రీనధిరోహతో నిరవధీ కీర్తిప్రతాపా హతా-
దారోహంతి చ వింధ్యభూధరతటాన్పుత్యర్థినః పార్థివాః. ౩

అథ విశ్వాతిశాయమహిమోషీరద్రవ్యరాజ్యాభిషేకమహోత్సవో విశ్వ
ప్రియంకరః ఇత్యాహ—ఏకత ఇతి. ఏకతః, పురత ఇత్యర్థః. శ్రవఃప్రసృతిభిః శ్రవణ
చురుకైః, కలిః కృతయుగం కృతః, పరిపూర్ణధర్మత్వాదితి భావః. కుతః రాజన్వతీసురాజ్ఞీ
'రాజన్వాం తస్మై రాజ్య' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. మేదిసితి 'రాజా కాలన్యకారణ'
మితి భావః. పూర్ణహవిర్భుజ ఇతి. 'యజేత రాజా క్రతుభిర్విష్ణురక్షదక్షిణై' రితి
విహితానుష్ఠానాదితి భావః. 2

అన్యత ఇతి—పశ్చానిత్యర్థః.

ఆరూఢ ఇతి. స్వచ్ఛంద మనర్గళం, ఆరోహతి. న కశ్చిదప్యవిధేయో భూపతి
రస్తీతి భావః. అనేనాన్య రాజ్యః ప్రభుశక్తిరుక్తా. తదుక్తం మానసోల్లాసే—'అజ్ఞా
రూపేణ యా శక్తి స్సర్వేషాం మూర్ధని స్థితా, ప్రభుశక్తిర్హి సా జ్ఞేయా ప్రభావ
మహితోదయే'తి. నిరవధీ ఇతి. సూర్యాచంద్రమసో స్సీమాచల ఇవ కీర్తి ప్రతాపయో
రపధిభూతః కోఽసి నాస్తీత్యర్థః హతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. వీరరుద్రే సింహాసనమేక
మరూఢే సతి తదాజ్ఞాయా స్తతీర్తి ప్రతాపయో స్తత్పరివంధినాం చ తతోఽప్య
న్నతాని బహున్యారోహణస్థానాని బహువురితి మహదేతదద్యుతమితి భావః. ౪

దక్షిణతో వై తాలికాః—

గాయంతీరనుమోదతే నిజవధూశ్శేష శ్శిరకంపనై-

రక్ష్యం ప్రీణయతేద్య కచ్చపపతిర్వక్ష్యస్థనీదర్శనాత్,

దిజ్నగా శ్చ కరేణుకాశుచ మపాకుర్యంత్యనుప్రజ్యయా

దోష్టా కాకతివీరరుద్రనృపతౌ విశ్వంభరాం బిభ్రతి.

ఉత్తరతో వై తాలికాః—

ప్రథేభ్యః కులభూభృతా మపి హరిద్ధంతావళానాం మహా-

కుంభేభ్యోఽపి ఘణాభృతామధిపతే ర్ద్వాధ్వాం సహస్రాదపి,

కూర్తేంద్రస్య చ కర్పరాదపి జగద్విఖ్యాతసారోన్నతౌ

బాహూ సంప్రతి వీరరుద్రనృపతేః ప్రాప్తప్రతిష్ఠా మహీ. ౧౦

*[ఏష సర్వదుఃఖశమనా త్సమయః.]

మంత్రిణః—అహో ప్రభావః కాకతీయాన్వయస్య! యదిదాసీం—

ప్రతాపరుద్రస్య మహాభిషేకపయఃకణా యే నిపతంతి రాజ్ఞాం,

ప్రణామనమ్రేషు శిరస్సు తేషాం తైః కల్పితస్వస్వపదాభిషేకః.

పురోధనః—కాకతీయకులౌ త్తంసరాజ్యలక్ష్మీసంవరణస్రగివేయము త్తం

సీక్రియతాం. (ఇతి పట్టబంధమాచరంతి).

సర్వే—(సప్రమోదాతిశయం) ప్రియం నః ప్రియం నః.

* (ఏషా ప్రకృతకార్యస్థిరీకరణాత్కృతిః).

గాయంతీరితి. వ్యాఖ్యాతమేతత్.

ప్రథేభ్య ఇతి. ప్రథేభ్యస్సానుభవ్యః, కర్పరాత్ పృష్ఠాశ్చికపాలాత్. ౧౦

ప్రతాపేతి. శరణాగతా మహీపతయః, మహాభిషేకసమయే స్వస్వపదేషు స్థాపి

తా ఇతి భావః. ౧౧

ఉత్తంసీక్రియతాం శిరోభూషణంక్రియతామ్. 'శుక్లమాల్యాంబరభృతః ప్రాజ్ఞు
భస్య మహీపతేః. 'పట్టం శిరసి బద్ధియా త్సింహాసనగతస్య' చేతి వసిష్ఠస్మరణాత్.
పట్టస్తు 'రాజ్ఞాం నవాంగుళాయామో మధ్యేఽష్టాంగుళవిస్తృతః, చతురంగుళవిస్తారపా
ర్శ్వస్య స్పష్టమయ శ్శుభః. పట్టః పంచభోః రాజ్యప్రణాసౌఖ్యసమృద్ధయే' ఇత్యాది
ద్యుక్తలక్షణో ద్రష్టవ్యః.

మంత్రీణః.—(సర్వతోఽవలోక్య) కస్కోత్ర భోః? ఆనీయతాం ఛత్రం
చామరయుగళం చ.

(ప్రవిశ్య ప్రథాన ప్రతీహరః).

ప్రతీ—య దాజ్ఞాపయంతి మహామాత్యాః (ఇతి పరిక్రమ్య తాన్యూపాన
యతి. ప్రాంతవర్తినో నరపతయోఽభ్యుపేత్య తాని సాదరం
గృహీత్వా యథోచితమాచరంతి).

పురోధనః.—(సహర్షాతిశయమ్).

శ్రూయంతే బహవో మహాన్యపతయః కిం తైరసిద్ధృక్క్రమై-
రీదృగ్విశ్వజనీనశౌర్యగరిమా జాగర్తి కః త్వాతలే?

బాల్యక్రీడితద్విద్యయ స్త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః

కింకుర్వాణసమస్తభూపతిగణః శ్రీవీరరుద్రోయథా. ౧౨

* [ఏతదఖిలాతిశాయిత్వకథనముభేన ప్రకృతకార్యానుమోదనా
దాభాషణం].

తదిదానీం ఖిలు—

యత్కాకతీయస్యపరాజ్యవిలాసచిహ్నం

యచ్ఛాయయా వసుమతీ విజహాతి తాపం,

కస్క ఇతి. స్వంతస్య కిమోపిప్సాయాం ద్వీర్వచనం, కస్కాదిత్వాత్సత్వం

శ్రూయంత ఇతి. మహాన్యపతయో నలనహుషాదయః, ఈదృక్క్రమై, వీర
రుద్రసదృశపరిపాటీ తద్రహితై రసిద్ధృక్క్రమైః; తత్ కథమిత్యాశంక్య వీరరుద్రే

విశేషమాహ—ఈదృగితి. విశ్వస్థై జనాయా హితో విశ్వజనీనః శౌర్యగరిమా యస్య
స తథోక్తః. నీలిపురస్కృతపరాక్రమ ఇత్యర్థః. శౌర్యగరిమాణమాహ—బాల్యేతి.

త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః సమ్యక్స్వరిపాలనేన ప్రజాహితస్వభావ ఇత్యర్థః. యథా
హమనుః—‘సంగ్రామేష్వనివర్తిత్వం ప్రజానాం చైవ పాలనం, శుశ్రూషా బ్రాహ్మ
ణానాం చ రాజ్ఞాం శ్రేయస్కరం పరో మితి. స కేవలం పరాక్రమేణ. కింతు
సామాదిభి రపి త్రిభి రుపాయై స్సర్వోఽపి రాజులౌకో వశీకృతః ఇత్యాహ—కిం
కుర్వాణేతి. తదుక్తం—‘ఏవం విజయమానస్య యస్య స్యుక్త పరిపంథినః, తానానయే
ద్వయే సర్వా న్సామాదిభి రుపక్రమై’ రితి. ౧౩

ఛత్రధారణం విశిష్య—యదితి. యత్ కాకతీయకులక్రమాగత మిత్యర్థః. య
చ్ఛాయయేతి. దుష్టనిగ్రహశిష్టప్రతిష్ఠాపనయోరుపలక్షణం. తేన సుహృదో ముక్తాత

ఛత్రేణ తేన కృతలక్షణి వీరరుద్రే

ముక్తాతపత్రవిభవాస్సుహృదో ద్విషశ్చ.

౧౩

*[ఏష రాజ్యస్థాప్తిహేతుభూతఛత్రారోపణరూపకార్యదర్శనా త్పూర్వభావః]

మంత్రిణః—(సవినయమువసృత్య), నాథ! కాకతీయలక్ష్మీపతే! సనాథా స్సర్వాః ప్రకృతయస్సురాజానం త్వాం దిదృక్షుంతే. తత్సాంప్రతం మహాస్థానీం ప్రసాదయతు దేవః.

పురోధనః—ఆచారోఽయం కాకతీశ్వరాణాం యన్తహాభిషేకానంతరం ప్రజానాం యోగక్షేమపరీక్షణం.

రాజా.—యదాజ్ఞాపయంతి ధర్మవిదః (ఇత్యుత్తిష్ఠతి)

కాకతీయకులవృద్ధాః—(ససంభ్రమముచైస్త్రి.)

ప్రక్రాంతముర్వీశ్వరమాశ్రిత్యైః కుర్వంతు సీరాజనమంబుజాక్షః

ప్రతాపరుద్రస్య లసత్ప్రేతాపప్రదీపసీరాజితదిబ్బుఖస్య.

౧౪

నృపతయః—(శిరస్స్వంజలిం బధ్వా) అహో చరితార్థా సాంప్రతమాస్తాశీ చతుష్కతా యయా ఖల్వీదృగనుభూయతే

యతః—

సీరాజయంత్యంధపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలైర్వరవీరరుద్రం,

పత్రవిభవా మాక్తికమయఛత్రవైభవాః, ద్విషత్సు త్యక్తాతపత్రాశ్చేత్యుభయౌపపాదనం.

౧౫

నాథేలి. సురాజాన మితి. 'సపూజనా' దితి న సమాసాంతః.

ఆచారఇతి. అలబ్ధలాభో యోగః, లబ్ధపరిపాలనం క్షేమః, తయోః, పరీక్షణం విచారః.

అభిషేకానంతరకర్తవ్యం సీరాజనమాహ—కాకతీయకులవృద్ధా ఇతి. అంబుజాక్షీవిశేషణమేతత్. ఉచ్చైః రున్నతర 'అధఃప్రవర్తయేద్ధృపం దీపమూర్ధ్వం ప్రవర్తయే' దితి వచనా దితి భావః. ఉర్వీశ్వరమాశ్రిత్యైః ప్రక్రాంతమితి. రాజ్ఞాం ప్రణామానంతరమిత్యర్థః. 'ప్రతాప ఏవ ప్రదీపః' తేన సీరాజితాని దిబ్బుఖాని యేన తథోక్తస్య, అత ఏవ తత్ఫలం సీరాజన మిహౌ వానుభూయత ఇతి భావః.

౧౬

అస్తాకమియమాస్తాశీ, 'యుష్మదన్తదో' రిత్యిచ్చిత్యయే 'తస్మిన్నణిచే. తస్మాకాదేశః.

చంద్రాననాగోత్రపతిం రజన్యస్తారాగణైర్దేరుమివ స్ఫురద్భిః.
(సర్వే జయశబ్దం కుర్వంతి.)

మంత్రిణః—మహారాజ! కాకతీశ్వర! సజ్జీకృతం సింహాసనం సర్వతః
పరిష్కృత మిదం మహాస్థానమండపం సనాథీక్రియతాం

ప్రతీ—(ససంభ్రమం పురో భూత్వా) దేవ! ఇత ఇతః

రాజా—(సగౌరవం పరిక్రమ్య మహాస్థానాం సింహాసనమారోహతి.

సర్వే ప్రణమ్య యథార్హ ముపవిశంతి)

ప్రతీ—(సమయోచితం పరిక్రమ్య వందమానా మాధ్వాభిషిక్తా
సాభిమానం కనకవేత్రలతయా నిర్దిశత్.)

కాళింగాత్ర నిషీద కోంకణపతే! దూరే భవాంగేశ్వర!

ప్రాంతం సంశ్రయ మాశవేంద్ర! శనకై స్సోస్విపాయనం ప్రాప్య,

పాండా్యగై భవ సేవణాక్షితిపతే! పశ్యా ద్భవాద్భ్యైవ వః

స్వామీ కాకతివీరదుద్రన్యపతిః సర్వాః క్రమాదిక్షతే.

నృపతయః—(ప్రణమ్య యథార్హ ముపవిశంతి.)

పురోధనః—స్వస్తి కాకతీయకులావతీర్ణాయ సౌవర్ణకేతనాయ మహా

మహిమ్నై. అద్య సుప్రజనా కాకతీయాన్వయేన సనాథాని

త్రీణ్యపి జగంతి.

శాసితర్యవినీతానాం నరేంద్ర త్వయి శాసతి,

మధ్యస్థితాన్య లోకస్య చిరేణాన్వర్థతాం గతా.

౧౭

చంద్రాననాః చంద్రసదృశాననాః, అన్యత్ర చంద్రనివాసాననం యాసాం
తాస్తథోక్తాః. గోత్రస్య కులస్య పతిం అన్యత్ర గోత్రాణాం పర్వతానాం పతిం. ౧౮

పరిష్కృతం విచిత్రవితానసువర్ణకలశాదినా' భూషితం, సింహాసనలక్షణం మాన
సోహాసే—'రుచిరేణ సువర్ణేన నిర్మితం రత్నరంజితం, అష్టభిన్నా ఫటికైస్సంహృద్భి
తత్పువరాజితం. అథః కాంచన విన్యస్తరత్నవేది త్రయాన్వితం, ఆస్థానమండపే రాజ్ఞాం
సింహాసనమిదం పర' మితి.

సౌవర్ణకేతనాయ మహామహిమ్నై, గరుడధ్వజావతారాయేత్యర్థః సుప్రజనా
శోభనంతాసేన, 'నిత్య మసిచ్ఛ్రిజామేధయో' రిత్యసిచ్ఛ్రిత్యయః. శాసితరీతి.

ఆవినీతానాం దుష్టానాం మిత్రాణా మమిత్రాణాం చేతి భావః. ఆత ఏవేయంతం
కాలం స్వర్గ పాతాళమధ్యవర్తిత్యేన మధ్యస్థస్య మధ్యమలోకస్య సంస్రతి పక్షపాతరా
హిత్యేన మాధ్యస్థ్య మిత్యన్వర్థతామిత్యర్థః.

౧౯, ౧౭

రాజా—(సవినయమ్) స్వయంభూదేవవరానుకూలానాం భవదాశీర్వాదానాం ఫలమిదం యత్కాకతీయక్షాత్రం వర్ధతే.

మంత్రిణః—రాజా! ప్రతాపరుద్ర!

సర్వేషాం కాకతీయానాం భాగధేయవిభూతయః,

ఏవంరూపా వివర్తంతే *యత్కులప్రభవో భవాన్.

౧౮

పురోధనః—న కేవలం కాకతీయానామేష పుణ్యపరిపాకః, అపి తు సర్వాసామపి ప్రజానామ్.

(ప్రవిశ్యప్రతీహారః.)

ప్రతీ—దేవ! సర్వాః ప్రకృతయో వర్ణవృద్ధానువరస్కృత్యప్రతీహార మధ్యాసతే.

మంత్రిణ —శీఘ్రం ప్రవేశ్యంతాం.

ప్రతీ—యదాజ్ఞాపయంత్యమాత్యాః (ఇతి నిష్క్రమ్య తాభి స్సహ పునః ప్రవిశంతి.)

(తతః ప్రవిశంతి వర్ణవృద్ధాః.)

వర్ణ — సహర్షం రాజాన మవలోక్య.)

వరః ప్రతాపరుద్రోఽయం వధూరేషా వసుంధరా,

తయోర్భటయితా దేవః స్వయంభూస్సదృశక్రమః.

౧౯

* [ఏతత్ స్వయంభూదేవస్య స్వయం సంధాతృత్వాదద్భుత ప్రాప్తేరుపగూహనం.]

(సవినయ ముపసృత్య) స్వామి! విశ్వంభ రావల్లభ! ప్రతాపరుద్ర

(సర్వాశీఃఫలవిశ్రమైకవసతేః కిం వా తవాశాస్త్రహే

యద్వా విశ్వవిభౌ స్వయంభువి శివే న స్తన్వతామాశిషః

సర్వేషామితి. భాగధేయవిభూతయో భాగ్యసంపదః. ఏవంరూపాః పీఠరుద్ర రూపాః, వివర్తంతే పరిణమంతి.

౧౮

వరశ్చితి. ఆత్ర వసుంధరాపీఠరుద్రయోర్వధూవరయోః స్వయంభూదేవ స్వయం మేవ సంధాతేతి అనురూపపుటనాదద్భుతమితి భావః.

౧౯

అథ స్వయంభూదేవే విదుషామాశీర్వాదమాహ—స్వామిన్నితి. సర్వాశీఃఫలానామైశ్వర్యాదీనాం విశ్రమేణ సంశోచే వైకవసలేర్దుష్కారధారస్య సర్వాణి

* 'యత్కులాలంబనం భవా' నితి పాఠాంతరం.

కిం చిత్రం స విభుర్భవానపి సమో గౌరీశ్చియో ర్వల్లభా-
వాచంద్రిగ్మమిమాం ఊమాం కృతయశోరక్షాయువాం రక్షతాం.
మంత్రిణః—స్వామి ! నేనే స్వాయంభువాః.

(రాజా సాదరం ప్రణమతి)

అన్యే—(సహస్రాతిశయమగ్రతః స్థిత్యా) మహారాజ, కాశీశ్వర
యస్తద్విద్యోత్ర మహాత్మరస్య జగతాం త్రాతుస్స్వయంభూవిభో.
స్తతాదృక్పరితాద్భుతైర్వహిమభిన్నైర్మైద్వితియోఽభవత్,
దేవోఽసౌ గణపేశ్వరః ప్రతికలం స్ఫారప్రసాదోన్ముఖో
నపున్తే కులమండనస్య మహతీం పుష్టాతు రాజ్యశ్రియం. ౨౧
పురోధనః—రాజ! నేనే గణపతిశ్వరసూరయః,

(రాజా ! సాదరం నమస్కరోతి).

అపరే—(సప్రశ్రయప్రమోదం) స్వామి! త్రిలింగదేశపరమేశ్వర!
యైర్దేశస్త్రిభిరేషయాతి మహతీం ఖ్యాతిం త్రిలింగాఖ్యయా
యేషాం కాకతిరాజకీర్తివిభవైః కైలాసశైలాః కృతాః,

శ్రీసుంసి ప్రాప్తవత ప్రవాళాస్యం నాస్తీత్యర్థః. శభాప్యవాప్తనమప్రకామే స్వయంభూ
వి శివేఽపి దేవస్యానంతభోగోఽస్త్విత్యేవమాశిషః. ప్రయంజానానామస్తాకం తా
దృశే త్వయ్యపి వైతదాశ్చర్యమిత్యాహ—యద్యేతి ఆశీర్వాదప్రకారమాహ—
సవిభు రితి.

పురా ఖలు కాకతీయానాం పురోవ్ గణపతిమహారాజస్త్వనామాంకితం
గణపేశ్వరం నామ మహేశ్వరం ప్రతిష్ఠాప్య తస్య స్వకులదేవతయా స్వయంభూ
దేవేన సమం నానావిధవైభవం విధాయ తత్ర విద్వాంసో బహవః స్థాపితాః. తేషా
మాశీర్వాద మాహ—మహారాజేతి. యో గణపేశ్వర స్తతాదృక్పరితై రభిలషితప్రదా
నాదిభి రదృష్టైస్సైర్మైర్దేశమభిస్సామకైర్మైద్విద్యోత్రమహాత్మరస్య త్వత్కులదేవ
తాయాః స్వయంభూదేవస్య ద్వితియోఽభవత్. ద్వావపి దేవా కాకతికులయోగ
క్షేమధరిణావిత్యర్థః. ఆసౌ దేవః ప్రతికలం ప్రతిక్షణం, స్ఫారస్య ప్రభుతస్య
ప్రసాదస్యోన్ముఖస్య రాజ్ఞో దేవస్య చాభ్యేషచారాద్విరరుద్రస్య నస్తృత్వస్యవ
హరః. తస్య తే రాజ్యశ్రియం పుష్టాత్వితి సంబంధః. ౨౧

అథ నగరవాసిణాం విదుషామాశీర్వాదమాహ—యైరితి శ్రయో లింగరూపాః
శ్రీకైలాసాథాదయో దేవా యస్మిన్ దేశే స త్రిలింగోఽంధ్రదేశ ఇత్యర్థః. ద్రాక్ష

తే దేవాః ప్రసరత్ప్రసాదమధురాశ్రీశైలకాశేశ్వర-

ద్రాక్షారామనివాసినః ప్రతిదినం త్వచ్ఛ్రీయసే జాగ్రతు. ౨౨

పురోధసః—(సోల్లాసం), రాజ! న్నేకశిలానగరవాసినో మహాద్విజా
స్త్యేతే

(రాజా యథోచితం వదంతే.

మంత్రిణః—సాధీయానాశీర్వాదక్రమః (ఇతి యథోచితం సర్వానువ
వేశయంతి).

పురోధసః—(సోల్లాసం) రాజ! న్నేకశిలానగరీవల్లభ!

సాహస్రాంశవ మైదవం చ మహతీ యే ద్వే కులే నిర్మితే

తే జాతే లఘునీ గుణైర్విజయిని శ్రీకాకతీయాన్వయే,

భూపాలేషు భవత్ప్రతాపయశసోః పూర్ణార్కచంద్రశ్రియోః

ప్రాప్యాఽనుగ్రహ మూర్జితేషు పునరప్యేతే లభేతే స్థితిః.

(రాజా సర్వాన్వశ్యతి) (పురోధసో యథార్థం సర్వానువ
వేశయంతి).

ప్రకృతయః—విజయతాం విజయతాం ప్రతాపరుద్రమహారాజః

భూపాస్సంతు చిరాయ సంశృణుమహే భాస్వత్కులాలంకృతీ

రామోఽయం న జగామ లోచనపథం తేనైవ ఖిన్నా వయం,

అద్య త్వాం వరవీరరుద్రనృపతే తస్యావతారాంతరం

రామేతి. తత్ర త్యానామారామాణాం తద్భూయిష్ఠత్వాదితి ప్రాశ్నోక్తిః. వస్తుతస్తు
దక్షసంబంధిత్యా ద్ద్రాక్షారామ ఇతి తన్నామః; తదుక్తం స్కాందపురాణే భీమేశ్వర
ఖండే—‘దక్షస్యారామభూమిత్యా ద్ద్రాక్షారామోఽభిధీయతే’ ఇతి. ౨౩

సాహస్రీతి. నిర్మితే బ్రహ్మణేతిశేషః. లఘునీ జాతే నిస్సారేఽభూతాం,

అథునా భవత్ప్రతాపయశసోః పూర్ణార్కచంద్రశ్రియోస్సతోః భూపాలేష్వనుగ్రహం

ప్రాప్య ప్రబలవిరోధే జీవనస్య దుర్లభత్వం మత్వేతి భావః. ఉర్జితేషు సమృద్ధేషు

సత్సు తత్పరుభివ్యాహారాదేతే సోమమూర్త్యులై పున రపి స్థితిం ప్రతిష్ఠాం లభేతే,

మహాదనుగ్రహస్య కి మసాధ్య మితి భావః. ౨౪

భూపాఇతి. సంతు నామ భూపాః, కిం తైరసర్వగుణాఽర్హైరితి వాక్యశేషః.

న చాత్ర విప్రతిపత్తి రిత్యాహ—చిరాయ సంశృణుమహాఇతి. ‘సమోగమ్యుచ్చి’త్యా

దినా ఆత్మనేపదం. సర్వగుణాఽర్హోఽపి రామో న లోచనగోచరం గత. ఇతి ఖేదో

వీక్ష్యేవం చరితార్థతాం సుమహాతీమహ్నీయ గాహమహే
మంత్రిణః.—స్వామిక్ ! సాంప్రతం యథార్హమర్హణయా మాననీ
యాః పౌరాణాం శ్రేణయః.

రాజా.—(సానందోదార్యం)

జాగర్తు రాజశబ్దోఽయం మమైవాజ్ఞాఫలైకభూః,

రాజ్యోపభోగవిభవస్సర్వసాధారణో హి నః.

౨౫

(సర్వే సప్రమోదం) సదృశోఽయం ప్రసాదః కాకతీయకులతిల
కస్య భవతః.

రాజా—ప్రసీదతు భగవాన్స్వయంభూదేవః (ఇతి పురోహితావర్జిత
కనకకలశసలిలధారాపురస్సరంసకలభోగపురస్సరాన్ గ్రామా
న్నప్రశ్రయాదరసత్కారం విప్రసాత్కరోతి. అన్యేషామపి నగర
వాసిनाం యథా ప్రభావం సంభావనామాచరతి.)

నృపతయః.—(సామాన్యానురోధముత్థాయ మహార్హణి గజతురగ
రథాభరణవిశేషరూపాణ్యుపాయనాని యథావకాశముపనీయ
విరచితాంజలయః.) స్వామిక్ ! కాకతీయమహారాజ !

రామావతారస్య తవ దర్శనాన్నివృత్త ఇతి ధన్యతామనుభవమ ఇత్యాహ—
భాస్వదితి.

౨౬

అర్హణయా పూజయా.

జాగర్త్వతి. ఆజ్ఞా ప్రభుశక్తిః, నిగ్రహానుగ్రహాదిసామర్థ్యమిత్యర్థః. తత్ఫలస్యాను
గ్రహదేరేకభూర్ముఖ్యనివాసః, రాజ్య ఏవా జ్ఞాత్రయత్వాదితి భావః. తదుక్తం మానసోష్టాసే
'అనుగ్రహే నిగ్రహే చ దానే చాదానకర్తృణి, ప్రవృత్తౌ చ నివృత్తౌ చ గ్రహణే
మోక్షణే తథా. స్వయం సమర్థో యస్సోఽయం రాజా సాఽఽజ్ఞానిరర్గళే' తి. ఏవ
శబ్దో భిన్నక్రమః. మమాయం రాజశబ్ద ఏవ జాగర్త్వతి సంబంధః. రాజ్యః కర్తృ రాజ్యం;
పురోహితాదిత్వా ద్యత్ప్రత్యయః. ఆజ్ఞామాత్రమేవ మే భూయాదనుభవః పునరస్తాకం
సర్వేషామితి వాక్యార్థః.

౨౭

అథ పృథివ్యాదిదానమాహ—రాజేలి. ప్రసీదతు భగవానితి, పరమేశ్వరప్రీతి
నాథత్వా ద్విమలం నామ చతుర్థమిదం దాన మితి ద్రవ్యవ్యం. యథాఽఽహ
వ్యాసః—'ఈశ్వరప్రీతినార్థం యద్భవిష్యతి ప్రదీయతే, చేతసా భక్తియుక్తేన దానం
ద్విమలం శివమితి. సలిలధారాపురస్సర మిత్యత్రాపస్తంబః—'సర్వాణ్యుదకపూర్వాణి

త్రాయస్వేత్యనువాద ఏవ భువనత్రాణైకబద్ధప్రతే
త్వద్భృత్యా ఇతి సిద్ధసాధనమిదం విశ్వైకనాథే త్వయి,
త్వద్గర్భే వసతిం గతాస్త్య ఇతి చ స్పష్టార్థమంశే హరేః
కుక్షిస్థాఖిలవిప్లవస్య సదృశం కిం వాఽత్ర విజ్ఞాప్యతే? ౨౬
(రాజా సప్రసాద మమాత్యా నవలోకయతి.)

మంత్రిణః—స్వామి! నేనే తే సోమార్కవంశ్యా నరపతయో మహతీ
మర్హణా మర్హంతి తేన స్వేషు స్వేషు పదేషు ప్రతిష్ఠాపనీయాః
ప్రసాపనీయాశ్చ

రాజా—తథా (ఇతి నరపతీ యథోచితం సంభావ్య ప్రస్థాన
మాదిశతి).

(రాజానః సహర్షాతిశయం ప్రణమ్య కాకతీశ్వరకృపావలోకననిర్వ
ర్తితప్రయాణమంగళా దిగంతవిహరణోద్యతయా తదాజ్ఞయా
కృతసాహాయ్యా నిష్క్రాంతాః).

ప్రకృతయః—చిర మనువర్తయితవ్యా కాకతీయనరేశ్వరపరిపాలనపరి
పాటీ మహారాజేన (ఇతి నిష్క్రాంతాః.)

పురోధనః—(సాశ్చర్యప్రత్యభిజ్ఞానం).

చిహ్నిన్యస్య పదాబ్జయోః పిశునయంత్యుర్ద్విశ్వరోపాస్యతాం

దానా' నీతి. నకలభోగేతి. భోగోపకరణసమగ్రానిత్యర్థః. ప్రత్రయో వినయః, ఆదర
స్సత్కారః, తత్సహితం సాత్వికమిత్యర్థః. తదుక్తం వ్యాసేన — 'దాతవ్యమితి
యద్దానం దీయతేఽనుపకారిణే, దేశే కాశే చ పాత్రే చ తద్దానం సాత్వికం స్పృశ'
మితి. గ్రామాన్ విప్రసాత్ బ్రహ్మణాధీనాన్, కరోతి 'దేయత్రా'చేతి సాత్వికప్రత్యయః.

త్రాయస్వేతి. భువనత్రాణపరాయణే త్వయి భువనాంతఃపాలనామస్తాకం
పరిత్రాణప్రార్థనం పునరుక్తమేత్యర్థః. త్వద్భృత్యాఇతి. విశ్వైకనాథే త్వయి
విశ్వాంతర్వర్తినామస్తాకం భృత్యా ఇతివచనం చర్మితచర్మణమేత్యర్థః. త్వద్గర్భ
ఇతి. స్పష్టార్థం. పుష్పన్నంప్రతి స్థితాలాకమధ్యవర్తినః కలశస్య కలశోఽయ మితి
కథనవ దితిభావః. సదృశ ముచితం. ౨౭

తదాజ్ఞయా కృతసాహాయ్యా ఇతి. తదాజ్ఞాకరా ఇత్యర్థః.

చిహ్నినీతి. పదాబ్జయోశ్చిహ్నిని మాంసలత్వాదీని, ఉర్ద్విశ్వరోపాస్యతాం పిశు
నయంతి సూచయంతి. తదుక్తం సోమేశ్వరేణ—'మాంసతా గూఢగుత్పా చ కూర్తప్రవృ

పాణీ సూచయత స్సచాపకులిశా వృద్వాహలీలాం భువః,
నేత్రే శారదపుండరీకరుచినీ లీలావతారం హరే-

రాఖ్యాతస్త దితిహ సిద్ధవచనం ప్రత్యక్షమితామహే. ౨౭

రాజా—(సవినయప్రీడం.) కిమసాధ్యం స్వయంభూదేవమూర్త్యంత
రాణాం భూదేవతానాం భవతామనుగ్రహస్యః.

పురోధసః—(సాదరం) మహారాజ! కాకతీశ్వరకులవాసనావాసితయాభవ
దుపాసనయా వరం ప్రసేదివాః వరస్సహస్రప్రసాదోస్తుభిః
స్వయంభూనాథః కిం తే భూయః ప్రియముపకరోతుః?

*[ఏషా వాక్యార్థ సమాప్తిరూపా సంహృతిః]

రాజా—స్రప్రణామాదరం కాకతీయ రాజ్యధురాయా మవహితమేవ
స్వయంభూదేవేన, తథాపీదమస్తు—

భూరస్తు సంపన్న సమస్తస్సా భూదేవతాః పూర్ణమనోరథాశ్చ,
భూపాశ్చ ధర్మప్రవక్షైక చిత్తా స్సర్వేజనాస్సంతు నిరామయాశ్చ

సమా వసి. భవేతాం చరణౌ యస్య స భవే తృప్తిరీవతి? ఇతి. పాణీ సచాపకులిశౌ
ధనుర్వజ్రరేఖా సహితా విత్యర్థః. తదవ్యుక్తం—‘చక్రాసిచాపవజ్రాభా రేఖాః కుర్వంతి
భూపతి’ మితి. శారదపుండరీకరుచినీ నేత్రే పుండరీకాక్షవతారమాఖ్యాతః కథ
యతః ఇతి యత్పురోక్తం సిద్ధస్య కస్య చిదనాగతవిదః పురుషస్య వచనమథునా
ప్రత్యక్ష మితామహే. ౨౮

కాకతీశ్వరకులవాసనయా వాసితయా, కులధర్మత్యేన ప్రాప్తయేత్యర్థః. భవదు
పాసనయా వరం ప్రసేదివాసతిప్రసన్నః అత ఏవ పరే సమాస్రా త్వరస్సహస్రాః; ‘పంచ
మీ’ ఇతి యోగవిభాగా త్సమాసః. రాజదంతాదిత్వా త్వహస్రశబ్దస్య పరసిపాలే
పారస్కరాదిత్వాత్పుడాగమః. తస్యావిభక్తిత్వాద్విసర్జనీయాభావాత్సత్వమేవేతి దశ
టికాసర్వస్వకారః. ‘పరశ్శతాద్యాస్తే యేషాం పరా సంఖ్యాశతాదికా దిత్యమరః.
తావతాం ప్రసాదానా ముస్తుభిస్స్వయంభూనాథః.

ప్రశస్తిసంజ్ఞకం మంగళమాహ—భూ రస్త్యితి. సర్వ మన్యత్పుగమం.

ఇతి నాటక ప్రకరణే షష్ఠ మోఽఽఘ్నః.

*[ఏషా శుభశంసనరూపా ప్రశస్తిః.]

(ఇతి నిష్క్రింతా స్పర్శే.)

ఇతి నాటకప్రకరణే ప్రతాపరుద్రరాజ్యాభిషేకోనామ పంచమోఽంకః.

ఏవం సాంగం నాటకముదాహృతమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే లలంకారశాస్త్రే
నాటక ప్రకరణం సమాప్తమ్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారిణ శ్రీమహాపాధ్యాయ కోలచలమల్లినా
భనురినూననా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్తణేః పెద్దయార్జ్యస్యానుజేన కుమారస్వామిసో
మపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావళిసహితే నాటకనిరూపణం
నామ తృతీయం ప్రకరణమ్.

ర స ప్ర క ర ణ మ్.

అథ సర్వేషాం ప్రబంధానాం జీవితభూతస్య రసస్య స్వరూపం నిరూప్యతే—

* విభావానుభావసాత్త్వికవ్యభిచారిసామగ్రీసముల్లాసితస్థాయి భావో రసః.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

* 'విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః,

ఆసీయమానసాన్స్వదుత్సవం స్థాయిభావో రసస్తన్ప్రతః' ఇతి.

దృశ్యశ్రావ్యభేదేన ద్వివిధా అపి ప్రబంధా నిరూపితాః. తేహమాత్మభూతస్య రసస్య స్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే. అథేతి.

రససామాన్యలక్షణమాచా—విభావేతి. వక్ష్యమాణలక్షణా విభావాదయ ఏవ సామగ్రీ; తయా సరసకావ్యసంగృహీతయా నిపుణనటప్రదర్శితయా వా సామాజిక భావ్యమానయా సముల్లాసిత ఆస్వాద్యమానో నిర్భరానందః, సంవిద్రూపతాం సీయమాన స్సన్నిత్యర్థః. తదుక్తం భావప్రకాశే.—'ప్రకాశానందచిద్రూపాం రసతాం ప్రతి వద్యతే. ప్రకృవ్యమాణో యో భావ స్స స్థాయీతి నిగద్యతే' ఇతి. ఏవంవిధ స్సామాజికనిష్ఠో రత్యాదిస్థాయిభావో రస్యతే స్వాద్యత ఇతి పురుషత్వా రస ఇత్యుచ్యతే. తదుక్తం—'రసతే స్సాన్వదనార్థత్వాద్రస్యంత ఇతి తే రసాః' ఇతి.

ఉక్తార్థే వృద్ధసప్తతిమాచా—విభావైరితి. వ్యంజనాదినంబంధాదన్న స్వేవ విభావాదినమాశ్రయణేన స్థాయిభావస్యాపి స్వాదుత్సవమిత్యర్థః. తదుక్తం—'వ్యంజనోపధిసంయోగో యథాఽన్నం స్వాదుతాం నయేత్, ఏవం నయంతి రసతా మితరే స్థాయినం శ్రీతాః' ఇతి ఆయం చ రసోఽనుకార్యే రామాదా పుత్రస్సో రామాద్య భేదభావనయా నటే ప్రతీయత ఇత్యుత్పత్తివాదినో భట్టలొట్టటాదయః. తాదృశే నటే విభావాదిభి రనుమిత స్సామాజికైశ్చర్వ్యత ఇత్యనుమితివాదీ శ్రీశంకుకః. నటాది గతత్వపరిహారేణ సాధారణతయాఽనుసంధీయమానః ప్రకాశానంద సంవిద్రూపేణ భోగావరణామ్నా భావుకవ్యాపారేణ భుజ్యత ఇతి భుక్తివాదీ భట్టనాయకః. వక్ష్యమాణ

*భావస్య స్థాయిత్వం నామ సజాతీయవిజాతీయానభిభూతతయా
యావదనుభవమవస్థానం.

ప్రకారేణ సామాజికాశ్రయోఽభివ్యజ్యత ఇత్యభినవగుప్తాదయః. ఆయమేవ పక్షో
యథాయోగం పక్షాంతరనిరకరణపూర్వకముత్తరత్ర సిద్ధాంతీ కరిష్యతే. ౧

అథ స్థాయిభావస్యలక్షణమాహ—భావస్యేతి. ఇదమత్రానుసంధేయం. కావ్యే
సాభినయేన వా నివేద్యమానరామాదిసుఖదుఃఖాద్యనుభవజనితవాసనాయావ స్సంసౌ-
రావరవర్యాయస్సామాజికమనోవికారో భావః; తదుక్తం—‘సుఖదుఃఖాదిభిర్భావై-
ర్భావస్తద్భావభావన’మితి. తస్య భావశ్రుత్య భావశ్చిత్తం తస్య భావనం వాసితత్వం తద్భా-
వభావనం. స తావ ద్ద్వివిధః సన్నిహితో వ్యవహితశ్చేతి. తత్రాద్యః - పటం ప్రతి-
తంతువ ద్రసం ప్రత్యాకారమాత్రవ్యవహితః స్థాయిభావ ఇత్యుచ్యతే; తస్య సాక్షాద్రస-
భావప్రతిపాదనాత్. తదుక్తం—‘ప్రకృష్యమాణో యా భావో రసతాం
ప్రతిపద్యతే, స ఏవ భావస్థాయినితి భరతాదిభిరుచ్యత’ ఇతి ద్వివీతీయస్తు—
కుందిదాదివ ద్భావాంతరవ్యవహితో విభావాదిః. తస్య స్థాయిద్వారా రసోల్లాసకత్వ-
సమర్థనాత్. ఏతేన సామాజికమనోవికారవిశేషపాధి బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారిణో
రసస్య సన్నిహితపూర్వావస్థావిశేషస్థాయిభావ ఇతి ఫలితం. ఆతఏవోక్త మభియు-
క్తైః—‘శృంగారాద్యనుభవయోగ్యతయా యదాత్తన స్సత్వం స భావ’ ఇతి స చ-
వస్తుతో భేదమాత్రశంకాకళంకరహితస్య నిరుపాధికస్య సస్తాత్రస్యావస్థాసంబంధః
కథమితి శంకసీయం. గగనమధ్యమధ్యాసీనస్య సుధానిధే రువకాద్యుపాధిసంబంధ-
నిబంధన చాంచల్యాదివ దుపపత్తేః. ఏవంవిధస్య భావస్యేత్వర్థః. కస్యాంచిన్నాయి-
కాయామనురాగస్య నాయకాంతరవిషయానురాగస్సజాతీయః తత్ర బీభత్సాది-
ర్విజాతీయః తై రసభిభూతతయా ఆతిరస్కృతశ్చేద్యేన, ఆవిరుద్ధత్వేనేతి యావత్.
ఏతచ్చ బృహత్కథామాలతీమాధవాదౌ ద్రష్టవ్యం. యథా లవణోదః స్నానిసుప్రవిష్టం
మధుర మపి నాదేయముదకం లవణయతి, ఏవ మన్యానప్యాత్మనైక్యం నయతః
స్థాయిభావస్య కుత నై స్సహ విరోధ వాదేతి భావః తదుక్తం—‘విరుద్ధైరవిరుద్ధై-
ర్వా భావై ర్విచ్ఛిద్యతే న యః, ఆత్మభావం నయత్యన్యాక్ స్థాయీవ లవణాకరః’
ఇతి. యావదనుభవమితి. సంసౌరాత్తనోఽస్య భావస్య సంతతచింతాదివశేన
ప్రబోధాదుత్పద్యమాణో విజాతీయప్రత్యయాసంపత్తిః ప్రియతమాదిస్త్రుతిసంతానో
విభావాదిమహిమ్నా యావత్తన్మయ మివ కరోతి తావదవస్థాన మిత్యర్థః. తదుక్తం—

తథా చోక్తం దశరూపకే—

‘సజాతీయై ర్విజాతీయై రతిరస్కృతమూర్తిమాణ,
యావద్రసం వర్తమాన స్థాయీ భావ ఉదాహృతః.’

అథ రసవిశేషాః—

* శృంగారహాస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః,
బీభత్సాద్భుతశాంతాశ్చ రసాః పూర్వై రుదాహృతాః. ౧

ఏషాం స్థాయీభావాః.

రతిర్హాస శ్చ శోకశ్చ క్రోధాత్సాహచా భయం తథా,
జుగుప్సావిస్తయశమాః స్థాయీభావా నవ క్రమాత్. ౨

అథ విభావః—

విభావః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణం,
ఆలంబనోద్దీపనాత్తా స ద్విధా పరికీర్త్యతే. 3

‘అవస్థితా శ్చిరం చిత్తే సంబంధా చ్ఛానుబంధిభిః, వర్థితా యే రసాత్తాన స్తే స్త్రుతాః
స్థాయినో బుధై’ రితి. ౪

‘శృంగార ఏక ఏవ రస’ ఇతి. శృంగారప్రకాశకారః. ‘శాంతవర్ణమప్సౌ రసాః’
ఇతి ధనికాదయః. ‘శాంతవత్సలసహితా దశే’ త్యన్యే. ఏవమాదివిప్రతిపత్తిలబ్ధిన్యూనా
ధికసంఖ్యానివారణాయ రసవిభాగమాహ—శృంగారేతి. పూర్వై రభినవగుప్తాచా
ర్యాదిభిః, అత్ర చతుర్వర్ణమధ్యే సర్వప్రాణిసులభస్య కామస్య సర్వవృద్ధయంగమ
త్వా త్పిథమం శృంగారః, తతస్తజ్జన్యత్వేన హాస్యః, తతస్తద్విరోధితాత్కరుణః,
తతస్తన్నిమిత్తభూతోఽర్థప్రధానో రౌద్రః, తతోఽర్థోకామయోర్ధర్షములత్వా
ద్ధర్షప్రధానో వీరః, తస్య భీతాభయప్రదానసారత్వాత్తదనంతరం భయానకః; తత
స్తత్కారణభూతో బీభత్సః; వీరాక్షిత్తభయానకాద్యనంతరం వీరరసఫలభూతోఽద్భు
తః; త్రివర్ణఫలకరసానంతరం మోక్షఫలకశ్శాంతరస ఇత్యేవ ముద్దేశక్రమోనప్రతి.
అథ రససామగ్ర్యం విభావస్య విభాగం దర్శయన్ లక్షణమాహ—విభావ

ఇతి. తత్ర, విభావాదిచతుష్టయమధ్య ఇత్యర్థః. తత్ర రసశబ్దేనాత్ర తాకిణో రత్యాది
భావః ఓదనం పచతీత్యాదివద్భావినీం పృథిమశ్రిత్య వ్యవహరయతే; ముఖ్యరస
సోఽప్యత్యభావాత్. ఏవముత్తరతాపి ద్రవ్యవ్యం లోకే నాయకాద్యాలంబనకా
రణం విశిష్టదేశకాలాదుద్దీపనకారణం చ కావ్యనాటకాదిముఖేన సామాజికాంతఃకరణ
ప్రతిబింబితతయా సామాజికనిష్ఠం సత్ ఆలంబనవిభావ ఉద్దీపనవిభావశ్చేతి కథ్యతే

రససమవాయికారణమాలంబనవిభావః, ఇతరత్కారణజాత
ముద్దీపనవిభావః; స చతుర్విధః.

తథా చోక్తం శృంగారతిలకే.—

‘అలంబనగుణ శ్చైవ తచ్ఛేష్టా తదలంకృతిః.
తటస్థశ్చేతి విజ్ఞేయశ్చతుర్థోద్దీపనక్రమః.
అలంబనగుణో రూపయావనాదిరుదాహృతః,
తచ్ఛేష్టా యావనోద్భూతహావభావాదికా మతాః.
నూపురాంగదహారాది తదలంకరణం మతం,
మలయానిలచంద్రా ద్యాస్తటస్థాః పరికీర్తితాః.’

అథానుభావః.—

* కార్యభూతోఽనుభావస్సాన్వితృటాక్షాది శృంగీరజః.

౪

అథ సాత్త్వికభావాః.

ఇత్యర్థః. ఏతచ్చ విశేషేణ కావ్యనాటకవ్యాపారజనితేన భావ్యతే జ్ఞాయత ఇతి
విభావ ఇతి పుస్తకత్వే లభ్యతే, తదుక్తం—‘జ్ఞాయమానతయా యత్ర విభావో
భావసోషకృదితి. శిష్టముదాహరణసమయే స్పష్టం భవిష్యతి.

3

అనుభావం లక్షయతి—కార్యేతి. నను కార్యత్వం నామ నియతోక్తరకాల
భావిత్వం; తచ్ఛానుభావస్య కిం రసాపేక్షయా? ఉత స్థాయ్యపేక్షయా? నాద్యః
‘విభావైరనుభావై’ శ్చేతికరణత్వతీయయా తస్య పూర్వభావిత్వప్రతీతేః. నియతపూ
ర్వవర్తిత్వలక్షణకారణవిశేషత్వాత్కరణస్య. స చాత్ర తృతీయాయాః కర్తృద్యుక్తాం
తరం సంభావ్యతే. ఏవంచానుభావే సతి రసో రసే నత్యనుభావో ఇత్యన్యోన్యాశ్ర
యప్రసంగ స్సాన్వియతి. అతఏవ స ద్వితీయః; స హి భావుకమనోఽవస్థాయిన స్థానినః
పూర్వభావినాం ¹కామినీకటాక్షభ్రూవిజ్ఞేపాదీనాం తత్కార్యత్వమితి. అతః స్థాయి
త్వయోగ్యస్య తాకికస్య రత్యాదేః కార్యభూతో యోఽయం కటాక్షాదిరభినయాది
ద్వారా భావుకమనఃప్రతిబింబితస్పృహదయస్పృహదయస్థితం రత్యాదిభావమనుభావయతి
సోఽనుభావ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. తదుక్తం—‘భ్రూవిజ్ఞేపకటాక్షాదివికారోహృదయ
స్థితం భావం వ్యనక్తియ సోఽయ మనుభావ ఇతిరీతః’ ఇతి

౪

1 కామినీకటాక్షభ్రూవిజ్ఞేపాదీనాం.

* పరగతసుఖాదిభావనయా భావితాంతకరణత్వం సత్త్వం; తతో భవా సాన్న్యత్వికాః.

* స్తంభః ప్రళయరోమాంచో స్వేదో వై వర్ణ్యవేషధూ,

అథ సాన్న్యకానామపి కార్యభూతానాం కటాక్షాదివద్భావసంసూచనాత్మకత్వేనానుభావత్వే సిద్ధేఽపి తేషాం బ్రహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేన పృథగుపాదానే ఆసాధారణకారణ మాహ—పరగతేతి. అభినయాదిముఖేనాన్యగతసుఖదుఃఖాదిభావనాయామంతకరణస్వాత్మంతానుకూలత్వం సత్త్వమిత్యర్థః. ప్రత్యూహార్థమాహ—తత ఇతి. సత్త్వేన నిర్వృత్తా భావాసాన్న్యత్వికా ఇత్యర్థః. అనేనైవంవిధేనైవాంతకరణేవ కటాక్షాదయో భావ్యంత ఇతి తేషామనుభావతైవ స సాన్న్యకత్వమితి భావః. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘పరస్య సుఖదుఃఖాదే రనుభావేన చేతసః, అత్యంతే నానుకూలేన యేన తద్భావభావనం. తత్సత్త్వం తేన నిర్వృత్తాసాన్న్యత్వికా ఇత్యుగీ రితాః. అనుభావత్వసామాన్యే సత్యమేషాం పృథక్తయా. లక్షణం సత్త్వజత్వాద్ధి తే చ స్తంభాదయః స్పృతాః’ ఇతి. అత్ర తద్భావభావనం నామ తస్మయత్వేనావస్థానం. తదుక్తం.—‘రామాద్యాశ్చితదుఃఖాదే రనుభూతే స్తదాత్మనా, సామాజికస్య మనసో భావ స్తద్భావభావన’ మితి. ఏవం చ విభావాదిదర్శనజన్యా అనురాగనిర్వేదాదిమనో వృత్తయో విభావాదితన్మయీభవనరూపేణ సత్త్వశబ్దాభిధేయేన సామాజికమనసోఽత్యంతానుకూల్యజన్యేనాసాధారణకారణేనావస్థాంతరమావన్నాస్తన్స్థాదయో భావాసాన్న్యత్వికభావా భవంతి. తే చ స్వకార్యభూతైరత ఏవ సాన్న్యకపదప్రనిపాద్యై ర్వాప్యై ర్జడై ర్భృతికైక్వారీరైస్తన్స్థాదిభి రనుభావై సూచ్యంతే. తథాచ రతినిర్వేదాదిభావా ఏవ సూచితా భవంతీతి ఫలితం. తదుక్తమాచార్యహేమచంద్రేణ—‘బాహ్యస్తు స్తంభాదయశ్శరీరధర్మా అనుభావాస్తే చాంతరాళికాభావాః గమయంతః పరమార్థతో రతినిర్వేదాదిగమకా ఇతి స్థిత’ మితి. ఏవం చ స్థాయిసంచారిసంఘవివ జీవస్య మనోమయావస్థాం ప్రాప్య కార్యకారణరూపేణ ద్వివిధం బాహ్యమాగ్న్యంశరం చ సాన్న్యకగుణం సంపాదయతీతి రహస్యం, కేచిదయం మనోమయవర్తి రత్యాదిగణః పంచ భూతాత్మకాన్నమయతోభకతయా మనోమయతాదాత్మ్యావన్నం సీదత్యస్మిన్ననోమయ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా సత్త్వగుణోత్కర్షాత్సాధుత్వాచ్చ సత్త్వశబ్దాభిధేయం ప్రాణమయం ప్రవిష్ట సాన్న్యకత్వమనుభవతి తచ్చ ప్రాణస్య భూభాగాయగ్రహే స్తంభః; జలభాగాను గ్రహే బాష్పః; తీవ్రతేజోఽనుగ్రహే స్వేదః; వైపరీత్యే వైవర్ణ్యం, అకాశానుగ్రహే ప్రళయః; అనిలానుగ్రహస్య మందమధ్యమోత్కృష్టతయా త్రైవిధ్యే క్రమేణ రోమాంచ

అశ్రు వైస్వర్యమిత్యజ్ఞా సా త్త్వికాః పరికీర్తితాః.

అథ వ్యభిచారిభావాః—

* నిర్వేదగ్లానిశంకాఖ్యాస్తథాఽసూయామదశ్రమాః,
ఆలస్యం చైవ దైన్యం చ చింతా మోహాః స్మృతిర్ధృతిః.

వీడా చపలతా హర్ష ఆవేగో జడతా తథా,
గర్వో విషాద బౌత్సుక్యం నిద్రాసస్తార ఏవ చ.

సుప్తి ర్విబోధోఽమర్ష శ్చాచ్యవహితమథోగ్రతా,
మతిర్వాస్థిధిస్తథోన్మాదస్తథా మరణమేవ చ.

త్రాస శైచ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయం వ్యభిచారిణః,
త్రయస్త్రింశదమీ భావా రసస్య సహకారిణః.

వేషభువైస్వర్యాణీతి వదంతి. కేచిద్భావాంతరమైరపేక్ష్యేణ రసాపరోక్షీకరణత్వలక్షణ
బలవిశేష స్సత్త్వం, తజ్జన్యా స్సాత్త్వికా ఇత్యాహుః. ఆన్యే పున రన్నమయస్రాధానే
నాభివ్యక్తత్వలక్షణసత్త్వజన్యత్వోపాధేః కటాక్షాదిసాధారణ్యేఽపి పంకజాదివద్యో
రూఢత్వేన స్తంభాదయ ఏవ సాత్త్వికా ఇత్యాహుః. కేచిత్తు కణాదశాస్త్రప్రసిద్ధాద్రవా
దిత్రయవాచకార్థశబ్దవదలంకారశాస్త్రప్రసిద్ధ్యా స్తంభాదిష్యేవసాత్త్వికవ్యవహార ఇతి వర్ణ
యంతి. ఏవం ప్రాచామాలంకారికాణా మనేకథా పారిష్టవం వర్తతే. తద్యథా తథా
వాఽస్తు న తత్రాస్థాక మాగ్రహాః. కింతు స్తంభాదీనామనుభావాంతర్యాజేఽపి కేన
చిద్విశేషేషాపార్థక్యమిత్యేతదేవాస్థాభిరపేక్ష్యత ఇతి విశేషాంతరాణి నరహరిసూరివరచిన్
రసనిరూపణే ద్రవ్యవాని. విస్తరభిరుభిరస్తాభి రుపరమ్యతే.

‘విశేషాదాభిషుఖ్యేన చరంతో వ్యభిచారిణః’ ఇత్యుక్తదిశా వ్యభిచారిశబ్దవ్యుత్ప
త్పత్త్యైవ నిర్వేదాదీనాం సామాన్యలక్షణం సిద్ధమితి మత్వా తేషాం కేవలం సామా
న్యతో విశేషతతోఽద్వైతమాహ—అథేతి. రసస్య సహకారిణ ఇతి. కల్లోలాస్సాగ
రస్యేవ రత్నాదే ర్దౌఃకికస్య పరిపోషకతయా సహకారిణ స్సంతో నాట్యాదౌ వ్యభి
చారిణ ఇత్యుచ్యంత ఇత్యర్థః. తదుక్తం—‘మజ్జంతశ్చ నిమజ్జంతః కల్లోలా స్తే యథా
ఽర్జవే, తస్యోత్కర్షం వితస్యంతి యాంతి తద్రూపతామసి. యథా స్థాయిన నిర్వ
గ్నా మ్యున్మగ్నావ్యభిచారిణః, పుష్టంతి స్థాయినం స్వాంశ్చ తత్ర యాంతి రసాత్క
తా’ మితి.

తథా చోక్తం కావ్యప్రకాశే—

‘కారణాన్యథ కార్యాణి సహకారీణి యాని చ,
రత్యాదే స్థాయినో లోకే తాని చే న్నాట్యకావ్యయోః.

విభావా ఇచ్చనుభావాశ్చ కథ్యంతే వ్యభిచారిణః’ ఇతి

లోకే కార్యకారణసహకారిశబ్దవాచ్యా నాయికానాయకకటాక్ష
ప్రూపితేపనిర్వేదాదయః కావ్యనాట్యయో స్తు విభావానుభావవ్యభి
చారిశబ్దవ్యపదేశ్యా భవంతి.

ఉక్తా ర్థేఽభియుక్తసంవాదమాహ—కారణానీతి. స్థాయిని, స్థాయిత్వయోగ్య
స్వేత్యర్థః. అనుభావా ఉభయేఽపి గృహ్యంతే. నను చేష్టలక్షణోద్దిష్టసవిభావానాం
భావహావాదీనాం శృంగారకార్యతయాఽనుభావత్వం ప్రతీయతే. కటాక్షప్రూపితేపా
దీనామనుభావానా మనురాగజనకల్పేన సంభవత్వేవ విభావత్వం. ఉక్తానాముభ
యేషాం కల్లాలాయమానతయా రసపరిపోషణాత్సంచారితాఽపి, సమస్తసంచారిణా
మపి చింతాదీనామనురాగ కార్యతయాఽనుభావత్వం, తద్దర్శనశ్రవణాభ్యామనురాగాతి
శయజననా ద్విభావత్వం చానుభూయతే. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘విభావోఽప్య
నుభావస్సాన్య దనుభావోఽపి భావవత్, తౌ పున శ్చారిణౌ స్యాతాం తే చ తౌన్యుః
పరస్పర’ మితి. అత్ర పరస్పరశబ్దేన సంచారిణామేవ మిథోఽనుభావత్వం చేత్యాది
ద్రష్టవ్యం. అతః కథం పూర్వోక్తా విభావాదివ్యవస్థేతిచేత్సత్యం; కస్యా శ్చిదను
రాగవ్యక్తే ర్యాని కార్యకారణసహకారీణి తాని తాం ప్రతి తథైవ న కించిదపి
సాంకర్య మస్తి. వ్యక్త్యంతరాపేక్షయా తస్యా ఏవాకారభేదాపేక్షయా వాఽన్యథా
భావే తో విరోధః? యదైకస్య పుత్రాపేక్షయా పితృత్వం పిత్రపేక్షయా పుత్రత్వం
చ వ్యవతిష్ఠతే. అతో విభావాదీనామపి ప్రతియోగిభేదాదిభిః కల్పితాకారాంత
రాణాం సాంకర్యశంకాసవకాశా ద్విభావాదిరూపతా నియతైవేతి సిద్ధం ఏవం చ
విభావాదిసామగ్రీసంక్షోచే సతి రసాభాసత్వ మిత్యనుసంధేయం.

సమాన్తర్యాదం ప్రవృత్తేనాంగరసేన బాధితః ప్రధానరసో రసాభాసః.
తదుక్తం రసార్థే—‘అంగేనాంగీ రసస్వేచ్ఛావృత్తివర్ధితసంపదా, అమాత్యే
నావినీతేన స్వామివాభాసతాం వ్రజే’దితి. అంగరసస్య తృతీయాంశానుప్రవేశో
మర్యాదోల్లంఘనం తదుక్తం భావప్రకాశే—‘భాగద్వయం ప్రవిష్టస్య ప్రధానస్యైక
భాగతః, రసానాం దృశ్యతే యత్తత్తత్స్యాదాభాసలక్షణ’ మితి. తత్ర హాస్యాది

శృంగారవీరరాద్రాద్భుతానాం లోకోత్తరనాయకాశ్రయత్వేన పరి
పోషాతిశయః. అత ఏవ శృంగారస్య ఘోరచ్చాదివిషయత్వేత్వాభాసత్వం.

తథాచోక్తమ్.—

‘ఏకత్రైవానురాగశ్చేత్తిర్యజ్ఞేచ్ఛగతోఽపి వా,

భూయిష్టాః శృంగారాదయ ఆభాసీభవంతి. అత్రైతా సంగ్రహణోక్తా. ‘హస్యోజు
స్సాశృంగారహస్యో శోకభయానకా, భయానకో రాద్రవీరా తథా శృంగారవిస్మ
యా. బీభత్సకరుణా రాద్రశృంగారా చ యథాక్రమం, శృంగారాదీన్సంప్రవిశ్య
రసాభాసా నిత్యవశే’ ఇతి యద్యప్యేవం నవానా మపి రసానామాభాసత్వం సంభ
వతి. తథాపి క్వచిద్విశేషమభివక్తుమారభతే—శృంగారేతి. శాంతస్యాప్రసవతః
మేతత్. లోకోత్తరనాయకాశ్రయత్వేనేతి. ధీరోదాత్తాదినాయకోత్తమవిషయత్వే
నేత్యర్థః. అత ఏవోక్తం లోచనే—‘ధర్మయుద్ధవీరప్రధానో ధీరోదాత్తః, వీరరాద్ర
ప్రధానో ధీరోద్ధతః; వీరశృంగారప్రధానో ధీరలలితః; దానధర్మవీరశాంతప్రధానో
ధీరశాంత ఇతి చత్వారో నాయకా’ ఇతి. అత్ర వీరరససమానయోగజ్ఞేమత్వాదద్భు
తోపాదనం. యదాహ మునిః—‘వీరస్య చైవ యత్కర్తృ సోఽద్భుతః పరికీర్తిత’ ఇతి
విదగ్ధజనైకవిషయో రసపరిపాషవిశేష ఇతి భావః.

విపత్నీ విరోధమాహ—అతఏవేతి. ఇదమత్రానుసంధేయం. యత్ర విభా
వాదిపరిపూర్తి స్తత్ర ముఖ్యో రసః. తదుక్తం లోచనే—‘రస స్తు స విప యో
యత్ర ముఖ్యతయా విభావానుభావవ్యభిచారిణయోజనోచితస్థాయిప్రతిపత్తికస్య
ప్రతిపత్తు స్థాయింశే చర్వణప్రయుక్తవివాసాద్దప్రకర్ష’ ఇతి. ఉదాహృతం చ
తత్రైవ—‘కృచ్ఛాద్దురుయుగం వ్యతీత్య సుచిరం బ్రాంత్యా నితంబస్థలేమధ్యేఽస్యా
స్త్రివశీతరంగవిషమే నిష్పందతా మాగతా మద్భ్రష్టిస్త్రీషిలేవ సంప్రతి శస్త్రైరా
దుహ్య తుంగా స్తనౌ సాకాంతం ముహురీక్షతే జలవప్రస్యందిసి లోచనే’ ఇతి.
అత్ర హి నాయికాకారానువర్ణ్యమానస్యాత్ప్రతికృతివలెతితచిత్రఫలకావలూ
కనా ద్వత్సరాజస్య పరస్పరాస్థాబంధరూపో రతిస్థాయిభావో విభావానుభావసంచారి
సంయోజనావశేన చర్వణారూఢఇతి. ఏవం చ యత్ర విభావాదిపరిపూర్ణభావ
స్త్రారోపితో రసః. ఘోరచ్చాదౌ తథాభూతత్వాద్రసాభాసత్వమితి భావః ఉక్తార్థే
సమ్యతిమాహ— ఏకత్రేతి. అత్ర ఏవేత్యవధారణేనాన్యత్రానురాగాత్వంతాభావ
స్సూచ్యతే. యథా రావణే నీతాయాః. తేన స్త్రీపుంసయోరేకత్రానురాగే జాతే

యోషితో బహుశక్తి శ్చే ద్రసాభాస స్త్రిధా మతః' ఇతి.

వ్యభిచారిభావానా ముదయప్రశామ్యదవస్థయా, పరస్పరవిరుద్ధ రసాశ్రితయోర్భావయోః స్ఫుర్ధయా. సంబంధేనాన్యోన్యోపమర్దక తయా, బహునానాం సమావేశేన చ చాతుర్విధ్యం.

తథా చోక్తం దశరూపకే.—

‘భావస్య శాంతిరుదయస్సంధిశ్శబలతా తథా’ ఇతి.

అన్యత్రానురాగప్రాగభావే చ విభావాదిసంపూర్ణిసంభావనయా నైవ రసాభాసత్వమితి భావః. అన్యథా ప్రథమజాతానురాగే వత్సరాజే జాతానురాగాయా రత్నావళ్యాః పూర్వానురాగస్యాభాసత్వప్రసంగాత్. మేచ్ఛాస్తీరశ్చామనాఘ్రాతవైదగ్ధ్యగంధానా మనసుభూతవిభావాదిభావానా మభివదనవ్యాపారమాత్ర విలక్షణా స్సహోదరాః. అత స్తేషాం ద్వయానా మపి సమానయోగజ్ఞేమత్వా త్సహోపాదానం. అత ఏవ శృంగారా భావస్య త్రైవిధ్యోక్తిరపి. బహుశక్తి రనేకత్రానురాగః. అత్రాపి ముఖాంతరేణ సమాను రాగ ఫలాభావా ద్విభావాద్యపరిపూర్ణితి భావః. పుంసోఽప్యనేకనాయికానురాగే రసాభాసత్వ మితి కేచిత్. తస్మి తస్మతే దక్షిణనాయకానురాగస్య సర్వసంప్రతిపన్న రసభావస్య అభాసత్వప్రసంగ ఇతి చేన్దైవం; తస్యాప్యేకస్యామేవ గాఢానురాగత్వాత్. అన్యత్ర తు క్వచిన్ద్యధ్యత్వం క్వచిన్తందత్వమితి నిశ్చితం. ‘తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణ’ఇతి లక్షణం పున రనేకాసు నాయికాస్వనవృత్తిమాత్రపరత్వేన తుల్యత్వపరమితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర పక్షద్వయేఽపి క్రమేణ సమానురాగా భావాదవివేకాదనేకానురాగాచ్చ రతే రారోపితత్వేన హాస్యాస్పదత్వా త్తన్నిబంధన స్త్రివిధోఽయ మాభాస ఇతి వివేకః. నన్వా రోపితరసాభావాత్తిర్యగాదిషు కథం చమత్కారః? ఇతి చేచ్ఛుక్తికారజతం గృహీత్వా ప్రమోదమానం పృచ్ఛ పశ్చాత్కాలీనబాధస్తు ప్రపంచసత్వత్వాభిమానసమయ సాంసారిక వ్యవహారస్యేవ తాదాత్మికచమత్కారస్య న విరోధీతి రసాభాసోఽపుష్పపా దేయ ఏవేత్యలం ప్రపంచేన.

విభావాదిమధ్యే వ్యభిచారిభావానాముదయాద్యుపాధిచతుష్టయజన్యచమత్కార విశేషనిబంధనం చాతుర్విధ్యమాహ—వ్యభిచారీతి. అనోన్యోపమర్దకతయేతి. స్వస్వ బాధ్యానాం బాధకత్వేనేత్యర్థో పక్ష్యమాణోదాహరణానుసారేణ కల్పనీయః. రసా భాసాదీనాముదాహరణముత్తరత్ర భవిష్యతి.

అథ యథాక్రమం స్థాయిభావానాం స్వరూపముదాహరణం చ

* తత్ర సంభోగవిషయ ఇచ్ఛా విశేషో రతిః.

యథా.—

శృంగారైకరసః స్వరోఽస్తు జగదానందైకనిష్యందభూ-

రిందు స్థితితు విభ్రమైకవసతి ర్జాగర్తు పుష్పాకరః,

సంత్యన్యేఽపి గుణప్రసాదితదిశః కిం తైరశేషోన్నతో

జాతః కాకతివల్లభో మమ పతిః కామస్య కామోత్సవః. ౧౦

అథ స్థాయిభావేషాద్దేశక్రమానుసారేణ రతిం లక్షయతి—తలేతి. యూనో రన్యోన్యానందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్త సంభోగః; తదుక్తం భావప్రకాశే— 'కామోపచార సంభోగః. కామః స్త్రీపుంసయోన్ముఖం, సుఖమానందసంభేదః పరస్పర విమర్దతః. ఉపచార స్తదానందకారకం కర్త కథ్యతే' ఇతి. తద్విషయః ఇచ్ఛావిశేష స్సంపూహద్యపరపర్యాయః ప్రమోదాత్తా మనోపృత్తివిశేషో రతిరిత్యర్థః. తదుక్తం— 'సంపన్నైశ్వర్యసఖయోరశేషగుణయుక్తయోః, నవయావనయోశ్చైవస్య ప్రకృత్యో శ్చేష్ఠరూపయోః. నారీపురుషయోస్తుల్యా పరస్పరవిభావికా, స్పృహహ్వయా చిత్త వృత్తి రతిరిత్యభిధీయతే' ఇతి. స్పృహలక్షణమపి తత్రైవోక్తం— 'అత్తోపభోగకరణం స్పృశంతీ ప్రియవర్జనా, యా జహతీతరాఽభోగాఽసా స్పృహేత్యభిధీయత' ఇతి.

ఉదాహరణి—శృంగారేతి. జగతామానందస్యానందహేతోరేకస్యాద్వితీయస్య నిష్యందస్య మృష్టాంశస్య భూస్థానం, గుణైరాభిరూప్యాదిభిః ప్రసాదితాః ప్రసన్నీ కృతాః దృశో లోకదృష్టయో యైస్తే తథోక్తాః, 'గుణప్రసాదితదిశ' ఇతి పాతే గుణాలంకృతదిశో, దిగంతవిశ్రాంతగుణా ఇత్యర్థః. అన్యే గంధర్వగీర్వాణాదయః, తైరేకైక గుణాశ్రయైః కిం? స, కిమపి సాధ్య మిత్యర్థః. అశేషోన్నత స్పృహాధికః, ఆత్ర కామ స్యాపి కామోత్సవః కాకతివల్లభో మమ ప్రేయాసభూదితి వాగారంభేణ స్వామరక్త ప్రియలాభజనితహర్షానుభావేన కస్యాశ్చిన్నాయికాయా అలంబనవిభావభూతాయాః ప్రమోదాత్తా రతిరభివ్యజ్యతే ఇయం చ నిసర్గాదినిమిత్తభేదాత్పప్తవిధా. తత్ర మద నేందువసంతాదివైరాగ్యేణప్రియవిషయప్రేక్షా చేయమభిమానమూలేతి వేదితవ్యం. ఇద మేవ మమ ప్రియం నాన్యదితి ప్రత్యయ ఏవాభిమాన ఇత్యాహుః. భేదాంతరోదా హరణప్రపంచ స్తు రసార్ణవే ద్రష్టవ్యః.

*వికృతిదర్శనాదిజన్యో మనోవికారో హః.

యథా—

బిభ్రాణాః కబరీ ర్ధృతాంజనదృశః కృత్వా కుచౌ కృత్రిమా
 స్త్రీవేషాన్ని శి కాకతీంద్రనగరే ప్రచున్నరూపా న్నుపాక,
 దృష్ట్వా తౌమ మపాస్య వక్షసి కుచా వాకృప్య నీవీస్సృశో
 హీ హీ కష్ట మితి త్యజంతి విపణిశ్రేణీషు ధూర్తా విటాః. ౧౧
 *ఇష్టజనవియోగాదినా ఆత్మని దుఃఖఖాతిభూమి శ్శోకః.

యథా:—

ధాత ర్నిష్కరుణోఽసి శిక్షయసి కిం వన్యాం శరీరస్థితిం

హాసం లక్షయతి—వికృతీతి. ఆత్మనః పరస్య వా యే వేషభాషాకారవికార
 విరుద్ధాలంకారాస్సప్తభాషణపట్టత్వాదయ స్తద్దర్శనశ్రవణజన్యో మనోవికారో హః.
 'స్వనహసో' ర్దేతి వికల్పాత్ ఘోషో ప్రత్యయః. అయమేవ బాష్పాద్యనుభావో
 నిద్రాలస్యాదిసహకృతశ్చర్మమణో హసే సాధు రితి పృథక్పత్త్యా హసోఽభవతి.
 సచోత్తమాదిషు త్రిష్వేకైకయుగళక్రమేణ వడ్డిధః. తదుక్తం—'వికృతాకృతివా
 గ్నోమై రాత్తనో వా పరస్య వా, హస స్సౌత్పరిహోషేఽస్య హస్యస్త్రిప్రకృతి
 స్సన్పృతః, 'స్తిత మిహ వికసన్నయనం కించి ల్లక్ష్యద్విజం హసితం, మధురస్వనం విహ
 సితం సాక్షశిరోకంపముద్గసితం, అపహసితం సాస్రాక్షం విక్షిప్తాక్షం భవత్యతిహసితం, ద్వే
 ద్వే హసితే చైహం జ్యేష్ఠ ముచ్యేఽదధమే క్రమశః' ఇతి. ఉత్తమస్య స్వకీయ పరకీయ
 వికారదర్శనా త్క్రమేణ స్తితహసితే, మధ్యమస్య విహసితోద్ధసితే, అధమస్యాపహసి
 తాతిహసితే ఇతి.

తత్రాధమాశ్రయమన్యదీయవేషవికారజన్యం హసముదాహరతి—బిభ్రాణానితి.
 కబరీః స్త్రీజనాచితాః కేశపాశాః, 'జానప'దే త్యాదినా జీమ్. ఆత్ర బంధిగ్రాహం
 గృహీతా నతవివ పలాయనపరతయా స్త్రీవేషధారిణో వైరిభూపతీన్ నీవీప్రదేశాది
 స్పర్శనేన పుమాంస ఇతి జానతాం ధూర్తవిటానామాలంబనవిభావానాం పరుషస్వనస్య
 హసస్య హీ హీ త్యనుకరణం. ౧౧

శోకం లక్షయతి—ఇష్టేతి. ఆదిగ్రహణాదనిష్టప్రాప్తి ర్గృహ్యతే. దుఃఖాతి
 భూమి ర్దుఃఖప్రకర్షః.

ఆద్యం శ్లోకముదాహరతి—ధాతరితి. నిష్కరుణో నృశంసః, వన్యాం ఫల
 మూలాదిరూపాం, తత్రాదృగ్విభవా, నానావిధభోగోపకరణపరిపూర్ణా ఇత్యర్థః. స్థానం

తత్తాద్వ్యగ్నిభవా గృహః క్వసు గతాః స్థానం మరుః కల్పితం,
హః నాథాః పతితాః ప్రతాపనృపతేః క్రోధార్చిషీతి ద్విష-
ద్యోషాణాం తదనూప మశ్రుభి రహాజాతం స్థలం మారవమ్.
*శత్రుకృతాపచారేణ మనగి ప్రజ్వలనం క్రోధః.

యథా:—

రేరే సేవణ కస్తవాయ మనిదంపూర్వోద్య గర్వోమహా-
నుత్తిర్ణా కిల యేన గౌతమనదీ ప్రాప్తోసి మృత్యోర్ముఖమ్,

మరు రితి. పిపాసాయాం యత్రోదక మపి దుర్లభ మితి భావః. మహారణ్యే వాభర్తృభి
సృహమృగమిధునాదివద్యథాకథంచిద్వర్తమానా ఇతి విచారితేఽపి కథం వాకియా
న్వా నో దైవదుర్విపాకః? లే భర్తారోఽపి తతోక్తధవమ్నా శలభతామలభంతేతి పరి
దేవితం హేతిశబ్దేన సూచయన్నాహ—హః నాథా ఇతి. అనూపం జలప్రాయం, అత్ర
శత్రుస్త్రీణామాలంబనవిభావానాం భర్తృవియోగరాజ్యభ్రంశాదిజనితా దుఃఖాలిభూమి
ర్దైవోపాలంభసహితేన రోదనేన సూచ్యతే. అత్రోర్వివిలంతనోరస్తాదనాదయోఽను
భావాః, దైన్యమోహచింతావిషాదాదయో వ్యభిచారిణశ్చ విశేషేణోపాత్తాః కరుణతా
మాపాదయంతి.

౧౨

క్రోధం లక్షయతి—శత్రుకృతేతి. శత్రుగ్రహణం భృత్యాదేరుపలక్షణార్థం.
తత్రోతేనాపచారేణ వధావజ్ఞానినా ప్రజ్వలితా మనోవృత్తిః క్రోధఇత్యర్థః. స చ
త్రివిధః. క్రోధః కోపో రోష శ్చేతి. తదుత్తం భావప్రకాశే—‘క్రోధః కోపశ్చ రోష
శ్చేత్యేష భేద స్త్రిధామతః’ఇతి. తత్ర వధాదిపర్యంతః క్రూరజనాశ్రయః క్రోధః
అభ్యర్థనాపథి ర్వీరజనాశ్రయః కోపః; స్త్రీపుంసయో రనోన్యన్యవిషయః ప్రత్యాయన
పర్యంతో రోషః.

తత్రావజ్ఞామూలం క్రూరాలంబనం క్రోధ ముదాహరతి—రేరే ఇతి. ‘వాక్యాదే’
రిత్యాదినా కోపే ద్వీరుక్తిః. ఆయం పూర్వో యస్యాసా విదంపూర్వః, స న భవతీత్య
నిదంపూర్వః, నూతన ఇత్యర్థః. అన్యధికార్తృణాత్తోతగ్నో గర్వః; కుతోఽయంతే
మహానిదాసీమభూతపూర్వో గర్వః ప్రాదురభూదిత్యర్థః. యేన గర్వేణ గౌతమన
ద్యుత్తీర్ణేత్యవజ్ఞాకథనం. కితేత్యశీకే. లేన వార్తామాత్రమేతదితి భావః. తథాపిత స్వేదం
కర్త॥ ఫల మిత్యాహ—ప్రాప్త ఇతి. అవజ్ఞానిమిత్తమాశంకతే—ఏషేతి. అన్యథా
భూతగ్రహణకల్పనాం వైరిభూపతీనాం కల్పాంతకాలరుద్రస్యాస్తత్సాన్నిమినః కాకతీ

ఏమా కాకతివీరరుద్ర ఇతి కిం నాశ్రావి సప్తాక్షరీ
ప్రక్షుభ్యత్ప్రతిపక్షపార్థివమహాభూతగ్రహాః చ్ఛాటనీ? ౧౩
*లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయాన్ప్రియత్న ఉత్సాహః.

యథా—

క్షుభ్యేష్యభిషు సంభ్రమాత్త్రిభువనగ్రాసేచ్ఛయా సర్వతః
సన్నద్ధేష్యపి పర్వతేషు పరితో గండోపలాః వర్షితుమ్,
శక్తా ఏవ వయం నివారణవిధౌ క్షుద్రక్షమాభృజ్జయే

వీరరుద్రస్య నామమాత్రమహామంత్రం నిశమ్యైవ కాందిశీకచరః కథమద్యైవ
ముద్యుక్తే భవానితి భావః. శ్రోధోఽయం విపక్షదర్శనాదిభావః. కంఠగర్జనదంత
ఘట్టనాద్యనుభావో గర్వామర్వాదివ్యభిచారి చర్వ్యమాణస్సౌ రాద్రో భవతి. ౧౩

ఉత్సాహం లక్షయతి—లోకేతి. స్థేయానతిస్థిరః, విపక్షితకార్యవిషయమాత్సు
క్యమేవాత్ర స్థైర్యమితి భావః. 'అహమేవం విపక్షిత్యేవం ప్రాణిత్యేనాభిమానాత్తక
ఉత్సాహః' ఇతిలోచనకారః. కారదాతనయస్తు కార్యమాత్రమంగీచకార. తదుక్తం.—
'ఉత్సాహస్సర్వకృత్యేషు సత్వరా మానసీ క్రియా, సహజాహార్యభేదేన స ద్విధా పరి
కీర్తితః' ఇతి.

ఉదాహరతి—క్షుభ్యేష్యితి. త్రిభువనగ్రాసేచ్ఛయాకల్పాంతవదితి భావః. క్షుభ్యేషు
క్షుభితేష్యిత్యర్థః. ఆత్ర యద్యపి 'క్షుభ్ధాన్వాం' తేత్యాదినా నిపాతనాన్తన్నధమాత్రనాచీ
క్షుభ్ధశబ్దః తథాపి క్షుభితార్థత్వం కథంచిత్యాదృశ్యాత్కల్పనీయం; సముద్రాణాం మంథ
యోగవత్కలవైషమ్యేఽపి క్షోభసంభవాత్. ఆత ఏవాహ పృత్తికారః—'కథం క్షుభ్ధ
స్సముద్రః క్షుభ్ధా నదీత్యేవమాదాపుపమానాద్యనిష్కలీతి. గండోపలాః గండశైలాః,
స్థూలోపలనిత్యర్థః. ఆత్ర వైరిభూపాలవిజయవిషయస్సహజోత్సాహ స్సముద్రసంక్షో
భపర్వతసన్నాహనివారణేవయమేవ శక్తా ఇతి వాగారంభేణ వ్యజ్యతే. ఆ త్రాత్మశ్లాఘా
న్యధిక్కారాదిసంభవా ద్ధీరోద్ధతోఽయం నాయకః; తస్య వీరరసేఽపి ప్రాధాన్యేనాను
ప్రవేశసంభవాత్. తదుక్తం లోచనే— 'వీరరౌద్రప్రధానో ధీరోద్ధతః' ఇతి. ఆయ
మేవ ప్రతాపవినయాదిభి ర్విభావితః కరుణా యుద్ధాదిభి రనుభావితో గర్వహర్వాదిభి
ర్భావితోవీరరసోభవతి. స చ త్రివిధః. యథాహమునిః—'దానవీరం యుద్ధవీరంధర్మవీరం
తథైవ చ. రసం వీరమపి ప్రాహ బ్రహ్మత్రివిధసమ్మతమితి. ధర్మవీరస్థానే దయావీరముక్త్యా
త్రైవిధ్యమాహ ధనికః. తత్ర దానవీరో బలిజామదగ్నా గ్రిదిః. యుద్ధవీరోరామాదిః. ధర్మ

శ్లాఘా నః కియతీతి కాకతివిభోర్దర్శంతి సై న్యే భటాః. ౧౪
 *రాద్రసందర్శనాదిభి రనర్థాశంకనం భయం.

యథా—

దూరాదాకర్ణ్య విశ్వప్రస్థమరమహాసో వీరరుద్రస్య జైత్ర-
 ప్రస్థానారంభభేరినినదమరినృపాః పూర్ణకర్ణజ్వరాంతః,
 ఆరుహ్యద్రీ న్విశంతో గహన మతిమహత్కంటకాకృష్టకేశా-
 స్త్రాయధ్వం ముంచతేతి ప్రతిస్పృహతిధియా పాదపాన్పార్థయంతే
 *అథానాం దోషసందర్శనాదిభి ర్నర్తనా జగుప్సా.

వీరో యుధిష్ఠిరాదిః. దయావీరో జీమాతవాహనాదిః. తత్ర ప్రస్థేదరక్షాత్వాద్య
 సుభావరాహిత్యే యుద్ధవీరస్తత్సాహిత్యేరాద్ర ఇతి వివేకః. ౧౪

భయం లక్షయతి—రాద్రేతి. ఆదిగ్రహణా దౌద్రశజిత్రవణాదయో గృహ్య
 స్తే తజ్జన్యమనర్థాశంకనమనశ్చాంచల్యరూపం భయమిత్యర్థః. ఏతచ్చ స్త్రీసీచప్ర
 భృతీనాం స్వాభావికముత్తమానాం కృతక మిత్యాహు ర్హేమచంద్రకారదాతనయా
 దయః. సింహభూపాలస్తు సర్వత్ర కృతకమేవేతి ప్రత్యవదత్. అనేకవిధమిత్యన్యే.

తత్ర రాద్రప్రవణజన్యం భయముదాహరతి.—దూరాదితి. విశ్వప్రస్థమర
 మహాసో విశ్వవ్యాపి ప్రతాపస్య, సరతే 'స్పృశుస్యద' ఇత్యాదినా క్షరచ్ ప్రత్యయః
 కర్ణజ్వరాంతః కర్ణవ్యాధిపీడితాః, బహిరీకృతకర్ణాఇత్యర్థః. తత్రాప్యతిమహద్దప్పివే
 శం, గహనమరణ్యం, విశంతః ఖదిరాదికంటకాకృష్టకేశాన్సుంతః వ్యాకులాంతఃకర
 ణాః ప్రతిపక్షబుద్ధ్యా పాదపాత్ త్రాయధ్వమిత్యాదిభి ర్దీనోక్తిభిః ప్రార్థయంతే. అత్ర
 వైరిభూపాలసమవేతోభయస్థాయీభావో వ్యజ్యతే. ఆయం చ సోచితసామగ్రినో
 భవతి. తదుక్తం.—'వికృతస్వరసత్త్వాదేర్భయభావో భయానకః, సర్వాంగవేషధు
 స్థేదశోఫవై వర్ణ్యలక్షణః. దైన్యసంభ్రమసమ్మోహత్రా సాదిస్తత్సహోదరః.' ఇతి. ౧౫

జగుప్సాం లక్షయతి—అథానామితి. రుధిరోద్వాంతాద్యహృద్యవదార్థత్ర
 వణదర్శనాదిజన్యో మనస్సుంకోచో జగుప్సేత్యర్థః. ఆయమేవ నాసావిధాననిష్ఠీవనా
 ద్యమభావో భయావస్థారాదినహకారి బీభత్సో భవతి స చ విభావాదిభేదాత్ షోభః
 ఉద్వేగశ్చేతి ద్విధా. తదుక్తం భావప్రకాశే.—'షోభాత్తా రుధిరాంతాదిదర్శన
 స్పర్శనాదిజః, ఉద్వేగాత్తా క్రిమిచ్ఛద్దిఘ్రితవిష్టాదిజో భవే' దితి. వైరాగ్యాద్యవతి
 గర్హాసిద్ధ స్తుతీయో బీభత్స ఇత్యాహ భవికః.

యథా—

విష్వజ్జుస్తిష్కపంకే మహతి నిపతితోచ్ఛానమాతంగదేహ-
 శ్రేణీలబ్ధప్రచారాః ప్రవహదురువసామజ్జరక్తప్రవాహాః,
 రాశీభూతాస్థికూటస్థపుటితనిఃటా నిస్సరద్విప్రగంధాః
 కుర్వంత్యా యోధనోర్వ్యోభయమవనిభృతాంవీరరుద్రేణసృష్టాః
 *అపూర్వార్థసందర్శనాచ్చిత్తవిస్తారో విస్తయః.

యథా—

ఔన్నత్యం మహదన్యదేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరిమా
 కాప్యన్య సరణిః ప్రతాపయశసోరనైవై న బాహోః ప్రథా,
 సర్వం నూతనమేవ దుద్రన్మపతేజ్ఞానే న తన్నిర్జితే
 సామగ్రి చతురాననేన కియతీ కీదృక్క్రమా కల్పితా. ౧౭
 *శమో వై రాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం.

తత్ర ఊర్ధ్వం బీభత్సముదాహరతి.—విష్వగితి. మహతి విష్వజ్జుస్తిష్కపంకే
 సార్వత్రికమేదాఃకర్దమే వతితాః గంతుమశక్త్యా ప్రహరైశ్చేతి భావః. తథా మృత
 త్వాదుద్భూతా వివృధాశ్చ తేషాం మాతంగానాం దేహశ్రేణీషు లబ్ధః ప్రచారో గో
 మాయుప్రభృతీనాం యాసు తాస్తథోక్తాః, ప్రవహంతః ప్రకర్షేణ స్రవంతః. ఉరవో
 ఽధికాః వసాదీనాం వపాదీనాం ప్రవాహాః స్రోతాంసి యాసు తాస్తథోక్తాః, రాశీ
 భూతై రస్థికూటైః కీకససముపైః స్థపుటితాః వికటికృతాః నికటాః ప్రాంతదేహాః
 యాసు తాస్తథోక్తాః, నిస్సరద్విప్రగంధాః ఉద్భవధామగంధాః వీరరుద్రేణ సృష్టాః
 ఆయోధనోర్వ్యో యుద్ధభూమయః సర్వేషాం భయం కుర్వంతి. ౧౮

విస్తయం లక్షయతి.—అపూర్వేతి. లోకసీమాలిప్యత్తః పదార్థోఽపూర్వార్థః,
 తద్దర్శనాదిజన్యో మనోవిస్తారో విస్తయ ఇత్యర్థః. ఆయమేవాకస్మికమనోరథలాభాతా
 కికవస్తుదర్శనాదివిభావో నయనవిస్తారసాధువాదాద్యనుభావో హర్షావేగాదిసహకృ
 తోఽద్యుతః.

ఉదాహరతి—ఔన్నత్యమితి. వ్యాఖ్యాతచరమేతత్; [కాప్యప్రకరణే
 సంఖ్యా ౨౧] అత్ర కిమన్యశబ్దాభ్యామతాకితేన ప్రతీయమానాన్న త్యాదివిలొకన
 విభావో విస్తయః ప్రతీయతే. ౧౯

శమం లక్షయతి—శమఇతి. అత్రాదిశబ్దేన ఈశ్వరానుగ్రహసత్సంగమాదికం
 గృహ్యతే. వికారావిషయాభిసాదయః తద్రహితచిత్తత్వం వైరాగ్యాదిజన్యస్తప్రజ్ఞా

యథా—

కిం లబ్ధం చతురాననేన మహతీ మాయుః ప్రథాం గచ్ఛతా
లబ్ధ్వా సంపదమప్యనన్యసుగమామింద్రేణ కిం వా కృతం;

క్షయాద్యపరపర్యాయో నిర్వేదాభ్యా మనోవికార శ్శమ ఇత్యర్థః. ఆయమేవ యమ
నియమాద్యనుభావో ధృతినిర్వేదాదివృత్తిచారి చర్మమణిశ్శాంతో భవతి.

ఉదాహరణి.— కిమితి. మహతీమాయుః ప్రథాం చతుర్దశసహస్రమేకం
దిన మిత్యాదిక్రమేణ సంవత్సరశతరూపాం, అనన్యసుగమామసాధారణామిత్యర్థః.
అస్తాంతరుపక్షవా నిరస్తకామక్రోధాదయః, బాహ్యం వాతాతపాదిజన్యమపీత్యర్థః.
ఉపక్షపం వీడాం అతిదీర్ఘమాయు రత్యుచ్ఛ్రిత మైశ్వర్యం చేతుర్భయమాశాన్యం
సర్వేషాం తత్సంపాదకేషు పరమావధితయా ప్రసిద్ధౌ పితామహపురుషూతాపపీ
తృణాయ మన్యమానానాం వైరాగ్యాతిభూమిలక్షణశ్శమః ప్రతీయతే నను 'అష్టా
నాద్యే రసాః స్తృతా' ఇతి నియమాన్నవమ శ్శాంతరసో న సంభవతీతి చే. తర్హిత
ఏవం ప్రప్రవ్యాః. కిం మునినా శాంతస్థాయిన ఏవానిరూపణాత్తదభావః? ఉత
తత్సానుగ్రీవైధుర్యాత్? ఆహా స్విదక్షాస్మృత్వాత్? అథవాంతర్భావాత్? యద్వా
పురుషార్థాభావాత్? నాద్యః; నిర్వేద ఏవ శాంతస్య స్థాయీభావ ఇతి మునినాంగీ
కృతత్వాత్. తచ్చానేకరసాధారణస్య వృత్తిచారిణ స్సతోఽప్యమంగళప్రాయత్వేఽపి
సజాతీయాగ్రగణ్యత్వం ప్రాధాన్యేన కంచి ద్రవవిశేషం ప్రత్యసాధారణం స్థాయీత్వం
బోధయితుమితి ప్రతిపాదనాత్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'నిర్వేదస్యామంగళ
ప్రాయస్య ప్రథమమనుపాదేయత్వేఽపుష్పపాదానం వృత్తిచారిత్వేఽపి స్థాయీత్వాభి
ధానార్థం. తేన నిర్వేదస్థాయీభావశ్శాంతోఽపి నవమోఽస్తి రసః' ఇతి. ఉక్తంచ
ధ్వన్యాచార్యైః—'తృష్ణాక్షయసుఖస్యయః పరిపోషస్తల్లక్షణో రసః ప్రతీయత ఏవేతి.
ఏత ద్వాన్విఖ్యానవ్యాజేన లోచనేఽపుక్తం—'తృష్ణానాం విషయాభిలాషాణాం సిద్ధో
యః క్షయ స్సర్వతో నివృత్తిరూపో నిర్వేదః స ఏవ సుఖం; తస్య స్థాయీభూతస్య యః
పరిపోషస్తస్య చర్మమణితాకృతః స ఏవ లక్షణం యస్య స శాంతో రసః ప్రతీ
యత ఏవేతి. న చ నిర్వేదస్తృష్ణాక్షయాత్తా శమపర్యాయో న సుఖరూప ఇతి శంక
నీయం; వైయాసికానామవిద్యానివృత్తివదస్యాపి సుఖరూపత్వసంభవాత్. తదుక్తం—
'యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖం, తృష్ణాక్షయసుఖమైవే నా
ర్హత ఘోడశీం కలా' మితి. న ద్వితీయః, వైరాగ్యాదిసామగ్్యా స్ఫులభత్వాత్.
తథాపి:— వైరాగ్యపరమేశ్వరానుగ్రహప్రాచీనకుశలపరిపాకసత్పురుషసేవావేదాంత

ఇత్యస్తాంతరుపప్లవాస్సుకృతిన్ నో జానతే బాహ్యమ-
ప్యద్యోపప్లవ మంద్రనాథతిలకే విశ్వంభరాం బిభ్రతి. ౧౮

అథ శృంగారస్యాలంబనవిభావో యథా—

లావణ్యైకఖని ర్విధాత్పరచనాశిల్పప్రతీజ్ఞావధిః
శృంగారప్రతిభూ ర్విలాసవిపణిః కందర్పసుంటాపథః,

విచారాదయో విభావాః. యమనియమాదయోఽనుభావాః. రాజ్యధురోద్వహనాదయో
ఽసి శాంతస్య జనకాదేరనుభావా ఇత్యుక్తం లోచనే. మతి స్మృతిచింతా ధృతి విత
ర్కాదయో వ్యభిచారిణ ఇతి. న తృతీయః; రాగద్వేషకలుషితాంతఃకరణానామచ
ర్వణీయత్వేనాక్లాఘ్యత్వేఽసి వీతరాగాణాం తదభావాత్. యసి కలిషయాక్లాఘ్యత్వ
మాత్రేణ రసత్వాత్ప్రచ్యవేత, తర్హి వీతరాగాణా మక్లాఘ్య ఇతి శృంగారోఽసి ప్రచ్య
వతాం. న చతుర్థః; న తావచ్ఛృంగారాదా వంతవ్యాప సుంభవతి, అప్రసక్తత్వాత్.
నను దానాద్యుపాధినా త్రివిధో వీరః. తదుక్తం మునినా—‘దానవీరం యుద్ధవీరం
ధర్మవీరం తథైవ చ. రసం వీరమపి ప్రాహ బ్రహ్మ త్రివిధసమిత’ మితి. ఆయం చ ధర్మ
ప్రధానో వీర ఏవేతి తత్రై వాంతర్భావ శ్వాంతస్య సంభావిత ఇతి చేన్న; ఉత్సాహ
స్యాహమేవంధ ఇత్యేవం ప్రాణత్వేనాభిమానమయో వీరః. సర్వాహంకారప్రశ
మైకరూపశ్వాంతః. ఏవ మనయోరత్యంతవైజాత్యాత్. తర్హి దయాపీరేఽంతర్భావః
ఇతి చేన్న. తస్యా ప్యేవంవిధత్వే శాంతస్యైవ నామాంతరకరణం అనైవంవిధత్వే వీర
ప్రభేద ఏవేతి. ఏవమవ్యంతర్భావాంగీకారే సర్వ త్రైకరసస్య ప్రసంగః. నాసి పం
చమః; చతుర్థపురుషార్థస్య ముక్తే రేత దేకసాధ్యత్వాత్. తదుక్తంభావప్రకాశే—‘సర్వ
ప్రకారై స్సంపూర్ణకామ స్సంతుష్టమానసః, ప్రాప్నోతిముక్తిం చరమే శాంతేనైవరసేన
సః’ ఇతి లోచనే చోక్తం—‘మోక్షఫలత్వేన చాయం పరమపురుషార్థనిఘ్నత్వాత్సర్వ
రసేభ్యః ప్రధానతమస్సచాయం శాంత రసః’ ఇతి. తస్మాన్నవైవ రసా ఇతి సిద్ధం.
వత్సలాదిరసాంతరాణామంతర్భావాదికమన్యతో ద్రష్టవ్యం. ౧౯

విభావానుభావాదీనాం ప్రతిరస మసాధారణతయా యథారసముదాహర్తు ముచి
తత్వాదాదౌ శృంగారముదాహరివ్యమాణ స్తదాలంబనముదాహరతి—లావణ్యేతి.
‘ముక్తాఫలేషు ఛాయాయాస్తరశత్యమివాంతరా, ప్రతిభాతి యదంగేషు తల్లావణ్య
మిహోచ్యతే’ ఇత్యుక్తలక్షణః కాంతివిశేషో లావణ్యం; తన్యైకఖనిః, కదాచిదసి
తన్నక్షీయత ఇతి భావః. రచనా శిల్పం అంగోపాంగసౌష్ఠవనిర్మాణం తద్విషయప్రతి
జ్ఞాయా అవధిః. ఇతః పరం విధాతా ప్రతిజ్ఞాతు మపి న శక్నోతి, కిముత విధాతుమితి

నారీణామధిదేవతా చ తరుణీ నేయం కిమన్వైర్లుణై-

రస్యా మన్తధమన్తధః ప్రియతమ శ్శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౧౯

ఉద్దీపనవిభావో యథా.—

ఉరోమాత్రో త్యేధం భవదపి విలాసైరభినవై-

ర్మగాత్యైస్తారుణ్యం త్రిభువనవిదం వ్యాకులయతి,

స్తనాభోగస్థితం యది కిల భవేత్కా ఖలు కథా

భవిత్రీ కిం వాన్యద్విజిత మఖిలం పుష్పధనుషా. ౨౦

అనుభావో యథా.—

స్తరస్తేరా న్నందస్తి తమధురసౌరభ్యసుభగా-

స్తనా స్త్విడాజాద్యా స్పృణయరసకల్లోలభరితాః,

కృతా నేకస్కంధా న్ననసిజసహస్రాణి సృజతః

కటాక్షా న్వామాక్షీ కిరతి పరితో రుద్రస్సపతిమ్. ౨౧

భావః. శృంగారస్య ప్రతిభాః. 'స్వామిభృత్యాధమర్జ్జానాం వ్యవస్థాపరికల్పనే, ఆన్యో
యః క్రియతే శిష్టః ప్రతిభూ స్సనిగద్యతే, ఇతి సోమేశ్వరో క్తలక్షణః. యథాప్రతిభూ
రధమర్జ్జా ధనముద్ధరతి తథేయ మపి వైరాగ్యా చ్ఛృంగారమితి భావః. విలాసానాం
విపణిః పణ్యవీధికా, విలాసాపేక్షాయామత్రైవ సంపాద్యాఇతి భావః. కందర్పస్య
ఘంటాక్షధో విస్తంభవిహారభూమి రిత్యర్థః. నేయం ప్రసిద్ధా తరుణీ యువతిః నారీణా
మధిదేవతా చ నర్మగుణాశ్రయ త్వే నోపాస్యత్వాదితి భావః. యదాహుః—'గుణాః
పూజాస్థాన' మితి గుణసామగ్రీఫలస్య ప్రేయసో లాభాత్కిం గుణాంతరకథనేనేత్యా
హ—కిమన్వైరితి. ఆత్ర లావణ్యాదీనామాలంబనగుణానాముద్దీపనవిభావత్వేన ప్యాటం
బనోపస్కారార్థ మేవోపాదానాన్న తత్పాప్రధాన్యం. ౧౯

ఉద్దీపనవిభావముదాహరణి—ఉరజితి. ఉరోమాత్రే ఉత్యేధ ఉచ్ఛ్వాసతా
యస్మిన్ వయసి స్తనాలవాలస్థలే కించిదున్నతమురజితి ప్రతీతిర్జ్జాయతే తదిత్యర్థః.
స్తనయోరాభోగో విస్తారః, స్థితం సమృద్ధం, 'స్థాయః స్థి నిష్ఠాయా' మితి స్థిభావః.
ఉదయదేవ యావనం జగన్తోహనం జాయతే. ఉదితం పరిపూర్ణం వా కిము పక్తస్య
మితి భావః. ౨౦

అనుభావ ముదాహరణి—స్తరేతి. వాఖ్యాతమేతత్త్వనిసంకేత కావ్యప్రక
రణే. ఏవం రసాంతరసంబంధినో విభావానుభావా యథాయోగం స్వస్వరసప్రకరణే
ప్రప్తవ్యాః. ౨౧

అథ సాత్త్వికానాం స్వరూపముదాహరణం చ.

* స్తంభస్వాస్తి నిష్క్రియాంగత్వం రాగభీత్యాదిసంభవమ్.

యథా.—

† కాలిపురంట్రితీతం వెళ్ళంతీతం ఇరేందకందపుం,

మలినసరుకిణ్ణాట విల ట్రితీతం ఇచ్చశంగీటు.

౨౨

* ప్రళయ స్సుఖదుఃఖాద్యై గ్రాథ మింద్రియమూర్ఛనం.

యథా.—

‡ జిలమలినరూపసారో సహివసో వీరదుద్దణివచందో,

జం దట్టాణ ఇమజ్జి ఇ ముచ్చాలం ఇందిలగ్గామో.

౨౩

* సుఖా ద్యతిశయా జ్ఞాతా రోమాంచో రోమనిక్రియా,

† కాకతిపుర స్త్రియః పశ్యంతో నరేంద్రకందర్పం,

మదనశరోత్క్లిష్టా ఇవ స్థితా నిశ్చలాంగ్యః.

౨౪

‡ జితమదనరూపసార స్సుఖ ఏవ వీరదుద్దణివచంద్రః,

యం దృష్ట్వా నిమజ్జతిమూర్ఛాయా మింద్రియగ్రామః.

౨౫

సాత్త్వికానాం సామాన్యలక్షణప్రస్తావే బాహ్యభ్యంతరభేదేన ద్వైవిధ్యముక్తం. తత్ర బాహ్యేనాం స్తంభాదీనాం స్వరూపాదాహరణే వత్తుం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

వక్త్రీ—స్తంభ ఇతి. విషాదవిస్తయాదిజన్యో జాడ్యనిష్కంపత్వాద్యనుభావో విష్టబ్ధచేతనతయా చేష్టావిఘాతః స్తంభ ఇత్యర్థః.

రాగసంభవం స్తంభముదాహరణి—కాలి ఈతి. అత్ర పశ్యంత్యో నిశ్చలాంగ్య ఇత్యనేన సత్యపి చైతన్యే నిశ్చేష్టత్వకథనాత్ స్తంభ ఇతి భావః.

౨౬

ప్రళయం లక్షయతి—ప్రళయ ఇతి. సుఖమదనిద్రాప్రహారానిజన్యం దుఃఖా భిషంగాద్యనుభావం నిశ్చేతనతయా నష్టచేష్టత్వం ప్రళయ ఇత్యర్థః. తదుక్తం— 'వాక్కాయమనసాం ప్రాయః ప్రళయో నష్టచేష్టతే' తి.

సుఖమూలం ప్రళయ ముదాహరణి—జివతి. సర్వాణీంద్రియాణి న్నన్వవ్యాపారేభ్య ఉపరతానీత్యర్థః. అత ఏవ నిశ్చేతనతయా నష్టచేష్టత్వ మితి భావః.

౨౭

రోమాంచకంపయోరుదాహరణలాఘవార్థం యుగపల్లక్షణమాహ—సుఖేత్యాది. సుఖోత్సాహభయవిస్తయాదిజన్యో గాత్రసంస్పర్శనోల్లసనాద్యభావోరోమాల్లమో

రాగరోషభయాదిభ్యో వేషభుక్తాత్రకంపనం.

౨౪

ద్వయో రుదాహరణం యథా —

† దత్తతలింగణాభిర్భరకంపా అ బహూ విటలజిణ్ణంగీ,

ఉద్గిరత్త అంతరట్టిదమలణసరే పుశలచమైణ

౨౫

* వపు ర్జలొద్గమ స్వేదో రతిఘర్తశ్రమాదిభిః

యథా —

శృణ్వంతీ ప్రియసందేశం ప్రేయసః కాకతీశితుః,

స్తరరాజ్యాభిషిక్తేవ స్విన్నాంగీ వామలోచనా.

౨౬

* విషాదమదరోషాదే ర్వర్ణాన్యత్వం వివర్ణతా.

యథా —

‡ణరణాహ చంద్రవళే తుష్ణు గుణే సాహు సమ్రుంతీవ,

అంగాత్త పాండురాత్తం ఏష్టాం జాలత్త సామావ

౨౭

† దయతాలింగసనిర్భరకంపా చ పథూ త్వయోగజీర్ణాంగీ,

ఉద్గిరత్తంతరస్థితమదనశరాక్ పులకచ్ఛదనా.

౨౮

‡ సరనాథ చంద్రవళాం స్తత్ర గుణాక్ సాధు సంస్మరంత్యాః,

అంగాని పాండురాణి ఇదానీం జాతాని శ్యామాయాః.

౨౯

రోమాంచ ఇత్యర్థః. భయజ్వర జరాదిజన్యః స్ఫురణా ద్యనుభావో గాత్రకంపా వేషభు రిత్యర్థః.

౩౦

సుఖజన్యయో రోమాంచకంపయోరుదాహరణమాహ—దత్తలి. దయతాలింగస నిర్భరకంపా చ పథూర్వియోగజీర్ణాంగీ. అతనివ ఉద్గిరత్తంతరస్థితమదనశరాక్ పులకచ్ఛ ద్దనా. సరే ఇత్యత్ర 'శస్యే' దిత్యేత్వం.

౩౧

స్వేదం లక్షయతి.—వపురీతి. నిదాఘశ్రమహర్షవ్యాయామ లజ్జాభయక్రోధా దిజన్యో వాతేచ్ఛావ్యజన్గ్రహణాద్యనుభావో వపుర్జలొద్గమ స్వేద ఇత్యర్థః.

హర్షజన్యం స్వేద ముదాహరతి—శృణ్వంతీతి. ప్రియసందేశం న్యకులప్రేషణం. వైవర్ణ్యం లక్షయతి—విషాదేతి. కోపాతపాశీతభయాదిజన్యం కార్యసౌందర్య విష్ణవాద్యనుభావం భిన్నవర్ణత్వం వైవర్ణ్య మిత్యర్థః.

విరహజన్యవిషాదమూలం వైవర్ణ్యముదాహరతి.—ణరణాహేతి. ఏష్టాం ఇదా నీం శ్యామాయాః యువతీః శ్యామవర్ణాయా శ్చ.

౩౨

* అశ్రునేత్రోద్భవం వారి దుఃఖరోషప్రహర్షజం.

యథా. —

వీరరుద్రనృపా ద్భీతం పాండ్యం మగ్నం పయోనిధౌ,
అన్వేష్టు మివ తద్యోషిదశ్రుథా రాపగాయతే.

౨౮

* మతం గద్గదభాషిత్యం వైస్వర్యం ప్రమదాదిజం.

యథా. —

† విలంబి పివణ సమం భామకృమాక్షరం భంజితీవ,
ఏకో ముణి ఇతి అణంగో అత్థం వహుఆవ భణిఆణం.

౨౯

వ్యభిచారిభావానాం స్వరూపోదాహరణే,

అథ వ్యభిచారిణాం నిర్వేదాదీనాం స్వరూపముదాహరణం చ.

యథా —

దుఃఖేర్వాత త్వబోధాదే ర్నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీః,
తత్ర చింతాశ్రునిశ్వాసదీనతా స్సంభవంతి చ.

30

† విజనే ప్రియేణ సమం కృమకృమాక్షరం భణంత్యాః,
ఏకో జానాత్యనంగోఽర్థం వధ్వా భణితానాం.

౩౧

అశ్రుదాహరణి—ఆశ్రితి. క్రోధహర్షభయజ్ఞంభాదిజన్యం నేత్రమార్జనాద్యను
భావం నేత్రజలమశ్విత్వర్థః.

దుఃఖమూలమశ్రుదాహరణి—వీరేతి.

౩౨

వైస్వర్యం లక్షయతి—మతమితి. హర్షకోకభయజ్ఞరాదిజన్యం స్వరవర్ణస్థానిత్యా
ద్యనుభావం గద్గదభాషిత్యం వైస్వర్య మిత్యర్థః.

హర్షమూలం వైస్వర్య ముదాహరణి.—విలంబితి. విజనే, సురతసమయ ఇత్య
ర్థః. ప్రియేణ సమం కృమకృమాక్షరం భణంత్యాః, సుఖపారవశ్యాదితి భావః. ఏకో
జానాత్యనంగోఽర్థం వధ్వా భణితానాం. త్రాయస్వ త్వం మే ప్రాణా అలమలం మా
మేత్యాదీనాం దైన్యప్రేమాలమథాదిసమర్థానాం వచనానామిత్యర్థః. (ముణి ఇత్యత్ర
జానాతేర్దుణాదేశః) అత్ర గద్గదవాక్యానాం కామోద్దీపకత్వ మతిమాత్రమభూదితి
పరమోభావః.

౩౩

సంచారిణాం స్వరూపోదాహరణే క్రమేణాహ—అథేత్యాదినా. నిర్వేదం లక్ష
యతి—దుఃఖేతి. దుఃఖాదిజనితా నిష్ఫలత్వబుద్ధి ర్నిర్వేద ఇత్యర్థః. ఆయం చ విభా

యథా.—

† సహి ! కర్పూరేణ కిలం కిం కర్పూరీయ మలలజో తాడ,
గుణసినిరం జనసురహిం ఆణేహి¹ పఆవరుద్ధం అ.

30

అథ గ్లానిః—

* గ్లాని ర్బలస్యాపచయో వైవర్ణ్యరతికారణం.

యథా.—

† తెల్లొక్కం వహయ మహీ తం ధరణ భుట పఆవరుద్దస్య,
తం హిలవణ ధరంతీ సాహసిక దుబ్బళంగిష్టు.

31

† సఖ! కర్పూరేణ కృతం కిం కస్తూర్యా! మలయజ స్తివతు,

గుణశశిరం యశస్సురభిం ఆనయ ప్రతాపరుద్రం చ.

30

‡ తెల్లొక్కం వహతి మహీ తాం ధరతి భుజః ప్రతాపరుద్రస్య,

తం హృదయేన ధరంతీ సాహసికీ దుర్బలాంగ్యస్తి.

31

వాసుభావరసాంగత్యేన స్వాతంత్ర్యేణ బహుధా సంభవతి. ఆత స్తత్సంగహర్షమాది
శబ్దః అస్యానుభావానాహ—తలేతి. చశబ్దా ద్వైవర్ణ్యదయో గృహ్యంతే. 30

సంచారిణామపి క్వచిదనుభావత్వం సంభవతీత్యుక్తం. తత్ర ప్రియవియోగ
జన్యదుఃఖమూలం నిర్వేదముదాహరతి—సహీతి. ప్రతాపరుద్రం చేతి. చశబ్దోఽవధా
రణే. కర్పూరాద్యతిరిచ్యమానతైత్వసౌరభ్యయో స్తత్రైవ సులభత్వాదితి భావః. 30

ఉదాహరణాంతరాణ్యనన్యతో ద్రష్టవ్యాసీత్యుపేక్ష్య గ్లానిం లక్షయతి.—గ్లాని
రితి. క్షుత్పిపాసానిధనవనాదిప్రయాసజనితో బలాపచయో గ్లాని రిత్యర్థః. ద్వైవర్ణ్య
రతిగ్రహణం క్షామాంగవచనక్రియాద్యుపలక్షణం.

సురతశ్రాంతాయః ప్రియగౌరవోద్వహన ప్రయాసాపాదనముత్కర్షంత్యాః
కస్య శ్చి ద్దౌర్బల్యముదాహరతి—తెల్లొక్కమితి. త్రయో లోకా నై¹లోక్కం,
విశ్వమిత్యర్థః. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్ ష్యణో ప్రత్యయః. హృదయేన వక్ష్యన్మలేన, సా
హసికీ స్వయం తస్యంగీతి విదిత్వాపి ప్రవృత్తత్వాదితి భావః. సహసా బలేన అవిమృశ్య
వర్తత ఇత్యస్తిన్నథే²ఽజస్యహం³ంభసావర్తత ఇతి తగంతా త్సాహసికశబ్దా త్కలోపే
స్త్రీయాం నిత్య ఈకారప్రత్యయే ప్రాప్తే సాహసికీతి రూపం. గౌరాదౌ తథావిధా
నాత్. 'పుంసో జాతే ర్జ'వేతి వికల్పస్తు అప్రాప్తనీలాది శబ్దవిషయ ఇతి సాహసికే
త్యాకారాంతపాఠ ఉపేక్షణీయః.

31

1 పా. పఆవరుద్ధణివచందం (ప్రతాపరుద్రస్యపచందం).

అథ శంకా.—

అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షా శంకా రోషాదికారణం.

యథా.—

† ఇ ముణదు అణ్ణోత్తి మవ పరిచట పిలస్సకిదో

కిం పలడమ్మి జణాణం సవ్వంగీణేహిం పుళవహిం.

33

అథాసూయా.—

* పరోత్కర్షాసహిష్ణుత్వ మసూయా పరికీర్తితా,

యథా.

‡ అహింసాశ్రమ గుణేహిం రూపేణ అ మజ్ఞు కిం మహీ అహింస,

జం తం పలవరుద్దో బవ చమణ్ణి ఇ భాలహేలం తం.

34

అథ మదః—

* మదిరాదికృతో మోహహర్ష వ్యతికరో మదః

† నజానాత్వస్య ఇతి మయా హృదయే పరిచయః ప్రియస్య కృతః,

కిం ప్రకటాస్మి జనానాం సర్వాంగీణైః పులకైః.

33

‡ అభిజాత్యా గుణై రూపేణ చ మత్తః కిం మహీ అధికా,

యతాం ప్రతాపదుద్రో బహుమన్యతే భాగధేయం తత్.

34

శంకాం లక్షయతి—అనిష్టేతి. పరకౌర్యాదాత్మ దుర్నయాద్వాఽనర్థప్రాప్తే రభ్యూహనం శంకేత్యర్థః. అదిగ్రహణాద్వైవర్ణ్య వ్యవైవర్ణ్యదిగవలోకనాదయో గృహ్యంతే.

ఉదాహరణి—ఇముణద్వితీ. ముగ్ధానాం గూఢానురాగస్య ప్రాకట్యమేవానర్థ ఇతి భావః.

33

అసూయాం లక్షయతి—పరోతి. గర్వదౌర్జన్యమన్యజన్యం పరోత్కర్షాసహిష్ణుత్వ మసూయేత్యర్థః. నిందావజ్ఞాభ్రుకుట్యాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి—అహింస. అభిజాతిః కులం, గుణాః దాక్షిణ్యదయః, యత్ర చతు ర్విధాభరణరాహిత్యేఽపి తత్సాహిత్యేనేవాభాసనం తద్రూపం. ‘అవేధ్యారోష్యవిక్షేప్య బంధనీయై రభూషితం, యద్భూషితమివాభాతి తద్రూపమితి కథ్యతే’ ఇతి లక్షణాత్. అధికా కిం? స భవతీత్యర్థః. తథాఽపి బహుమానే భాగధేయమేవ నిమిత్తమిత్యాచా.—

34

మదం లక్షయతి—మదిరేతి. మోహో వైచిత్ర్యం, హర్షః ప్రసాదః, మదిరాది

యథా.—

† భణి ఇ అ అసంగతత్వం హసన్ అమందం అ రాఅభరిఅచ్చి,
పిఅచింతామయరావ పరవసా ఉవహ సామంగీ. 37

అథ శ్రమః.—

* శ్రమః ఖేదోద్వరత్యాదే ధైర్యత న్నేద్వదాతిభూమికృత్.

యథా —

‡ ఆఅచ్చ ఇ వ వ్య పివ కీస కరేంతి గతగతఅసం,
తంమసి నేదజశేహిం సుందరి ! భుళిఅంగరాఆసి. 38

అథాలస్యమ్—

* మందోద్యమత్వమాలస్యం కర్తవ్యేషు ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

ఆస్తాం మృగాత్యౌ గృహకృత్యవార్తా
స్వాంగోపచారేష్యపి యత్నమాంద్యం,

† భణి చా నంగతార్థం హసన్యమందం చ రాగభరితాక్షీ,
ప్రియచింతామదిరయా పరవశా పశ్యత క్యామంగీ. 39

‡ ఆగచ్చ త్వేవ ప్రియ కస్తా త్కుర్వతీ గతాగతాయాసం,
తామ్యసి స్వేదజలై స్సుందరి ! లుళితాంగరాగాఽసి. 38

జన్యో హర్ష మోహసంకరో మద ఇత్యర్థః. ఆత్ర వాగంగ స్థానిత్యహానితరుదితాదయో
యథాయోగ ముత్తమాదిష్వనుభావాః. [‘సమ్మోహానందసంభేదో మదో మద్యోపయో
గజః, అమునా చోత్తమశ్శేలే మధ్యో హసతి గాయతి. అథమప్రకృతిశ్చాపి పరుషం
పత్తి రోదితీ’తి సాహిత్యదర్పణే].

ఉదాహరణి—భణి ఈతి. 39

శ్రమం లక్షయతి—శ్రమ ఇతి. అధ్వనురతాదిజన్యః ఖేదః, శ్రమ ఇత్యర్థః.
స్వేద ఉపమర్దనాదేరుపలక్షకః.

ఉదాహరణి—ఆఅచ్చ ఇతి. 38

అలస్యం లక్షయతి.—మందేతి. గర్వశ్రమాదినా ప్రయత్నమాంద్యమాలస్య
మిత్యర్థః. ఆత్ర జృంభోపవేశనాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి.—ఆస్తామితి. గృహకృత్యవార్తాధూపవాసనావితానసంవిధానాది
ప్రసంగః స్వాంగోపచారేషు మృగమదానులేపనమాల్యధారణమకరికారచనాదిషు

కర్తవ్య మగ్రే దయితస్య యత్సాన్య-
న్నానం బలాత్కారయతి స్మర స్తత్.

32

అథ దైన్యం.—

* సత్త్వత్వాగాదనౌద్ధత్యం దైన్యం కార్పణ్యసంభవమ్.

యథా—

† అణేదుం ణరణాహం గదో ఖ్వు సహీ జణో విళంబేఇ,
మమ్మహ! ణమామి చందం సిక్ఖ అ చిరేహి ఈసిత్తి.

33

అథ చింతా.—

* ఇష్టానభిగమాద్ధ్యానం చింతాశూన్యత్వతాపకృత్.

యథా.—

† అనేతుం నరనాథం గతః ఖలు సఖీజనో విలంబతే,
మన్తథ! నమామి చంద్రం శిక్షయ చిరయ ఈషదితి.

34

యత్నమాంద్యం ప్రయత్నశైలిం, ఉపచారకరణం పునరతిదూరమితి భావః. అగ్రే
ప్రియాగమనసమయే యత్కర్తవ్యం ప్రత్యుద్గమనరథసాక్షేషప్రియభాషణాదికం, తత్
స్వరోబలాత్ బలమాశ్రిత్య కారయతి. ల్యట్లోపే పంచమి. అత్ర 'మందయ' త్నేతి
సాతే విధేయస్య మాంద్యస్య సమాసే గుణభూతత్వాదవిమృష్టవిధేయాంశం నామ
దోషస్సాన్యత్. నన్వేకం సంధిత్సతోఽపరం ప్రచ్యవత ఇతినాయేనావిమృష్టవిధే
యాంశం పరిహారతోఽనుకాసనవిరోధస్సాన్యత్. 'పూరణగు' జేత్యాదినా గుణేన షష్ఠీ
సమాసప్రతిషేధాదితి చే నైవం మంస్థాః; సంజ్ఞాప్రమాణత్వాత్తద్యత్నగౌరవం ప్రస
జ్యేత. చందనగంధ ఇత్యాదినూత్రభాష్యకారాదిమహాపురుషప్రయోగదర్శనాత్తత్త్వ
గుణేషు ప్రతిషేధాభావాత్ 'పూరణగు'జేతి ప్రతిషేధస్య పటస్య శుక్లఇత్యాద్యత
త్త్వగుణవిషయత్వాదితి. ప్రపంచితం చైతదస్తదుపాధ్యాయైర్లుంటావథే 'న చ నన్వీకృత
మర్థగౌరవ' మిత్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే.

32

దైన్యం లక్షయతి. — సత్తైస్తి. సత్త్వత్వాగో దౌర్గత్యాదేరుపలక్షకః. తేన స
త్త్వత్వాగదౌర్గత్యాదిజన్యం మనసోఽనౌద్ధత్యం దైన్యమిత్యర్థః. కార్పణ్యవచనం దేహ
వచనమాలిన్యా ద్యనుభావానాముపలక్షణం.

ఉదాహరతి.—అణేదు మితి.

35

† సజ్జిహిలం వి గురులణం ఇ అ వేక్ష్య పుచ్చిత వి కాలవత్త,
ఏసా వి మగ్ధ్య గత్తం హిలలస్స పిటణుబంధన. 3౯

అథ మోహః.—

* మోహ స్తు మూర్ఛనం భీతిదుఃఖావేశానుచింతనైః,

యథా.—

కథమపి గమయిత్వా వాసరం దీర్ఘదీర్ఘం
విరచితనవవేషా ప్రేషయిత్వా లభ దూతీః,
చిరయతి హృదయేశే స్రాంశుభి శ్చంద్రపాదై-
రభిహతసకలాంగీ మూర్ఛితా కోమలాంగీ. ౪౦

† సన్నిహిత మపి గురుజనం న చ ప్రేక్షతే పృష్టాఽపి నాలపతి,
ఏషాఽపి మార్గతి గతిం హృదయస్య ప్రియానుబంధస్య. 3౯

చింతాం లక్షయతి—ఇష్టేతి. అపేక్షితానవాప్తిమూలం ధ్యానం చింతేత్సర్వః.
శూన్యతానిశ్శూన్యతాపాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి.—సజ్జితమితి. ఆత్ర ప్రథమాధేన శూన్యత్వం ద్వితీయాధేన ప్రి-
యానవాప్తిమూలం ధ్యానం చోచ్యతే. 3౯

మోహం లక్షయతి.—మోహ ఇతి. భీత్యాదిభిర్వైచిత్ర్యం మోహ ఇత్యర్థః
తత్రాజ్ఞానభ్రమోత్పాత ఘూర్ణనాదర్శనాదయోఽనుభావాః. 1

ఉదాహరణి.—కథమితి. దీర్ఘదీర్ఘం ప్రియాగమనార్థం కదా వా గభ-
ప్రీమానస్తమియాదితి ప్రతీక్షణేనాదిదీర్ఘమిత్యర్థః. ‘ప్రకారే గుణవచనస్యేతి
ద్విర్భావః. వాసరం కథమపి, క్షణగణనయా కథంచిత ప్రయత్నగౌరవేణేత్యర్థః.
‘జ్ఞాతహేతువివక్షాయామప్యాదికథ మవ్యయం, కథమాది తథావ్యంతం యత్ప్రగౌరవ
బాధయో’ రిత్యభిధానాత్. గమయిత్వా యావయిత్వా, విరచితనవవేషావిహితప్రియా
గమనసమయోచితశృంగారా సతీ, అథశబ్దో విశంబాభావసూచనార్థః. దూతీః పుం-
ఖానుపుంఖతనూ ప్రేషయిత్వా, హృదయేశే స్రాణనాథే, చిరయతి విలంబమానే సతి
కోమలాంగీ ఆత ఏవ స్రాంశుభి రాయతై శ్చంద్రపాదై రిందుకిరణైః కళాకలై రభి-
హతసకలాంగీ మూర్ఛితా అనాథాః పాదై రభిహస్యమానా మూర్ఛంతీతి ధ్వన్యతే. ౪౦

1 ‘మోహోవిచిత్రతాభీతిదుఃఖావేశానుచింతనైః,

ఘూర్ణనాగాత్రవతనభ్రమణాదర్శనాదికృ’ దితి సాహిత్యదర్పణే.

అథ స్మృతిః.—

* పూర్వానుభూతవిషయం జ్ఞానం స్మృతి రుదాహృతా.

యథా—

ప్రతాపదుద్రస్య భుజే వసంత్యా
క్షోణ్యా తపః కీదృశమార్జితం స్యాత్,
స్మృష్టం సకృద్యేన మదీయ మంగం
ప్రాప్నోతి విష్వక్ సుఖవజ్ర లేపమ్.

౪౧

అథ ధృతిః.—

ధృతి శ్చిత్తస్య నైస్సుహ్యం జ్ఞానాభీష్టాగమాదిభిః.

యథా—

వీరదుద్రన్మపతౌ హృదయ! త్వ-
ద్వల్లభే త్రిభువనైకధురీణే,
సాధు సాధు కృతకృత్యమసి త్వం
మన్యసే జగదశేష మసారమ్

౪౨

స్మృతిం లక్షయతి.—పూర్వేతి. సదృశాదృష్టచింతాదైవ్యసంస్కారోద్భవో
సతి పూర్వానుభూతార్థవిషయజ్ఞానం స్మృతిరిత్యర్థః. అత్ర భూన్నమనశిరగ్గంపాద
యోఽనుభావాః.

స్వర్ణసుఖస్తరణముదాహరతి.—ప్రతాపేతి. నిబిడస్సుధాలేపో వజ్రలేపః.
అత్ర కస్యచి న్నదంగస్య కాదాచిత్కః ప్రియకరస్వర్ణ స్సర్వాంగీః మవిచ్ఛిన్నం చ
సుఖం జనయతి. వీరదుద్రభుజే నిత్యనివాసాయా భూమేః కిము వక్తవ్యమితి భావః.

ధృతిం లక్షయతి.—ధృతిరితి. ఆదిగ్రహణాచ్చక్త్యాదయో గృహ్యంతే. జ్ఞా-
నాదిభి ర్నిస్పృహత్వం ధృతిరిత్యర్థః. † ఏతైరేవ సంతోషో ధృతిరిత్యన్యే. అప్యగ్ర-
భావాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి.—వీరేతి. హేహృదయ! త్రయాణాం భువనానాం సమాహా-
రస్త్రిభువనం; పాత్రాదిత్వాన్న స్త్రీత్వం. ధురం కవలీతి ధురీణః; 'ఖస్సర్వధురా'
దిత్యత్ర యోగవిభాగా క్షప్రత్యయః. సాధుసాధ్యిత్యాభీక్ష్యే ద్విరాభవః. ఆత్రాభీష్టా-
గమా ధృతిః.

౪౧—౪౨

† 'జ్ఞానాభీష్టాగమాదైవ్య స్తు సంపూర్ణస్సుహతా ధృతిః,

సాహిత్యవచనోల్లాససహసప్రతిభాదికృత్'.

అథప్రీడా.—

* చేతస్సంకోచనం ప్రీడానంగరాగస్తవాదిభిః

యథా.—

తథా సమాలోకనకౌతుకానాం
మనోరథై రంగ్రపురాంగనానాం,
విలోకితే రుద్రన్యపే భవంతి
వర్యస్తపక్ష్యాణి విలోచనాని.

౪౩

అథ చపలతా.—

* చాపలం త్వనవస్థానం రాగ ద్వేషాదిసంభవం.

యథా.—

దృష్ట్వా రుద్రనరేంద్రం తరళతరాక్షీవిలాసమృదుహాసా,
కలయతి మాత్స్యకహారం స్పృశతి చ కర్ణోత్పలం బాలా. ౪౪

ప్రీడాం లక్షయతి—చేత ఇతి. ఆనంగనిమిత్తో రాగోఽనంగరాగః, స్తవః
స్తోత్రం, ఆదిగ్రహణాదాచారభ్రంశాదయః, చేతస్సంకోచనం ధార్వాభావః. మద
నాభిలాషాదిర్నసస్సంకోచో ప్రదేశ్యర్థః. అత్రాంతర్ధానవైవర్ణ్యానోముఖత్వాదయో
ఽనుభావాః.

ఉదాహరతి.—తథేతి. అవ్యాసంగేనానిమిషేణ చ తృష్ణానుగుణం దృష్ట్వా
జన్తనో జీవితస్య నయనానాం చ సాఫల్యం సంపాదయామ ఇత్యాదయోఽభిలాషాః
మనోరథాః తైర్హేతుభిః, తథాభూతం గాఢమాలోకనకౌతుకం దర్శనోత్కంఠా యా
సాం తాసామాంగ్రపురాంగనానాం, విలోచనాని రుద్రన్యపే విలోకితే సతి వర్య
స్తపక్ష్యాణి సనిమేషాణి, భవంతి, దృష్టిమచసారయంతీత్యర్థః. అత్ర కృపావలొకనా
సంతరమేవానురాగోదయా ల్లజ్జాభూదితి భావః. ౪౩

చాపలం లక్షయతి—చాపలమితి. రాగద్వేషమాత్సర్యాదిమూలమవస్థానం
చాపలమిత్యర్థః. అత్రానుభావాః భర్తృనపారుష్యస్వచ్ఛందాచరణాదయః. అత్ర
రాగమూలం చాపలముదాహరతి.—దృష్ట్వేతి. బాలా రుద్రనరేంద్రం దృష్ట్వా తరళత
రాక్షీ, ఆతిలోలదృష్టిరిత్యర్థః. విలాసమృదుహాసా విలాసప్రధానమందస్మితా చ,
భవతీతి శేషః. అత్ర తరళదర్శనాదిచేష్టాచతుష్టయమధ్యే ఊహమప్యేకత్ర మన
సోఽనవస్థానా చ్చాపలం. ౪౪

అథ హర్షః.—

* ప్రసత్తి రుత్సవాదిభ్యో హర్షస్వేదాశ్రుకంపకృత్.

యథా.—

యత్పూర్వం సరసీషు పద్మముకుళవ్యాజాత్తప స్సంచితం
వక్షోజే! యువయో స్తదద్యఫలితం జాతౌకృతార్థా యువామ్,
దత్తా కాకతివల్లభేన భవతో రేషా స్వవక్షస్థస్థి
కస్తూరీద్విగుణీభవత్పరిమళా కల్పారమాలా యతః. ౪౫

అథావేగః.—

* ఇష్టానిష్టాగమాజ్ఞాత ఆవేగ శ్చిత్తసంభ్రమః.

యథా.—

నిస్సాణధ్వని మాకలయ్య సహసా హేలావిహారోద్యతం
ద్రష్టుం కాకతివీరరుద్రనృపతిం ప్రత్యగ్రకౌతూహలాః,
అర్థాలంబితమండనాః ప్రతిపదం వ్యత్యస్తభూషా జవా-
దారోహంతి సువర్ణ సాధవలభీశృంగాణి పౌరస్త్రియః. ౪౬

హర్షం లక్షయతి.— ప్రసత్తిరితి. ప్రియూగమనపుత్ర జననాద్యుత్సవాదిజనితో
మన్మదప్రసాదో హర్ష ఇత్యర్థః. స్వేదాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి—యదితి. అత్ర కాచిత్యామిసీ కుచౌ సంబోధ్య తయోః ప్రియ
దత్తస్వయంభృతకల్పారమాలాలాభజన్యధన్యత్వకథనవ్యాజేన స్వకీయం హర్ష మావిష్క-
రోతి. ౪౫

ఆవేగం లక్షయతి—ఇష్టేతి. ప్రియాదేరిష్టస్య రాజవిడ్వరవాత వర్షాదేరిష్టస్య
చాగమా జ్ఞాత శ్చిత్తసంభ్రమ ఆవేగ ఇత్యర్థః. అత్ర హర్షశోకత్వరాస్తంభాదయోఽను
భావాః.

ఉదాహరణి.—నిస్సాణేతి. అర్థాలంబితమండనాః ఏకస్మిన్నేవ లోచనేఽంజన
మేకస్మిన్నేవ చరణే లాఙ్ఘిలలేపనమిత్యాదిక్రమేణేతి భావః. ప్రతిపదం ప్రతిస్థానం,
వ్యత్యస్తభూషాః వైపరీత్యేనాముక్తాభరణాః; కంఠాదౌ కాంచ్యుదికం కటికటాదౌ
హారాదికం చ ధారయంత్య ఇత్యర్థః. ౪౬

అథ జడతా.—

* జాడ్యమప్రతిపత్తిస్సాస్త్రిదిష్టానిష్టాగమోద్భవా.

యథా—

సమాయాతే నాథే ప్రమనసి గృహం ద్రవ్యపతౌ
వపుస్సోందర్యశ్రీవిజితమదనోదారయశసి,
వధూ రంతస్తోషవ్యతికరవశా నోష్ఠపచరితుం
పురస్తాదాభీనాం న చలతి తథా నో విరమతి.

౪౭

అథ గర్వః—

* అన్యధిక్కురణాదాత్తోత్కర్షో గర్వో బలాదిజః.

యథా—

కోవా శస్త్రగ్రహణసమయో మాదృశా మిదృశానాం
కీదృశైర్గం ప్రతిధరణిభృత్తేటకీటేష్వమిషు,
ఇత్యావేశ ప్రతిభయభుజాటోపదుర్వారగర్వాః

జాడ్యం లక్షయతి—జాడ్యమితి. ఇష్టానిష్టాగమోద్భూతం ఇతి కర్తవ్యతామూ
ఢత్వం జాడ్య మిత్యర్థః. అత్రానిమేషనయననిరీక్షణతూష్ణింభావాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరతి—సమయాత ఇతి, సఖిసమక్షనిమిత్తలజ్జాభరేణాచ్ఛాదితానుభావో
హర్షోఽంతస్తోషః తస్య వ్యతికరస్సంబంధః. అత్ర నోపచరితుమిత్యత్ర నభోన
చలతి నో విరమతీత్యుభయత్రాప్యచషంగః. తేనోభయత్ర నజ్జ్వయేన లజ్జా సంభావి
తస్య చలననిషేధసోఽత్యంతాసంభావితస్య విరమణనిషేధస్య చ నివృత్తి స్సూచ్యతే.
యథాఽఽహ వాచనః—‘సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వోప్రతిషేధా’ వితి. అత్తో
త్కంతాపత్రపాశ్వాం ప్రియోపచారం ప్రతి ప్రవృత్తినివృత్త్యోరభయత ఆకర్షణా
న్నాయికాయాస్సర్వవ్యాపారప్రతిబంధినీ నేయముభయతః పాశా రజ్జురభూదితి
భావః.

౪౮

గర్వం లక్షయతి—అన్యేతి. బలైశ్వర్యాభిజనలావణ్యాదిజన్యోఽన్యధిక్కురా
వజ్ఞానసవిలాసాంగవిక్షణాద్యనుభావ ఆత్తోత్కర్షాభిమానో గర్వ ఇత్యర్థః.

బలమూలం గర్వముదాహరతి.—క ఇతి. మాదృశామతి సూర్యప్రతాపానా
మితి భావః. శస్త్రగ్రహణసమయః కోవా?, లక్ష్యాభావాదాయుధగ్రహణావసరో
నాస్తీతి భావః. యే పునః పురోవర్తం లే ప్రతిభటమానిన స్తేషు ఖిద్యోతకత్వేషు వైర

సంక్రీడంతే రణభువి భటాః కాకతీంద్రస్య జేతుః.

౪౮

అథవిషాదః—

అథవిషాద శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైః.

యథా—

† పేనేమి మణే త్రిముహా తం మం మోత్తూణ వల్లహే లగ్నం
మం ఉడ్చిల ణో గచ్చుల మలణో సహి! కింఁణు కాదవ్వం. ౪౯

అథా త్సుక్యం—

* కాలాక్షమత్వ మాత్సుక్యం మనస్తాపత్వరాదికృత్.

యథా—

‡ అంధపురభామిణిజణోఅంగా ఇ పసాహిడోణ తురమాణో,
దుద్దణరేంద్రాగమణే విశంతలం సహ ఇ కిచ్చేణ. ౫౦

† ప్రేషయామి మన ఇతి ముఖా త న్నాం ముక్త్యా వల్లభే లగ్నం,
మా ముడ్చిత్వా నో గచ్చతి మదనః సఖ! కిన్న కర్తవ్యం. ౪౯

‡ అంధపురభామిణిజణోఅంగాని ప్రసాధ్య త్వరమాణః,
దుద్దణరేంద్రాగమనే విలంబితం సహ తే కృచ్చేణ. ౫౦

వర్జన మపి లజ్జావహమేత్యాహ—కీదృగితి. ఆవేశః ఆగ్రహః, సంక్రీడంతే నైవ
ప్రయాన మనుభవంతీతి భావః. 'క్రీడోనుసంపరిభ్య' శ్చేతి తజ్జ్. ౪౮

విషాదం లక్షయతి.—విషాద ఇతి. ప్రారబ్ధకార్యభంగావరాధపరిజ్ఞానవిఘ్నవివ
దాదిభవ స్సత్త్వసంక్షయో విషాద ఇత్యర్థః. ఆయం చోపాయాన్వేషణవైమనస్య ముఖ
శోషాద్యనుభావతారతమ్యాదుత్తమాద్యాశ్రయత్వేన త్రివిధ ఇత్యాహుః.

త త్రోత్తమాశ్రయం విషాదముదాహరితి—పేనేమితి. మన ఇతి నపుంసకత్వే
నేద మన్యత్ర రిరంసారహితమితి మత్వేతి భావః. అతనివోక్తం పూర్వైః—'నపుం
సక మితి జ్ఞాత్వా తాం ప్రతి ప్రేషితం మనః, తత్తు తత్రైవ రమతే హతాః పాణిని
నావయ' మితి. అత్ర కింకర్తవ్య మిత్యుపాయగవేషణగోచరవాగారంభసూచితయా
చింతయా విషాదో వ్యజ్యతే. ౪౯

కౌత్సుక్యం లక్షయతి—కాలేతి. ఇష్టవిరహరమ్యవస్తుదిదృక్షాదివశ్యం మనస్తా
పత్వరానిశ్వాసానిద్రాద్యనుభావం కాలాక్షమత్వమాత్సుక్య మిత్యర్థః.

ఉదాహరితి—అంధేతి. భామయత్వవశ్యం మన్యతీతి భామిని, 'భామ క్రోధే'
ఇత్యస్తాథాతో శ్చౌరాదికాదావశ్యతో జినిః. యద్వా—'స్త్రీణాం లలితకోపాభామః'

అథ నిద్రా—

*నిద్రాచిత్తనిమిలనమ్

యథా.—

†నివిణే దిట్టం దధిలం వహుళ ఆంళిగిదుం కీదోఽష్టోఽ,
ఉవహ దరమిలలిచ్చి గలణమ్మి కరే పసారేఞ్చ. గౌ

అథాపస్తారః—

*ఆవేశో మోహదుః ఖాద్యై రపస్తారోఽంగతాపకృత్.

యథా.—

దృష్ట్యా స్వప్నే కుపితవదనం కాకతీయక్షితింద్రం
హహ రక్షేత్యసకలగిర స్సంభ్రమోఽన్తానభాజః,
ధావంత్యంతర్వణభువిలుతంత్యాహ్వయంత్యాత్మబంధూ-
నారాద్యాతానపి రిపుగణా న్యస్తనామగ్రహేణ. గౌ

† స్వప్నే దృష్టం దయితం వధూరాలింగితుం కృతోద్యోగా,

పశ్యత దరమిలితాక్షీ గగనే కరా ప్రసారయతి. గౌ

ఇతి భోజరాజః. తద్వతీ భామినీ. అత్ర కృచ్ఛశబ్దమాచితైశ్చింతానవస్థానగాత్ర
గౌరవశ్చమ్యాభిలాషాద్యనుభావైః ప్రియదిదృశావిషయమాత్మక్యం వ్యజ్యతే. గౌ

నిద్రాం లక్షయతి—నిద్రేతి. చిత్తస్య నిమిలనం బాహ్యేంద్రియసంబంధవిరహః;
చింతానైశ్చింత్యవ్యాయామాదిజన్యం జృంభాంగభంగనేత్రనిమిలనాద్యనుభావం చిత్తని
మిలనం నిద్రేత్యర్థః.

ఉదాహరతి—సివిణఇతి. ఆత్రాశీకప్రియాలింగనోద్యోగాదనవరతచింతాప్రతీ
తేస్తన్మూలేయం నిద్రేతి భావః. అత ఏవాహుః ప్రశస్తవధవాదాః—‘య మర్థమాదృశ
శ్చింతయన్ స్వపితి నైవ చింతాసంతతిః ప్రత్యక్షకారా సంజాయతే’ ఇతి. గౌ

అపస్తారం లక్షయతి—ఆవేశ ఇతి. ఆశుచిత్వధాతువైషమ్యభూతావేశాది
జన్యో భూపాతభ్రమణభుజాస్ఫోటవికటోక్తిలాలాఘేనాద్యనుభావ ఆవేశోఽపస్తార
ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—దృష్టేతి. కుపితవదనం, భ్రుకుట్యాదినా భయంకరముఖమిత్యర్థః.
అంతర్వణభువి వనమధ్యఇత్యర్థః. ‘ప్రని రంతరి’ త్యాదినా ఇత్వం. ఆరాద్యాతాన్
సమావస్థానసి. అత్ర శత్రూణాం భయకార్యమోహమూలౌఽపస్తారో దైన్యధావన
ప్రభృతిభి రనుభావై ర్యజ్యతే. గౌ

అథసుప్తిః—

*సుప్తిర్నిద్రాసముద్రేకః.

యథా.—

విశ్వైకరక్షాజుషి కాకతీంద్రే నిశ్చింతతాం ప్రాప్తవతో మురారేః
తత్కర్తృచంద్రాతపవర్తితోఽపి దుగ్ధాంబుధిర్నైవ భినత్తి నిద్రామ్.

అథవిబోధః.

*విబోధశ్చేతనావాప్తిర్జ్యంభాక్షిపరిమార్గకృత్.

యథా—

ప్రతాపదుద్రే నృపమాళిరత్నే విశ్వంభరాం రక్షతి శిషితారా,
విజృంభయాణాః పరితఃప్రజానాంభాగ్యశ్రియస్తత్క్షణమున్తిషంతి

అథామర్షః.

అమర్షస్సాపరాధేషు చేతగప్రజ్వలనం మతం.

యథా.—

సుప్తిం లక్షయతి—సుప్తిరితి. నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసనిశ్చలత్వ సేత్రనిమిలనాద్యన
భావో నిద్రాసముద్రేకస్సుప్తిరిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—విశ్వేతి. కాకతీంద్రే విశ్వైకరక్షాజుషి త్రిభువనైకత్రాణ పరా
యణే సతి, జుషే క్విప్. నిశ్చింతతాం ప్రాప్తవతః, అవతీర్ణభారత్వాదితి భావః. అత
ఏవ మురారేః పయోధివృద్ధావపి నిద్రాభంగాభావాత్సుప్తిరిత్యాహ—తదితి. ౫౩

విబోధం లక్షయతి—విబోధ ఇతి. శబ్దస్పర్శాహరపరిణామాదిజన్యా భుజోక్షే
పాంగుళిస్ఫటిజృంభణాక్షివిమర్దనాద్యనుభావాచేతనావాప్తి ర్వినిద్రత్వం విబోధ ఇత్యర్థః

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి, విజృంభమాణాః వివర్ధమానాః జృంభాం కుర్వా
ణాశ్చ, ఉన్తిషంత్యుద్భవంతి సేత్రాణ్యున్తిలయంతి చ. ఆత్రేత్యమర్షద్వయస్యాభేదాద్య
వసాయాదారోపితచేతనధర్మాణాం భాగ్యసంపదామన్విద్రత్వప్రతీతేర్విబోధ ఇతి
భావః. ౫౪

అమర్షం లక్షయతి—అమర్ష ఇతి. అధిక్షేపావమానాదినాసాపరాధేష మనః
ప్రజ్వలన మభినివిష్టత్వం; ప్రతిచక్షీర్షేతి యావత్. ఏవం విధేఽమర్షే స్వేదశిరఃకంప
చింతోపాయా స్వేషణోత్సాహతక్షణాదయోఽనుభావా ద్రప్తవ్యాః.

అరే భూపాశ్చాపాన్న మయత శిరాంస్యన్న మయత
ప్రవృత్తాస్వస్తీణామహమహమికా వీరవరణే,
త్వరంతే నః ఖడ్గాః ప్రతిదళనకేళ్యామితి భటాః
రణాగ్రే గర్జంతి ప్రకటితరుషో దుద్రన్మపతేః.

౫౫

అథావహితా.—

*హర్షాద్యాకారసంగు ప్తిరవహితేతి కథ్యతే.

యథా—

†గోటీవ మహిళాణాం సోడోణ పఆవరుద్దచరిత్రా,
అలిహాథ ఓణలముహీ ముద్ధా చలణేణ మహిపట్టం.

౫౬

అథోగ్రతా.—

*దృష్టేపరాధే చండత్వముగ్రతా తర్జనాదికృతే.

† గోష్ఠ్యం మహిళానాం శ్రుత్వా ప్రతాపరుద్రచరితాని,
అలిఖత్యవనతముఖి ముద్ధా చరణేన మహిపృష్ఠం.

౫౭

ఉదాహరణి—అరే ఇతి. స్వస్తీణామపురసాం, అన్యోన్యం శ్రేష్ఠాహమిత్యభి
మానోహమహమికా ‘అహమహమికా తు సా స్యాత్పరస్పరం యో భవత్యహంకారః,
ఇత్యమరః. అహమితి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం నిపాతితం. తస్యవీప్సాయాం ద్వీరుక్తిః.
సంజ్ఞాయాం కన్, ప్రత్యయః. ప్రతిదళనకేళ్యాం ఖండనక్రీడాయాం.

౫౮

అవహితాం లక్షయతి—హర్షేతి. భయవీడాకాటిల్యాదిభి ర్హర్షాదికార్యాకార
గోపనమవహితేత్యర్థః. అత్ర శూన్యస్థితాన్యథాకథనమిథ్యాదైర్యకథాభంగా దయోఽను
భావా డోహ్యః.

ఉదాహరణి.—గోటీవి ఇతి. అత్ర కాచన సుందరీ ప్రసంగాదత్తాసురాగ
ప్రధానాని ప్రియచరితాని శ్రుత్వా ప్రహృష్యంతీ లజ్జయా ముఖవికాసాదిసంగోప
నార్థ మధోముఖి మహిమాలిఖతీత్యవహితేతి భావః. మహిపట్ట మితి. ‘పృష్ఠేఽనుక్తర
పదే’ ఇతి నియమేనేత్వాభావాత్. ‘ఋతోఽత్’ ఇత్యత్వం. ‘దిహా మిథస్య’ ఇతి
మహికారస్య హ్రస్వః.

౫౯

ఉగ్రతాం లక్షయతి—దృష్ట ఇతి. అపరాధే పుత్రమిత్రకళత్రాది ద్రోహరూ
పే దృష్టే సతి తర్జనోద్వేజనతాదనబంధనాద్యనుభావం చండత్వం క్రూర్యముగ్రతే
త్యర్థః. కన్యాచ్ఛిద్విరహిణ్యా శ్చుఖి ప్రియంప్రతి దూతికాం ప్రేషయతి ప్రియమితి,

యథా.—

ప్రియ మానీయ మానిన్య విరహోర్ని వార్యతాం,
యదేతస్యాః కటాక్షోల్కాపాతై రిందుర్తప్తీకృతః.

౫౭

అథ మతిః—

*తత్త్వమార్గానుసంధానా దర్థనిర్ధారణం మతిః.

యథా.—

†కోసంసఁ మహితలే చందో ఎవ్వ వీరదుద్ధారణాహో,
జస్స కరప్పస్సాదో అంగా ఇ మిలంకరణ్ణంతి.

౫౮

అథ వ్యాధిః.

మనస్తాపాద్యభిభవా జ్వరాది ర్వాస్యధి రిష్యతే.

యథా.—

ప్రతాపదుద్రస్య చిశాం జగీషాః ప్రత్యర్థినారిజనదేహజన్తా,
స్తరజ్వరోష్ణాహిమచత్పదేశాన్ స్తర్తవ్యనీహారకథాన్ కరోతి

† కస్సంశయో మహితలే చంద్రఏవ వీరదుద్రసరనాథః,
యస్య కరస్సర్పాదం గాని మృగాంకరత్నంతి.

౫౯

అత్ర సంతాపజననేన సావరాధస్యేందోః కటాక్షజ్వాలాభి ర్తప్తీకరణోద్యోగా
దుగ్రతేతి భావః.

౫౭

మతిం లక్షయతి—తత్త్వేతి నానావిధశాస్త్రచింతోహాహాహాదిభ్యోఽర్థనిశ్చయో
మతిరిత్యర్థః. అత్ర శిష్యోపదేశసంశయచ్ఛేదవిదగ్ధవ్యవహారమనన్సంతోషాదయోఽను
భావా ద్రప్తవ్యాః.

ఉదాహరతి—కోసంసతి ఇతి. అత్ర ప్రియకరసంస్పర్శేఽంగానామిందుకిరణ
సంస్పర్శే చంద్రకాంతానామివ ద్రవీభావాదయం చంద్ర ఏవేత్యధ్యవసాయాన్తతి.

వ్యాధిం లక్షయతి.—మన ఇతి. మనస్తాపదోషవైషమ్యాద్యభిభవజన్తా శీతోష్ణ
జ్వరాది శ్మితాఘతాద్యనుభావో వ్యాధిరిత్యర్థః.

విరహజన్యం తాపజ్వరముదాహరతి—ప్రతాపేతి. చిశామితి. శేషే పక్షిః
'సః'కే'త్యాదినా కారకషష్ట్యాః ప్రతిషేధాత్. అత్ర ఉష్ణాఘతయా హిమచత్పదేశ
వాసినోఽపి శత్రుస్త్రీజనస్య హిమాపేక్షేతి మహియానయం తాపజ్వర ఇతి భావః,

అథోన్మాదః—

*ఉన్మాద స్తుల్యవర్తిత్వం చేతనాచేతనేష్యపి.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య జయప్రయాణ-

భేరిధ్వనా మూర్ఛతి దిబ్బుభేషు,

త్రాసాకులా భ్రాంతి మువేత్స్య వృక్షా-

స్పృశ్చంతి మార్గం రిచుభూమిపాలాః.

౬౦

అథ మరణం—

*మరణం మరణార్థస్తు ప్రయతః పరికీర్తితః.

యథా—

†పిరివిరహం అసహంతీ వహుళః ణిరిజీవిరి అవేక్షంతీ,

నేవ్యథ బోహం దక్షిణపవణస్య తణుం సమప్నేథి.

౬౧

సాక్షాత్తరణస్యామంగళత్వాన్నోదాహరణత్వముచితం.

అథ త్రాసః—

*ఆకస్మికభయాచ్చిత్తక్షోభస్త్రాసః ప్రకీర్త్యతే.

† ప్రియవిరహ మసహంతీ వధూర్ని జజీవితముపేక్షంతీ,

నేవతే బోహస్మాన్ దక్షిణపవణస్య తణుం సమర్పయతి.

౬౧

ఉన్మాదం లక్షయతి—ఉన్మాద ఇతి. భయసన్నిపాతేష్టవియోగధననాశాదిభి
శ్చిత్తవిభ్రాంతిరున్మాద ఇత్యర్థః. ఆ త్రానిమితస్తితాసంబంధప్రలాపనిర్వృత్తుకథావనోపవేశ
నోత్థానరోదనాదయోఽనుభవా భవంతి.

భయమూల మున్మాద ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. స్పష్టమేతత్.

౬౦

మరణం లక్షయతి—మరణమితి. వ్యాధ్యభిసూతాభ్యాం దేహన్తనసోఽపాయా
హికాక్వాసాద్యసంభావో మరణ మిత్యర్థః. ధనికహేమచంద్రాద్యసూరేణ సాక్షా
త్తదుదాహరణస్యామంగళత్వాత్తదుద్యోగోఽత్ర వివక్షిత ఇత్యాహ—మరణార్థ ఇతి.
కారదాతనయస్తు—మరణేఽభినయో నాస్తీ త్యేతత్కావ్యే న పత్యతే ఇత్యాహ.

ఉదాహరతి—పిరితి. భస్మీకరణముద్ధేయి భావః,

౬౧

త్రాసం లక్షయతి—ఆకస్మికేతి. ఆకస్మాదేవాకస్మికం నిసయాదిత్వాత్సాన్వేధే
ఠక్ ప్రత్యయః. తకారాంతత్వాత్ 'ఇనుసుక్తాంతత్కా' ఇతి కాదేశః. అవ్య

యథా.—

†పణలకువిట చిరేణ వి వహుట సోహాణ ఘనఘనాత్థణిలం,
దణలం సరహసవళిట ఆళింగణ వేవమాణంగీ.

౬౨

అథ వితర్కః.—

*సందేహః త్కల్పనానంత్యం వితర్కః పరిక్షీర్తితః,

యథా.—

గుణై స్తత్రాసక్తం మమ హృదయ మన్యన్న గణితం
సఖీభి ర్నాలోచి షీతిపతి రసా దుర్లభ ఇతి,
ఉపాయః కోవాస్యాత్తదభిగమనే? ముహ్యతి మనః
కియా? నోక్తయం? కీదృ? క్రియ దవధి?రంతర్వ్యతికరః.

౬౩

తత్ర సాత్వికానాం వ్యభిచారిణాం చానేకరససాధారణత్వా
న్నవిశేష మపేక్ష్యోదాహరణం కృతం. తథాహి—శృంగారేనర్వేషా

† ప్రణయకుపితా చిరేణాపి వధూః శ్రుత్వా ఘనఘనస్తనితం,
దయితం సరభసవలితా ఆలింగతి వేవమానంగీ.

౬౪

యత్వా ట్రిలోమః. తస్మాద్భయాత్, భయహేతోరి త్యర్థః. విద్యుద్గర్జితభూకంపాదిజన్యః
కంపగాత్రసంకోచరోమాంచమోహాద్యనుభావ శ్చేతశ్చమత్కార స్త్రాస ఇత్యర్థః.

గర్జితమూలం త్రాస ముదాహరతి—పణ ఏతి.

౬౫

వితర్కం లక్షయతి—సందేహాదితి. ఉపలక్షణం చైతత్. తేన సందేహవిమ
ర్శాదిజన్యోఽనేకథా సంభావనాత్తా భ్రూక్షేపశిరఃకంపాద్యనుభావో వితర్క ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—గుణైరితి, గుణైః మహాకులీనతాదిభిః, తత్ర షీతిపతో, అన్య
ద్వైర్లభ్యాదికం న గణితం, మదీయహృదయస్య కామాంధత్వాదితి భావః. సఖీభి రితి.
వివేకవతీభిరపీతి భావః. నను కిం గతోదకనేతుబంధేన? ఇతః పరం వాప్రియప్రా
ప్తావుపాయం చింతయామ ఇత్యుక్తే సోఽపి న ప్రతీయత ఇత్యాహ—ఉపాయఇతి.
తత్ర హేతు మాహ—ముహ్యతి మనఇతి. మోహాపగమానంతర్థముపాయశ్చింత్య
తామిత్యాశంక్య ఇయత్తయేదృక్తయేదంతయా వా దురవగమత్వేన దుష్పికిత్సస్య మో
హమహావ్యాధేరానంతర్యమపి దుర్లభమేవేత్యాశయేనాహ—కియానితి. గచ్ఛతాకాలేన
స్వయ మేవ మోహశాంతేః కిం తయా చింతయేత్యాశంక్య కాలాపధిరపి దురవబోధ
ఏవే త్యాహ—కియదవధి రితి. వ్యతికరో వ్యసనం విపత్తి ర్లోహ ఇతి. యావత్. ఏవ
మత్ర సందేహేన కల్పనానంత్యా ద్వితర్క ఇతి భావః.

౬౬

మనుప్రవేశస్సంభవతి; హాస్యేగ్గానిశ్రమచపలత్వహర్షావహితానాం సంభవః; కరుణేమదధృతివీడాహర్షగర్వాత్సుక్యోగ్రతాభిర్విహితైస్స సంభవంతి; రాద్రే గ్లానిశంకాలస్యదైన్యచింతావీడావేగజడతావిషాద సుప్తిద్రావస్తారావహితావ్యాధ్యున్మాదశమత్రాసాః స సంభవంతి; వీరే రాద్రాన్నిర్వేదోఽధికః; భయానకే అసూయామదధృతివీడాహర్షగర్వనిద్రాసుప్త్యమర్షావహితోగ్రతామతిభిర్విహితైస్స సంభవంతి; బీభత్సేఽద్భుతే చ, చింతాత్రాసాదయో యథాసంభవమూహ్యః శాంతే నిర్వేదధృతీ సంభవతః.

అథ శృంగారచేష్టా నిరూప్యంతే—

భావో హావశ్చ హేలా చ మాధుర్యం ధైర్యమిత్యపి,

లీలా విలాసో విచ్ఛిత్తిర్విభ్రమః కిలికించితం. ౬౪

మోట్టాయితం కుట్టమితం బిబ్బోకో లలితం తథా,

కుతూహలం చ చకితం విహృతం హాస ఇత్యపి. ౬౫

ఏవం శృంగారచేష్టాస్సు రష్ట్రాదశవిధా మతాః.

తత్రాసాం స్వరూపముదాహరణం చ,

అథ భావః—

*రసాభిజ్ఞానయోగ్యత్వం భావ ఇత్యభిధీయతే.

నను విభావాదివ త్సాత్త్వికసంచారిణామసి తద్రసప్రస్తావ ఏవ కి మితి నోదాహరణం కృతమత ఆహ—తత్రేతి. వ్యభిచారిణామనేకరససాధారణత్వముపపాదయతి-తథాహిత్యాదివా.

భావాదయశ్చిత్రారంభాః; లీలాదయో గాత్రారంభాః ఉభయైశ్యుభావాః. తదుక్తం—అనుభావ శ్చతుర్థా స్యా న్ననోవాక్కాయబుద్ధిభిరితి. ౬౪-౬౫

ఏతేషాం యోషిదాలంబనచేష్టారూపాణాం యావనజన్యానాముద్దీపనవిభావత్వ మసి ప్రాచామాచార్యాణాం సమ్మతం. ఆత స్సంకీర్ణస్వరూపాణామేతేషాం ప్రకరణనియ మాభావేనాయమేవ స్వరూపనిరూపణావసర ఇత్యభిప్రాయేణాహ-అథేతి. పరిగణనాదేవాష్ట్రాదశవిధత్వే జాతేఽసి కంతోక్తిర్తతాంతరేష్వేతేషా ముచ్చావచత్వమస్తీతి సూచయతుం తత్ప్రసంగం నైవ భోజరాజీయాదిగ్రంథేషు ద్రవ్యవ్యుత్పత్తి.

తత్ర భావంలక్షయతి—రసేతి. బాల్యయావనసంధావుత్పన్నశృంగార విషయః

యథా.—

†రుద్ధజరేందస్స గుణే గాలి ఇ బాలత్తణమ్మి విస్సద్ధం,
లజ్జ ఇ దరపుల ఇట జివ ఇజణో జోవ్వణే కాఠం.

౬౬

అథ హావః.—

ఈషద్దృష్టవికారస్సాన్యదృష్టో హావః ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

అత్తైవేషత్పులకిత ఇతి.....౬౭

అథ హేలా.—

*సువ్యక్తవిక్రియో భావో హేలేతి ప్రతిపాద్యతే.

యథా.—

‡మాహోదు కస్సవిష్ఫుడ ఇ ఇముద్ధే! కుణసి వల్లహంహీలవ,
ఘోసిజ్జ ఇతుహ భాట సవ్వంగీణేహి పుళవహిం

౬౮

అథ మాధుర్యం —

*అహేషణేపి రమ్యత్వం మాధుర్య మితి కథ్యతే.

†రుద్ధనరేంద్రస్య గుణాన్ గాయతి బాలత్వే విస్రబ్ధి,
లజ్జతే దరపులకితో యువలిజనో యావనే గాతుం.

౬౯

‡మా భవతు కస్యాపి స్ఫుటమితి ముగ్ధే! కరోషి వల్లభం హృదయే,
ఘోవ్యతే తవ భావః సర్వాంగీణైః పులకైః.

౭౦

ప్రథమోఽంతఃకరణవికారో భావ ఇత్యర్థః. తదుక్తం—‘చిత్తస్య వికృతి స్ఫుత్త్వం
వికృతే కారణే సతి, తతోఽల్పా వికృతిర్భావో బీజస్యాదివికారవ’ ఇతి,

ఉదాహరణి—రుద్ధేతి. అత్ర యద్యపి ఈషదర్థే దరశబ్దోఽవ్యయమితి త్రివి
క్రమః. తథా పీషత్తమత్వ మత్ర వివక్షితం. తేన దరపులకితో దుర్లక్షపులక ఇత్యర్థః.

హావం లక్షయతి—ఈషదితి. దరశబ్దస్య ముఖ్యార్థవివక్షాయామిదమేవాత్మో
దారణమిత్యాహ—అత్తైవేషదితి.

౭౧

హేలాం లక్షయతి—సువ్యక్తేతి.

ఉదాహరణి—మేతి.

౭౨

మాధుర్యం లక్షయతి—అభూషణ ఇతి. అత ఏవోక్తం దశరూపకే—‘సర్వా
స్వప్రవస్థాస్వనుల్బణత్వం మాధుర్య’ మితి.

యథా.—

జిత త్రైలోక్యలావణ్యా ప్రకృత్యా హరిణేక్షణా,
కింతు భూషయితుం ధత్తే భూషణానీతి మే మతిః.

౬౯

అథ ధైర్యం.—

*శీలాద్యలంఘనం నామ ధైర్యమిత్యభిధీయతే.

యథా.—

†కులవహ్లాదానం ణ జుజ్జ్వ మజ్జాతలంఘనం ఖు విసమేవి,
రుద్ధణిందగుణా ఉణ హితాహరాః కిం ణ కాదవ్యం?

అథ లీలా

*ప్రియానుకరణం లీలా వాగ్విరత్యాఽథ చెష్టితైః.

యథా.—

‡వేచ్ఛహ సహిం ఏసా లచ్చీ రణ్ణో పతవరుదస్స,
చరిత్ర అణుకుణంతీ రణ్ణీసు పవవ్వత జాత.

౭౦

†కులవహ్లాదానం న యుజ్యతే మర్యాదాలంఘనం ఖలు విషమేఽపి,

రుద్ధనరేంద్రగుణాః పునర్నృదయహరాః కిం కర్తవ్యం.

౭౦

‡ప్రేక్ష్యం నఖ్య! ఏషా లక్ష్యే రాజ్యే ప్రతాపరుద్రస్య,

చరితాన్యమవర్వంతి రాజ్యేషు పతివ్రతా జాతా.

౭౦

ఉదాహరణి—జితేతి. ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ, న తు ప్రయత్నేనేతి భావః
జితం త్రైలోక్యం యేన తత్తథాభూతం లావణ్యం పూర్వోక్తః కాంతివిశేషో యస్య
స్స కథోక్తః. అత్ర స్వాభావికసౌందర్యస్య ప్రసాధనవిధినిస్సృహత్వాత్పాద్యధర్మ
మితి భావః.

౬౯

ధైర్యం లక్షయతి—శీలేతి.

ఉదాహరణి—కులేతి. విషమే విషద్యపి.

౭౦

లీలాం లక్షయతి—ప్రియేతి.

ఉదాహరణి—వేచ్ఛమేతి. అత్ర లక్ష్యే రాజ్యమ కాచిన్నాయికా ప్రియచరి
తానుకరణా లీలావతీ జాతేత్యర్థః. తస్యాః పాతివ్రత్యేహేతుత్వముక్తం సర్వజ్ఞసో
మేశ్వరేణ—‘భుక్తే తు భుక్తే యా వత్సో దుఃఖతే దుఃఖతా యది, ముదిలే ముది
తాఽత్యర్థం ప్రాప్తిలే మలినాంబరా. నుపై వశాత్తు యా శేలే పూర్వమేవప్రబు

అథ విలాసః.—

*తాత్కాలికోవికారస్వాద్విలాసో దయితేక్షణే.

యథా.—

సహేలం పశ్యంత్యాః ప్రకృతిసుభగం రుద్రనృపతిం
తదాత్వప్రత్యుద్యద్వివిధలలితాటోపమధురం,
రసప్రాదుర్భావా ద్యుగపదుదయాత్సత్త్విక మహా!
మృగాక్ష్యాస్తారుణ్యే కుసుమశరశిల్పం విజయతే,

22

అథ విచ్ఛిత్తిః—

*విచ్ఛిత్తి రతిరమ్యత్వం స్వలైరపి విభూషణైః.

యథా —

†కస్య కిం కేణఃకేణ కాశ్చిలపురస్థితా సౌందర్యం.
సాహరణభూషావ జం సహి తేల్లోక్క రమణిజం?

23

అథ విభ్రమః—

*విభ్రమ స్వరయాం కాలే భూషాస్థానవివర్యయః.

† కస్య కృతే కేన కృతం కాకతిపురస్తీణాం సౌందర్యం,
సాధారణభూషయా య త్సఖ! త్రైలోక్యరమణీయం?!

23

భృతే, నాన్యం కామయతే చిత్తే సా విజ్ఞేయా పతిప్రతేతి. రాజ్యలక్ష్మీరపి దానభోగా
దావత్వంతమనుకూలా రాజ్ఞి నిశ్చలాభూదితి వ్యజ్యతే.

20

విలాసం లక్షయతి—తాత్కాలిక ఇతి. వికారో నేత్రప్రావక్తరక్షణాం విశేష
ఇత్యర్థః.

ఉదాహరతి—సహేలమితి. వ్యాఖ్యాతమేత న్నాయకప్రకరణే (౫౯) ప్రాధో

దాహరణప్రస్తావే.

22

విచ్ఛిత్తిం లక్షయతి—విచ్ఛిత్తి రితి.

ఉదాహరతి—కస్మేతి. సాధారణభూషయా స్రక్చందనతాంబూలాదినాఽపి,
కేన కృత మిత్యనేన సౌందర్యస్య విభాతృశిల్పవైలక్షణ్యం ప్రతీయతే. కస్య కృత ఇత్య
నేన భోక్తా తదనురూపా నోపలభ్యత ఇతి.

23

విభ్రమం లక్షయతి—విభ్రమ ఇతి. కాలే ప్రియతమసమాగమాదినమయే,
త్వరయా, మదనావేశాదినంభ్రమేణేత్యర్థః. భూషణాం హారాంగదాదీనాం స్థానవివ
ర్యయో స్థానవ్యత్యాస ఇత్యర్థః.

యథా.—

† సోడోణ సహీముహాదో దివసో విరతోత్తి సంభమేణ వహూనా,
హాత్థేసు ణాపురాణ చరణేసు కుణణ వళిత్రం, 28
అథ కలికించితం.—

* రోషాశ్రుహర్షభీత్యాదేః సంకరః కిలికించితమ్.

యథా.—

‡ గేహ్లాణ కాఅణ్ణాణాహే విఆణంమి పడంచళం మిఅచ్చీప,
వేవణ తణూవి ణచ్చుణ భుఉడీ అవి గగ్గఆ వాఆ. 29
అథ మోట్టాయితం.—

* మోట్టాయితం స్యాదిష్టస్య కథాదౌ భావసూచనమ్.

యథా —

‡ ముహూరాణ రుద్ధణరవణచరిత్ర వహూనా ణం సుణంతీవ,
తణుగోవణేణ పఅడో జహ భాట ణ తహ పుళవహిం. 29

† శ్రుత్వా సఖీముఖా ద్దివసో విరత ఇతి సంభ్రమేణ వధూః,
హస్తయోర్నూపురే చరణయోః కరోతి వలయాని. 28

‡ గృహ్లాణి కాకతినాథే విజనే పటాంచలం మృగాక్ష్యాః,
వేవతే తనురసి నృత్యతి భ్రూకుట్యసి గద్గదా వాచః. 29

§ మధురాణి రుద్రనరపతిచరితాని వధ్వా నను శృణ్వంత్యాః,
తనుగోపనేన ప్రకటో యథా భావో న తథా పులకైః. 29

ఉదాహరణి—సోడోణేతి. శ్రుత్వా సఖీముఖా ద్దివసో విరత ఇతి ప్రియానక్త
చిత్తతయా స్వయం దివసావసానమసి న జానాతీతి భావః. తతస్సంభ్రమేణ వధూర్నూ
పురే చరణయో ర్వలయే చ కరోతి. 28

కిలికించితం లక్షయతి—రోషేతి.

ఉదాహరణి—గేహ్లాణాః. ఆత్ర భయాదివికారాణాం కంపాదీనాం మేళనా
త్కిలికించితమ్. 29

మోట్టాయితం లక్షయతి—మోట్టాయితమితి. ప్రియగుణకథనాదౌ స్యాభి
లాషప్రకటనం మోట్టాయితమిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—ముహూరాతాః. పులకానాం ప్రియగుణస్తుతిజనితమాన్యభావ
సూచకత్వం భావప్రకాశే—‘గుణా న్దణయతి స్వైరం వీక్షతే భావమంధరం, రో

అథ కుట్టమితమ్.—

*సమృద్ధైఽపి సుఖాధిక్యం రతౌ కుట్టమితం మతమ్.

యథా.—

నిర్వర్యాదమనోభవోత్సవకథావిస్రంభకర్ణరేజవై -

రంగైర్విస్థితమానసాం ప్రియసఖిమాలోక్య జాతత్రపా,

వైయాత్యం నిజమాత్మవల్లభకృతాం రాగాంధతాం జానతీ

సద్యో నమ్రముఖేందురిందువదనా ఊణీణీ లిఖంతీ స్థితా. ౭౭

అథ బిబ్బోకః—

*మనాక్ ప్రియకథాలాపే బిబ్బోకోఽనాదరక్రియా.

యథా.—

లక్ష్మీస్సద్మని నిర్భరం విహరతాం ఊణీభుజాలంబన-

మాంచో గద్గదపదా వాక్యేద్వదశ్చ కపోలయోః. విస్రంభకథనం దూత్యా తత్సమాగ
మచింతనం, ఏవం గుణస్తుతిభవా భావా మన్తధసూచకాః ఇతి. ౭౮

కుట్టమితం లక్షయతి—సమృద్ధ ఇతి. కేశాధరాదిగ్రహే సత్యసి బహిః కోపజన
కేఽంతస్సాన్ద్రానందత్వం కుట్టమితమిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—నిర్వర్యాదేతి. నిర్వర్యాదో నిర్దయప్రవృత్తో మనోభవోత్సవః
కేశాధరగ్రహణికామక్రీడైవ కథావాదః తస్య విస్రంభకర్ణరేజవై రుచ్చృంఖలత్వసూ
చకై ర్నుఖదంతపదాదిద్వారేతి భావః. 'స్తంబకర్ణయో రమిజపో' రి త్యచ్చుత్ప్రయే,
'తత్పురుషే కృతిబహుళ'మితి సప్తమ్యా అలక్. వైయాత్యం ధార్ష్ట్యం, ఆత్మవల్లభ
కృతాం, తత్సంబంధినీమిత్యర్థః. కరోత్యర్థస్య ధాత్వర్థసామాన్యత్వా ద్విశేషవర్ణనసా
నం రాగాంధతాం విశృంఖలవిహారహేతుభూతామితి భావః. ఆత్ర లిఖంతీ వర్తమా
నావదేశేన తత్కారణభూతాయా లజ్జాయా అవిరామస్ఫూచ్యతే. అత్రాభుతపూర్వ
సంభోగచిన్మసాక్షాత్కారేణ విస్తయమానాం ప్రియసఖిం ప్రేక్ష్యాధునా మందాక్ష
మంధరశ్యేనాజ్ఞాతచరకేశాధరాదిగ్రహదుఃఖతయా తాదాత్మ్యసుఖాతిభూమిసూచనా
కుట్టమితమితి భావః. ౭౯

బిబ్బోకం లక్షయతి—మనాగితి. ఉపలక్షణమేతత్. తేన గర్వాభిమానాదినా
దయితే ఽక్యనాదరకరణం బిబ్బోక ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—లక్ష్మీరితి. ఆయి సఖి ! త్వయ్యవీరతతోపాయాం లక్ష్మ్యుదినాయ
కాసు నానావిధవిహారైః ప్రేయసీపదం లభమానాసు తవ పున రావకాశో లభ్యతే.

క్రీడాం నైవ జహాతు కిం చ సతతం వాణీ ముఖే తిష్ఠతు,
జ్ఞాతం రుద్రనరేశ్వరస్య బహుభిర్విజ్ఞాతపూర్వైః ప్రియ-
వ్యాహరైః కృతమేవ దూతి! మదనశ్చాపాయ సన్నహ్యతు. ౭౮

అథ లలితమ్.—

*సుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

పదన్యాసక్రీడారణితమణిమంజీరరశశనం
సహేలం వ్యావల్లత్కరవలయనిక్వాణసుభగం,
స్థితజ్యోతాన్నివీచీదరళవచనం రుద్రన్మపతేః
పురంద్రీణామానీదసురహసి సేవావిలసితమ్

౭౯

అథ కుతూహలమ్.—

*కుతూహలం రమ్యదృష్టౌ చాపలం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

వీరరుద్రమధిరూఢసింధురం ద్రష్టుమంద్రనగరీపురంద్రయః,
కుర్వతే రచితసంక్రమత్స్వరాస్తుంగసద్దశిఖరాధిరోహణమ్ ౮౦

ప్రియో హి ప్రియాణి కథయతీత్యేవం ప్రియప్రేషితయా దూత్యా కథితే మానగ్రంథి
గ్రంథితహృదయతయా మరణేఽపి కృతసంకల్పాయా అనాదృతప్రియకథాయా నాయ
కాయా వచనమేతత్. అత ఏవాయం బిభౌక ఇతి భావః.

౭౮

లలితం లక్షయతి—సుకుమారేతి.

ఉదాహరణి—పదేతి. అనుగతం రహోఽనురహసమితి ప్రానిసమాసః. అనుగతం
రహోఽస్మిన్నితి బహువ్రీహిర్వేతి పదమంజరీకారః. 'అన్వపశస్తా ద్రహసః' ఇతి సమా
సాంతోఽచ్చశ్మయః. అత్రాంధ్రనాయకపురంద్రీణామేకాంతసేవాయాం మణిమంజీ
రాదిశింజితమంజుళస్య కరచరణవిన్యాసస్య క్రీడాసహేలపదాభ్యా మాలాపానాం
మందహాసమధురత్వకథనేన చ సౌకుమార్యప్రతిపాదనాల్ల లితమితి భావః.

౭౯

కుతూహలం లక్షయతి—కుతూహల మితి.

ఉదాహరణి—వీరేతి. అధిరూఢసింధురమారూఢగజం. రచితసంక్రమత్స్వరాః
కృతగతివేగాః, ఉత్సృష్టలీలాగతయ ఇత్యర్థః. తుంగసద్దశిఖరాధిరోహణం మార్త్యా
గ్రారోహణం కుతూహలాత్కుర్వతే.

౮౦

౧౪ చకితమ్.—

*చకితం భయసంభ్రమః.

మథా.—

అవిజ్ఞాతాయాతం స్వమకథితమాభ్యాపి హసితుం
హతాదుత్పత్త్యంత్యాశ్చకితచకితోదంచితదృశః,
విలాసానుద్వేలానునితమదనాన్వీక్ష్య సుతనో-

స్తైశ్చైవ ప్రత్యేతుం పునరపనిపాలః స్పృహయతి.

౮౧

౧౪ విహృతమ్.—

*విహృతం ప్రాప్తకాలస్య వాక్యస్యాకథనం హి యా.

మథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య భుజాంతరస్థాం కల్వారమాలామమునా స్పృశేతి,
స్తనద్వయే పత్రలిపిం లిఖంతీం సఖీం వధూః పశ్యతి సాభిమానమ్.

చకితం లక్షయతి—చకితమితి.

ఉదాహరణి—అవిజ్ఞాతేతి. పశ్చాద్భాగే పాదన్యాసమాంచ్యేన అవిజ్ఞాతం
ప్రియానవగతమాయాతం స్వస్యాగమనం యస్య తం తథోక్తం హసితుం పరిహసితుం
పరిహాసార్థమిత్యర్థః. ఆభ్యా సఖ్యాప్యకథితం స్వమాత్మనం హతాదృశదృశ్చయా ఉత్ప
త్త్యంత్యాశ్చ, ఆసీనైస్తీవంత ఉద్ధృమవలూక్యంత ఇతి భావః. ఆత ఏవ చకితచకితాః
చకితప్రకారాః, లజ్జోత్కంఠాభ్యా మసకృదావృతనిమిలనోస్తీలనా ఇత్యర్థః. తథా
ఉదంచితా ఉద్ధృప్రసారితాపాంగా శ్చ దృశో యస్యాస్తథోక్తాయాః. తల్లక్షణం భావ
ప్రకాశే—‘మిలనోస్తీలనావృత్తిర్యత్ర తచ్చకితం విదుః, అపాంగయోరూర్ధ్వభా
గావలూకన ముదంచితమితి. విలాసాన్ ‘తాత్కాలికో వికారస్యాద్విలాసో దయితే
క్షణే’ ఇత్యుక్తలక్షణాన్, వీక్ష్య, తతైవ ఆలింగనావినతకారమనుభూయైవేత్యర్థః.
పునః ప్రత్యేతుం, గత్వా పునరాగంతుమిత్యర్థః. సరోవైసి మదనమహోత్సవ శ్చకిత
సుఖస్య షోడశీ మపి కళాం నార్హతీతి భావః.

౮౧

విహృతం లక్షయతి—విహృతమితి. ప్రాప్తకాలస్యావసరోచితస్యేత్యర్థః.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి. భుజాంతరస్థితాం, అమనా స్తనద్వయేన. స్పృశ,
ఆలింగేత్యర్థః. ఇతీశహాశిమమక్తేవైతి శేషః. సాభిమానం సఖివచనస్యేష్టత్వాత్సకృత్రిమ
కోప మిత్యర్థః, పశ్యతి న పునః కి మపి బ్రూతే. లజ్జయేతి భావః.

౮౨

అథ హసితమ్.—

*ఆకస్తికం తు హసితం యావనాదివికారజమ్.

యథా.—

†జహ జహ హసభ మిలచ్ఛి జోవ్వణలచ్ఛిఎసిఖిల మహురం,
తహ తహ కుసుమేసుసరా విలసతి పిలస్స ఆసా అ. ౮౩

అథ శృంగారస్యాంకురితత్వపల్లవితత్వకుసుమితత్వఫలితత్వ

హేతవో ద్వాదశావస్థా నిరూప్యంతే—

*చతుగ్రీవీ తిర్త్తనస్సంగస్సంకలో౭థ ప్రలాపితా,
జాగరః కార్శ్యమరతిన్లజ్జాత్యాగో౭థ సంజ్వరః. ౮౪

ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ మరణం చరమం విదుః,
అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః. ౮౫

కేచి త్త్వ దశావస్థా ఇతి కథయంతి.

అసాం స్వరూపముదాహరణం చ.

† యథా యథా హసతి మృగాక్షీ యావనలక్ష్మ్య శిక్షితా మధురం,

తథా తథా కుసుమేషు శరా వికసంతి ప్రియసాక్షిశా చ. ౮౬

హసితం లక్షయతి—ఆకస్తికమితి. యావనాదివికారజం న తు హాస్యవత్
వేషభాషాదివికారజమిత్యర్థః. అత ఏవాకస్తికమహేతుకం. వ్యాఖ్యాతమేతత్.

ఉదాహరణి—జహేతి. అత్ర యావనజన్యేన మదనోద్దీపకేన మృగాక్షీహసి
తేన ప్రియమనోరథః పృథులీధవతీతి భావః. ౮౭

ఇథం రససామగ్రిం నిరూప్య శృంగారాస్పదక్రమనిమిత్తభూతా ద్వాదశావస్థాః
నిరూపయంతి—అథేత్యాదిసా శృంగారస్యేతి. సామర్థ్యాదయోగాఖ్యవిప్రలంభశృం
గారస్యేత్యర్థః. కామశాస్త్రానుసారత ఇత్యనేన అలంకారశాస్త్రే సంఖ్యాబంధాదో విశేషో
౭స్తీతి సూచ్యతే. అత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—‘దశథా మన్తభావస్థా భవేద్ద్వాదశ
థా౭పివా, ఇచ్ఛోత్కంఠాభిలాష శ్చ చింతా స్మృతిగుణస్తుతీ. ఉద్వేగో౭థ ప్రలాప
స్యా దున్మాదో వ్యాధిరేవచ, ‘జాడ్యం మరణమిత్యాద్యే ద్వైతై శ్చి ద్వర్తితే ఋధై’
రితి. అన్యే తు—‘దృఙ్మనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృతతా౭రతిః, త్రిత్యాగోష్వాద
మూర్ఛంతా ఇత్యనంగదశా దశే’ త్యాచూః.

తచేతదాహ—కేచిదితి.

౮౮-౮౯

*ఆదరాద్దర్శనం చక్షుఃప్రీతిరిత్యభిధీయతే.

యథా.—

†సహి! ఏసో రుద్దణిట ఇలణాణ అతక్కి ఓస్సుట జాట; మలణో వ ముత్తిమంతో చందోవిలముక్కశంఛణోపుణ్ణో. ౮౬

అథ మనస్సంగః.—

*మనస్సంగః ప్రియతమే నిత్యం చిత్తస్య విశ్రమః.

యథా.—

‡స ఇ మహ మణో విశగ్గ ఇ రుద్దణరేద్దమ్మి కీస కువిలట; తేణాహం వి విముక్కా సహిట తుమ్మేసు కా వత్తా? ౮౭

అథ సంకల్పః.—

*సంకల్పో నాథవిషయో మనోరథ ఉదాహృతః.

† సఖ! ఏష రుద్రన్మహా నయనయోరతర్కితోత్సవో జాతః, మదన ఇవ మూర్తిమాన్ చంద్ర ఇవ ముక్తలాంఛనః పూర్ణః. ౮౮

‡ సదా మమ మనో విలగతి రుద్రనరేంద్రే కస్తా త్కుపితాః?, తేనాహ మపి విముక్తా సభ్యో యుష్మాసు కా వార్తా?. ౮౯

ఆసాం క్రమేణ లక్షణోదాహరణే దర్శయతి—ఆదరాదిత్యాదినా. తత్ర ప్రత్యక్షచిత్రస్వప్నాదౌ సాదరం ప్రియదర్శనం చక్షుః ప్రీతిరిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సహితి. అత్ర రాజ్ఞో నేత్రోత్సవత్వాచిప్రతిపాదనేన తద్దర్శనే ౯౦
౯౧ త్యాదరః. ప్రతీయతే.

మనస్సంగం లక్షయతి—మన ఇతి. సర్వదా ప్రియవిశ్రాంతచిత్తత్వం మనస్సంగ ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సహితి. స ఇ సదా, ఇస్సదాదిష్వి' తి సూత్రేణాత్ర ఆకారస్య ఇకారాదేశః. కస్తా త్కుపితాః? యూయమితి శేషః. తేనాహ మపి విముక్తా, సన్నిహితాపీతి భావః. సభ్యో యుష్మాసు కా వార్తా?, వ్యవహితాస్త్వితి భావః. తస్మాన్న మే యుష్మదుపాలంభభాజనత్వమితి భావః. ౯౨

సంకల్పం లక్షయతి—సంకల్ప ఇతి.

యథా.—

† దరహానిలగర్భిణా ఇం సిణేహానిణిద్ధా ఇ రాలభరిత ఇ,
రుద్దణివవిలో ఇత ఇం కాహే ణ మమ్మిణివదంతి. ౮౮

అథ ప్రలాపః—

* ప్రలాపః ప్రియసంశ్లిష్టగుణాలాప ఉదాహృతః.

యథా.—

‡ తహాణిఉణో తహా మహారోతహాసుహాతహాల సోమ్మసభాభీట,
ఏకో రుద్దణివో విల ఇది గోట్టి పోథ మహిళాణ. ౮౯

అథ జాగరః—

† దరహానితగర్భితాని స్నేహాన్నిధాని రాగభరితాని,

రుద్రన్మవవిలోకితాని కదా ను మయి నివతంతి? ౮౮

‡ తథా నిపుణః ప్రథా మధుర ప్రథా సుభగ ప్రథా చ సౌమ్యస్వభావః,

ఏకో రుద్రన్మవ ఏవేతి గోష్ఠీ ప్రాథమహిళానామ్. ౮౯

ఉదాహరణి—దరేతి. దరహానితం మందస్థితం తద్గర్భితాని, సంభోగోత్సుక్య సూచకానీత్యర్థః. ‘కటాక్షైర్దాసగర్భైస్తు సంభోగోత్సుక్యభావనే’ తి వచనాత్, స్నేహాన్నిధాని రాగభరితాని, స్నేహోనామాఽర్ద్రాంతఃకరణత్వం; తదుక్తం—‘మన సో యద్ద్రవీభావో విషయేషు మమత్వతః, భయశంకావసానాత్తా స ఏవ స్నేహ ఉచ్యతే’ ఇతి. తత్ప్రకర్షో రాగః; తదుక్తం—‘దుఃఖమప్యధికం చిత్రే సుఖత్వేనైవ రజ్యతే, యేన స్నేహప్రకర్షేణ స రాగ ఇతి కథ్యతే’ ఇతి. రుద్రన్మవవిలోకితాని కదా మయి నివతంతి? ౮౮

ప్రలాపం లక్షయతి—ప్రలాపఇతి. ప్రియగుణస్తుతిః ప్రలాపఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—తహేతి. తథా నిపుణో విదగ్ధః, కృత్యవస్తుషు చతుర ఇత్యర్థః. తథా మధురః ప్రియదర్శనః ప్రియంవదో వా, తథా సుభగో గంభీరగుణో నాయక విశేషః. తల్లక్షణం వక్ష్యేమః. తథా సౌమ్యస్వభావస్ఫుటిః, ఏకో రుద్రన్మవ ఏవేతి గోష్ఠీ ప్రాథమహిళానాం. సర్వత్ర తథాశబ్దః పూర్వానుభవవరః. ఆ త్ర నిపుణత్వాదిగుణయోగాత్ప్రీతాపరుద్రనివాస్తాకమభిగమ్య ఇతి ప్రాధాంగనాః ప్రసంగంకుర్వంతీతి భావః. అత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—‘మహాదయో మహాభాగ్యః కృతజ్ఞో రూప వాక్ యవా, మానీ సుశీల స్సభగో విదిగ్ధో వంశసంభవః. అహర్నిద్రో మధుర వాగభిగమ్యో భవేత్ స్త్రీయా’ ఇతి. రుద్దణివో విల రుద్రన్మవ ఏవ, ‘విల అవే అవ ధారణే’ ఇత్యవధారణార్థే విల వేతి ఇత్యేతో శబ్దా నిపాతీతో. ౯౦

*జాగరస్తు వినిద్రత్వమ్.

యథా.—

†గమితం కమా జహ వి దిణం చందాదవదూసహః జిహా దీహః,
మ అణో వి పుంఖిలసరో ణిద్ధా వి ణివో వి ణోవేష! ౯౦

అథ కార్మ్యమ్.

*కార్మ్య మంగస్య తానవమ్.

యథా.—

చంద్రాస్యే! కథమంగుళీయకమిదం కేయూరితం తే? సఖ!
ప్రేష్టాం ప్రేయసి! వైభవై స్సఖిలు కో? భూమే స్వపత్నీ యతః,
జ్ఞాతం మానిసి! కాకతీయనృపతౌ సక్తాసి సత్యం శుభే!
శ్యామాంగీం స ఖలు స్థిరాం రమయతే త్వాం తాం చలైలస్తనీం.

† గమితం కథమసి దినం చంద్రాతపదుస్సహః నిశా దీర్ఘా,
మదనోఽపి పుంఖితకరో నిద్రాఽపి నృపోఽపి నోవైతి. ౯౦

జాగరం లక్షయతి—జాగర ఇతి.

ఉదాహరతి—గమిత మితి. గమితం కథం కథమసి దినం, ప్రియాగమనప్రతీ
క్షణాదిభి రితి భావః. చంద్రాతపదుస్సహః నిశా ఆతపిత దీర్ఘా. నిద్రాపి నోవైతి. స్వప్న
సమాగమసామ్యాపి పరిపంథీ జాగరహతతో జాగర్తీతి భావః. ౯౦

కార్మ్యమాహ—కార్మ్యమితి.

ఉదాహరతి—చంద్రాస్య ఇతి. అంగుళీయక మితి. 'జిహామూలాంగుళే' శ్చ'ఇతి
ఛప్రత్యయే స్వాధిక్యః కన్ ప్రత్యయః. కేయూరితమంగదీకృతమిత్యర్థః. నాయికాహ
—సఖితి, ప్రేష్టాం ప్రేమాదీనాం, ప్రియవిషయరత్యవస్థావిశేషాణామిత్యర్థః. తదు
క్తం—'ప్రేమా మానః ప్రణయ స్నేహోరాగో ఽనురాగ శ్చ, అంకురపల్లవకలి
కాకోరకఫలభోగభాగయం క్రమశః' ఇతి. 'సప్తమీ శాండై' రితి వదాద్యర్థలాభః.
సఖి ప్రేమవిషయం పృచ్ఛతి—స ఖలు క ఇతి. నాయకోత్తరమాహ—భూమేరితి.
యత ఇతి. సార్వవిభక్తిక స్తనీః యేనాహం భూమేస్సపత్నీ భవేయం స ఇత్యర్థః.
సఖి నాయికాభిప్రాయ ముద్ఘాటయతి—జ్ఞాతమితి. నాయికాఽంగీకరోతి—ఆశీతి.
భూకల్పాయా స్తవాపి సర్వథా తద్వదే వోషభోగో భవిష్యతి కి మేతేన కార్మ్య
నేతి సఖినాయికా ముపలాలయతి—శుభ ఇతి. శ్యామాంగీం యావనయుక్తాంగీ మన్య
త్ర కృశాంగీం. లైలస్తనీం లైలసదృశస్తనీం అన్యత్ర స్తనాయమానలైలా మిత్యర్థః.

అథారతిః—

*అన్య త్రాప్రీతి రరతిః.

యథా.—

†దూనేయ చందసిద్ధిం ణిందయ మళలణిశస్స మాహాప్సం.

ఊశవపరంముహీ సా సుహల తుమం కింఁ మంతేసి? F 2

అథ లజ్జాత్యాగః—

*ప్రీడాత్యాగోఽథ నిర్లజ్జా.

యథా.—

‡లంఘితమహిళాసమలం తహ భణితం మలినాదువిణీదాసీ,

జహ సోఊణ గురులణో ఓసరయ విశజ్జీట దూరం. F 3

అథ జ్వరః—

*తాపాధిక్యం జ్వరో మతః.

యథా.—

§మోహసిసిరోపత రా వహలత విహజ్జరేణ గురువణ,

దాణిం రుద్ధణరేసర! కాంఖయ తుహ దంసణామలలం. F 4

† దూషయతి చంద్రస్యస్థిం నిందతి మలయానిలస్య మాహాత్మ్యం,

ఉత్సవపరాఙ్ముఖ సా సుభగత్వం కిం న మంత్రయసే? F 2

‡ లంఘితమహిళాసమయం తథా భణితం మదనదుర్వీరితయా,

యథా శ్రుత్వా గురుజనోఽవసరతి విలజ్జితో దూరం. F 3

§ మోఘశిరోపచారా వధూ ర్విరహజ్వరేణ గురుణా,

దిదాసిం రుద్ధనరేశ్వర! కాంక్షతి తవ దర్శనామృతకం. F 4

అరతిం లక్షయతి—అన్యత్రేతి. ప్రీయవ్యతిరిక్తవిషయవైరాగ్యమరతిరిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—దూసే ఈతి. సుభగత్వమితి. సుభగో నామ నాయకవిశేషః;

తదుక్తం—‘సపత్నీనభదంతాదిచిహ్నం యత్ర న దృశ్యతే; విస్తార్యమాణమానేంద్రీయ

స్సుభగసోఽన్విభీయతే’ ఇతి అతవివాత్ర విషయాంతరా ద్వైరాగ్యలింగాభావేన ప్రేమా

స్వదత్వం ద్రవ్యవ్యవ్. F 2

లజ్జాత్యాగ ముదాహరతి—లంఘివీతి. లంఘితమహిళాసమయం సురకవ్యతిరిక్త

కాలే లజ్జా ప్రీతసమయః; కిం విలంబ్యతే? మంబనాదికమిహేదాసీమేవ కర్తవ్యమిత్యా

దికం తథాశబ్దార్థః. F 3

జ్వరం లక్షయతి—తాపేతి.

ఉదాహరతి—మోహేతి.

F 4

ఉన్నాదమరణయోః ప్రాగేవోదాహరణం దర్శితమ్.

అథ మూర్ఛా—

*మూర్ఛాత్వాభ్యంతరీవృత్తిర్బాహ్యేంద్రియనిమిలనాత్.

యథా.—

†చింతితీవ ణరేందం దత్తుం హిలలత్థంత మిలచ్ఛీవ,

కరణాశ్చ బాహిరాశ్చ విసంతి అబ్బంతరం వి సుణ్ణా.

౯౫

అథ శృంగారః.—స ద్వివిధః, సంభోగో విప్రలంభ శ్చేతి 'సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయో' రితి శృంగారతిలకే. సంభోగస్య పరస్పరావలోకనసంభాషణాలింగనచుంబనాద్యనేకవ్యాపారమయత్వేనానంత్యాదేకవిధత్వేన గణనా కృతా.

యథా.—

రహః ప్రత్యాసన్నే హృదయదయితే రుద్రనృపతే

† చింతయంత్యా నరేంద్రం ద్రష్టుం హృదయస్థితం మృగాశ్శ్యాః,

కరణాని బాహ్యాని విశంతి అభ్యంతర మపి శూన్యాయాః.

౯౫

అవస్థాద్వయం వ్యభిచారిప్రస్తావ ఏవోదాహృత మిత్యాహ—ఉన్నాదేతి. స్థాయీభావనహకారిత్వేనోపాధినా సంచారిత్వం. రసాస్వాదనిమిత్తత్వేనోపాధిచా అవస్థాత్వం చేతి వివేకః.

మూర్ఛం లక్షయతి—మూర్ఛేతి. బాహ్యేంద్రియాణాం చక్షురాదీనాం నిమిలనం స్వస్వోషయగ్రహణాభావః. ఆత ఏవాభ్యంతరే అవృత్తిః, శూన్యాంతఃకరణత్వమిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—చింతంతీ ఏకైతి. శూన్యాయాః చింతయా, శూన్యాంతఃకరణాయా ఇత్యర్థః. అత్ర మూర్ఛాయా మోహాభ్యసంచారిసమానయోగక్షేమత్వేనోన్నాదాది వదుదాహరణాదిదేశార్హ్యత్వేనైషి పృథగుదాహరణం చమత్కరవిశేషద్యోతనాయేతి ద్రష్టవ్యమ్.

౯౫

అథ రసవిశేషానుదితోద్దేశక్రమానుసారేణ విభాగపూర్వకం లక్షణోదాహరణాభ్యాం దర్శయతి—అథేత్యాదినా. తత్ర సంభోగస్యా వాంతరవిభాగాభావే హేతుమాహ—సంభోగస్యేతి.

ఉదాహరణి—రహః. రహః ప్రత్యాసన్నే విజన ముపగతే, హృదయదయితే ప్రాణవల్లభే, మానః శోపవిశేషః; 'స్త్రీణామిర్హ్యకృతః శోపా' మానోఽన్యాసంగిని

నివృత్తా మానాజ్ఞా విరళమపి లజ్జావిలసితం,

ః మన్యత్తే గోప్యం? బహిరబహి రానందమస్పృణః

స్తరావేశః కోఽపి ప్రియసఖ! నృపేణైకయతి మామ్.

F ౬

*విప్రలంభః పున రభిలాషేద్ద్యావరహప్రవాసహేతుకత్వేన చతుర్విధః.

*అభిలాషా నామ సంభోగా త్ప్రీతిగనురాగాః.

యథా.—

అన్యోన్యభాషణ మనంగవిలాసగోష్ఠీ

శయ్యాచ సార్థమపదాని మనోరథానాం,

ప్రియే ఇతి లక్షణాత్. తస్యాజ్ఞాతత్పరవశత్వమిత్యర్థః. లజ్జావిలసిత మపి విరళం నివృత్తమిత్యర్థః. సురతసమయే స్త్రీణాం ప్రాగల్భ్యభూషణత్వాదితిభావః. అత్ర విస్రంభవిహరవిరోధినోర్ద్వజ్జామానయోర్నివృత్తికథనాదున్మర్యాదో విమర్ద స్సంవృత్త ఇతి సూచ్యతే.

తత్ఫలమాహ—కిమితి. అవక్తవ్యం తే నాస్తీత్యర్థః. బహిరబహిరానందమస్పృణః విగళితవేద్యాంతరత్వేనాపరిచ్ఛిన్నానందసమయిత్యర్థః. అతపివాతాకిణోఽయం స్తరావేశో దుర్నిశ్చయస్వరూప ఇత్యాహ—కోఽపితి. కిం బహునా? తదాసీమావయోస్సానురస్యం సమజనీత్యాహ—నృపేణైతి. ఏకాం కరోతి ఏకయతి. ఏకశబ్దా 'తత్కరో'తీతి ఇన్యంతాద్వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్యేతి వర్తమాన ప్రత్యయః. అత్ర హృదయదయితపదోదితేనాలంబనవిభావేన రహశ్యసూచితైరుద్దిష్టనవిభావైర్వాస నివృత్తివ్యంగ్యైర్హర్షాదివ్యభిచారిభిరసురక్తసిద్ధైస్తన్మభాదిభిరనుభావైశ్చ పరిపోషం ప్రాప్తో రత్యాఖ్యి స్థాయిభావ శృంగారతామంగీచకారేతి వేదితవ్యమ్.

F ౬

విప్రలంభం విభజితేవిప్రలంభ ఇతి.

తత్రాద్యం లక్షయతి—అభిలాషఇతి. అయోగపూర్వాన్మరగాద్యవరపర్యాయో విప్రలంభ విశేషోఽభిలాష ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—అన్యోన్యేతి. అన్యోన్యభాషణ మిష్టలాపరూపం, తతోఽనంగవిలాసగోష్ఠీ, నర్మకథాప్రసంగ ఇత్యర్థః. సార్థం శయ్యా, సహ శయనం చేత్యర్థః. 'సంజ్ఞాయాం సమజ' నీత్యాదిసాక్యన్ ప్రత్యయః. అత్ర యద్యపి శేరతే ఽత్రేత్యధి కరణపుష్పత్వైశ్చ శయ్యాశబ్దః ఖట్వాపరో న శయనపరః; తథాపి భృత్యాదిశబ్దపదత్రాపి భావానువృత్త్యా భావార్థత్వమభిమేనే కవిత్వసుసంభేదం. మనోరథానా మపదా

ప్రేమానుబద్ధ ముదయద్భవ లళానురాగం

లభ్యేత రుద్రస్మపతేరవలోకితం వా.

F 2

*ఈర్ష్యా నామ నాయకస్యాన్యాస క్తభావా చ్చిత్తవిక్రియా.

తయా విప్రలంభో యథా.—

లక్ష్మీరస్య విలోచనాబ్జవసతిస్సేర్వ్యా త్వదాలోకనే

వక్త్రస్థా చ సరస్వతీ న సహతే సాకం త్వయా భాషణం,

లీలాకర్షణవిఘ్నకృత్త్వయి మహీ బాహుస్థితా కాకతి -

క్షోణీంద్రే న హి కైతవాని సుభగే మానేన కిం తామ్యసి? F ౨

స్యస్థానాని, అవిషయా ఇత్యర్థః. మనోరథవిషయమాహ—ప్రేమేతి. 'స ప్రేమా య
న్నిధో యానోర్నిరూఢం భావబంధన' మిత్యుక్తలక్షణేన ప్రేష్టాఽనువిధం యుక్తం,
తథా ఉదయస్ఫుర్ద్దిప్యమానో బహుళానురాగో యత్ర తత్తథోక్తం, 'రాగోఽను
వృత్తో విచ్ఛిన్నమనురాగ ఉదాహృత' ఇతి. రతేరేవావస్థావిశేషాః ప్రేమాదయః
ఇత్యుక్తం రసార్థవే—'అంకురపల్లవకలికా ప్రసూనఫలభోగభాగయం క్రమశః
ప్రేమా మన స్సేహాః ప్రణయో రాగోఽనురాగ' శ్చే త్యుక్తేః. ఏతాదృశ మవలూ
కితం వా లభ్యేత. ప్రార్థనాయాం లిఖ్. F 2

ఈర్ష్యా విప్రలంభం లక్షయతి—నాయకస్యేతి. స్వప్రియస్యాన్యాస క్తభావా
న్నాయకాంతరాస క్తత్వాద్ధర్మనశ్రవణానుమానైరుపలబ్ధాదితి శేషః. అన్యథేర్ష్యాను
దయాదితి భావః. చిత్తవిక్రియా ఈర్ష్యా, మానరూపేత్యర్థః. అత ఏవోక్తం దశరూ
పకే—'స్త్రీణా మిర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రియే, శ్రుతే నాఽను
మితే దృష్టే ఈర్ష్యాకోపస్య ఉచ్యతే' ఇతి. అత ఏవాయమిర్ష్యావిప్రలంభః స్త్రీణా
మేవ న పురుషాణామితి ద్రష్టవ్యం. తదుక్తం హేతుచంద్రేణ.—'ఈర్ష్యామానః స్త్రీణా
మేవ' ఇతి.

ఉదాహరణి—లక్ష్మీరితి. అత్ర నేత్రాననబాహువాసిన్యస్థివాణీధరణీయథా
క్రమం త్వదాలోకనసంభాషణలీలాకర్షణాని ప్రతిబద్ధుంతి. కాకతినాథోఽయం పున
ర్న తథా కితవః తస్మాన్న తత్రమానః కార్య ఇత్యర్థః. కైతవాభావోఽత్ర నాయక
విశేషవాచినా సుభగశబ్దేన సూచ్యతే. తల్లక్షణముక్తం భావప్రకాశే—'సపత్నిసఖదం
తాది చిహ్నం యస్య న దృశ్యతే, విస్తార్యమాణమానేర్వస్సుభగస్సోఽభిధీయతే' ఇతి.
అత ఏవ భారవిణా పుష్పక్తం—'కః ప్రియే! సు భగమా నిని మ మా?' ఇతి.

*విరహో నామ లబ్ధసంయోగయోః (నాయికా) నాయకయోః
కేనచిత్కారణేన పునః సమాగమకాలాతిక్షేపః.

యథా.—

అంగేషు జీర్ణేషు విభూషణానాం
వ్యత్యాసమార్గోఽపి ముహూర్తశోభీ,
సఖ్య! ప్రదాస్తాం పరికర్తరీతి-
రానీయతాం రుద్రనృపః కిమన్యత్?.

FF

*యూనోద్దేశాంతరవృత్తిత్వం ప్రవాసః.

తేన విప్రలంభో యథా.—

సేవ్యోఽస్తు రుద్రనృపతి ర్నిఖలైర్నృపాలై-
రభ్యుత్పవేషు సులభా న హి వల్లభా నః,
ఇత్థం కలింగసుదృశాం విరహో ర్నితాపా-
దంగాని యాంతి తనుతాం దివసా యుగంతి.

౧౦౦

విరహవిప్రలంభం లక్షయతి.—విరహఇతి. నాయకయోః స్త్రీపుంసయోః. కేన
చిత్కారణేనేతి. ఆవిద్యమాన ఏవాన్యాసంగ ఇతి భావః. నాయకయోర్నిమిత్తో
విప్రయోగః ప్రణయమానాపరపర్యాయో విరహవిప్రలంభ ఇత్యర్థః. తదుక్తం రసమం
జర్యాం—‘పరస్పరమాజ్ఞోల్లంఘనం ప్రణయమాన’ ఇతి. ఆయం పున ర్ద్వయోరపి
భవతి.

తత్ర స్త్రీవిరహముదాహరతి—అంగేష్వితి. వ్యత్యాసమార్గః అంగుళీయకాదీ
నాం కటకాదిస్థానేషు ధారణాదితి భావః. ముహూర్తశోభీ, అనంతరమతికార్యసంభ
వేన తత్రాపి లేపా మనవస్థానాదితి భావః. పరికర్తరీతిః ప్రసాధనప్రకారః. కిమన్యదితి.
కార్యాంతరస్య వృథా విలంబనహేతుత్వాదితి భావః. ఏవం పునః విరహేఽవ్యుదా
హర్యం.

FF

ప్రవాసవిప్రలంభం లక్షయతి—యూనోరితి.

ఉదాహరతి—సేవ్య ఇతి, నిఖలేతరభూపాలవ ద్వీరరుద్రం స్వప్రియా ఆపి
సేవంతాం నామ ఆకించనైరప్యాదరణీయేషామప్రవదివ సేవ్యసి తే నో దుర్లభాఅభూవ
న్నితి దూయామహే ఇత్యర్థః. ఇత్థమనులపంతినామితి కేవః. దివసా యుగంతి,
యుగకల్పా భవంతీత్యర్థః. యుగప్రాతిపదికాదాచారక్విబంతా ద్వర్తమానే లబ్.
రాత్రయస్తు దురతివాహా ఏవేతి భావః.

౧౦౧

రసాభాసో యథా.—

ప్రాసాదగర్భవలభీషు కపోతపాల్యాం
పారావతీం రమణచుంబితచంచుకోటిం,
ఆవిర్భవత్సురతకూజితర క్తకంఠీ-
మూలోక్య కాకతివిభున్న్విత మాతనోతి.

౧౦౧

భావోదయో యథా—

ముగ్ధే! కస్తవ వర్తతే హృది మనోజన్యైవ నాన్య శ్శవే
సత్యై తస్య కీమత్ర కార్యమపరం కిం జన్తసద్దాదరాత్,
కోఽన్యస్తప్ప్రతిబింబ ఏవ నిపుణే! జానాసి కామాధికః
ప్రేయా సుద్రస్యపస్తవేతి కథితా నమ్రాననాభూద్వధూః
అత్ర లజ్జాయా ఉదయః.

త్రిధా రసాభాస ఇత్యుక్తం. తత్ర తిర్యగ్గత ముదాహరతి.—ప్రాసాదేతి. పల
భీషు గోపానసీషు, కపోతపాల్యాం విటంకే చ, రమణచుంబితచంచుకోటిం ఆత ఏవా
విర్భవత్సురతకూజితామయతోద్భవజితాం, రక్తకంఠీం మధురస్వనాం, అత్ర తిర్యోఽః
పారావతయోః కలాకాశలాభావేన తదీయశృంగారస్య విభావాదిపరిపూర్త్యభావా
దాభాసత్వం ద్రష్టవ్యం. రస ఏవాయం సాభాస ఇతి కేచిత్. తదుక్తం విద్యాధరేణ—
'విభావాదినంభవో హి రసం ప్రతి ప్రయోజకో న విభావాదిజ్ఞానం తతశ్చ తిరశ్చ
మప్యస్త్రీవః రసః' ఇతి. భేదాంతరాణాముదాహరణమన్యతోఽవ గంతవ్యమ్. ౧౦౧

భావోదయముదాహరతి—ముగ్ధఇతి. ముగ్ధే సుందరీతి సంబోధ్య సఖి పృచ్ఛతి.
అథ నాయితోత్తరమాహ—మనోజన్యేతి. శవభవిశేషేణ సఖి మత్ర ప్రత్యాయయతి—
శవఇతి. 'శవఉపాలంభనే' ఇత్యాత్మ నేపదం 'వాచా శరీరస్పర్శనముపాలంభ'ఇతి
వృత్తికారః. క్లాఘుహ్నుజ్' స్థేత్యాదినా సఖ్యా ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చురుగ్ధీ. పున
స్సఖ్యాహ—తస్యేతి. అత్ర మనసి. తస్య మనోభువః. నాయితా ప్రతివక్త్రీ—అపర
మితి. జన్తభూమిస్తేహదన్య ల్గిమసి నాస్తీత్యర్థః. కామ స్తాపదాస్తాం ద్వితీయః
క ఇతి సఖి పృచ్ఛతి—కోఽన్య ఇతి. తత్ప్రతిబింబదన్యః కోఽసి నాస్తీ త్యుత్తరమాహ
తదితి. పునస్సఖ్యాహ—నిపుణఇతి. జానాసి. ప్రతారణప్రకార మితి శేషః. నమ్రాననా
లజ్జయేతి భావః.

౧౦౨

భావశమో యథా.

లక్ష్మీ స్థం పురుషోత్తమ స్తవ పతిః శ్రీవీరరుద్రోన్మహః
సృష్ట్యా మంబుజవిష్టరస్య సదృశోర్యోగశ్చిరాత్సంభృతః,
తస్మాత్కృత్రిమ మప్యసాం ప్రత మిదం వాం వైమనస్యం మన
గిత్యాళిం ప్రణతాం విలోక్య వికసద్వక్త్రాంబుజామానినీ. ౧౦

అత్ర కోపస్య ప్రశమః.

భావసంధి ర్యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య దిగంతజైత్ర-
యాత్రాప్రభూతైః పటహప్రణాదైః,
ప్రియానులావైశ్చ తథా భటానాం
రోమాంచవర్తావృతమంగమానీత్. ౧౦

అత్ర వీరశృంగారకృత యోర్హర్షయోస్సంధిః.

భావశబలతా యథా.—

నిందంత్యద్య కులస్త్రియః ప్రియతమో లభ్యస్సుఖం కేన వా
భాగ్యేనానుమతం న కిం గురుజనైః కావా సఖీ ప్రేష్యతే,

భావశాంతి ముదాహరణి—లక్ష్మీరితి. అంబుజవిష్టరస్య కమలాననస్య, సదృ
శమానయోః, తస్మాత్ వాం యువయోః, వైమనస్యం మనాగల్పం, కృత్రివ
బాహ్యమపీత్యర్థః. అసాం ప్రతమయోక్తం. యతో 'న పునరేతి గతం చతురంవః
ఇతి భావః. ఇత్యుక్త్యేతి శేషః. ప్రణతా మాళిం సఖిం విలోక్య వికసద్వక్త్రాంబు
జ్ఘ్రుకుటి వైవర్ణ్యాదికోపానుభావావగమాదిత్యర్థః. కోపశ్శాంత ఇతిభావః.

భావసంధిముదాహరణి—ప్రతాపేతి. ప్రియాణాం ప్రేయసీనామసుల
రనురాగ తరంగితై స్తత్కాలోచితవచనాప్రేషితైశ్చ. అత్ర పరస్పరవిరుద్ధధీర్వృంగ
క్రితయోర్హర్షయో స్సన్నధియా సంబంధకథనా ద్భావసంధిరేవ చర్వణాస్పద మిత్యు
తదేతదహ. —అత్రేతి.

భావశబలతాముదాహరణి. నిందంత్యితి. ప్రాప్తకాలే లాభ. ఆద్య, అత్ర
సరణాపసర ఇత్యర్థః. అనేన కార్యకారణమూలా లజ్జా వ్యజ్యతే ప్రియతమితి. ౧
ప్రియసౌలభ్యే కిం వా భాగ్యం నిమిత్తమిత్యాహకథనాద్విమర్శమూలా వితర
అనుమతమితి. అత్ర కిమర్థం వా గురుజనానుమతిర్నాభూదితి కార్వణ్యోక్త్యా దై
భ్యవ్యతే. ప్రియానయనార్థం కా వా సఖీ ప్రేష్యత ఇతి సహాయా నేషణే.

కిం లోకస్య భవేత్ప్రసిద్ధ మచిరా త్వచ్ఛృంద మంకం కదా
 రోక్ష్యామి స్థిరతా కదా హృది భవే ద్యాతవ్యవప్రియః.
 అత్రైత్సుక్యాదీనాం శబలతా.
 అథ రససంకరస్యోదాహరణమ్.

తత్ర శృంగార కరుణయోస్సంకరో యథా.—

అసన్నేఽపి మహాత్మవే కథమిత స్త్యక్త్వాప్రవాసం ప్రజే-

ర్ధిగ్ధి క్షాహం! మావయో ర్విఘటనం కో వా విధిః కాంక్షతి,

ఇత్థం స్వప్న నివారిత ప్రియతమ ప్రస్థానబుద్ధిస్తతో

బుద్ధ్యా మూర్ఛతి కాకతీయనృపతే! త్వదైర్విరినారీజనః. ౧౦౬

భావేన ప్రారబ్ధకార్యానిర్వహణమూలో విషాదో వ్యజ్యతే. కిమితి. ప్రసిద్ధమితి. న్నదుర్వి
 సితత్వవైభవమితి శేషః. అత ప్రస్తుతానర్థోత్పేక్షా లక్షణా శంకేయమితి భావః. అచి
 రాదితి. స్వః స్వకీయశృంగారోఽభిప్రాయో యస్మిన్కర్తృణి తత్స్వచ్ఛందం, స్వేచ్ఛయే
 త్యర్థః. అంకం ప్రియస్యేతి శేషః. అత్ర కాలాక్షమత్వలక్షణమాత్మక్యం ప్రతీయతే.
 స్థిరతేతి. అత్ర హృదయద్వైర్యాకాంక్షయా నైస్సృహ్యలక్షణా ధృతిరవధార్యతే. యా
 తవ్యోఽభినరణీయ ఏవ ప్రియ ఇత్యనేన తత్వనిర్ధారణాత్మికా మతి రితి. అత్ర లజ్జా
 దీనామహ్తానామపి భావానామనోనోపమర్దకతమా సమావేశాద్భావశబలతేత్యర్థః.
 అత్ర లజ్జా వితర్కేణ బాధ్యతే దైన్యం విషాదేన శంకా బౌత్సుక్యేన ధృతి ర్నత్యే
 త్యేవమనోన్య బాధ్యబాధకభావేన ద్వంద్వశో భవంతీ భావశబలతాం తతో గత్వా
 మతేరేవ ప్రాధాన్యమాదధానా పరమాస్వాదస్థాన మిత్యర్థః. ౧౦౭

తదేతదభినంధాయాహ—అత్రేతి. అ త్రానాదేరప్యాత్మక్యస్యాదిత్వేనోపా
 దాన మన్యేషామాత్మక్యజీవితత్వసూచనార్థమిత్యనుసంధేయం. అత్ర లజ్జాదీనామభినరణ
 విరోధిత్యాద్బాధ్యత్వం. వితర్కాదీనాం తు తదభావాద్బాధకత్వమితి వివేకః. నను
 'ప్రక్షాళనాద్ధి పంకస్య దూరాదన్వర్తనం వర' మితి న్యాయేన లజ్జాదీనాం బాధ్యానా
 మనుపాదానమేవ క్రేయ ఇతి శంకనీయం. విరోధినామపి రసాదీనామాధికారికరసదా
 ర్థ్యార్థమంగత్వేనోపనిబంధనపదత్రాపి తదుపాదానస్య న్యాయ్యత్వాత్. తదుక్తం ధ్వన్యా
 చారైః—'ఏవక్షీతే రసే లభ్యప్రతిష్ఠే తు విరోధినాం, బాధ్యానామంగభావం వా
 ప్రాప్తానా ముక్తిరచ్చ'లేతి. అత్రోక్తభావోదయాదీనాం రాజానుగతవివాహప్రవృత్త
 భృత్యవత్కూచాచిదంగిత్వమప్యంగీక్రియతే. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'ముఖ్యే రసేఽపి
 తేఽంగిత్వం ప్రాప్నువంతి కదాచనేతి.

అథ రాద్రబీభత్సయోస్సంకరో యథా.—

వీత్వా మాంసోపదంశం ద్వీరదగళగలద్రక్తమైరేయథారాం
మత్తో మస్తిష్కులగైర్దళితనృపవపుఃకీకనైః స్పష్టదంష్ట్రః,
బిభ్రద్ద్రాద్రాంతమాలాం జనితజనభయోభైరవాకారఘోరః
సంగ్రామోర్వాః కలింగైర్బలివిధిమకరోద్వీరరుద్రస్య ఖడ్గః.
ఏవమన్యదపి యథాసంభవముదాహర్యం.

భావమేనప్రసంగాద్రసమేళనమప్యదాహర్తుం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్రశృంగారసంకీర్ణం కరుణముదాహరతి—అసన్న ఇతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్కావ్య
ప్రకరణే (పృష్టే-౬౦ శ్లో-౨౫) మధ్యమకైశిష్యదాహరణే.

బీభత్ససంకీర్ణం రాద్రముదాహరతి—వీత్వేతి. వ్యాఖ్యాతమిదమపి నాటకే
సృతీయేఽంకే (పృష్టే-౧౭౧. శ్లో-౮). అత్రోదాహరణద్వయే ద్వయోః కరుణ
రాద్రయోర్విశ్రాంతిభామత్యేన చర్వణాయాం ప్రథమభావిత్వాత్ప్రభావ్యేనాంగి
త్వం. శృంగారబీభత్సయోస్తదుపస్కారకత్వేనాంగత్వమితి వివేకః. అత ఏవోక్తం
భావప్రకాశే—‘రసాః కార్యవశాత్సర్వే మిళంత్యేవ పరస్పరం, ప్రథమం యో రసః
ఖ్యాతః స ప్రధానో భవిష్య’ తీతి. నన్వయమంగభూతోరసః పరిపోషమప్రాప్తః?
ప్రాప్తో వా? నాద్యః; రసత్వవ్యాఘాతాత్. న ద్వితీయః; ఉపస్కార్యత్వేనాంగత్వ
భంగాత్. తస్మాదయుక్తా రససంకరవాచో యుక్తిరితి చేస్తేవం; పరిపోషలా
భేఽపి కస్యచిత్ కదాచిదుపస్కారకత్వేనాంగత్వాంగీకారాత్. తదుక్తమభినవగుప్తా
చారైః—‘సంభూతాన్యపి రసాంతరాణి స్వవిభావాదిసామగ్ర్యాం స్వావస్థాయాం
యద్యపి లబ్ధపరిపోషాణి చమత్కారగోచరతాం ప్రతిపద్యంతే, తథాపి న చమత్కార
స్థావత్యేవ పరితుష్యక్ న విశ్రామ్యతి, కిన్తు చమత్కారాంతరమనుభావ, తీతి.
అంగాంగిభావే సర్వత్రేయమేవ భంగ్యంగీకరణీయా. తదుక్తమచారైః—‘గుణ
కృతాత్సంస్కారః ప్రధాన మనుష్యతే’ ప్రధాన స్వోపకారే హి తథా భూయసి
వర్తతే, ఇతి.

౧౦౭

తచ్ఛాంగత్వం స్వాభావికం రూపకాదిబలాదారోపితం చేత్వాదివిశేషా స్త్వ
స్యతో ద్రష్టవ్యా ఇత్యాశయోనాహ—ఏవమితి. ఆయం చ రసో తాకికాతాకికభేదేన
ద్వివిధః. తత్రాద్యః కదళీరసాలాదిఫలాస్వాదజన్యానందనదృశః కార్యశ్చ. ఇతరో
బ్రహ్మనందనబ్రహ్మచారీ నిత్యశ్చ.

అత్ర రసో నాయకాశ్రయ ఏవ యది పరం నిపుణనటచేష్టయా తథావిధకావ్యశ్రవణబలేన న సామాజికైస్సాక్షాద్భావ్యతే తదా పరగతస్యాపి రసస్య సమ్యగ్భావనయా పరత్ర నిరతిశయానందజనన మవిరుద్ధమ్.

అథ వా మాలత్యాదిశబ్దేభ్యో యోషిస్తాత్ర ప్రతీతౌ రావణాది

తత్రాద్యస్యాశ్రయమాహ—అత్రేతి. రసో తాకికః నాయకోఽనుకారోఽ రామాది రాశ్రయో యస్య స తథోక్తః. ఏవకారః అశ్రయాంతరవ్యవచ్ఛేదార్థః. యద్యేవం సామాజికానాం పానఃపున్యేనాభినయావేక్షణకావ్యశ్రవణకౌతుకమున్నత చ్చేష్టితం స్యాదత ఆహ—యదిపరమితి. 'శిల్పవిన్నాయకాదీనాం తాదాత్మ్యాపత్తి భావుకః, చతుర్థాభినయాభిజ్ఞో నటో భావాదిభేదవిదిత్యుక్తిలక్షణస్య నిపుణస్య నటస్య చేష్టయాఽభినయేన తథావిధస్య గుణాలంకారపరిష్కృతశబ్దార్థసంఘటనాత్మకస్య కావ్యస్యశ్రవణబలేన; సమాజస్సభా తత్ర సమవేతాస్సామాజికాః రామాదితన్త యీభవనయోగ్యమనస్కాః భావుక ప్రేక్షకాద్యపరపర్యాయా స్పృహదయా ఇత్యర్థః. సంపూర్వా దచేస్సమూహవాచినో ఘృణంతాత్ 'సమవాయాన్యమవైతీ'తి తక్ష్పిత్య యః. తై ర్యది పరం సాక్షాద్భావ్యతే కేవలం స్వసంబంధిత్యేనానుసంధీయతే చేదిత్యర్థః. తస్మి పుత్రాద్యానందదర్శనే పిత్రాదివదత్రాప్యానంద ఉదేతీతి భావః. అతవివోక్తం భావప్రకాశే. 'యస్తుస్తౌ తుష్టిమాప్నోతి శోకే శోకమువైతి చ, క్రోధే క్రుద్ధో భయే భీరుస్స శ్రేష్ఠః ప్రేక్షకః స్మృతః 'ఇతి న కేవలం తత్ర తావస్తాత్రం కింతు విశేషోఽవ్యస్తీ త్యాహ—పరగతస్యేతి. భావనావిశేషా దానందవిశేషో యుక్త ఏవేతి భావః.

అథాతాకికరసస్యాశ్రయమాహ—అథవేతి. మాలత్యాదిశబ్దేభ్య ఇతి. అభినయ వేళాయాం నటాదినముచ్చ్యతేభ్యో విశిష్టకావ్యగతేభ్య ఇత్యర్థః. యోషిస్తాత్ర ప్రతీతౌ న తు మాలత్యాదివిశేషాల్లేఖనేత్యర్థః. ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. స్మృత్యారాధే నేతి. సామాన్యప్రతీతౌ విశేషస్తరణమనయోరవిసాభావమూలమిత్యనుసంధేయం నను సామాజికానాం శ్రూయమాణమాలత్యాదివిశేషపరిహారేణ స్వాభిలషితనాయకాస్మరణే కిం ప్రమాణమితి న శంకనీయం. కావ్యాదౌ విశేషాణామవివక్షితత్వాత్. న హి మహాకవిభి ర్వాల్మీకిప్రముఖై రివ ధ్యానదృష్ట్యై రామాదీనా మవస్థాః ప్రాతిస్వికాః నిరూప్యంతే. కింతురామాదిక మాశ్రయతయా పరికల్ప్య స్వప్రతిభాప్రభావలభ్యా స్పర్ష సాధారణా ఇతి. తదుక్తం షట్పహస్తీ'కారేణ—ఏభ్య శ్చ సామాన్యగుణయోగేన రసాః

శబ్దభ్యశ్చత్రమాత్రప్రతీతా చ స్పృత్యా రూఢేన తత్తద్యోషిద్విశేషే
ణానుకార్యేణ సామాజికాశ్రయత్వమపి న విరుద్ధం. నటస్యానుకరణ
మాత్రపరతయా నైవ రసాశ్రయయోగ్యతా తస్య భావుకత్వాభ్యుపగ
మేఽపి సామాజికత్వమేవ అనుభవాదీనాం ప్రకాశనం తు శిక్షా

నిష్పద్యంతే ఇతి. తర్హి తైరిసి విశేషమాత్రం విహాయ సామాన్య మేవ కి మితి నోపా
దీయత ఇతి న వాచ్యం. విశేషోపాదానేనైవ శ్రోత్వాణామాస్వాదసంభవాత్.
తదుక్తం—‘క్రీడతాం మృణ్మయైర్యద్వద్బాలానాం ద్వీరదాదిభిః, స్వేచ్ఛా హి స్వదతే
తద్వ చోక్త్యాణా మర్జునాదిభిః’ రితి. యోషిద్విశేషేణితి. నాయకనయనాంతావ
లోకననిర్వేదాదీనామప్యవలక్షణం. యోషిన్మాత్రేణ రసనిష్పత్తేరభావాత్. నను
భవంతు నామ స్పృత్యాః స్త్రీపుంసాదయః, కథం తై రసనిష్పత్తిః? కథం వా రసస్య
సామాజికాశ్రయత్వ? మితి చేత్! ఇద మత్రానుసంధేయం, సామాజికాస్తావ త్సూర్యం
తాకికనాయకానురాగాద్యనుమానేన సంస్కృతహృదయాః కావ్యాదిశబ్దమహిమ్నూరా
మాదీక సామాన్యాత్తనా స్వసంబంధిత్వేన భావయంతి. తే చ భావితాభావుకమనో
ఽంగణే వర్తమానవదవభాసంతే. తదుక్తం భర్తృహరిణా—‘శబ్దోపహితరూపాంస్తాక
బుద్ధే ర్విషయతాం గతాక, ప్రత్యక్షమివ కంసాదీక సాధనత్వేన మన్యతే. ఇతి.
కంసాదీనాం ప్రత్యక్షరూపమివ శబ్దోపహితరూపమవ్యర్థక్రియాకారీత్యర్థః. న చ
సీతారామాదీనాం ఘోస్త్రీపుంసతయా భావనాదనాచిత్త్యం. తేషాం జనకదశరథతనయ
త్వాదివిశేషపరిత్యాగేన స్త్రీపుంసమాత్రానువాదిత్వాదిత్యుక్తత్వాత్, తే చ స్త్రీపుంసా
దయో తాకికా ఏవ. కావ్యాభినయముఖేన విభావాదిపదాభిధానరాజ్యాభిషి క్తభావుకై
ర్భావ్యమానా స్సంతో ముద్రాముద్రితన్యాయేన తదంతఃకరణప్రతిబింబితా స్సామాజిక
నిష్ఠా భవంతి. రత్నాదయోఽపి తాకికా ఏవైవంవిధా స్సంతః స్థాయిభావసామ్రాజ్య
మూర్ధాభిషిక్తా భవంతి. తేఽమీ విభావాదయ స్సర్వేఽపి చిత్రతురగన్యాయేన సమ్య
జ్జ్విధ్యాసంశయసాదృశ్యప్రతీతి విలక్షణచర్వణాది శబ్దవాచ్యాతాకికశబ్దప్రతీతివిషయత్వా
దతాకికా ఏవ. తస్మిన్పాద్య తేనాతాకికస్య రసస్య సామాజికాంతఃకరణప్రతిబింబిత
స్థాయిపరిణామత్వా త్సామాజికాశ్రయత్వం అస్తి న్నర్థే వృద్ధసంవాదః. ప్రకరణంలే
వక్ష్యతే. తదేతదభినంధాయామా—సామాజికాశ్రయత్వమపి న విరుద్ధమితి. అసికబ్దః
పూర్వోక్తతాకికశబ్దం ననుచ్ఛినోతి. న పున రతాకికన్యైవాశ్రయాంతరమసంభావి
తత్వాత్ ఆశ్రయాంతరమాశంకమానస్తావదేవం ప్రప్తవ్యః ఆశ్రయః కిమను
కార్యో ఽనుకర్తా వా? నాద్యః; అతీతత్వాత్. న ద్వితీయఇత్యాహ—నటస్యేతి.

భ్యాసపాటవేనైవ ఘటతే. రసాదీనాం పరస్పరవిరోధేఽపి కవిప్రా
 ణోక్తి సమాశ్రయణే నైకత్ర సమావేశో న విరుద్ధః.
 విరోధక్రమః శృంగారతిలకే కథితః.

“శృంగారబీభత్సరసా తథా వీరభయానకౌ,
 రాద్రాద్భుతౌ తథా హాస్యకరుణౌ వైరిణౌ మిథః.”

రసాద్రసోత్పత్తిరపి మతా.

తథా చోక్తం శృంగారతిలకే.—

“హాస్యో భవతి శృంగారాత్కరుణో రాద్రకర్తృణః,
 అద్భుతశ్చ తథా వీరాద్బీభత్సాచ్ఛ భయానకః.”

వ్యభిచారిభావానాం తత్తద్రసానుగుణ్యమేవం ప్రతిపాదితం

అనుకరణమాత్రపరతయా అభినయాభినవిష్టచిత్తత్వేన. నను కదాచిద్రామాదితాదాత్మ్యమ
 సంధానాత్సమాజికత్వమనుభవతో నటస్యానందపరాధీనస్య కథ మభినయప్రకాశన
 మత ఆహ—అనుభవాదీనామితి. నను తత్ర తత్ర రసాంతరసమావేశోన కథం ప్రకృత
 రసభంగమేతు ? రత ఆహ—రసానామితి. అవశబ్దాదవిరోధే కిము పక్షవ్య ? మితి
 భావః. ప్రాణోక్తిసమాశ్రయణేనేతి. రసానాం మిథో విరోధోఽస్తు మా వా, కస్య
 చిదంగిత్యాంగికారణేతరేషాం పరిపాషాభావాన్నాస్తి విరోధ ఇతి కవిసమయాశ్రయణా
 దిత్యర్థః. తదుక్తం ధ్వన్యాచారైః—‘అవిరోధీ విరోధీ నా రసోఽంగిని రసాంతరే,
 పరిపాషం న నేతవ్య స్తదా స్యా దవిరోధితే’తి. న కేవల మవిరోధః, ప్రత్యుత తథా
 విధే విషయే సహృదయానాం ప్రహ్లాదాతిశయవివేక్షసి తత్త్రైవోక్తం.

ఏకత్ర ప్రబంధే వా వాక్యే వా రసవిరోధక్రమం సమ్మతివ్యాజేనాహ—
 శృంగారేతి.

ప్రసంగా చ్ఛృంగారాదిభ్యో హాస్యాదీనాముత్పత్తిమాహ—రసాదితి.

అత్ర బాహ్యార్థసంబంధస్య యథాయోగం సత్త్వరజస్తమోఽహంకారసహితస్య
 మనసో వికారవిశేషాః శృంగారాదయః. ఏలేభ్య ఏవ సత్త్వరజస్తమోఽహంకారేషు
 యథాయోగమావాపోద్ధారసహితేభ్యో హాస్యాదయ ఉత్పద్యంత ఇతి నారదాదయః
 వాసుకి నోక్తో విశేషా భావప్రకాశే ద్రష్టవ్యః.

అథ వ్యభిచారిభావానాం వ్యవస్థా మాహ—వ్యభిచారిభావానామిత్యాదినా.

శృంగారతిలకే. తథాహి—

“శంకాఽసూయా భయం గ్లానిర్వాన్యధిశ్చింతాస్తప్తప్రతిధృతిః,
బేత్సుక్యవిస్తయావేగా ప్రీడోన్మాదౌ మదస్తథా.

విషాదో జడతా నిద్రాఽవహిత్థా చాపలం మృతిః,

ఇతి భావాః ప్రయోక్తవాన్ః శృంగారవ్యభిచారిణః.

శమ శ్చపలతా నిద్రా స్వప్నో గ్లానిస్తథైవ చ,

శంకాఽసూయాఽవహిత్థా చ హాస్యే భావా భవంత్యమీ.

సంత్రాసో మరణం దైన్యం గ్లానిశ్చైవ భయానకే,

అపస్తారో విషాదశ్చ భయం రోగో మృతి ర్తదః.

ఉత్సాహశ్చేతి విజ్ఞేయా భావా బీభత్ససంభవాః,

ఆవేగో జడతా మోహో హర్షణం విస్తయః స్తుతిః.

ఇతి భావా నిబద్ధవ్యా రసజ్ఞైరదృశ్యే రసే,

దైన్యం చింతా తథా గ్లాని ర్నిర్వేదో జడతా స్తుతిః.

వ్యాధి శ్చ కరుణే వాచ్యా భావా భావవిశారదైః,

హర్షోఽసూయా తథా గర్వ ఉత్సాహో మద ఏవ చ.

చాపల్య ముగ్రతా వైవ రౌద్రే భావాః ప్రకీర్తితాః,

అమర్షః ప్రతిబోధశ్చ వితర్కోఽథ మతిర్ధృతిః.

క్రోధోఽసూయాఽథ సమ్మోహ ఆవేగ శ్చోపహర్షణం,

గర్వో మదస్తథోగ్రత్వం భావా వీరే భవంత్యమీ.

రసస్సర్వోఽపి సంపూర్ణస్తిరోధత్తై రసాంతరమ్” ఇతి.

భారతీయోక్తప్రక్రియయా యద్యప్యేక ఏవ రసస్తథాపి మహాకవి
ప్రసిద్ధ్యా రససంకరః స్వీక్రియతే.

* తత్ర రసాదేరప్రాధాన్యే రసవదాద్యలంకారా భవంతి.

అథ రసవదాద్యలంకారమారభతే—రసఇతి. వాక్యార్థత్వేన ప్రధానభూత
ఇత్యర్థః. సంపూర్ణః స్వస్వవిభావాదిసామగ్రీ పరిపుష్టః, రసాంతరమంగభూతం.

మహాకవిప్రసిద్ధ్యేతి. అంగభూతస్య విశ్రాంతివిషయత్వాభావేన రసత్వాభావేఽపి
మహాకవిభీరసత్వేన వ్యవహారాదిత్యర్థః. వస్తుతస్తు తదానీమలంకారత్వమేవ రసాదీనా
మపీతి భావః.

అన్యంగత్యేన రసనిబంధనే రసవదలంకారః. భావనిబంధనే ప్రేయోఽలంకారః రసాభాసభావాభాసనిబంధనే ఊర్జస్విదలంకారః. భావనిబంధనే సమాహితాలంకారః. తథా భావోదయాదయోఽపి.

ఏతదలంకారసర్వస్వే ప్రపంచేనోక్తం. 'రసభావతదాభాస తత్ప్రశమననిబంధనే రసవత్ప్రేయోర్జస్విత్సమాహితాని. భావోదయ భావశాంతిభావసంధిభావశబలతాశ్చ పృథగలంకారాః' ఇతి. ఏతేషాముదాహరణ మలంకారప్రకరణే భవిష్యతి

గుణాలంకారశ్రీకృతపరికరో భావవిభవ-

స్ఫురతప్రేమరాభావః క్రమగళితవేద్యాంతరమతిః,

తదేవ వివక్షి—తత్రేత్యాదినా. అత్ర రసవదలంకారసోదాహరణం యథా— 'అయం స రశనోత్కర్షీ పీనస్తనవిమర్దనః, నాభ్యురుజఘనస్పర్శీ నివీప్రసనశకరః.' రణభువి వలితం భూరిశ్రవసో భుజం దృష్ట్వా తత్రేయినీనామయం విలాపః. అత్రాధికారికస్య కరుణస్యాంగభూతశృంగారోఽలంకారతామాపద్యతే. ఏవ మన్యదప్రృథాహర్యమ్.

అథ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం రసస్వరూపం శ్లోకత్రయేణ సంగృహ్యతి—గుణేతి. గుణాలంకారగ్రహణం వృత్తిరీత్యాదీనా మప్రసవలక్షణార్థం. తేషాం శ్రియా సంపత్త్యా కృతపరికరో విశిష్టకావ్యప్రతిపాదితవిభావాద్యభివ్యక్త ఇత్యర్థః. అతఏవస్ఫురన్నుత్పద్యమానః ప్రాదుర్భావోరసోన్ముఖత్వం యస్య స తథోక్తాః భావవిభవో రత్యాదిస్థాయి భావవర్గః. ప్రథమం తావత్కావ్యాభినయాభినివిష్టస్య సామాజికస్య రసప్రాదుర్భావసమయేనటే రామాదిప్రతీతిదార్ఢ్యముత్పద్యతే. తతస్సామాజికానుకార్యహృదయయో రభేదప్రతీతిః. తతస్సామాజికహృదయం నృత్యగీతాదినానానిధనాట్యధర్మేషు నిమజ్జతి. తతోవేద్యాంతరమతిర్నిగళితి. తదానీమతాకిణో రసో యోగివేద్యబ్రహ్మనందనదృశస్సవ్యయమేవ చర్వణాస్పదం భవతి. యదాచుః—'పాత్యాదథ ధ్రువాగానా త్తతస్సంపూరితే రసే, తదాస్వాదభరై కాగ్రో హృద్యత్యంతరర్దుఖః క్షణం, తతో నిర్విషయస్యాస్య స్వరూపావస్థితో నిజః, వృజ్యతే హ్లాదనిష్ఠ్యందో యేన తుష్కంతి యోగినః' ఇతి. తదేతత్సర్వం మనసి నిధాయాహ—క్రమగళితవేద్యాంతరమతిరితి. ఇయాంస్తు విశేషః, బ్రహ్మనందానుభవే వేద్యాంతరం కి మపి న స్ఫురతి రసాస్వాదే తు విభావాదివ్యతిరిక్తవేద్యాంతరనిరాస ఇతి. తర్హి విభావాదిప్రతీతావఖండనందానుభవః కథం? మితి చే త్సత్యం. 'ద్రాక్షా మధుకాఖర్జురకాక్షరైస్సహాయవక్త్రైః, తుల్యంతైః కల్పితం పూతం శీతం కర్పూర

సుఖం వా దుఃఖం వా నిబిడయతు యూనోస్సహృదయే

త్వ మందానందాత్తా పరిణమతి పూర్ణో రసభరః.

౧౦౮

రసో వాక్యార్థ స్స నివిలసతి పదార్థాః పునరమీ

వాసితం. పానకం పంచసారాఖ్యం దాహతృష్ణానివర్తక' మిత్థ్య క్తలక్షణనానారసకదంబ స్వరూపపానకరసన్యాయేనేతిబ్రూమః. నన్వానందమూలే శృంగారాదావస్తు నామ సుఖాస్వాదః, శోకమూలే పునః కరుణే కథమేత? దిత్వాశంక్యానుకార్యవిషయేయమా స్వాదవైచిత్రీ న సామాజికవిషయేత్యాహ—సుఖంవేతి. ఆత్రాన్య సూత్రస్య కాటకం వయేతి న్యాయేన భావినీం వృత్తి మాశ్రిత్య తాకికో రత్యాదిభావ క్షేపభంగ్యా భావ విభావశబ్దేనోచ్యతే. ఆయం యూనోః స్త్రీపునయో సుఖం తాకికం శృంగారాదౌ దుఃఖం కరుణే నిబిడయతు దృఢం కరోతు. యేషాం. కావ్యానుకీలనాభ్యాసపకాద్విశదీ భూతే మనోముకుతే వర్ణనీయతన్వయీభవనయోగ్యతా అత ఏవ హృదయసంవాద భాజ సుహృదయా ఇత్థ్య క్తలక్షణే సహృదయే తు పూర్వః, పూర్వోక్తరిత్యా విభావాది సముల్లాసిత స్సనిత్యర్థః. రసభరః, పూర్ణస్య భారత్వం యుక్త మేవేతి భావః. అమం దానందాత్తా బ్రహ్మానంద ఇవ నిరతిశయసుఖస్వరూపః పరిణమతి. నను యద్యయ మానందాత్తకః కథం తద్వి భావుకానాం కరుణాత్మక కావ్యశ్రవణే తథావిధాన్రుధారావి ర్భావః? ఇతిచే న్నైషదోషః. సంభోగసమయే స్త్రీణా మధరదంశనాదౌ కృత్రిమ దుఃఖానుభావసీత్కారవదత్రా ప్పుపవత్రే. 'సుఖేఽపిదుఃఖవదుపచారః కుట్టమిత' మితి తల్లక్షణాత్. యద్యస్యాపి సహజదుఃఖాత్మకత్వం స్యాన్న కోఽపి సామాజికస్తత్రప్రవ రేత తత శ్చ కరుణైకరసానాం రామాయణాదీనామచ్ఛేదప్రసంగస్సన్యత్. తస్మా ద్రసాంతరవ త్కరుణస్యాప్యానందాత్మకత్వమేవేతి నిరవద్యం. నను రసాస్వాదే విశేషా భావాత్కృథం నవధా విభాగ? ఇతి చే త్సత్యం. య ధైకస్య బ్రహ్మానందస్య చంద్ర కాంతసోపాన పక్షిప్రతిబింబితచంద్రబింబవ దుపాధీభేదా దనేకధా కల్పనం, తద్వ దత్రాపి వ్యంజకవిభావాదిభేదా ద్వస్తుతః ఏకస్యాపి నానాత్వ మితి వేదితవ్యం.

అధైవంవిధో రసః కావ్యాదౌ కేన కారణేన ప్రతీయత? ఇత్యాశంకాయా మాహ—రస ఇతి. వాక్యార్థ ఇతి. కవిసంరభవిశ్రాంతే రసనైవివ ప్రధానత్వాదితిభావః. తదుక్తం.—'కవే ర్వివక్షయా యత్ర ప్రాధాన్యం పరికల్ప్యతే, భవేత్స ఏవ వాక్యార్థ ఇతి నిర్ణీయతే బుధై' రితి. న చాన్య పదార్థసంసర్గాదిరూపవాక్యార్థవస్తతభేదేన వాచ్యత్వం లక్ష్యత్వం వా సంభవతి. అభిధానలక్షణయోరత్రాసవకాశాత్, తాత్పర్య

విభావాద్యా యస్మిన్ని-ల దధతి విశ్రాంతి ముచితాం,

అతో భావా ఏవ క్రమసముదితానోన్యన్యవిభవాః

రసీభావం బిభ్రత్సథ చ పటతాం తంతవ ఇవ.

౧౦౯

భావే స్థాయినీ వర్ధమానవిభవే రత్నాదికే సింధువ-

విశేషస్తు వ్యంజనాంతర్భూత ఏవేతి ప్రతిపాదితం కావ్యప్రకరణే. అతో-ఽయం వాక్యార్థో-వ్యంగ్య ఏవేతి వేదితవ్యం. అమీ గనవ్యంజకా విభావాద్యాః పునః పదార్థాః. యద్యపి విభావాదీనాం స్వస్వ వాక్యార్థపేక్షయా వాక్యార్థత్వం. తదుక్తం—స్థాయీవా సాత్వికో వా-ఽపి సంచారీ వా క్షవి తక్ష్వచిత్, భావో వాక్యార్థతామేతి తత్తద్భావ విశేషతః. ఇత్యాదినా. తథాపి రసం ప్రత్యవాంతరవ్యాపారత్వాత్పదార్థవ్యవహరః. ఏవం చ పదార్థస్థానీయభావాది ప్రతీత్యుత్తరకాలీనస్ఫురణతయా రసో వాక్యార్థస్థానీయ ఇతి నిష్కర్షః. రసం ప్రతి విభావాదీనా మవాంతరవ్యాపారత్వం నిర్వహతి—యస్మిన్నితి. ఉచితాం విశ్రాంతిం దధతి, కాలకజ్ఞాపకభావమైలక్షణ్యేన వ్యంజనధ్వనన చర్వణచమత్కారాదిశబ్దవాచ్య రసగోచరజ్ఞాన విశేషోపయోగిత్వం భజంత ఇత్యర్థః అత ఏవో-క్తం లోచనే—‘విభావాది రత్రన జ్ఞాపకోనాపి కారకః, అపితు చర్వణోపయోగీ’ ఇతి. అతఏవాలాంకితవ్యమస్మేతి భావః. ఏతచ్ఛాఘటిత ఘటనసూచకేన కిలశబ్దేన ద్యోత్యతే. అత ఇతి విభావాదివిశ్రాంతే రిత్యర్థః. భావాః స్థాయీభావా ఏవ, క్రమేణాం మరితకందళితపల్లవితత్వాదిరూపేణ సముదితో-ఽన్యోన్యవిభవః స్వస్వపరిపోషో యేషాం తే క్రమసముదితానోన్యన్య విభవాః. యద్యప్యన్యోన్యశబ్దః కర్తృ వ్యతీహారే ద్విర్భావితః, తథాప్యేచిత్వా దుక్తార్థే యోజనీయః అథ చ, విభావాదినన్నిధానానంతరమేవేత్యర్థః. చో-ఽవధారణే. అనేన వ్యంగ్యవ్యంజకయోః రసవిభావాద్యోరస్త్యేవ క్రమః. కింతు శత పత్రపత్రశతవృత్తిభేదపదాశుభావిత్యా న్నసంలక్ష్యత ఇతి సూచితం భవతి. రసీభావం బిభ్రతి పూర్వం వాసనామూత్రావస్థాయినః స్థాయినో విభావాది మహిమా రసాత్మనా పరిణమంతి, రసాదిశబ్దప్రతిపాద్యత్వం చ భజంత ఇత్యర్థః. తత్ర దృష్టాంతమాహ.— పటతాం తంతవఇతి. తదుక్తం—‘యథాహి తంతవో వేమతుర్వాదిక్రియయాన్వితాః, పటాత్మనా పరిణతాః పటవాచ్యా భవంతి తే. తదైవ స్థాయినో భావా విభావాదిభిరన్వితాః, రసాత్మనా పరిణతా రసవాచ్యా భవంతి తే’ ఇతి.

౧౦౯

అథ నిర్వేదాదీనాం రసపోషకాణామవస్థానక్రమ మభిదధానః ప్రతిపత్తి దార్ఢ్యార్థం పూర్వోక్తమేవ రసస్యాక్రయం స్థారయతి—భావఇతి. వర్ధమానవిభవే,

త్తుల్లోలా ఇవ సంభవంతి విలయం చాయాంతి భావాముహుః.

నిర్వేదాద్యుపభోగభావితనిజాస్వాదాతీరేకో రసో

విభావాదిభి రితి భావః. యథార్థవే కల్లోలా ఉత్పద్యంతే విలీయంతే చ తద్వర్తత్యాది
స్థాయిభావే నిర్వేదాదయో నిమజ్జంత్యున్నజ్జంతి చేతి భావః. తదుక్తం—‘మజ్జంతశ్చ
నిమజ్జంతః కల్లోలాస్తే యథార్థవే, తస్మీత్కర్తృం వితన్వంతి యాంతి త ద్రూపతామసి.
తథా స్థాయిని నిర్మగ్నా హ్యున్నగ్నా వ్యభిచారిణః, పుష్టంతి స్థాయిసః స్వాంశ్చ తన్న
యంతి రసాత్తతామితి. తతః కిమత ఆనా—నిర్వేదేతి. నిర్వేదాదీనా ముపభోగేన
చర్వణయా భావిత ఉత్పాదితః నిజః, స్వగోచర ఇత్యర్థః. స్వస్వాదభిన్నస్వాపి స్వరూ
పస్య స్వేనైవ విషయాకరణసంభవాత్. యదాహుః—‘అత్తాన మాత్మన్యవలొకయంత
మితి. తథాభూతస్వాదాతీరేకోఽలౌకికచమత్కారాత్తా యస్య స తథోక్తస్యక,
రసోఽఖండానందాత్మకో భవతి. ఆయం చ లోకే స్యాత్. లౌకికశ్చేదిత్యర్థః. ఆను
కార్యే రామాదావేవ నాన్యత్ర. నాట్యే తు, అలౌకికశ్చేదిత్యర్థః సామాజికే కథిత
ఇతి. అత్ర రసోనాయకాశ్రయ ఏవేత్యత్రేతిశేషః. అత ఏవోక్తం లోచనే—‘స చ న
వ్యతిరిక్తమాధారమపేక్షతే. కిం త్వనుకార్యాభిన్నాభిమతే నర్తకే ఆస్వాదయితా సామా
జికః. తేన నాట్య ఏవ రసానామనుకార్యాది’ ప్సితి. ఉక్తం చ కారదాతనయేన—
వ్యాపారేణ చ కావ్యస్య తదీయాభినయేన చ, రసాత్మత్వం సీయమానస్థాయీ
స్వాద్యత్వ మేవ్యతి. సామాజికాదిరేవాస్య రసస్యాశ్రయఉచ్యతే, రసస్య వర్తమానత్వా
న్నానుకార్యస్య సంభవః. అనుకార్యస్య రామాదేః కాలాతిక్రమదర్శనాత్, నాతి
క్రాంతాను కార్యస్య రసోద్భావనయా కవిః. బధ్నాలికావ్యం య త్తస్మాద్రస స్సామాజి
కాశ్రయః’ ఇతి. కేచిదేతత్, సామాజికాశ్రయత్వమారోపితం న తు ముఖ్యమిత్యాహుః.
తదుక్తం మహాపాధ్యాయనరహరిసూరిణా.—‘ఏవం సామాజికసమవేతతాం రసస్యాంగీ
కృత్యాలౌకికతా వర్జితా. పరమార్థతః పునః పరిపూర్ణాఖండైకరసానందరూప పరమేశ్వర
పర్యాయస్యాస్య రసస్యాధికరణబింతా కుతోవా ? న సత్యానందాత్మకే బ్రహ్మణ్యసి పద
మాసాదయేదితి విచారచతురైనాదికవిభిరనాథారో రస స్సామాజికైః పరం చర్వ్యతే
విభావాదిభిః పరంవ్యజ్యతే. యోగిగమ్యత్వమాత్రేణేశ్వరస్య యోగిమనోనివాససంవాదవ
త్సామాజికాధికరణత్వారోపోఽపి సహ్యతే’ ఇత్యాదిభిర్యక్షిభిః ప్రతిపాదితమ్ ఆసధి
కరణత్వమేవసిద్ధాంతః. అత ఏవాయం బ్రహ్మనంద ఏవ. ఇయాంస్తు విశేషః బ్రహ్మనందో
యోగగమ్యః. ఆయం తు విభావాద్యనుసంధాన గమ్య ఇతి. ఇద మసి లేనై వోక్తం—

లోకే స్యాదనుకార్య ఏవ కథితో నాప్యే తు సామాజికే.
ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే లలంకారశాస్త్రే
రసప్రకరణం సమాప్తమ్.

‘సర్వత్రైకైవానందవ్యక్తి ర్దౌఃకికం సుఖమితి వ్యవస్థాయతే. అతాకికవిభావాద్యభివ్యక్త్యై
కవిసమయమాత్ర ప్రసిద్ధ్యనుసారాదతాకికో రస ఇతి కథ్యతే. నానావిధవిమలకర్తృనిర్మ
లాంతఃకరణేషు శమదమాదిసాధనసంఘన్నేషు శ్రవణమనననిధిధ్యాసనపరేషు పరమ
యోగిషు నిర్వికల్పకనమాధ్యభివ్యక్త్యా బ్రహ్మేతి పరమాత్మేతీశ్వర ఇతి శబ్ద్యతే’ ఇతి,
ఉక్తం చ స్వాత్మయోగ ప్రదీపే—

‘యా స్థాయీభావరతిరేవ నిమిత్తభేదా..

చ్ఛృంగారముఖ్యసవనాట్యరసీభవంతీ,

సామాజికాంతృహృదయా న్నటనాయకాదీ-

నానందయేత్సహజపూర్ణరసోఽస్మి సోఽహమ్.

౧౧౦

ఇతి సంక్షేపః.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాథ్యాయ కోలచలమల్లి
నాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్యన్తణేః పెద్దయార్థస్యానుజ్ఞేన కుమారస్వామి
సోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావళిఖ్యానే రసనిరూపణం
నామ చతుర్థం ప్రకరణమ్.

దోష ప్రకరణమ్.

అథ కావ్యజీవితభూతరసనిరూపణానంతరం తదుపస్కార హేతునాం గుణానాం సమ్యగ్వివేకాయ దోషా నిరూప్యంతే.—

తత్ర దోషసామాన్యలక్షణమ్.—

*దోషః కావ్యాపకర్షస్య హేతుశ్శబ్దార్థగోచరః,

శబ్దార్థమయత్వాత్ కావ్యస్య తదపకర్ష హేతునామపి దోషాణాం శబ్దగతత్వేన అర్థగతత్వేన చ ద్వైవిధ్యం. శబ్దగతానామపి పదవాక్య గతత్వేన చ ద్వైవిధ్యమ్.

తత్ర పదగతదోషాః కథ్యంతే —

*అప్రయుక్తమపుష్టార్థమసమర్థం నిరర్థకం;

నేయార్థం చ్యుతసంస్కారం సందిగ్ధం చాప్రయోజకమ్. ౧

క్లిప్తం గూఢార్థకం గ్రామ్యమన్యార్థం చాప్రతీతికం,

అవిమృష్టవిధేయాంశం విరుద్ధమతికృత్తథా.

అస్థిలం పరుషం చేతి దోషాస్త్యుదశ స్త్రుతాః. ౨

రసనిరూపణానంతరం తదుపస్కార హేతుభూతగుణాలంకారనిరూపణే ప్రసక్తేఽపి తదుల్లంఘ్య మధ్యే దోషనిరూపణం సంకమయత్ ప్రతిజానీతే—ఆశ్చరి. గుణానామిత్యలంకారాణామప్యుపలక్షణం. సమ్యగితి. అన్యథా వివేకమాత్రస్య ప్రరూఢత్వాభావాదితి భావః.

తత్ర దోషసామాన్యలక్షణమాహ—దోష ఇతి. రసాపకర్షద్వారా కావ్యాపకర్ష హేతుర్దోష ఇత్యర్థః అతవివోక్తం కావ్యప్రకాశే—ముఖ్యార్థనిహితీర్దోష ఇత్యాది నా శబ్దార్థగోచర ఇత్యేతద్విభాగపరమ్.

అత్ర రసాదిప్రతీతే ర్విభావాద్యర్థములత్వాద్విభావాదేశ్వ వాక్యాశీనత్వాద్వాక్యానాం చ పదారబ్ధత్వాత్ప్రభుమభావితయా లేషాం తద్దోషనిరూపణం ప్రతిజానీతే—తత్ర పదగతదోషా ఇతి.

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

యదప్రయుక్తం కవిభిరప్రయుక్తం తదుచ్యతే,
ప్రకృతానుపయుక్తార్థమపుష్టార్థం తదుచ్యతే. 3

యోగమాత్రప్రసిద్ధం యదసమర్థం తదుచ్యతే,
పాదపూరణమాత్రం యత్తన్నిరర్థకముచ్యతే. 4

స్వసంకేతప్రసిద్ధార్థం నేయార్థం పరికీర్త్యతే,
శబ్దశాస్త్రవిరుద్ధం యచ్ఛ్చుతసంస్కారముచ్యతే. 5

సందిగ్ధం తన్నతం యత్యాస్య తస్మదిద్ధార్థప్రతీతికృత్,
తదప్రయోజకం యత్యాస్య దవిశేషవిధాయకం. 6

క్లిప్తం తదర్థావగతి ద్వారదూరా యతో భవేత్,
ప్రయుక్త మప్రసిద్ధార్థే గూఢార్థం పరికీర్త్యతే. 7

పామరవ్యవహారైకప్రసిద్ధం గ్రామ్యముచ్యతే,
యద్రూఢిప్రచ్యుతం నామ తదన్యార్థ ముదాహృతం. 8

శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధం యదప్రతీతిక ముచ్యతే,
అవిమృష్టవిధేయాంశం గుణీభూతవిధేయకం. 9

విపరీతార్థధీర్యస్తాద్విరుద్ధమతికృన్నతం,
అశ్లేలం యదమాంగశ్యజగుహ్యవీడధీకరం.

పరుషం నామ తద్యత్యాస్యద్విహితం పరుషాక్షరైః 10

యథోద్దేశమేతేషాం లక్షణ మాహ—యదప్రయుక్తమిత్యాదితా. అభిధానా
దావామ్నాతమపి కవిభి రసాదృత మప్రయుక్తమిత్యర్థః. యోగమాత్ర ప్రసిద్ధం శాస్త్ర
మాత్రప్రసిద్ధమిత్యర్థః. మాత్రశబ్దేన వాచకశక్తివిరహః ప్రతిపాద్యతే. స్వసంకేత ప్రసి
ద్ధార్థమితి. సంకేతమాత్రాధీనార్థమిత్యర్థః. చ్యుత స్సంస్కారో వ్యాకరణకృతోయస్తా
త్తచ్ఛ్చుతసంస్కారం, విశేషవిధాయకం న భవతీత్యవిశేషవిధాయకం, దూరదూరా అతి
దూరా, వ్యవహితేత్యర్థః. ప్రయుక్తమితి. యదుభయార్థం సదప్రసిద్ధార్థే ప్రయుక్తం
తద్గూఢార్థమిత్యర్థః. ఏతదేవ నిపాతార్థమితి కేచిత్. రూఢేః ప్రసిద్ధేః ప్రచ్యుతం రూఢి
ప్రచ్యుతం, అన్యార్థం అవాచకమిత్యవరే. అవిమృష్టః ప్రాధాన్యేనానిర్దిష్టో విధేయాంశో
యత్ర తదవిమృష్టవిధేయాంశం, తదేవాహ—గుణీభూతవిధేయకమితి. శిష్టం స్పష్టం

అత్ర వనవృత్తీనాం శత్రుత్వీణాం వచనేషు దోషా ఉదాహ్రి
యంతే.

అప్రయుక్తం యథా—

విముఖా దైవతాస్సర్వే తే నో దుశ్చ్యవనాదయః,

అరణ్యగృహమేధిన్యోయై ర్వయం హంత కల్పితాః. ౧౧

అత్ర దైవతా ఇతి పులింగప్రయోగః దుశ్చ్యవన ఇతి చేంద్రపర
త్వేన కవిభి ర్నప్రయుక్తః.

అపృష్టార్థం యథా.—

వృద్ధాప్తార్థార్థబాహునామమిషామిషృణాం దశాం,

కథం సహమహేధిగ్ధి క్కరినం హంత జీవితం. ౧౨

అత్ర వృద్ధబాహుద్వయానామితి వివక్షితే అప్తార్థార్థబాహునా

యథాయోగముదాహరతి—విముఖాఇతి. దైవతాఇతి. 'బృందారకా దైవతాని
పుంసీ'వేత్త్యమరః. దుస్సహశ్చ్యవనో మునిరస్యేతి దుశ్చ్యవనః ఇంద్రః గృహేణ
పత్న్యాగృహౌర్వా మేధంతే సంగచ్ఛంత ఇతి గృహమేధిన్ గృహస్థాః తత్పత్నీర్వీ
గృహమేధిన్యః. 'గృహం పత్న్యాం గృహేఽపి చ' 'దారేష్వసి గృహః' 'జాయాచ
గృహిణీగృహ' ఇతి విశ్వామరహలాయుధాః. 'మేధ్య సంగమే' చేత్యస్తార్థాతోర్జ్జిని
ప్రత్యయః. ౧౧

అత్ర దైవతదుశ్చ్యవనశబ్దయో ర్యథాక్రమం లింగానుశాసనశబ్దానుశాసనామ్నా
తయోరపి కవీనామనాదరాద్ధృత్వమిత్యాహ—అత్రేతి. ఏకైకోదాహరణ వివక్షాయాం
పదదోషద్వయమేతత్. సముదాయవివక్షాయాం తు వాక్యదోషోఽయం. 'విరోధిన్
దుశ్చ్యవనాదిదైవతా' ఇత్యుక్తే సమానదోషః, అప్రయుక్తాదీనాం త్రైవిధ్యస్యాపి కావ్య
ప్రకాశకారాదిభి రంగీకృతత్వాదితి ద్రష్టవ్యం. ఏవముత్తరత్రాపి యథాసంభవమూహ
నీయమ్.

వ్యర్థేతి. అప్తార్థార్థం ద్వయం తద్విశిష్టా బాహువస్తథోక్తాఇతి మధ్యమపదలూపీ
సమాసః. జీవితమితి ధిక్కబ్ధయోగే ద్వితీయా తస్య 'నిత్యవీపుయో రి'త్యాభిజ్ఞ్యేద్విర్భావః.

ప్రకృతానుబయ్యుక్తతాం దర్శయతి—అత్రేతి. ఉదాహరణలాఘవమాహ—
ఏతదేవేతి. వృద్ధబాహుద్వయానా మితీదమేత్యర్థః. అత్ర దుర్దశాప్రస్తావే బాహు

మిత్యనుపయుక్తం. ఏతదేవావిమృష్టవిధేయాంశసోదాహరణం.
బాహుద్వయస్యవైయధ్యే విధేయే తసోపసర్జనత్వం ప్రతీయతే.
అసమర్థం యథా.—

విహాయ వసుధామేనాం చతురంబుధరావృతాం,

క్వను గంతవ్యమస్తాకమరణ్యేఽప్యనుఖా స్థితిః ౧౩

[అత్ర జలధిపరత్వేనాంబుధరపదమసమర్థమ్.]

అనర్థక నేయార్థచ్యుతసంస్కారసందిగ్ధాని యథా—

విహాయ చ గృహం స్తాన్వై వ్యత్యస్తనవవృత్తయః,

కదా భవిష్యతి వాసః కటకేషు మహిభృతాం? ౧౪

అత్రవై ఇతి నిరర్థకం, వ్యత్యస్తనవవృత్తేన వనప్రతీతిస్సస్వసంకేతమా
త్రాయత్తేతి నేయార్థకం. భవిష్యతి ఇతి భవతే రాత్త నేపదిత్వం శబ్దశా
స్త్రవిరుద్ధమితి చ్యుతసంస్కారం. మహిభృతాం కటకేషు వాస ఇత్య
ద్దేశేన విధేయస్య వైయర్థ్యస్యాన్యపదార్థప్రధానబహుప్రహిప రిపదార్థత్వేన గుణిభావా
దవిమృష్టవిధేయాంకాభ్యో దోష ఇత్యర్థః.

విహాయేతి—అత్రాంబుధరశబ్దస్య సముద్రే శాస్త్రప్రసిద్ధిరేవ న తు వాచకశక్తిః.
అతో సమర్థత్వ మిత్యాహ—అత్రేతి. ౧౩

లాఘువార్థమనర్థకాదిచతుష్టయ మేకేన క్లోకేనోదాహరతి—విహాయేతి.

అత్ర వైశబ్దిదోషతస్య కస్యచిదవ్యర్థస్యాన్వయాభావాత్పాదపూరణమాత్ర
ప్రయోజకత్వేన నిరర్థకో వైశబ్ది ఇత్యాహ—అత్రవైశబ్దితి అత్రవాక్యసంధే రైవకల్పి
కత్వాదాయాదేశాభావః. యమకేషు నిరర్థకం న దోష ఇత్యుక్తం హేమచంద్రేణ.
వ్యత్యస్తనవవృత్త వర్ణవృత్త్యాసేన వనప్రతీతిర్వక్షణయేలిపక్షవృత్తిం. తస్మాం చ కుశలాది
వన్నరూఢిన్నిమిత్తం. నాపి గంగాయాం ఘోష ఇత్యాదివత్ప్రయోజనం, కింతు స్వసం
కేతమాత్రం. అతస్తత్రాశక్తేయం అక్షణోపేక్షణీయా. నిరూధాలక్షణాకాశ్చిత్సామర్థ్యా
దభిధానవత్, క్రియంతే సాంప్రతం కాశ్చిత్కాశ్చిన్నైవ త్వశక్తిః' ఇత్యాచార్యై
స్తస్యానిషిద్ధత్వాత్.

అతో నేయార్థ మేతదిత్యాశయేనాహ—వ్యత్యస్తనవవృత్తేన వనప్రతీతి స్వసం
కేత మాత్రాయత్తేతి. ప్రాప్త్యర్థస్యైవ భవతేరాత్త నేపదిత్వం న సత్తార్థస్యేతి వైయా
కరణాః. అతోఽస్య చ్యుతసంస్కారత్వమిత్యాహ—భవిష్యతిఇతి. సందిగ్ధమభినీయ

నేన రాజ్ఞాం నగరేషు వాసః ? ఉత పర్వతానాం నితం బేష్వితిసందేహాత్సందిగ్ధం.

అప్రయోజకక్షిప్తేయథా—

హంత! వర్తామహే వజ్రఘట్టనాత్పాక్ చలాత్తసు,
సభస్వదశనారాతిధ్వజాగ్రజవిరోధిషు.

౧౫

అత్ర సభస్వదశనాస్సర్పాస్తేషామరాతిర్గరుడః స ఏవ ధ్వజో
యస్యేత విష్ణు స్తస్యాగ్రజ ఇంద్రస్తస్య విరోధిషు పర్వతేష్విత్యర్థ
ప్రతితేరతేదూరత్వాత్ క్షిప్తం. పర్వతేషు వర్తనం దుఃఖావహామితి
ప్రకృతే వజ్రఘట్టనాత్పాక్ చలాత్తస్వితి పర్వత విశేషణస్యానుప
యుక్తత్వా దప్రయోజకమ్.

గూఢార్థగ్రామ్యార్థాని యథా—

శోణితాబ్జదృశః కామం శ్యామగల్లకటిఫలాః,

విదగ్ధహృదయాశ్శోకవహ్నినా రాజకన్యకాః.

అత్ర శోణితశబ్దస్య రుధిరే ప్రసిద్ధస్య పాటలవర్ణపరత్వేన
ప్రయోగాద్రూఢార్థం. గల్లకటిశబ్దౌ కపాలజఘనపరత్వేన గ్రామ్య
ప్రయుక్తౌ. విదగ్ధహృదయా ఇతి విశేషణం దగ్ధహృదయస్యావాచకత్వా
దన్యార్థం. అప్రతితికం యథా—

మనుపదేశాః క్వ గతాః కులాచారైర్గురదీరితాః,

అత్ర మనుశబ్దో మంత్రపరత్వేన మంత్రశాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధ ఇ
త్యప్రతితికం

దర్శయతి—మహీభృతామితి. అత్ర భృశః పాలనధారణార్థత్వానుశాసనం 'కటకం
వలయే సానౌ రాజధాసీనితంబయో' రిత్యభిధానం చ సందేహబీజమితి భావః.

హంతేతి. పుత్రక్రమేణ లక్షణం యోజయతి—అత్రేత్యాదిహ.

శోణితేతి—గ్రామ్యప్రయుక్తౌ పామరవ్యవహారమాత్రప్రసిద్ధావిత్యర్థః. విపూ
ర్వస్య దగ్ధశబ్దస్య సిఫుణార్థత్వాద్దాహం ప్రత్యవాచకత్వాదన్యార్థమిత్యాహ. —విదగ్ధేతి.

అప్రతితికముదాహరతి—మనుపదేశాఇతి. యథా లోకమాత్రసిద్ధం గ్రామ్యం
తథా శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధ మప్రతితికమిత్యర్థః. కులాచారై ర్నిత్యనేన సంప్రదాయ శుద్ధి
స్సూచ్యతే.

విరుద్ధమతికృద్యథా.—

అంబికారమణస్యాంఘ్రినేవా వ్యర్థా కథం భవేత్ ;

రాజ్జామకార్యమిత్రాణాం వినాశం సముపేయుషాం. ౧౭

అత్రాంబికారమణశబ్దాన్తాత్మసంభోగకారణః ప్రతీతిః అకార్యమిత్రశబ్దాదకార్యేషు మిత్రాణీతి ప్రతీతిః. వియోగదుఃఖపరతయా ప్రయుక్తా ద్విినాశశబ్దాన్నాశప్రతీతిరితి విరుద్ధమతికృత్.

అమంగళప్రీడాజగుప్సప్రతీతికరం త్రివిధమస్థిలం యథా.—

అభిప్రేతపదావాసః కదా శం భవిష్యతి?

నీచం సాధనమేతేషాం పరోత్సర్గైకజీవినాం. ౧౮

అత్రాభిప్రేతపదావాసశబ్దాత్ప్రేతలోకపదావాసప్రతీతేరమంగళత్వం నీచం సాధనమిత్యనేన తుచ్ఛమేహనప్రతీతేర్వీడాకరత్వం. పరోత్సర్గైకజీవినా మిత్యత్రోత్సర్గశబ్దాదభోవాయుప్రతీతేర్జుగుప్సాకరత్వం పరుషం యథా—

కుతః కాంతారవృత్తీనాం కార్తార్థ్యాభిత్వమస్తి నః?

అత్ర కార్తార్థ్యాభిత్వమితి పరుషవర్ణారబ్ధత్వమ్.

అథ వాక్యదోషః

*శబ్దపీనం క్రమభ్రష్టం విసంధి పునరుక్తిమత్,

వాక్యకీర్ణం వాక్యసంకీర్ణమపూర్ణం వాక్యగర్భితం. ౧౯

అంబికారమణస్యేతి—వినాశం, వియోగదుఃఖ మిత్యర్థః. ౧౭

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేత్యాదినా. కార్యం ప్రయోజనం వినా మిత్రాణి నిరుపాధికబంధన ఇతి వివక్షితే అకార్యేషునుచితకర్తసు మిత్రాణీతి విరుద్ధబుద్ధ్యత్వాదనాద్విరుద్ధమతికృదిత్యాహ—అకార్యేతి.

అభిప్రేతేతి—అభిప్రేతపదమిష్టస్థానం. ఏతేషాం స్వభర్తృణాం నీచసాధనమల్పనైస్యం సహాయసంపత్తిర్వాస్తీ త్యర్థః. 'సాధనం నిర్వృతా మేధే' వైశ్యే సిద్ధాపదే గతా' వితి విశ్వః. పరోత్సర్గః పరకర్తృకత్యాగః 'ఉత్సర్గో తర్జనే త్యాగే' ఇతి విశ్వః. త్రివిధమస్థిలం యోజయతి—అభిప్రేతేత్యాదినా.

కుత ఇతి—కార్తార్థ్యాభిత్వం ధన్యతాభిలాషిత్యం, పరుషైః కరుణరసాననగుణ త్వేన శ్రుతికటుభిర్వర్ణైః సరేఫద్వితీయసంయోగాదిభిరారబ్ధమిత్యర్థః.

ద్వే భిన్నలింగవచనే ద్వే చ సూనాధికోపమే,
భగ్నచ్ఛందో యతిభ్రష్టమశరీరమరీతికం. ౨౦

విసర్గలు క్తమస్థానసమాసం వాచ్యవర్జితం,

సమాక్షపునరాత్తం చ తథా సంబంధవర్జితం. ౨౧

పతత్ప్రకృష్టమధికపదం ప్రకృమభంగవత్,

చతుర్వింశతిచచ్యుతే దోషా వాక్యసమాశ్రితాః. ౨౨

ఏషాం స్వరూపముదాహరణం చ.

శబ్దశాస్త్రహితం వాక్యం శబ్దహీనం ప్రకీర్త్యతే.

యథా శత్రువాక్యేషు.—

న సంశృణుమహే హంత! హితమాప్తైర్నిమంత్రితం,

యేన కాకతిభూభర్తుస్సేవాం హిత్యాహతా వయం. ౨౩

పదహీనాంతరం వాక్యదోషానుద్దేశపూర్వకం లక్షణోదాహరణాభ్యాం దర్శయతి—ఆథేత్యాది నా నేతి.

ఆప్తైర్నిమంత్రితముపదిష్టం హితం న సంశృణుమహేన సమక్రాప్తేతి వర్తమాన సామీప్యే వర్తమానప్రత్యయేన హితాశ్రవణరాజ్యభ్రంశయోరవిరామస్సూచ్యతే, నను చ్యుతసంస్కారనైవ శబ్దహీనమితి సంక్షాంతరం న పునః పృథగ్దోషః. వాక్యగతత్వేన పాథ్యకృత్యం కావ్యప్రకాశకారేణ పదద్వయే యుగపదసాధుత్వాసంభవేన పరిహృతత్వాదితి చేత్సత్యం; యద్యప్యేకపదమేవాసాధు. తథాపి తదసాధుత్వం పదాంతరసమన్వయసాపేక్షమితి వాక్యదోష ఏవాయం న పదదోషః. తర్హి 'కదా భవిష్యతే వాస' ఇత్యుక్తాపి పదాంతరసన్నిధానాదేవ దోషత్వావగమాద్వాక్యదోషత్వమేవ కేవలం భవిష్యతేశబ్దస్య లుప్తశ్చత్రాదేకే చతుర్థేకపదనే సత్యసాధుత్వాసంభవాదితి చేత్సత్యం; వాక్యనైవవాత్ర ప్రయోగయోగ్యత్వాదావశ్యకపదాంతరసన్నిధానే యత్ర. వాక్యమాత్రనిర్వాహస్తత్ర పదదోషః. యత్ర పదాంతరవిశేషసహకృతనైవసాధుత్వం యథా ప్రకృతే తత్రవాక్యదోషః. అన్యథా పదదోషనైవవాభావప్రసంగాదితి తత్సర్వం మనసి నిధాయాహ—ఆత్ర హితమిత్యాది ఆత్మనే పదిత్వ ఇతి. 'సమోగమృచ్ఛి'త్యాది నేతికేషు. కర్మణోనుపాదాననియమాదితి. అకర్మకాధికారా దితి కేషు. న చ కర్మాకాంక్షస్య శృణోలేకే కథ మకర్మకత్వమితి వాచ్యం; అనివశితకర్మకనైవవాత్రాకర్మ

అత్ర హితం న సంశయమహే ఇతి పదద్వయప్రయోగే దోషా విష్కారాద్వాక్యమేతద్ధుప్తమితి న పదదోషశంకా. సంపూర్వస్య శృణోతేరాత్మనేపదిత్వే కర్తృణోఽనుపాదాననియమాత్.

అథ క్రమభ్రష్టమ్.—

*క్రమభ్రష్టం భవేదర్థశబ్దో వా యత్ర న క్రమః.

యథా.—

ప్రభవే కాకతీంద్రాయ తురగాన్ కరిణోఽథవా,

ఉపాయన మకుర్వాణా వయం దైవేన వంచితాః. ౨౪

అత్ర కరిణో యద్వా తురగానితి వక్తవ్యే పుష్కరిమేణోక్తం. తురగాపేక్షయా కరిణాముత్కృష్టత్వాత్ అథవా కరిణ ఇత్యర్థ క్రమభంగః

శబ్దక్రమభంగో యథా—

కా నామ గణనాఽస్తాసు కాకతీయస్యభూపతేః,

యశః ప్రతాపయోర్నగ్నో సూర్యాచంద్రమసాపి. ౨౫

అత్ర యశఃప్రతాపయోశ్చంద్రసూర్యా మగ్నావिति శబ్దక్రమే కత్వాత్. తదుక్తం—‘థాతో ర్థాంతరే వృత్తే ధాత్వధేనోపసంగహత్, ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్తృణోఽర్కికా క్రియా’ ఇతి.

క్రమభ్రష్టమితి. త త్కార్యక్రమభ్రష్టముదాహరతి—ప్రభవఇతి.

లక్ష్మ్యే లక్షణం యోజయతి.—అత్రేతి. దుర్లభత్వాత్కరిణాం సులభత్వాచ్చతురగాణామితి. నను ‘యవాగ్వాఽగ్నిహోత్రం జుహోతి, యవాగ్నం వచోతీ త్యత్రపాతక్రమానుపపత్తావర్థక్రమో యథా స్వీకృతః, తద్వదత్రాపి యథాదోగమన్వయోఽంగీక్రియతా మితి చే త్యత్యం; అపారుషేయే వేదవాక్యే యథా తథా వాఽస్తు పుంవాక్యే తు శ్రవణానంతరమేవ ప్రయోక్తు స్తారతమ్యానభిజ్ఞత్వప్రతీతే రన్య యవిశంబా సహిష్ణుత్వా దుష్టత్వ మే వేత్సనపద్యమ్.

కాజ్ఞం క్రమభంగముదాహరతి.—కానామేతి. సూర్యాచంద్రమసావिति. ‘దేవతాద్వంద్వేచే’త్యానశాదేశః తత్ర ‘లోకవేదయో’రితి ప్రసిద్ధసాహచర్యాణామేవ దేవతా వాచినాం ద్వంద్వస్య వివక్షితత్వాన్న చంద్రసూర్యావిత్కృతానశాదేశః. ౨౬

పుష్కరిమమభివ్యక్తుమచితక్రమానుక్తిమభినీయ దర్శయతి—అత్రేతి. అద్యభేదసాంకర్యం పరిహరతి—యశఇతి. యశః ప్రతాపయోరిత్యేక స్సముదాయ

ఉచితే తథా నోక్తిం. యశఃప్రతాపయో సూర్యాచంద్రమసౌమగ్నా
నితి ఋషుదాయద్వయాన్వయే యథాయోగ మర్థాన్వయే సిద్ధే నాథ
క్రమవిరోధః. అపి తు శబ్దప్రయోగ ఏవ క్రమభంగః.

అథ విసంధి—

“విసంహితో విరూపా వా యస్య సంధిర్విసంధి తత్.

యథా.

శౌర్యాణి ఈదృశాన్యాస స్పృహైశ్వర్యం క్వ వా గతం?

అత్ర శౌర్యాణి ఈదృశానీతి విసంధి. పృథ్వైశ్వర్యమితి. సంధి
దైహ్యమ్.

సూర్యాచంద్రమసౌమిత్వపరః. తదేతత్సముదాయద్వయముద్భూతావయవభేదం. అన్యథా
ద్వివచనానుబవత్తే. తస్యాన్వయే సతీతి శేషః. యథాయోగ్యమర్థాన్వయేనార్థక్రమ
విరోధ ఇతి. అభిధానక్రమవిరోధ ఇతి. అభిధానక్రమేనాభిధేయక్రమాచిత్యేఽపి కవి
సమయసిద్ధోపమానోపమేయభావానుసారేణ వర్తిపదార్థానాం క్రిత్రిప్రభృతీనాంపుత్రా
మేనాసి సంబంధేనసంతరోదాహరణవద్భాదకాభావాన్నార్థక్రమభంగ ఇత్యర్థః. కుత్ర
తస్మి క్రమభంగ ఇత్యాకాంక్షయామాహ—అపి తు శబ్దప్రయోగనివేతి. యథాసంఖ్య
న్యామోల్లాసనాదితి భావః. నను ద్వంద్వసమాసే వర్తిపదాని ప్రత్యేకం స్వసహచరిత
పదార్థాంతరాణ్యసి యుగపదభిదధతీతి వార్తికకారమతం. తదుక్తం—‘యుగపదధికరణ
వచనే ద్వంద్వ’ ఇతి. తన్నతే యశశ్శబ్దేనాసి యుగపద్యశః ప్రతాపా వభిధీయేతే
ప్రతాపశబ్దేనాసి. ఏవం సూర్యాచంద్రమసౌమిత్వతాపి ద్రష్టవ్యం. తథా చ మిథోఽ
న్వయే శాబ్దోఽపి క్రమభంగో న సంభవతీతి చేన్నైషదోషః. సర్వదా కేవలపదానా
మేతైకార్థవాచకత్వాద్వర్తిపదానామపి మతభేదేన తథాభావాత్ ప్రాయేణ సర్వేషా
మప్యేవమేవ పుష్పప్రతిః. అత్రాపృథాకీకానేకార్థవాచకత్వ నిబంధనమక్రమంబాధిత్యా
క్రమనైవ జాగరూకత్వాత్. యదాహ పదముంజరీకారః—‘పాఘాఢ్యైత్యాదౌ
యుగపదధికరణవచనతయా ద్వంద్వేఽపి క్రమస్య ప్రతీతే నై ఏవ నియామక’ ఇతి.

విసంహితఇతి. విగతా సంహితా వర్ణానాం పరస్పరసన్నికర్షో యత్ర స వి
సంహితః, విజ్ఞప్తి ఇత్యర్థః. విరూపకః, కర్ణకణ్ఠర ఇత్యర్థః.

శౌర్యాణి ఈదృశానీత్యత్ర సవర్ణదీర్ఘాభావాద్విశ్లేషః స చాత్రవ్యాకరణ
విరోధః; వాక్యసంబంధేనైవక్షికత్వాత్. తదుక్తం—‘సంహితైకపదే నిత్యానిత్యా
భాతూపస్థయోః, నిత్యా సమాసే వాక్యేతు సా వివక్షా మపేక్షతే’ ఇతి.

అథ పునరుక్తిమత్.—

*శబ్దార్థపానరుక్త్యే తు తద్వాక్యం పునరుక్తిమత్,

యథా.—

జీర్ణకాననసంక్షీర్ణేవింధ్యే కాననవృత్తయః

అథ వ్యాకీర్ణం—

*వ్యాకీర్ణం తద్విభక్తీనాం వ్యాకీర్ణే చ మిథోఽన్వయే.

యథా—

సుఖార్థినో మహీపాలా వర్తధ్వం కాకతీశితుః,

అజ్ఞామురసి బిభ్రాణా శ్శిరసి క్రోడముద్రికాం.

౨౬

అత్ర క్రోడముద్రికామురసి శిరస్వాజ్ఞాం బిభ్రాణా ఇతి సంబంధః.

అథ వాక్య సంక్షీర్ణం—

*వాక్యాంతరపదైః కీర్ణం వాక్యసంక్షీర్ణ ముచ్యతే.

యథా.—

మానేన మహతాఽస్తాభిర్వనే వక్త్రేణ తిష్ఠతాం,

వింధ్యస్య జీవితం త నోఽజాతమద్య తృణం కృతం.

౨౭

అత్ర మహతా మానేన యత్తృణం వక్త్రేణ కృతం తదద్య వింధ్యస్య వనే తిష్ఠతాం నో జీవితం జాతమితి వాక్యద్వయపదానా మన్యోన్యసంక్షీర్ణతా.

పునరుక్తమాహ—శబ్దార్థపానరుక్త్య ఇతి.

శబ్దమాత్రపానరుక్త్యే త్వలంకారత్వమర్థమాత్రపానరుక్త్యే దోషత్వం పక్ష్యతి.

వ్యాకీర్ణమితి. విభక్తీనాం విభక్త్యంతానాంపదానా మిత్యర్థః. సంక్షీర్ణపదమేకం వాక్యం వ్యాకీర్ణమిత్యర్థః.

సుఖార్థిన ఇతి. క్రోడముద్రికాం కాకతీయధ్వజవరాహముద్రాం, హాస్యరూపత్వా త్తద్ధారణస్యేతి భావః. తదుక్తం—‘పద్యమంగుళివిచ్ఛేద ఉరోవిన్యస్త మక్షరం, తన్నామకరణం చేతి దాస్యమేతచ్ఛతుష్టయ’ మితి.

౨౮

మానేనేతి. అత్ర వాక్యద్వయపదానాం మిథస్సంక్షీర్ణత్వాద్వాక్యసంక్షీర్ణమిత్యా హ—అత్రేతి.

అథాపూర్వం —

అపూర్వం తద్భవేద్యత్ర న సంపూర్ణః క్రియాన్వయః.

యథా. —

తైలే ష్వుస్తాకమావాసో వనైః సోఽఛ్ఛ్వసితా వయం,

మృదైర్బంధుమతశ్చాస్తాస్పృశ్యన్ధాతా ప్రమోదతాం. ౨౮

అత్ర శైలవాసాః వన్యవృత్తీ స్త్రుగబాంధవాన్పృశ్యన్తి వివక్షితసంబంధో న సంపూర్ణః

అథ వాక్యగర్భితం —

*తద్వాక్యగర్భితం యస్య మధ్యే వాక్యాంతరం భవేత్.

యథా. —

జ్ఞాతాఽప్యంధ్రపురింద్రస్య క్రోధాగ్నిమతిదుస్సహం,

యద్వా న లంఘ్యతే దైవం తస్మిన్నిపతితా వయం. ౨౯

అత్రాతిదుస్సహం క్రోధాగ్నిం జ్ఞాతాఽపి తస్మిన్నిపతితా వయమితి వాక్యమధ్యే యద్వా న లంఘ్యతే దైవ మితి వాక్యాంతర మనుప్రసిష్ట మితి వాక్యగర్భితత్వమ్

అథ భిన్నలింగవచనే. —

*యత్రోపమాభవే భిన్నవచనా భిన్నలింగకా,

తద్భిన్నవచనం భిన్నలింగం చాహు ర్హనీషిణః. ౩౦

తైలేష్యితి. వనైః కందమూలఫలాదిభిః, సోఽఛ్ఛ్వసితా స్పృశాణాః. అత్ర బంధుమత శ్చేతి చకట్టేనాఽస్తదర్థవిశేషణతయా శైలవాసవన్యవృత్తీ సముచ్చయేతే.

తత్ర దర్శనక్రియాయా ఆస్తదర్థద్వారా బంధుమత ఇత్యనేనైవ సంబంధోన శైలవాసవన్యవృత్తిభ్యామితి క్రియాన్వయాపరిపూరణాదపూర్ణమిత్యాశయేనాహ - ఆలేతి.

తదితి. వాక్యేన వాక్యాంతరేణ గర్భితం సంజాతగర్భం నాక్యం, వాక్యగర్భిత మిత్యర్థః. ఉదాహరణం స్పష్టం. నన్వత్ర వాక్యార్థస్యాపి వాక్యాంతరగర్భితత్వేనోభయదోషత్వసంభవేఽపి వాక్యార్థప్రతీతావంతరంగత్వేన ప్రాధాన్యాద్వాక్యదోషప్రాయ సాత ఇత్యనుసంధేయం. ఏవ మన్యత్రాపి యథాసంధ మూహ్యమ్.

భిన్నలింగభిన్నవచనయోగక్షణోదాహరణే దర్శయతి. — యత్రేత్యాదినా.

దుదాహరణం యథా.—

సముద్రా ఇవ గంభీరం మనో యాదవభూభుజః,

గిరిణీవాంధ్రనృపతిధ్వజిన్యా కలుషీకృతం.

30

, సముద్రా ఇవ గంభీరమితి భిన్నవచనం గిరిణీవ ధ్వజిన్యేతి గం.

న్యూనోపమే.—

యత్రోపమానమధికం న్యూనం వాస్యాద్విశేషణైః,

తత్రాధికోపమం పూర్వం న్యూనోపమమతః పరం.

31

ర్యథాక్రమ ముదాహరణం.—

ఘోమఘోమముఖాః కాంతాః కాననే మాళవేశితుః,

గ్రీష్మే నద్య ఇవ ఘ్నానః ద్యోతృలబిసావిలాః.

33

, ఘోమఘోమముఖానాం కాంతానాముపమానధూతాసు నదీషు

క్వత్వమాత్రం వక్తవ్యం ఘ్నానోత్పలబిసావిలా ఇత్యధికం.

పమం యథా.—

హారాంగరాగసుభగా నగరేషు యథా వయం,

తత్రైవ నిర్ఘరాకీర్ణా విభాంతి ధరణీభృతః.

34

, హారస్థానే నిర్ఘరా ఉక్తాః అంగరాగస్థానే కిమపి నోక్త మితి పమత్వం.

ముద్రా ఇవ గంభీరం మన ఇతి అత్రోపమానోపమేయయోర్భిన్నలింగత్వేఽపి

చంద్ర ఇవేతివత్సహృదమానాముద్వేగాభావాద్భిన్నవచనైవివేద మదా

అతఏవోక్తం దండ్యాచార్యేణ.—‘న భిన్నలింగవచనే న చ న్యూనాధికే

పమా దూషణాయాలం యత్రోద్వేగో న కీమతా’ మితి.

35

; దేత స్వనసి నిధాయాహ—అత్ర సముద్రా ఇవ గంభీరమితి భిన్నవచన

ముత్రేతి. అత్రోపమాశబ్దః కరణవృత్తత్యై ఉపమానవాచీ. తేనాధికవిశేష

న మధికోపమం న్యూనవిశేషణోపమానం న్యూనోపమం. తేన సాధారణధర్మాధి

ధికోపమం తన్నూనత్వే న్యూనోపమమితి ఫలితం. ఉభయోరుదాహరణం

అథ భగ్నచ్ఛందోయతిభ్రష్టే.—

*ఛందోభగ్నం వచో యత్ర తద్భగ్నచ్ఛంద ఉచ్యతే,
యత్రస్థానే యతిభ్రంశ స్తద్యతిభ్రష్ట ముచ్యతే.

37

యథా.—

వింధ్యారణ్యకృతకుంటుంబరక్షణస్య, కిం భద్రం భవతి జనస్య మా
దృశస్య;

అత్ర వింధ్యారణ్యేతితృతీయవర్ణేయతిభంగః పాదాంతవర్ణస్య గురు
త్వాభావాచ్ఛందోభంగః.

అథాశరీరం —

*క్రియాపదేన రహితమశరీరం ప్రశీర్త్యతే.

యథా —

హంత నిష్కరుణో ధాతా క్రీడతో మణికుట్టిమే,

కాననే కంటకాకీర్ణే స్థితాన్వాండ్యశిశూనిమాకా.

56

అత్ర క్రియాపదం న విహితం ఏతదేవానన్వయాఖ్యం దూషణమ్

ఛందోభగ్నమితి—భగ్నం ఛందోవృత్తం యత్ర తచ్ఛందోభగ్నం. యతిర్వి
చ్ఛేద ఇతి ఛాందసాః. భ్రష్టో యతిర్యత్ర తద్యతిభ్రష్టం. ఉభయత్ర 'వాహితా
గ్నాది' ద్వ్యితి పరనిపాతః.

38

వింధ్యారణ్యేతి. తృతీయవర్ణే యతిభంగ ఇతి. ప్రహ్నిణీవృత్తే తృతీయదశమవ
ర్ణయోర్విచ్ఛేదో విహితః. తదుక్తం పుత్రరత్నాకరే—'హ్నిజా గస్త్రీదశయతిః
ప్రహ్నిణీయ' మితి. తత్ర తృతీయవర్ణే తదభావా ద్యతిభ్రష్టం పాదాంతవర్ణస్య
గురుత్వాభావాచ్ఛందోభంగశ్చ. నను క్వచిదపసానేఽపి లఘ్వంత్యమితి వచనేపాదాంత్య
లఘోర్వికత్వేన గురుత్వవిధానా దత్రాపి గురుత్వాంగీకారే న చ్ఛందోభంగః ఇతి చే
త్సత్యం. యత్రేంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రాదౌ పాదాంతవర్ణస్య లాక్షణికగురుత్వేఽపి
క్రావ్యత్వభంగాభావ సత్ర మాభూ చ్ఛందోభంగః ప్రహ్నిణీ వైతాళీయవసంత తిల
కాదౌ తు వైపరీత్యాదస్త్యేవ దోష ఇతి ప్రాచీనాః.

క్రియాపదేనీతి—హం లేత్యనుకంపాయాం. పాండ్యశిశూనితి. దర్శనక్రియా
'పేక్షయా' కర్తణీ ద్వితీయా; అత్ర దర్శనక్రియానుపాదానాత్.

39

అఖ్యాతం సాన్వయకారకవిశేషణం వాక్య మితి వాక్యలక్షణాభావేన వాక్య
త్వ నైవవాభావాదశరీరం నామ దోష ఇత్యాశయేనాహ—అత్రేతి. క్రియాపద

అథారీతికం. —

*రసాననుగుణా రీతిర్యత్రారీతి తదుచ్యతే.

యథా. —

అఖర్వగర్వదుర్వారదోరర్గళనిరర్గళాః,

హా బంధువర్గా స్సర్వేఽపి కృతాంతాతిథయః కృతా. 32

అత్ర కరుణేఽనుచితో వర్ణాడంబరః.

అథ విసర్గలుప్తం. —

*ఓత్వం లోపా విసర్గస్యాసకృల్లుప్తవిసర్గకం.

యత్ర విసర్గో బహుధా ఓత్వం లోపం వాప్రాప్నోతి తద్విప్రలుప్తం

యథా. —

వ్యర్థో మనోరథో యతో జాతో వాసో ధ్రువో మతా,

ష్ఠానా దీనా హతా జీర్ణా వనాంతే స్వీదృశా వయం. 33

అథాస్థానసమాసం. —

*అపదస్థానసమాసం తత్సమాసో యత్ర నోచితః.

రాహిత్యే నాన్వయాభావాచ్ఛాన్వయ ఇత్యన్వైవ నామాంతరం మతాంతరేణ త్యాహ—ఏతదేవేతి.

అరీతికమితి. విరుద్ధరీతికమిత్యర్థః.

అఖర్వేతి. అత్ర వర్ణపారుష్యదీర్ఘసమాసాదినిబంధనాయాః గౌడరీలేః కరుణానుచితాయాః నిబంధనాదరీతికం నామ దోష ఇత్యాశయేనాహ—అత్రేతి. 32

విసర్గలుప్త మితి లుప్తవిసర్గమిత్యర్థః.

ఓత్వమితి. ష్ఠానాఇత్యాదౌ పరంపరయా విసర్జనీయస్థానికస్య యకారస్య 'లోపావోర్వోర్వలీ'తి లోపవిధానా ల్లుప్తవిసర్గత్వం.

వ్యర్థో మనోరథ ఇత్యాదౌతు యద్యపి విసర్జనీయస్య సత్వాదిసంధికార్యవశాద్ధుణే సత్యోత్పత్తయేవ న లోపః. తథాపి విసర్గాదర్శనా ల్లుప్తవిసర్గవ్యవహార ఇతి ద్రవ్యవృత్తిం. యదాహురాచార్యాః—'అదర్శనం లోప' ఇతి. 33

అపదస్థానసమాస ఇతి. అస్థానస్థానసమాస మిత్యర్థః.

యథా.—

కుతోఽమృత్యు మస్తాసు బ్రహ్మణః ఐరమాత్మనః?

ఇత్యుదగ్రతరభ్రామ్యద్భ్రకుటీకుటీలాసనాః.

3౯

అత్ర వేధనే క్రుధ్యతాం నృపాణాముక్తా న సమాసః. కింతు కవి
వచనే సమాస ఇత్యుదగ్రతరసమాసః.

అథ వాచ్యరజ్జితం.—

‘సోక్తిం స్యా ద్యత్ర వక్తవ్యం తదాపి రావ్యవర్జితమ్,

యథా—

‘దుర్దశాం ప్రతిపన్నా నామస్తాకం జీవితం మతం,

అత్ర దుర్దశాం ప్రతిపన్నా నామపీత్యపిశబ్దో వక్తవ్యోనోక్తః.

అథ సమాప్తపునరాత్మకం వత్ప్రకర్షం చ.—

‘సమాప్త పునరాదానాత్సమాప్తపునరాత్మకం,

వత్ప్రకర్షం తత్ప్రతిహః ప్రకిర్షో యత్ర విశ్లేఖః.

౪౦

ద్వయోపదాహరణం.—

ధావన్త్ర గోషు సంభ్రామ్యత్కూరి షూద్యత్తరక్షుషు

వింధ్యారణ్యేషు తీష్ఠామః యుభ్యద్భల్లూకపక్షిషు.

౪౧

కుశలి. ఐరుహత్మనః కరినహృదయస్యః వేధనే క్రుధ్యతామితి. ‘కుధద్రు
హే’ త్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ.

3౯

సమాస ఇతి. శ్రోధవ్యంజక ఇతి శేషః కింత్వితి. కవే స్సమాసవ్యంగ్యస్యశ్రోధస్యా
భావాదితి భావః.

దుర్దశామితి—అత్ర జీవితస్య హేయత్వం వివక్షితం. తచ్చ దుర్దశాం ప్రతి
పన్నానా మపీ త్యపిశబ్దప్రయోగ ఏవ లభ్యతే నాన్యథా. అతస్తదభావాద్వాచ్యవర్జిత
తాభ్యో ఽయం దోష ఇత్యాహ—అశ్రేణి.

సమాప్యేతి—సమాప్తస్య వాక్యస్య విశేషణ ద్వారా పున రుపాదానే సమాప్త
పునరాత్మకం.

౪౦

తదత్రయోజయతి—అశ్రేణి.

వత్ప్రకర్షమపి యోజయతి—అథేతి. తరక్షవో మృగాదనాః తదపేక్షయా
కరిణాం ప్రకృష్టత్వాత్సూర్య ముపాదానం మృగాణాం పునరవకృష్టత్వాత్ప్రకృష్టాదేవో
చిత్తం తథాపి మృగాణామదవృపాదానే ప్రకర్షభ్రంశా త్వత్ప్రకర్షమితి భావః. ౪౧

అత్ర వింధ్యారణ్యేషు తిష్ఠామః ఇతి సమాప్య తుభ్యద్భిల్లాకపజ్జీ-
ష్వితి పునరాదానా త్సమాప్తపునరాత్తకం. అథ భ్రామ్యత్కరిషూ
ద్యత్తరతుషు థావత్సగేష్వితి వక్తవ్యే న తథోక్తమితి పతత్ప్రకర్షతా
అథ సంబంధవర్జితం.—

*సంబంధవర్జితం తత్సాన్యద్యత్తేష్టేనాన్వయో హతః.

యథా.—

భద్రాసనాని దృషదశ్శత్రాణి మహీరుహః,

దుర్దశా రాజ్యమూర్ధాభిషిక్తాః పున రహా! వయం.

౪౨

అత్ర రాజ్యే భద్రాసనాని దృషద ఇత్యాది సంబంధో నోక్తః.
అథాధికపదం.—

*యత్రాధికపదోక్తి సాన్యత్తత్రాధికపదం మతం.

యథా.—

విముక్తా వల్లభైరేతా వనాంతే ఘూర్జరశ్రీయః,

సుఖాంశుమండలాకారరూపక్రమవిపాండురాః.

౪౩

అత్ర సుంధాశుమండలాకార ఇత్యేతావతా పరిపూర్ణే మండలా
కారవిపాండురత్వే రూపక్రమ ఇత్యధికమ్.

అథ భగ్నప్రకరణం.—

*ప్రకృంతనియమత్యాగే భగ్నక్రమమిహేష్యతే.

యథా—

గుహాగృహాణి శబరా బాంధవా వింధ్యభూః పురి,

సరితో దీర్ఘి కాః కష్ట మాక్రీడాః కాశనాని నః.

౪౪

సంబంధేతి—సంబంధేనేష్టయోగేన వర్జితం సంబంధవర్జితం. ఏతదేవ కేచిదభవ
త్తయోగ మాహుః.

భద్రాసనాని. అత్ర దుర్దశారాజ్య శబ్ద స్సమానే గుణిభూత ఇతి న తదథో
'ద్రాసనాదిభిన్నబద్ధత ఇత్యాహ—అత్ర రాజ్యఇతి.

౪౫

విముక్తాఇతి. అత్రాధికమంశం వివక్షితే—అత్రేతి. 'వాగైస్సహాషితంవింధ్యే
ంత వల్కలధారిభి' రిత్యత్రాస్తాభి రితి పదస్య న్యూనత్వాన్నున్యనపదంనామ దోషో
ప్రవృత్తిః.

౪౬

బహువచన ప్రకరణభంగముదాహరణి—గుహాఇతి.

౪౭

అత్ర బహువచనతయా ప్రథమం ప్రక్రమ్య వింధ్యభూః పురీత్యేక
వచనోక్తేః ప్రక్రమభ్రష్టం.

అథార్థదోషాః.—

*అపార్థం వ్యర్థ మేకార్థం ససంశయమపక్రమం,
భిన్నం చైవాతిమాత్రం చ పరుషం విరసం తథా. ౪౫

హీనాధికోపమే స్యాతా మసదృక్షోపమం తథా,
అప్రసిద్ధోపమం హేతుశూన్యం చ నిరలంకృతి. ౪౬

అశ్లేలం చ విరుద్ధం చ తథా సహచరచ్యుతం,
ఏవ మష్టాదశ ప్రోక్తా దోషా అర్థసమాశ్రయాః. ౪౭

ఏషాం స్వరూపముదాహరణం చ.

*సముదాయార్థశూన్యం యదపార్థం తత్ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

* కుత శ్శుష్కదపా నద్యః కావార్తా చోళమండలే?,
ఫణాస్సహస్రం శేషస్య భారః కతి కులాచలాః. ౪౮

అత్ర న కశ్చి ద్వాక్యార్థః ప్రతీయతే

అథ వ్యర్థం.—

*యత్ప్రయోజనశూన్యం స్యాత్తద్వ్యర్థం పరికీర్త్యతేః

యథా.—

నిర్మలం కులముద్వేలం శౌర్యం వః ప్రథితం యశః,
కిమిత్యంధ్రపతేః పాదపీఠం పాండ్యైర్న సేవ్యతే. ౪౯

అత్ర నిర్మలం కులమిత్యాదిప్రశంసా సేవా కర్తవ్యేత్యుపదేశే
నోపయుజ్యతే.

అథార్థదోషాణాముద్దేశపూర్వకం లక్షణోదాహరణే దర్శయతి—అథేత్యా
దినా. ౪౫-౪౭

సమాదామూర్థశూన్యం వాక్యార్థశూన్యం. కుత ఇతి. శుష్కదపా శ్శుష్కజ్జలః,
'ఋక్ష్వా' రిత్యాదినా సమాసాంతో ఒప్రత్యయః. అత్ర దశదాడిమాదివాక్యవదర్థ
శూన్యత్వా దపార్థత్వం. ౪౮

నిర్మలమితి. అత్ర రాజసేవావిధావైశ్వర్యాదిలాభవత్కులాది ప్రశంసాయాః
నిష్ప్రయోజకత్వా ద్వ్యర్థ మేతదిత్యాహ—అలేతి.

అతై కార్థం—.

* ఉక్తాభిన్నార్థకం యతస్యదేకార్థం తన్నిగద్యతే.

యథా.—

విశీర్ణం శతథా చేతో మూర్ఛితాన్వీక్ష్య బాలకాః,
శిశూన్ని శ్చేతనా స్థప్త్వా ఖండితం శతశో మనః.

౧౦

అత్ర పూర్వోత్తరార్థయోరభిన్నార్థత్వమ్.

అథ ససంశయం.—

* వాక్యార్థసంశయో యత్ర తత్ససంశయమిష్యతే.

యథా.—

కరికుంభౌ స్తనాశ్చద్య జయేతాం తౌమతాం గతా,

లతా వపుశ్చియః స్త్రీణాం హసంతు మ్లానతాం గతాః.

౧౧

అత్ర కరికుంభయోః స్తనయోశ్చ లతానాం వపుశ్చియాం చ
కర్తృకర్తృత్వసంశయః.

అథాపక్రమం.—

* యత్ర పూర్వాపరీభావవిహితీస్తదపక్రమమ్.

యథా.—

హంత వ్యాదాయ వక్త్రాణి నిద్రాంత్యంతర్వణం స్త్రియః,

తృణై స్తత్పతీలై రస్తాన్ శిష్యయంత్యస్తథా క్రమం.

౧౨

అత్ర నిద్రోత్తరకాలీనముఖవ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వముక్త
మిత్యపక్రమత్వమ్.

ఉక్తాభిన్నార్థక మితి. పున రుక్తార్థః.

కరికుంభావతి. అనర్థ రాసువే—'విజయేతాం రామలక్ష్మణౌ కుంభకర్ణ మేఘసాదా'
విత్సృత్ర వైరివాక్యే కర్తృకర్తృసందేహోఽపి నదోషః. నాయకాభ్యుదయ సూచక
తయా తత్త్వేన కవినరంభవిశ్రాంతేః.

౧౩

హంతేతి విషాదే. వ్యాదాయ వివృత్య, వనేష్వంతర్వణం. విభక్త్యర్థేఽప్యయా
భావః. 'ప్రనిరంతరీత్యావినా చత్వం. తత్పతీలైః వక్త్రపతీలైః. శిష్యయంత్య స్తథాక్రమ
మితి. తృణం గ్రసిత్వా భవంతోఽపి జీవంత్యిత్వస్థానుపదిశంత్య ఇవేత్యర్థః.

౧౪

అత్ర నిద్రావక్త్రవ్యాదానయోర్లోకే ప్రసిద్ధం పూర్వాపర్యం విహితమితీద మప

అథ భిన్నమ్ —

* సంబంధవర్జితం యతాస్యైతత్ భిన్నం పరికీర్త్యతే.

యథా.

నూనం ఘోలేషు లాటానాం న ధాత్రా లిఖితా లిపిః,
యదస్తాకం కుటుంబాని విషీదంతి మరుష్థలే.

౫౩

అత్ర మరుష్థలనివాసవిషాదస్య ఫాలస్థలగతలిప్యభావస్య చ న
సంబంధః.

అథాతిమాత్రం. —

* యత్సర్వలోకాతీతం తదతిమాత్రం ప్రకీర్త్యతే.

యథా. —

మా భూదేకార్ణవం విశ్వమితి సంకోచితాశ్రుభిః,
అరణ్యే లాటనారీభి రసంఖ్యా నిమ్న గాః కృతాః.

౫౪

అత్రాశ్రుభిర్జగదేకార్ణవ మిత్యత్యుక్తిః.

క్రమ మిత్యాహ—అత్రేతి. పూర్వకాలత్వ ముక్తమితి. 'సమానకర్తృకయోః పూర్వ
కాలే' ఇతి విహితేన క్త్వాప్రత్యయేనేతి శేషః. నను వక్త్రం వాద్యాయ స్వపితీత్యత్ర
వ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వాభావాత్ క్త్వాప్రత్యయానుపపత్తిరితి చోదయిత్వా ఆనం
తరభావస్వప్నాపేక్షయా పూర్వకాలత్వసంభవాన్నానుపపత్తిరితిపరిహృతం మహాభాష్యే.
తథైవ వ్యాఖ్యాతం కైయటేన. యద్యపి స్వప్నక్షణానాం వ్యాదానాత్పూర్వకాలతా.
తథాపి తద్వ్యాధిదానానంతరభావిస్వప్నక్రియాపేక్షం వ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వ
మస్తీతి. అతః కథమత్ర పార్వాపర్యవిహతి? రితి చేత్సత్యం వ్యాదానా త్పూర్వకాలీన
స్వప్నక్రియాపేక్షయా పార్వాపర్యవిహితాదస్త్రేవాపక్రమదోషోఽత్రేతి హృదయమ్.

భిన్నలక్షణం సంబంధవర్జనం దర్శయతి—అత్ర మరుష్థలేతి. ప్రతీయమానస్తు
హేతుహేతుమద్భావో న వాస్తవ ఇతి భావః.

మాభూదితి—ఏకార్ణవభియాఽశ్రుసంకోచేఽప్యసంఖ్యానద్యఃప్రవృత్తా ఇత్యతి
మాత్రాలాకికార్థప్రతిపాదనాదత్యుక్తి రేవాయం దోషో నాతిశయోక్తి రలంకారః ఇతి
భావః.

౫౪

అథ పరుషమ్.

* అతిక్రూరాధనహితం పరుషం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

దావానలేంధనం సద్యః క్రియంతామర్భకా ఇమే.

అత్ర ఫలాని యాచమానాః శిశూనుద్దిశ్యాతిపరుషోక్తిః.

అథ విరసమ్.—

* అప్రస్తుతరసం యత్ర ద్వీరసం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

చంద్రాననాః కటాక్షైర్భుజైః పశ్యతామృతవర్షిభిః,

శోచిత్వాఽలమితి క్లిష్టాః కిరాతైః శోచితసుభ్రువః.

౫౫

అత్ర పురుషవియోగఖిన్నానాం స్త్రీణాం వనచరైస్సంభోగప్రార్థనం విరసమ్.

అథ హీనోపమమ్.—

* హీనం యత్రోపమానం స్యాత్తద్ది హీనోపమం మతం.

యథా.—

శునకైరివ సారంగా భవద్భిర్నిహతా ద్విషః,

క్వ గతం పౌరుషం తద్వ్యః కాననైకనివాసినామ్?

౫౬

అత్ర శునకైరివ భవద్భిరితి హీనోపమమ్,

పరుషముదాహరణి—దావానలేతి. ఇమే ఫలాని యాచమానా ఇత్యర్థః.

చంద్రాననా ఇతి—శోచిత్వాఽలం, న శోచితవ్యమిత్యర్థః. 'అలంఖిల్వా' రిత్యాది నా క్తావప్రత్యయః. ఇత్యుక్త్వా క్లిష్టాః క్లిష్టాః క్లిష్టాః 'రూపితో వేతి వికల్పా 'ద్యస్య విభాషే'తి నిషేధః. 'క్లిశ్య క్త్వానిష్ఠయో'రితి వికల్పాదిదభాషః.

౫౫

సంభోగప్రార్థనం విరస మితి. అనౌచిత్యప్రవృత్తత్వానిభాషః. తదుక్తం ధ్వనిత్యుచిత్యైః—'అనౌచిత్యాదృతే చాన్యద్రసభంగస్య కారణ'మితి.

హీనమితి, జాత్యా ప్రమాణేన వేతి శేషః. ఏవమధికమిత్యుక్తాపి ద్రష్టవ్యం. ఆత ఏవ పూర్వోక్తాభ్యాం న్యూనాధికోపమాభ్యామనయోర్భేదః.

జాతిహీన ముదాహరణి—శునకైరితి. ప్రమాణహీనోదాహరణం తు స్ఫులింగ

ఇవ భానుమానిత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం.

౫౬

అథాధికోపమం —

* యత్రోపమాన మధికం తద్భవే దధికోపమమ్.

యథా.—

అమీ పారే సరస్తీరం బకా నిశ్చలమూర్తయః,
మహర్షయ ఇవాస్తాభి రద్య సోపద్ర వాః కృతాః.

౫౭

అత్ర బకా మహర్షయ ఇవేత్యధికోపమమ్.

అథాసదృశోపమమ్:—

* యదతుల్యోపమానం తద్భవేదసదృశోపమం.

యథా.—

ఏష వింధ్యాచలస్సాన్ద్ర కుంజోచ్చలితనిర్మలః.

ఫాలేక్షణస్ఫురద్యహ్నిశిఖాటోప ఇవేశ్వరః.

౫౮

అత్ర కుంజోచ్చలితనిర్మలస్య వింధ్యాచలస్య ఫాలేక్షణస్ఫురద్య హ్నిశిఖరస్య చ మిథో న సాదృశ్యమ్.

అథాప్రసిద్ధోపమమ్—

* అప్రసిద్ధోపమానం య దప్రసిద్ధోపమం మతమ్.

యథా.—

బాష్పాంబుక్లిన్న నేత్రాణి ముఖాన్యంగ! మృగీదృశాం,

హిమదూషితపత్రాణి కుముదానీవ నిర్మదామ్.

౫౯

జాత్యధికముదాహరణి—అమీ ఇతి. పారే సరస్తీరస్య పారే సరస్తీరం. ‘పారే మధ్యే షష్ఠ్యా’వే త్యవ్యయాభావః. ప్రమాణాధికోదాహరణం తు ‘పాతాశమివనాభిస్త’ ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. అత్ర సర్వత్ర సాధర్మ్యణ చమత్కారాయ వివక్షితార్థస్య శునకాదిభిః ప్రతిపత్తిపరిక్షోభణేన కదర్థీకరణాదనాచిత్యేన దోషత్వమితి భావః. అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—‘ఉపమానస్య జాలిప్రమాణకృతం న్యూనత్వమధికతా వా తాదృశ్యమచితార్థత్వం దోషః’ ఇతి.

౫౭

యదితి. న హ్యత్ర వింధ్యవిరూపాక్షయోస్తథర్షయో శ్చ వహ్నినిర్మలయో సాదృశ్యప్రసిద్ధి రస్తి. న చ ధర్మిణో ధర్మద్వారా సాదృశ్యం ధర్మయోశ్చ ధర్మి ద్వారేతి వాచ్యమ్; ఇతరేతరాశ్రయత్వప్రసంగాత్. యథాహ—‘బద్ధామి కావ్య శశినం వితతార్థశ్చ’ మిత్యత్రవాచనం ‘తదేవమితరేతరాశ్రయదోషో దురుత్తరః’ ఇతి.

తదేతత్సర్వం మనసి నిధానూహ—అత్ర కుంజేతి.

అత్ర ముఖానాం కుముదాన్యపమానతయా కవిలోకే న ప్రసిద్ధాని
అథ హేతుశూన్యమ్.—

* హేతోర్వినిర్ధానకథనం హేతుశూన్యం ప్రచక్షతే.

యథా.—

ముథానుథావనం జాతం మార్గైస్త్రిన్తాన్తాక్తికాంకితే,
అన్వేష్టుమన్యతో యామి పదవీయం న సుభ్రువః. ౬౦
అత్ర సుభ్రువః పదవీయం న భవతీత్యత్ర హేతుర్నోక్తః.

అథ నిరలంకృతిః.—

* అలంకారేణ రహితం నిరలంకార ముచ్యతే.

యథా.—

ఆఘ్రాయ సురభేర్యోని మున్తుభైర్ద్విర్ధ మేహనైః,
మహోత్తైర్లంబమానాండైర్విష్వగ్వాక్రులితం వనమ్. ౬౧

అత్ర న కశ్చిదలంకారః. శ్లాఘ్యవిశేషణాభావా న్న స్వభావోక్తిః.

అథాశ్లీలమ్.—

* అశ్లీలార్థస్య కథన మశ్లీలం పరికీర్త్యతే.

అస్యాపి పూర్వమేవోదాహరణమ్

హేతోర్వినేతి—హేతునా విశేష్యర్థః. 'పుథగ్విసే' త్యాదినా వంచమి.

మాక్తికాంకిత ఇతి. కంతీరవాకృష్టకరికుంభాదిగళితమాక్తికాంకిత ఇత్యర్థః. ముథాను
థావన మితి. ప్రియాలంకారమాక్తికాంకిత ఇతి భ్రాంత్యేతి భావః. ౬౦

పదవీయం న భవతీతి. అత్రేతి శేషః. హేతుర్నోక్త ఇతి. 'అభ్యున్నతా పురస్తా
దవగాధా జఘనగౌరవాత్పశ్చ' దిత్యాద్యుక్తలక్షణపదపశ్చక్రభావాదిరూపా హేతు
ర్నోక్త ఇత్యర్థః.

ఆఘ్రాయేతి—మహోత్తైః పుంగవైః 'అచతురే' త్యాదినా నిపాతనా త్సాధుః.
విచ్ఛిత్తివిశేషాభావాదితి భావః. వర్ణ్యమానవస్తుస్వభావస్తు గ్రామ్యధర్మతయా సహృదయ
శ్లాఘానధిరోహ న్న స్వభావోక్తిబీజం. తదుక్తం చక్రవర్తినా—'స్వభావోక్తిర్బుభో
న్నేయవస్తు స్వాభావ్యవర్ణన' మితి. ౬౧

తదేత దాహ—శ్లాఘ్యవిశేషణాభావా న్న స్వభావోక్తి రితి.

అశ్లీలార్థస్యేతి. అశ్లీలార్థస్య, అమంగళజగుప్సా ప్రీడబుద్ధిజనక స్యేత్యర్థః.

తత్ర ప్రీడబుద్ధిజనకస్యాశ్లీలస్య పూర్వమేవోదాహరణ మిత్యాహ—అస్యాపీతి.

అథ విరుద్ధమ్—

* విరుద్ధం దేశకాలాదివిరుద్ధం బహుధోచ్యతే.

యథా.—

దిశ్యుత్తరస్యాం నేదీయా నుద్వేలో లవణార్ణవః,

మరుదేశేఽపి గంగా నః పిపాసాం శామయిష్యతి. ౬౨

అత్ర దిశ్యుత్తరస్యాం లవణార్ణవ ఇతి దిగ్విరోధః. మరౌ గంగేతి దేశవిరోధః.

అరణ్యమహిషోదగ్రవిషాణోదరజన్మనాం,

మహత్యర్థేఽపి ముక్తానాం స్త్రియో ముక్తావిభూషణాః. ౬౩

అత్ర మహిషవిషాణేభ్యో ముక్తానాం జన్మేతి లోకవిరోధః. ఏవం విరుద్ధాంతరమప్యదాహర్యమ్.

అథ సహచరభ్రష్టమ్—

* మతం సహచరభ్రష్ట మతుల్యానాం నిబంధనే.

అత్ర జర్యామైరప్యస్యాథస్య సువచత్వా త్వదనిమయాసహిష్టాః పదదోషాదశ్శీలా దముష్య భేదః. ఇహరభేదద్యయస్యోదాహరణం న్యయ మూహనీయమ్.

విరుద్ధమితి. దేశకాలాదీత్యాదిజన్మేన విద్యాస్వభావాదయో గృహ్యంతే. నేదీ యానంతికతమః. అన్యథోత్తరదేశేఽపి లక్షయోజనవ్యవహితే లవణోదస్య సంధిపే వరోధాభావాదితి భావః. శామయిష్యతీతి. చురాదిణిచ్యుపధావృద్ధిః. శామయిష్యతీతి పాతే చంద్రమతే మితాం హ్రస్వః. మరుదేశ ఇతి దేశవిరోధః. ౬౨

అరణ్యేతి. అర్థే మూల్యే, మహత్యసి, ముక్తామయాని విభూషణాని యానాం తాః ముక్తావిభూషణాః. (గుంజవిభూషణా ఇతి పాఠాంతరం). ౬౩

అత్ర—“కరిక్షుజీమూతపరాహశంఖమత్సాన్నిహితుత్త్యుద్భవవేణుజాని, ముక్తా ఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవమేవభూరి” ఇతిపదనాద్దజాదీనా మేవ ముక్తాకరత్వం ప్రసిద్ధం. నాన్యేషాం. తస్మా న్మహిషవిషాణానాం ముక్తాకరత్వం లోక విరుద్ధమిత్యాహ. —అత్రేతి. విరుద్ధాంతరం విద్యావిరుద్ధాదికం. యథా—“సదాస్నాత్వా నిశీథిన్యాం సకలం వాసరం బుధః, నానావిధాని శాస్త్రాణి వ్యావప్తే చ శృణోతి చ” అత్ర రాత్రే స్నానం ధర్మశాస్త్రవిరుద్ధం ఏవ మన్యదప్యదాహర్యమ్.

యథా.—

శాంత్యా శ్రుతం హియా నారీ మన్తథేన రతోత్సవః,
శ్రుతేన ధిషణావన్యవృత్త్యా జీవంతి శాత్రవాః.

౬౪

అత్ర శ్రుతధిషణాభ్యాం నారీరతోత్సవయోరపకృష్టత్వాత్
సహచరభ్రష్టం. ఏవం దోషాంతరాణి యథాసంభవమూహ్యాని రస
భావాదీనాం స్వశబ్దవాచ్యతా దుష్టైవ.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే ౭లంకారశాస్త్రే
దోష ప్రకరణం సమాప్తమ్.

కాంత్యేతి—శ్రుతధిషణాభ్యాం, కాంతిశ్రుతాలంకృతత్వేన సర్వేషా మశ్యంతో
పాదేయతయా సర్వోత్కృష్టైభ్యామిత్యర్థః. నారీరతోత్సవయోర్ధజ్ఞామన్తధనమవే
తయోః కతిపయోపాదేయతయా ౭పకృష్టత్వాదిత్యర్థః. వన్యవృత్త్యా జీవంతి శాత్రవా
ఇత్యేతత్తు సర్వాపకృష్టత్వాత్సర్వేభ్య స్పృహచరభౌ భ్రష్టమితి ద్రష్టవ్యం.

౬౪

రసేతి. భావాస్సంచారిభావాః, ఆదిగ్రహణాత్ స్థాయిభావా గృహ్యంతే.
తేషాం స్వశబ్దవాచ్యతా గసశృంగారాదిసామాన్యవిశేషశబ్దాభిధేయతా. దుష్టైవేతి. రస

ప్రతీతేర్విభావాదిప్రయోగాన్వయే వ్యతిరేకానువిధానాద్రసాదిశబ్దప్రయోగే ౭పి తద
ప్రతీతే శ్చ నిత్యవ్యంగ్యస్యరసాదే ర్వాచ్యత్వం దుష్టమేవేతి భావః తదుక్తం కావ్య
ప్రకాశే రసదోష ప్రకరణే—“వ్యభిచారిరసస్థాయిభావానాం శబ్దవాచ్యతే” తి.
అత్రావాత్సనసగోచరస్యాపి బ్రహ్మానందస్యోపాధివకాద్యథాతథావిపదవాచ్యత్వం న
దోషః. ఏవం బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారిణో రసస్యాపి విభావాద్యనుసంధానానంతరభావిన
శ్చర్వ్యమాణస్య వాచ్యత్వానుపపత్తావపి సహకారవైకల్యే ౭పి ధరోక్షతయా ప్రతీయ
మానస్య రసస్య శృంగారాదిశబ్దవాచ్యత్వే న కో ౭పి దోష ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణశ్రీ మహాపాధ్యాయకోలచమల్లినాథ
సూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్తణేః పెద్దయార్వస్యానుజ్ఞేన కుమారస్వామి
సోమకీర్తినా చిరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావళాఖ్యానే దోషనిరూపణం
నామ పంచమప్రకరణమ్.

గుణప్రకరణమ్.

అథ గుణా నిరూప్యన్తే—

* శ్లేషః ప్రసాదస్సమతా మాధుర్యం సుమమానతా,

అర్థవ్యక్తిరుదారత్వం తథా కాంతిచంద్రతా.

ఓజస్సుశబ్దతా ప్రేయానౌర్జిత్యమథ విస్తరః,

సమాధిసాన్నిత్యగాంభీర్యే సంతేహో భావికం తథా.

సమితత్వం తథా ప్రాణీ రీతిరుక్తిర్గతిస్తథా.

ఏహం మధ్యే కేహంచి ద్దోషపరిహారకత్వేన గుణత్వం. కేహంచి త్వత్వేన ఏవోత్కర్ష హేతుత్వాద్గుణత్వం. తత్ర యే స్వత ఏన చాగు త్వత్వత్యైవ హేతువ స్తే పరముత్కృష్టాః దుష్టత్వపరిహారహేతునాం గుణత్వం న సర్వసమ్మతం. యే తు దోషాభావతయా గుణత్వ మిచ్ఛంతి తేహ మేవ సౌకుమార్యాదయో గుణత్వేన సమ్మతాః. శ్రుతికల్పరూప దోషనిరాకరణాయ సౌకుమార్యం సమ్మతం. గ్రామ్యదోషనిరాకరణాయ కాంతిః స్వీకృతా అచుష్టార్థనిరాకరణాయార్థవ్యక్తి ర్మతా మౌనాధిక పదనిరాకరణాయ సమ్మతత్వం మతం. అనుచితార్థనిరాకరణార్థముదా త్తతా స్వీకృతా. విసంధినిరాకరణాయార్థత్వం మతం. పతత్ప్రకర్ష నిరాకరణాయ రీతిరిష్టా. క్లిష్టపరిహారాయ ప్రసాదోమతః. అస్థిల పరిహారార్థ ముక్తిస్వీకృతా. చ్యుతసంస్కారపరిహారార్థం సౌశబ్ద

ఇథం యథాసంభవం దోషాన్నిరూప్య తత్ప్రతిభటభూతగుణానిరూపణం ప్రతి బాసితే—అథేతి.

తత్ర గుణాస్త్రయ ఇతి భావహాదయః. దశేతి వామనాదయః. చతుర్వింశతి రితి భోజరాజః, తత్ర భోజరాజమతేనోద్దేశ మాహ—శ్లేషఇత్యాది.

ఏహం మధ్యే కేహంచిద్దోషపరిహారకత్వేన గుణత్వమితి. తథాపి కేహంచిన్తే

మిష్టం. ప్రక్రమభంగనిరాకరణాయ సమతా మతా. పరుషదోష నివృత్త్యర్థం ప్రేయాన్వతః. ఏవం యథాసంభవం కేహంచి ద్దోషపరిహార కత్వేన గుణత్వమ్.

ఏహం గుణానాం స్వరూపముదాహరణం చ.—

* మిథస్సంశ్లిష్టపదతా శ్లేష ఇత్యభిధీయతే.

బహూనాం పదానామేకపదపదవభాసమానత్వం శ్లిష్టత్వం.

యథా.—

శ్రీమత్కాకతివీరరుద్రమఖిలత్వైపాలమాళిస్ఫుర-

న్వాణిక్యద్యుతిరంజితాంఘ్రిమఖిలప్రఖ్యాతశౌర్యోదయం,

విశ్వత్రాణవినిద్రమక్షయగుణబోధ్యాన్నవితానావృత-

వ్యోమాగారమనల్పవైభవమముం స్తోతుం వయం నేశ్వహే.

అత్ర పాఠసమయే పదానామేకపదపదవభాసమానత్వాత్ శ్లేషః.

అథ ప్రసాదః.—

* ప్రసిద్ధార్థపదత్వం య తస్య ప్రసాదో నిగద్యతే.

యథా.—

ప్రతాపరుద్ర దేవోఽయం భాతి లక్ష్మీపతిస్సృమం,

యేనాస్యలోచనే ఘల్లపుండరీకమనోహరే

౪

అత్ర యుడిత్యర్థసమర్పకపదత్వాత్ప్రసాదః.

ఉత్కర్షహేతుత్వాత్, కావ్యోత్కర్షహేతుత్వానితి భావః. కో దోషః కేన గుణేన పరిహీయత ఇత్యాకాంతాయామాహ—శ్రుతికటురూపేత్యానినా.

ఏహంగుణానామితి. సంఘటనాశ్రయత్వే సతి చారుతాహేతవో గుణాన్ని వక్ష్యమాణసామాన్యలక్షణానామితి భావః.

మిథఇతి. సంశ్లిష్టైని మన్యకాని పదాని యస్య భావ స్తతా.

నిష్కర్ష మాహ.—బహూనామితి. తదుక్తం వాచనేన—“యత్రైకపదప ద్భాంతి పదాని సుబచూన్యపి, అనాలక్షితసంధీని స శ్లేషః పరమో గుణః” ఇతి.

ఉదాహరణి—శ్రీమదితి. అక్షయగుణబోధ్యేన్నతి. లౌకికచంద్రికావృతిరేకః.

నితాన ముట్టోచః.

3

ప్రసాద ముదాహరణి—ప్రతాపేతి.

౪

యుడిత్యర్థసమర్పకపదత్వాదితి. వ్యవహితార్థప్రత్యాయకక్షిప్తవివర్ణయోక్తిః.

అథ సమతా.—

*అవైషమ్యేణ భణనం సమతా సా నిగద్యతే.

యథా—

వదాన్యతరుమంజరీసురభయః శ్రవణపారణం
గుణా విదధతే సతాం జగతి వీరదుద్రప్రభాః,
సుధామధురిమాధరీకరణచాతుర్ధరీచుచవో
వియచ్చరతరంగిణీవిహరదూర్చిమర్తస్పృశః.

౫

అత్ర పాదచతుష్టయేఽపి కుల్యవదృణానా తస్మత్త్వం.

అథ మాధుర్యం—

*యాపృథక్పదతా వాక్యే తన్మాధుర్యం ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

యశశ్చియః కాకతిభూపతేర్దిశాం
నితంబబింబేషు దుకూలరీతయః,
ఉరోజయోర్హక్తికహరవిభ్రమా-
శ్చిరస్సు జాతీకుసుమస్రగుజ్జ్వలాః.

౬

అత్ర వాక్యే పాఠసమయేఽపి పృథక్పదత్వప్రతీతేర్మాధుర్యమ్.

అథ సుకుమారత్వమ్.—

*సుకుమారాక్షరప్రాయం సౌకుమార్యం తదుచ్యతే.

వదాన్యతరవః కల్పవృక్షాః తన్మంజర్య ఇవ సురభయో మనోహరాః, శ్రవః
పారణం శ్రోత్రసంతర్పణం, సుధామధురిమాధరీకరణచాతురీచుచవః అమృతమాధుర్య
న్యక్రరణచాతుర్యవిత్రాః, వియచ్చరతరంగిణీవిహరదూర్చిమర్తస్పృశః. మందాకినీకల్లాంబ
కల్పా ఇత్యర్థః.

౫

పాదచతుష్టయేఽపి కుల్యవదృణానా దితి. అనేన ప్రకమభంగః పరిహృతః.

యశశ్చియఇతి—నిశామిత్యనేన స్త్రీప్రతీతే స్తాసామధోమధోర్ధ్వదేశేషు
నితంబస్తనశిరోఽధ్యవసాయో యుజ్యతే. ఉరోజయోరితి. 'స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా
జాతిః ప్రాయశ్చేతి వామనవచనాద్ద్వివచనోపపత్తిః. అత్ర మాధుర్యే పృథక్పదత్వం
దీర్ఘ సమాసాభావఇతి వామనః.

౬

సుకుమారేతి—సౌకుమార్యమపదుపత్వమిత్యర్థః.

యథా.—

అమందానందనిష్యందసుందరీవద నేందుభిః,
నగరే కాకతీంద్రస్య దివాప్యాభాతి చంద్రికా.

2

అథార్థవ్యక్తిః—

*యత్తు సంపూర్ణవాక్యత్వమర్థవ్యక్తిం వదంతి తామ్.

యథా.—

భాగ్యం మధ్యమలోకనిఘ్నమధునా యేనాస్య సంరక్షితా
జాతః ఖేలతి వీరరుద్రస్థపతి ర్నిసీమశౌర్యోదయః,
యద్వా త్రీణ్యపి విష్టపాని దధతే ధన్యత్వమంశోహరే-
ర్యత్సాక్షాదవతీర్య కాకతికులే నైవరం సముజ్జృంభతే.

౩

అత్రార్థప్రతిపాదనే వాక్యస్య నిరాకాంక్షతయా పరిపూర్ణత్వా
దర్థవ్యక్తిః.

అథ కాంతిః.—

*అత్యుజ్జ్వలత్వం బంధస్య కావ్యే కాంతిరితీష్యతే.

ఆర్థవ్యక్తి రితి. తద్ధేతౌ తత్త్వోపచారః,—తదుక్తం 'యత్రార్థవ్యక్తిహేతు
త్వం సోఽర్థవ్యక్తి స్త్యుతో గుణ'ఇతి.

భాగ్యమితి. మధ్యమలోకనిఘ్నం మధ్యమలోకాధీనం యద్వాత్రివిక్రమావ
తారస్య కాకతివిభాః కి మనేన సంశోచేనేత్యాహ—యద్వేతి నిరాకాంక్షతయా షరి
పూర్ణత్వాదిత్యనేన క్రియాపదరాహిత్యాత్సాకాంక్షత్వేనాపరిపూర్ణానామశరీరాదీనాం
దోషాణాం ప్రత్యుదాహరణత్వం దర్శితం. న చాపుష్టార్థనిరాకరణయార్థవ్యక్తి రితి
పూర్వోక్తవిరోధః. పరిపూర్ణభావలక్షణయోగేన లేషామప్యపుష్టార్థత్వాత్, ప్రకృతా
నుపయుక్తార్థత్వలక్షణాపుష్టార్థస్య తు నిరాకాంక్షత్వేన పరిపూర్ణస్య ప్రకృతతైవరీత్యా
భావాన్నాస్తి ప్రత్యుదాహరణత్వమితి ద్రష్టవ్యమ్.

౪

అత్యుజ్జ్వలత్వమితి. యదభావే చిరంతనచిత్రచ్ఛాయేవ ప్రబంధచ్ఛాయా భవతి
తదౌజ్జ్వల్యం, నైవ కాంతి రిత్యర్థః. తదుక్తం—'బౌద్ధజ్వల్యం కాంతిరిత్యాహుర్దుః
గుణవిపశ్చితః, పురాణచిత్రస్థానీయం తేన వంధ్యం కవేర్వచః'ఇతి.

యథా.—

జేతుః కాకతివీరరుద్రస్సపతేర్జైత్రప్రయాణోత్థితే
క్షోణీరేణుభరే నభస్యతి భృశం భూవిభ్రమం విభ్రతి,
జాతా మర్త్యనదీ విశంకటతటి దీర్ఘా వియద్దిర్ఘి కా
గాఢం గూఢతమా చ గౌతమనదీ పాతాలగంగాయతే.

అథౌదార్యమ్—

*వికటాక్షరబంధత్వమూర్త్యైరౌదార్యమిష్యతే.

యథా.—

జగ్ధ్వా భూయాంసిమాంసాన్యహమహమికయాబద్ధగార్ధ్యానసీత్యా
మస్రస్యోమైస్తరాస్యైత్రపణభవకటత్కారరౌద్రగ్రదంష్ట్రా,
సంబిభ్రాణాః క్షపాటాన్ ద్విపగళితవసానిర్ఘరాంతర్నదీష్టా-
స్కుర్వన్వాయోధనోర్వ్యభయమవనిభృతా మన్ధ్రై నేన సృష్టాః

జేతురితి. కావ్యప్రకరణే వ్యాఖ్యాతమ్.

ఔదార్యం నామ వికటాక్షరబంధత్వం త చ్చ నర్తనబుద్ధ్యుత్పాదకపదవిన్యాసః.
తదుక్తం—‘వికటత్వం చ బంధస్య కథయంతి హ్యుదారతాం, వైచిత్ర్యం న ప్రప
ద్యంతే యయా శూన్యాః పదక్రమాః. వశ్యాదివ గతిర్వాచః పురస్తా దివ వస్తునః’ ఇతి.

జగ్ధ్వేతి. అన్యోన్యం ప్రతి శ్రేష్ఠోఽహమిత్యభిమానోఽహమహమికా. అహ
మికా. అహమితి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీష్ణయాం ద్విరుక్తిః.
సంజ్ఞాయాం కన్ ప్రత్యయః. పృషోదరాదిరితి సుభూతిచంద్రః. గర్భవివ గార్ధ్యం; చాతు
ర్వర్ణ్యాదిత్వాదౌపమ్యాదివత్సాన్ధ్యే వ్యభో ప్రత్యయః. తద్బద్ధం యై స్తాన్ బద్ధగా
ర్ధ్యాన్, సమానావీతి ససీతి ‘సహపానం సవీతి స్త్రీతుల్యపాన’ మిత్యమరః, ‘సమా
నస్య ఛందసీ’ త్యాదినా సమానశబ్దస్య సభావః. ఛాందసత్వేఽపి బాణాదిప్రయోగ
మహిమ్నా లోకేఽపి న విరోధ ఇత్యాహ దశటికాసర్వస్వకారః. ‘సమానస్య ఛందసీ’
త్యైత్ర సమానస్యేతి యోగవిభాగసామర్థ్యాద్భాషాయామపి సపక్షాదిప్రయోగసిద్ధి
రిత్యాహ వృత్తి కారః. పదమంజరికారస్తు—‘యోగవిభాగాంగీకారే తస్య నిత్యత్వా
త్సమానవాతీయశబ్దప్రయోగో న స్యాత్. అస్తి చ ప్రయోగః తస్మాత్సపక్షాదిశబ్దేషు
సదృశార్థస్య సహశబ్దస్య పక్షాదిభిరస్వపదవిగ్రహే బహువ్రీహకా సహశబ్దస్య
‘వోపర్జనస్యే’ తి సభావః. భావ్యవృత్తికయో శ్చ యోగవిభాగో నోపన్యస్తః’ ఇత్య

శ్లోదాత్తతా.—

*శ్వామ్యై ర్విశేషణైర్యోగో యస్తు సా స్యా దుదాత్తతా.
మథా.—

బృంహమాణగజాక్షీర్ణా ప్రేషమాణహయామలా,
సంక్రీడతస్యందనా త్వేడభటా రుద్రవిభోశ్చమూః.

౧౧

అథౌజః—

*ఓజస్సమాసభూయ స్త్వమ్

మథా.—

ఉద్దామద్విరదౌఘదానలహరిసౌరభ్యలోభ భ్రమ-

ద్భ్రంగశ్రేణినిబద్ధఝంకృతికలావాచాలితస్రాంగణాః,
నిస్సీమప్రథమానభూమవిభవారంభప్రియంభావుకాః
మోదంతే భువి వీరరుద్రనృపతేర్విద్యద్భ్రహశ్రేణయః.

౧౨

అథ సుశబ్దతా—

*సుపాం తిజాం చ వ్యుత్పత్తి సౌశబ్ద్యం పరికీర్త్యతే.

హెచల్. యదత్రయం క్తం తద్ద్రాహ్యం. అన్యత్ర-పణమస్థిసంఘర్షః, కటత్కారో
ఽనుకరణశబ్దః, ఉపాస్వటంతీతి ఉపాటాః నక్తంచరాః భూతభౌతాశాదయః, సద్భ్యాం
స్నాంతీతి నదీష్టాః కుశలాః, 'సుషీ'తి యోగవిభాగా తక్రప్రత్యయః. 'నినదీభ్యాం
స్నా'లేః కాశత' ఇతి షత్వమ్.

౧౦

శ్వామ్యైరితి—శ్వామ్యైరుచితైః, బృంహణాదీనాం గజాదీనామేవోఽతత్వాది
గావః. వైపరీత్యేనాచిత్తమనేన పరిహృతమిత్యనుసంధేయం.

బృంహమాణేతి. చానశంతో ౭యం న కానజంతః; బృంహేః పరస్మైపది
త్వాత్. త్వేడభటేతి పచాద్యజంతపాతో న త్వేడభటేతి శత్రంతపాఠః. తస్మాత్తనే
పదిత్వాదిత్వాదిప్రపంచేన వ్యాఖ్యాతం నాటకప్రకరణే ద్వితీయౌఽంకే. అనుచితార్థ
పరిహరణౌఽయం గుణః.

౧౧

ఉద్దామేతి—వాచాలాని కృతాని వాచాలితాని శబ్దాయమానీత్యర్థః, భూమ
భవో మహిమాలయః, ప్రియాభవంతీతి ప్రియంభావుకాః. 'కర్తరి భవః జష్టు
బ్దుకభా' వితి ఖుకభృత్యయః. ఆత్ర వీరరుద్రవిదుషాం గజాంతలక్షీర్ణాహత్యయం చ
ప్రతిపాద్యతే.

౧౨

సుపాం తిజాం చేతి. సుబంతలిజంతవిశేషాణామిత్యర్థః.

యథా.—

అశామండలకూలముద్వహకః శైరశ్రంకమై ర్వైభవై
రక్షస్సు ప్రజనః ప్రజా శ్రీభువనక్షేమంకరప్రక్రియః,
దుష్టానాం భువి నిప్రహంతు మతులై రాధ్యంభవిష్ణుర్ముఖై-
ర్భూమ్నా సంచరతేద్య కాకతిమలే రుద్రావతారో హరిః. ౧౩

అథప్రేయః.—

*ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానం చాటూక్తౌ యద్విధీయతే

యథా—

దాక్షిణ్యం త్వయి దక్షతా త్వయి దయాత్వయ్యున్న తత్త్వం త్వయి
ప్రాగల్భ్యం త్వయి పౌరుషం త్వయి కలా సంపత్త్వయి శ్రీస్త్యయి,
బేదార్యం త్వయి ధీరతా త్వయి జగద్ధారేయతా చ త్వయి
శ్రీమత్కాకతినాథ! పాలయ భువం వైరిం చ కల్పా శతమ్. ౧౪

కూలముద్వహంతీతి కూలముద్వహః కథా యైస్త్యైగంతప్రసిద్ధైరిత్యర్థః. 'ఉచి
కూలే రుజివహా'రితి భక్ ప్రత్యయః. అభ్రంకమంతీ త్యభ్రంకహః తై రుత్కృష్టై
రిత్యర్థః. 'సర్వకూలాభ్రకరీరేషు కమః'ఇతి భక్ ప్రత్యయః. వైభవైర్వైభవైః,
శోభనా ప్రజా యాసాం తా స్సుప్రజనః. 'నిత్య మసిచప్రజామేధయా'రిత్యసిచప్ర
త్యయః. ప్రజారక్షన్నితి హేతా శత్రుప్రత్యయః. రక్షణేన హేతునేత్యర్థః. అత ఏవ
త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియో విశ్వజనీనవ్యాపార ఇత్యర్థః. 'క్షేమప్రియమద్రేక్షే'తి
భక్ ప్రత్యయః. గుణైశ్చైర్వాదిభి రాధ్యో భవతీత్యాధ్యంభవిష్ణుః. 'కర్తరిభువ'
ఇతి భిష్టుచ్ ప్రత్యయః. దుష్టానాం నిప్రహంతుం. 'జాసినిప్రహణే' త్యాదినాకర్తృణి
వస్తీ. భూమ్నా మహిమ్నా సంచరతే. 'సమస్తృణీయాయుక్తా' దిత్వాత్క నేపదం. ఇత్థ
మత్ర సౌశబ్ద్యం నామ గుణః. తస్య చ్యుతసంస్కారపరిహారార్థత్వపచనమయుక్తం;
అసభిహితగుణభావేనాపశబ్దాభావమాలేఖ తత్పరిహారసంభవాత్. అత్ర తు సకలసచేత
శ్చేతశ్చమత్కారకారివిశిష్టపదప్రయోగేణ చారుతాహేతుత్వసంభవాదస్త్యేవ స్వతం
త్రం గుణత్వమితి.

ప్రేయఇతి—చాటూక్తౌ ప్రియోక్తౌ, దాక్షిణ్యం సరళత్వం, దక్షతా క్షీప్రకా
రితా, ధారేయతా ధురంధరత్వం, 'ధురోయద్ధకా'వితి ధక్ ప్రత్యయః. నిష్ఠూరోక్తి
లక్షణపదుష ప్రతిపత్త్యం ప్రేయస ఇత్యుక్తం.

అథౌర్జిత్యం.—

*ఔర్జిత్యం గాఢబంధత్వమ్.

యథా.—

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్క్షోభా దురిక్ష్యక్రమాః
క్షుద్రక్షత్రియపక్షశిక్షణవిధౌ ప్రోక్ష్యప్తకాక్షేయకా,
ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రనృపతే ద్దోర్దండయోశ్చండయో
గర్జద్గుర్జనగర్వపర్వతభిదా దంభోలయః కేలయః.

౧౫

అథ సమాధిః—

*సమాధిరన్యధర్మాణాం యదన్యత్రాధిరోపణమ్.

యథా.—

పృచ్ఛంతీ దుగ్ధసింధుం కుశలమనుసరంత్యాదరాచ్ఛంః రాత్రిం
చాటూక్త్యా మానయంతీ ముహూరమరనచిం చంద్రమగ్రే హసుతీ,
వైధాత్రీం యానహంసావళిమనుకృపయా స్వాగతం వ్యాహరంతీ
లోకేషు త్రిష్వమీషు ప్రభవతి మహతీ వీరయద్రస్య కీర్తిః.

౧౬

అథ విస్తరః—

*సమర్థనప్రపంచోక్తి రుక్తస్యార్థస్య విస్తరః.

యథా.—

లోకేషు త్రిషు కాకతీశ్వరగుణాకాస్తోతుం ముహూర్వీక్షీతుం
శ్రోతుం బహ్వాభినందితుం చ ఫణినా మేకః క్షమోనాయకః,

ఔర్జిత్యమితి. గాఢబంధత్వమితి విసంధివైలక్ష్యేణేతి భావః.

క్షోణీరక్షణత్యాదిశ్లోకోవ్యాఖ్యాతః కావ్యప్రకరణే శబ్దచిత్రే.

౧౭

పృచ్ఛంతీతి—అత్ర కుశలప్రశ్నాదేశ్చేతనధర్మస్యాచేతనాయాం త్రిక్షణభిరోప
ణాత్సమాధిః.

౧౮

సమర్థనేతి. విస్తర ఇతి సమర్థనప్రపంచస్య శబ్దాత్సకలేన 'ప్రక్షనే వాచశబ్ద'
ఇతి ఘృషః ప్రతిషేధే 'ఋణా దోర' విత్యప్పృత్యయః. 'స తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్య
మరః.

లోకేష్వీతి. అభినందితుమనుమోదితుం. స్తోత్రాదిషు ఫణిపతిసామర్థ్యం సమర్థ

యద్వక్త్రాణి సహస్రమస్య కృతినో యద్వైసహస్రేదృశ-
స్తా ఏవ శ్రుతయః ఘణా దశశతాన్యత్యద్భుతాన్దోళనే. ౧౭

అథ సమ్మితత్వమ్—

*యావదర్థపడత్వం తు సమ్మితత్వముదాహృతమ్.

యథా.—

కాకతీయనరేంద్రస్య కీర్తిచందనచర్చనం,
దిగంగనా వితన్వంతి వతంసీకృతతద్ధుణాః. ౧౮

అథ గాంభీర్యమ్.—

*ధ్వనిమత్తా తు గాంభీర్యమ్.

యథా.—

విషం కాక్షేయకే గంగా కీర్తా దిగ్వసనం రిపా,
ఇందు ర్ముఖే చ రుద్రస్య కాకతీయస్య దృశ్యతే. ౧౯

అత్ర శంకరస్య కంఠే విషం మాళో గంగా కటిస్థలే దిగ్వస్త్రం
చంద్ర ఇతి ధ్వన్యతే

అథ సంక్షేపః.—

*సంక్షిప్తార్థాభిధానం యత్తత్సంక్షేపః ప్రకీర్త్యతే

యథా.—

వంశోఽస్తి కాకతీయానాం తత్రాసన్నహవో నృపాః,
తేషాం భాగ్యవిచర్తోఽయం వీరరుద్రో నరేశ్వరః. ౨౦

యతే—యదితి. యస్తాత్కారణాదిత్యర్థః. అతవివేదం న కావ్యలింగం; హేతువాచక
విభక్త్యాదేరశ్రవణవివ శస్యోత్థానాదితి.

యావదితి. యావంతోఽర్థా యావదర్థమితి తద్ధితాంతేన విగ్రహః. తదుక్తం
హరదత్తేన—‘యావదిత్యవ్యయం చాస్తి తద్ధితాంతశ్చ విద్యతే, అతో నిత్యసమా
సేసి తద్ధితాంతేన విగ్రహః’ ఇతి. ‘యావదవధారణే’ ఇత్యవ్యయాభావః. యావదర్థం
వదాని యస్య తస్య భావ స్తత్త్వం. అభిధేయాపేక్షయా యత్రైకమసి వదం న న్యూనం
నావృద్ధికం తత్సమ్మిత మిత్యర్థః.

కాకతీయేతి. గత మేతత్.

౧౮

ధ్వనిమత్తముదాహరణే యోజయతి.—అత్ర శంకరస్మేతి.

వంశఇతి—భాగ్యవిచర్తో భాగ్యపరిపాకః.

౨౦

అత్రాతివిస్తరకథనయోగ్యస్యార్థస్య సంతేహాక్తేః సంతేహః.
అథ సౌత్వ్యమ్:—

*అంతస్సంజల్పరూపత్వం శబ్దానాం సౌత్వ్యముచ్యతే.

యథా.—

అధ్యధఃపరిసంశ్లిష్టాః స్థాకృళ్ళో భూధాతవ స్సదా,
వర్తంతే కాకతీయేంద్రే కర్త ర్యన్యత్ర కర్తృణి.

అత్రాధితిష్ఠతి అధఃకరోతి పరిభవతిత్యంతస్సంజల్పరూపత్వాత్సౌత్వ్యం భవతి.

అథ ప్రాధిః.—

*ప్రాధిరుక్తేః పరిపాకః ఇతి కావ్యవిదో విదుః.

యథా.—

వీష్నా పద్మభవస్య చంద్రమకుటస్యావృత్తిరామ్రేడితం
దైత్యా రేః ప్రతిబింబనం సురగిరేరిందోస్సముత్తేజనం,
కణ్ణాదేః పునరుద్భవస్సురతరోస్సర్వస్వమావిష్క్రియా
స్వరేనో రితి తర్కయంతి కవయశ్శ్రీవీరచంద్రప్రభుమ్.

౨౨

అంతరితి—సమీచీనో జల్పస్సంజల్పా వివక్షితార్థః సోఽంతః కృతోగభ్యుతో
యత్ర తద్రూపత్వమంతస్సంజల్పరూపత్వం, సౌత్వ్యమిత్యర్థః. అధ్యధఃపరికర్తృసంశ్లిష్టా
సంబధాః, ప్రాకృప్రాయాకృత్యాదికర్తృ ఇత్యర్థః. స్థాగతినివృత్తే, దుకృళ్ళోకరణే, భూ
సత్తాయాం, ఇత్యేతే ధాతవో 'భూవాదయో ధాతవ' ఇత్యుక్తలక్షణాశ్శబ్దవిశేషాః,
స్థాకృళ్ళాధాతవః కాకతీయేంద్రే సదా కర్తరి వర్తంతే. కర్తృవాచిన ఏవ తిహాదిప్రత్య
యాన్ దధతీత్యర్థః. అన్యత్ర కర్తృణి కర్తృవాచినో యగాదిప్రత్యయాన్ దధతీత్యర్థః.
ఏతచ్చ 'స కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్త, వ్యేతి నియమేన కేవలధాతోః ప్రయోగా
భావాత్, లః కర్తృణి చ భావే చాకర్తకేధ్యుః, ఇతి ప్రత్యయానామేవ కర్తృకర్తృభి
మర్శనదర్శనాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం.

౨౩

ఫలిత మాహ—అత్రాధితిష్ఠతీత్యాది.

ప్రాధిరితి. పరిపాకో వైచిత్రివిశేషః.

వీష్నేతి. వీష్నా ద్వీర్భావః; నిమిత్తనైమిత్తికయో రభేదోపచారాత్. ఆమ్రే
డితం ద్వీస్త్విరుక్తం. ప్రతిబింబనం ప్రతిబింబః, సముత్తేజనం శాణోబ్లిడ్గళ్యం, సర్వత్ర

అథోక్తిః—

*విదగ్ధభణితిర్యాస్యాదుక్తిం తాం కవయో విదుః.

యథా.—

†దిట్టా కమలాసక్తి రణ్ణో తుమా సుహృదాచిత్తచరితస్స,
భాసంతో వి తుమం తం కువలలచిచ్ఛం పసాహేసి

౨౩

అథ రీతిః.—

*యథోపక్రమనిర్వాహో రీతిరిత్యభిధీయతే,

యథా.—

షడ్గుణాన్ నేవతే రాజా షడ్విభూతానామన్యతే,
షడ్వర్ణనాన్యపాదతే షడ్బలాలాని చ వీక్షతే.

౨౪

అథ భావికం.—

*భావతో వాక్యవృత్తిర్యా భావికం తదుదాహృతం.

† దృష్టా కమలాసక్తి రాజ్యైశ్చ సుభగచిత్రచరితస్య,
భాస్వానపి త్వం తాం కువలయలక్షీం ప్రసాధయసి.

౨౫

ద్వితీయబ్రహ్మనిరూపత్వమిత్యర్థః. ఆత్ర వీరదురై విరించివీప్సాద్యారోపలక్షణమైచిత్రి
వశా త్వేషిః.

౨౬

దిట్టేతి—కమలాసక్తిః ఏకత్ర కమలాయామన్యత్ర కమలేష్వాసక్తిః కువలయ
లక్షీం భూమండలక్షీం అన్యత్రోత్పలసంపదం. ఆత్ర రాజ్యశ్చంద్రస్యాపి కమలాసక్తిః.
భాస్వతస్పూర్ణస్యాపి కువలయప్రసాధన మిత్యేవంరూపాయాం విదగ్ధభణితావస్థీలం
పరిహీయతే.

౨౭

షడ్గుణాన్ సంధ్యాదీన్ 'సంధిర్నా విగ్రహో యానమానసం ద్వైధమాశ్రయః,
షడ్గుణాన్ ఇత్యమరః, షడ్విభూతాన్ కామక్రోధాదీన్, షడ్వర్ణనాని పాణినీయప్రభృతీ
న్యత్రాని, షడ్బలాలాని మాలాదీని. తదుక్తం మాలేశ్వరేణ:—'మాలం భృత్యం తథా
మైత్రం స్నేహమాటవకం బలం, అమిత్రమవరం షడ్గం సప్తమం నోపలభ్యతే, ఇతి.
ఆత్ర పాదపత్యయేఽప్యాదౌ షట్పదోపాదానాద్యథోపక్రమనిర్వాహేణ వతత్వ
కర్ష పరిహరిణీ రీతిద్వైప్రవ్యా.

౨౮

భావతఇతి. భావః ప్రే మాత్రాస్తీతి భావికం.

యథా. —

స్వామి! స్తాత కులోత్తంస! వీరదుద్ర! జగత్ప్రభా!

పుత్రిణాం ధురమేషోఽహం పుత్రేణారోపిత స్త్వయా. ౨౫

అత్ర ప్రేమదూపభావవశా త్స్వామింస్తాతేతి వాక్యవృత్తిః.

అథ గతిః—

*గతిర్నామ సురమృత్యుం స్వరారోహవరోహయోః.

యథా.—

ప్రకాశ్యే త్రైలోక్యే బతతమతులైః కాకతివిభా-

ర్మహోభి ర్నిస్సీమైర్ద్దినకరకరాటోపపటుభిః,

తమః కృతస్నం శోకజ్వలదనలరోచిగపరిచయం

దధత్స్వపుష్పద్వేలత్యరినృపమనస్సేవ సతతమ్. ౨౬

అత్ర పూర్వార్థే దీర్ఘాక్షరప్రాయత్వాత్స్వరస్యారోహః. ఉత్తరార్థే అవరోహః.

ఏతేషాం గుణానామర్థగతత్వమపి కేచిదిచ్ఛంతి. ప్రాచామాచార్యాణాం మతేన సంఘటనాశ్రయత్వమేవ గుణానాం. తదుక్తమలంకా

స్వామిన్నితి. పుత్రం ప్రతిజనకస్యోక్తిః. ౨౫

భావికం యోజయతి—అత్ర ప్రేమేతి.

గతిరితి. స్వరాణామారోహో దీర్ఘాక్షరప్రాయత్వమవరోహో వైపరీత్యం.

ప్రకాశ్య ఇతి. నిస్సీమై రితి సూర్యాదితేజోవ్యతిరేకోక్తిః. వీరదుద్రతేజసి విశ్వవ్యాపిని తమసో వైరిహృదయాన్యేవావకాశ ఇత్యాహ—తమఇతి. తత్రాగ్నిసన్నిధానేఽపి తమసోన బాధ ఇత్యాహ—శోకేతి. దధత్స్వపీత్యపిశబ్దో విరోధసూచకః. దుఃఖతా ముహ్యంతీతి పరిహరః. ఉద్దేష్వలతి విజృంభతే. అత్ర పూర్వార్థ ఇత్యనేన ఉత్తరార్థే హస్తాక్షరప్రాయత్వాదవరోహ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

ఏతేషాం గుణానాం మతభేదేనార్థగతత్వలక్షణం విశేషమాహ—ఏతేషామితి. తదుక్తం వామనేన—‘ఏతనివౌజఃప్రసాదప్రభృతయోఽర్థగుణాః’ ఇతి. స్వమతమాహ—ప్రాచామితి. సంఘటనాశ్రయత్వమేవేతి. బహునాం పదానామేకపదపదపభాసమానత్వాదిలక్షణే క్షేపదావర్థగతత్వస్య దుర్లటత్వాదితి భావః. ఆలంకార సర్వస్వ ఇతి. ఉద్భూతాదిమతానువాదత్వేనేతి భావః. అనయైవ భంగ్యేతి. సంఘటనాశబ్దార్థరూపాశ్రయ భేదేనైవ వేత్తవ్యః. ఆన్యథేతి. ఆశ్రయభేదాభావ ఇత్యర్థః. నను కథమేతదుప

రసర్వస్వే—‘సంఘటనాధర్మత్వేన శబ్దార్థధర్మత్వేన చ గుణాలంకారాణాం వ్యవస్థాన’మితి. అనయైవ భంగ్యా గుణాలంకారాణాం నిరూపితస్వరూపభేదః. అన్యథా స్వరూపభేదస్య దుర్నిరూపత్వాత్. కావ్యశోభాకరత్వమేవ గుణాలంకారస్వరూపత్వం తదుక్తం రుద్రభట్టేన—
‘యో హేతుః కావ్యశోభాయా సోఽలంకారః ప్రకీర్త్యతే.

గుణోఽపి తాదృశో జ్ఞేయో దోషస్సాన్వృతద్విపర్యయః’ ఇతి. అతో గుణానాం సంఘటనాశ్రయత్వమేవ యుక్తమ్. ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణేఽలంకారశాస్త్రే గుణప్రకరణం సమాప్తమ్.

పద్యతే! కావ్యశోభాయాః కర్తారో ధర్మా గుణాః. తదతిశయహేతవస్త్యలంకారాః’ ఇతి వామనేన తస్య స్వరూపభేదస్యోక్తత్వాదితి చే నైతత్వాధీయః; వికల్పాసహత్వాత్. ఇదం హి తద్దర్శనరహస్యం. రీతిరాత్మాకావ్యస్య; రీతిశ్చ గుణవిష్టవదరచనా. సా వైదర్భ్యాదిభేదేన త్రివిధా. తత్ర సర్వగుణవిశిష్టా వైదర్భీ. కతివయగుణవిశిష్టే గౌడీయా పాంచాల్యావీతి. తత్ర సర్వగుణానాం మిశిత్వా కావ్యశోభాహేతుత్వే గౌడపాంచాలరీత్యో రవ్యాప్తిః. కతివయానాం కావ్యశోభాహేతుత్వే ‘అద్రావత్ర ప్రజ్వలత్యగ్నిరుచేచి ప్రాజ్యః ప్రోద్యన్నుల్లసల్వేషధూమః’ ఇత్యాదౌ పద్యతోఽగ్నిమానిత్యాదిశుష్కశాస్త్రానుకూల్యేన కావ్యత్వరహితేఽవ్యజ్ఞేహదినంభవేనాతివ్యాప్తిస్సాన్వితః. తస్మా న్నాస్తి గుణానాం తస్య తే కావ్యశోభాకరత్వం. న చ తత్కాలమలంకారాణాం తదతిశయహేతుత్వమితి.

స్వమతేఽభిమతసమ్మతిం చ దర్శయతి—యో హేతురీతి.

ఉపసంహరతి—అత ఇతి. స్వరూపభేదాభావాదిత్యర్థః సంఘటనాశ్రయత్వమేవ యుక్తమితి. భేదకత్వేనేతి భావః. ఏతచ్ఛోద్భూతాదిమతమవలంబ్య జ్ఞేహదీనాం మాధుర్యాదావసంతర్భావమంగీకృతోక్తం. వస్తుశస్త్ర భామహాదిమతేనాంతర్భావే జ్ఞేహదిగుణానాం రసధర్మత్వ మలంకారాణాం తు శబ్దార్థధర్మత్వమితి విద్యతపివ స్వరూపభేద ఇతి రహస్యం. అత ఏవ స్వయమేవోక్తవాక్ కావ్యప్రకరణే—‘హారాదివ దలంకారా స్తేఽనుప్రాసోపమాదయః, జ్ఞేహదయో గుణాస్తత్రకౌర్యాదయ ఇవ ఫీతాః. ఆత్మోత్కర్షావహాః’ ఇతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాథ్యాయకొలచలమల్లినాథ సూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్జున్యానుజేన కుమారస్వామినోమ పీఠినా విరచిత ప్రతాపరుద్రయవ్యాఖ్యానే రత్నావళిసహిత గుణనిరూపణం నామ పద్మం ప్రకరణమ్.

శబ్దాలజ్ఞానప్రకరణమ్.

అథ గుణనిరూపణానంతరమలంకారా నిరూప్యంతే. అలంక్రియ
తేననీతి చారుత్వహేతురలంకారః. తథాచోక్తం కావ్యప్రకాశే.

పరిశేషదలంకారనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

- శ్లో. అత్ర తేలంకారాశ్చేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసా,
యమకం పునరుక్తవదాభాసో లాటోపలాలితః ప్రాసః. ౧
- చిత్రమథో ఉపమానస్వయోపమేయోపమాస్పృగణం,
రూపకపరిణామా ద్వా సందేహభ్రాంత్యపన్నవోల్లేఖాః. ౨
- ఉల్లేఖితాళితయోక్తీ తథా సహోక్తిరివోక్తిశ్చ,
ఉక్తీ స్సమాసవక్రస్వభావకవ్యాజపూర్వికా విద్యాత్. ౩
- మీలనసమానతదతద్ధనా విరోధో విశేషశ్చ,
అధికో విభావనాఽథో విశేషపూర్వోక్త్యసంగతీ స్యాతాం. ౪
- విచిత్రాన్యోన్యవిషమాస్స మోఽథో తుల్యయోగితా,
దీపకం ప్రతివస్తుపమా వృష్టాంతో నిదర్శనా. ౫
- వృతిరేకశ్లేషపరికరాక్షేపా మృషాస్తుతిః,
అప్రస్తుతప్రశంసా చ పర్యాయోక్తం ప్రతీపకం. ౬
- అనుమానం కావ్యలింగం న్యాసోఽర్థాంతరపూర్వకః,
యథాసంఖ్యార్థావతనే పరిసంఖ్యోక్తరం తథా. ౭
- వార్థచార్థా ద్వా సమాధిర్భావికం ప్రత్యసీకకం,
వ్యాసూతపర్యాయసూక్ష్మా ఉదాత్తః పరివృత్తికా. ౮
- హేతుమాలై కావళీ చ మాలాదీపకసారకా,
సంస్కృష్టినంకరా చేతి పంచసప్తతిరీతాః. ౯
- రసవల్లేపియ ఉఃర్జస్వీ సమాహిత మథోదయః,
భావస్య సంధికాబల్యం ద్వ్యశీతిరితి మే మతాః. ౧౦

ఏతేషా మలంకారశబ్దవృత్త్యంత్యా తత్సామాన్యలక్షణాలాభం మత్వాహ—అలం
క్రియతేననీతి. అనియమేన, రస ఇతి శేషః. 'అక్షరచిహ్నకారకే సంజ్ఞాయా'మితి

‘ఉపస్కుర్వంతి తం సంతం యేఽజ్ఞద్వారేణ సంశ్రితాః,
హారాదివదలంకారాస్తేఽనుప్రాసోపమాదయః’ ఇతి.

యథా కరచరణాద్యవయవగతైర్వలయనూపురాదిభిస్తత్తదలం
‘కారతయా ప్రసిద్ధైరవయవ్యేవాలంక్రియతే తథా శబ్దార్థావయవ
గతైరనుప్రాసోపమాదిభిస్తత్తదలంకారతయా ప్రసిద్ధైరవయవీభూతం
కావ్యముపస్త్రియతే ఆశ్రయాశ్రయిభావేనాలంకార్యాలంకారభావో
లోకవత్కావ్యేఽపి సమృతః. చారుత్వహేతుత్వేఽపి గుణానామలంకా
రాణాం చాశ్రయభేదా ద్భేదవ్యవదేశః సంఘటనాశ్రయా గుణాశ్శబ్దా
ర్థాశ్రయాస్త్వలంకారః.

తత్ర ప్రథమం శబ్దార్థోభయగత్యేన త్రైవిధ్యమలంకారవర్గస్య.
అర్థాలంకారాణాం చాతుర్విధ్యం. కేచిత్ప్రీతీయమానవస్తవః, కేచిత్
కరణే ఘోషో వ్రత్యయః. ఏతేనైతేషాం గుణానామివ రసోపకారాసంభవా త్రైభ్యో వైల
క్షణ్యం సూచ్యతే.

ఆస్తిన్నేవాథే వృద్ధసంవాదమాహ—ఉపస్కుర్వంతీతి. యే అంగద్వారేణ
శబ్దార్థయోరుత్కర్షాధాన ద్వారేణ తమంగినం రసం సంతం విద్యమాన ముపస్కుర్వంతీ
త్యనేన రసాభావే చిత్రకావ్యే శబ్దార్థవైచిత్రీమాత్రసర్వసాయిత్వమలంకారాణామితి
సూచ్యతే. లేఽలంకారాః కంఠాదీనాముత్కర్షాధానద్వారేణ హారాదయ ఇవ
సంయోగవృత్త్యా వర్తంత ఇత్యర్థః.

న కేవలమేవం సతి రసేఽనుప్రాసోపమాదిభిస్సాశ్రయభూతాశ్శబ్దార్థా ఏవోప
స్త్రియంతే. కింతు తద్ద్వారా తదవయవీభూతం కావ్యమపీ త్యేతత్తాకికదృష్టాంతేనాహ-
యభేతి. ఆశ్రయాశ్రయిభావేనేతి. సంయోగమూలేనేతి కేవలం. లోకే మూలభూత
స్సంయోగో ముఖ్యః. ఆత్ర త్వనిత్యత్వసాధర్మ్యాదౌపచారిక ఇతి భేదః. ఆథాలంకార
విభాగం కరిష్యమాణస్తదుపయోగితయోద్భూతాదిమతేనోక్తమేవ గుణాలంకారభేదమను
వదతి—చారుత్వహేతుత్వేఽపితి.

ఇత్థమలంకారస్వరూపం నిరూప్య తద్విభాగమాహ—తత్ర ప్రథమమితి. శబ్దా
లంకారా అనుప్రాసాదయః, అర్థాలంకారా ఉపమాదయః. ఉభయాలంకారాఃలాటాను
ప్రాసోభయసంస్పృష్టాదయః. ఏతేషాం తుల్కేఽపి కావ్యోభావేతుల్కే శబ్దార్థోభయా
లంకారవ్యవస్థాయా మాశ్రయాశ్రయిభావ ఏవ ప్రమాణ మిత్యలంకార సర్వస్వకారః.

ప్రతీయమానోపమ్యాః, కేచిత్ప్రతీయమానరసభావాదయః, కేచి
దస్ఫుటప్రతీయమానా ఇతి. సమాసోక్తిపర్యాయోక్త్యాక్షేపవ్యాజ
స్తుత్యపమేయోపమానన్వయాతిశయోక్తిపరిక రాప్రస్తుతప్రశంసానుక్త
నిమిత్తవిశేషోక్తిషు ప్రతీయమానం వస్తు కావ్యోపస్కారతాము
పయాతి. రూపకపరిణామ సందేహ భ్రాంతిమదుల్లేఖాపహ్నవోల్పేక్షా
స్తరణ తుల్యయోగితా దీపక ప్రతిపస్తూపమా దృష్టాంత సహోక్తివ్యతి
రేకనిదర్శనా శ్లేషేషేషాపమ్యం గమ్యతే. రసవత్ప్రేయ ఊర్జస్వి సమా
హితభావోదయ భావసంధి భావశబలతాను రసభావాది రవ్యజ్యతే.
ఉపమావినోక్త్యర్థాంతరన్యాస విరోధ విభావనోక్తగుణ నిమిత్త విశే
షోక్తి విషమసమచిత్రాధికాన్యోన్యకారణమాలై కావళీవ్యాఘాతమా
లా దీపక కావ్యలింగానుమానసారయథాసంఖ్యాధాప త్రిపర్యాయపరి
వృత్తిపరిసంఖ్యావికల్పసముచ్చయసమాధిప్రత్యసీకప్రతీప విశేషనిమిలన
సామాన్యాసంగతితద్గుణాతద్గుణ వ్యాజోక్తివక్రోక్తి స్వభావోక్తి
భావికోదాత్తేషు సహృదయహృదయాఘోది స్ఫుటం ప్రతీయమానం
నాస్తి.

అత్రేతథ మలంకారకక్ష్యావిభాగః.

సాధర్మ్యం త్రివిధం. భేదప్రధానమభేదప్రధానం భేదాభేద
ప్రధానం చేతి. ఉపమానోపమేయయోస్సత్తోభిన్న త్వా చ్ఛాబ్ద
మేతన్న వాస్తవం రూపకపరిణామసందేహ భ్రాంతిమదుల్లేఖాపహ్న
వానా మభేదప్రధానసాధర్మ్యనిబంధనత్వం దీపకతుల్యయోగితానిద
ర్శనా దృష్టాంత ప్రతిపస్తూపమాసహోక్తి ప్రతీప వ్యతిరేకాః భేదప్రధా
న సాధర్మ్యనిబంధనాః ఉపమానన్వయోపమేయోపమాస్తరణానాం
భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యమూలతా. ఉల్పేక్షాతిశయోక్తి ఆధ్యవ
సాయమూలే. విభావనా విశేషోక్తివిషమ చిత్రాసంగత్యన్యోన్య
వ్యాఘాతాతద్గుణ భావికవిశేషాణాం విరోధమూలతా. యథాసంఖ్య
పరిసంఖ్యాధాప త్తి వికల్పసముచ్చయనాం వాక్యన్యాయమూలతా

అన్వయవ్యతిరేకావితీ కావ్యప్రకాశకారః. రసభావాదిరవ్యజ్యతఇతి. గుణీభూతవ్యం
గృత్యేన ప్రతీయత ఇత్యర్థః. చతుర్థా విభక్తేష్వలంకారేష్వవాంతరవిభాగం ప్రతిజ్ఞా
పూర్వకమాహ—అత్రేతి. ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ. కక్ష్యావిభాగః, సాధర్మ్యవిరో

పరివృత్తి ప్రత్యసీక తద్గుణసమాధి సమ స్వభావో క్త్వదాత్త వినోక్త
యో లోకవ్యవహరమూలాః. కావ్యలింగానుమానాథాంతరన్యాసా
నాం తర్కన్యాయమూలతా. కారణమాలై కావళీ మాలాదీపక సారాః
శృంఖలావైచిత్ర్యమూలాః. వ్యాఖ్యోక్తి వక్రోక్తి మిలనాన్యపన్నాప
మూలాని. సమాసోక్తి పరికరావిశేషణవైచిత్ర్యమూలాః.

అథాలంకారాణాం పరస్పరవైలక్షణ్యం నిరూప్యతే

ఆరోపకర్మత్వేపారోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగానుప
యోగాభ్యాం పరిణామరూపకయోర్భేదః ఆరోప్యమాణరూపసంభ
వా సంభవాభ్యా ముల్లేఖరూపకయో ర్భేదః. ఆరోపవిషయస్య సందేహ
భ్రాంత్యపహ్నవై సందేహభ్రాంతిమదపహ్న వానాం పరస్పరం భేదః.
సాధర్మ్యమూలత్వేపి తుల్యయోగితా దీపక నిదర్శనా వ్యతిరేక
దృష్టాంతేభ్యః సాధర్మ్యస్య వాచ్యత్వాదుపమానన్వయోపమే
యోపమా భిద్యంతే. సాధర్మ్యస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యాముపమే
యోపమా ప్రతిపస్తూమయోర్భేదః వస్తు ప్రతివస్తుబింబప్రతిబింబ
భావాభ్యాం ప్రతిపస్తూపమాదృష్టాంతయోర్భేదః. ప్రస్తుతాప్రస్తు
తానాం వ్యస్తత్వ సమస్తత్వాభ్యాం తుల్యయోగితాదీపకయోర్భేదః.
ఉపమానస్య ప్రసిద్ధత్వాప్రసిద్ధత్వాభ్యాముపమోత్పేక్షయో ర్భేదః.
అర్థసామ్యశబ్దసామ్యాభ్యాముపమాన్లేషయో ర్భేదః. ఉపమానోపమే
యయోర్భేగాభేదాభ్యాముప మానన్వయయోర్భేదః. ఉపమానో
పమేయభావస్య పర్యాయయాగపద్యాభ్యా ముపమేయోపమోప
మయోర్భేదః అప్రస్తుతస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యా మప్రస్తుత
ప్రశంసాసమాసోక్త్యోర్భేదః. వాచ్యన్యంగ్యయోరుభయోః ప్రస్తుతత్వే
పర్యాయోక్తిః. వాచ్యస్యాప్రస్తుతత్వే అప్రస్తుతప్రశంసా. వ్యాప్తి
పక్షధర్తతాద్యభావాత్కావ్యలింగస్యానుమానాద్భేదః. సాధారణగుణ
యోగాద్భేదానుపలభ్యే సామాన్యం. ఉత్కృష్టగుణయోగానున్యన

ధాదిమూలత్వేనాలంకారాణాం వర్గోవిభాగ ఇత్యర్థః. ఏతదభేదప్రధానత్వం కాబ్జ
మరోపితం న వాస్తవం న స్వాభావికం,

అథాలంకారాణా మత్యంతవివేకార్థం మిథో వైధర్మ్యమాహ—అథాలంకా
రాణాం పరస్పరవైలక్షణ్యం నిరూప్యత ఇత్యాదితా.

గుణతిరోధానే మిలనం అన్యవ్యవచ్ఛేదే తాత్పర్యాభావాదుదాత్తా
లంకారస్య పరిసంఖ్యాతో భేదః. కాకతాళీయతయా కార్యసాధనే
కారణాంతరోపనిపాతే సమాధిః. అహమహమికయా కార్యసాధనే
బహునానాం కారణానాం ముద్యమే ద్వితీయ స్సముచ్చయః నిహ్నవస్య
వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యామపహ్నవ వ్యాజస్తుత్యో ర్భేదః అన్యేషాం
భేదస్సపిష్ట ఏవ. యద్యపి వ్యాజోక్తిమిలనసామాన్యేషు కథంచి త్సా
దృశ్య మస్తి. తథాప్యవివక్షితత్వా న్న సాదృశ్యమూలేషు గణనా

శబ్దాలంకారనిరూపణమ్. ౧౭

అథాలంకారస్వరూపవిభాగానంతరం శబ్దార్థయోర్మధ్యే శబ్దస్యా
ర్థం ప్రత్యంతరంగత్వాత్ ప్రథమం శబ్దాలంకారా నిరూప్యంతే.

చే కా ను ప్రా సః. ౧౮

* భవేదవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యంజనయుగ్మయోః,

ఆవృత్తిర్యత్ర స బుద్ధైశ్చేకానుప్రాస ఇష్యతే.

౧

యత్రావ్యవహితయోర్వ్యంజనయుగ్మయోర్ద్వయోః పానరుక్త్యం
తత్ర చేకానుప్రాసః.

శిష్టమన్యదుదాహరణ ప్రస్తావ ఏవ సుష్టిభవిష్యతీతి నేహ వివిచ్యతే.

ఇత్థమలంకారాణాం పీఠికాం విధాయ శబ్దాలంకారనిరూపణం ప్రస్తాతి.—

ఆశేతి. తత్ప్రాధమ్యే హేతుమాహ—శబ్దస్యేతి. అత్ర శబ్దప్రతీతిపూర్వకత్వాదర్థ
ప్రతీతే శబ్దస్య ప్రతీతావంతరంగత్వం. తేన తస్య ప్రాధాన్యాత్ ప్రాధమ్యమితి భావః.
ప్రథమం తావ చ్ఛబ్దార్థోభయగతత్వేన త్రివిధం పానరుక్త్యం తత్రాద్యే కేవలస్వరపా
నరుక్త్యస్య చారుతాహేతుత్వాభావాద్వ్యంజనమాత్రపానరుక్త్యం. స్వరవ్యంజనసము
దాయ పానరుక్త్యం చ చారుతాహేతుః తత్రాద్య మపి సంఖ్యానియమే చేకానుప్రాసో
వైపరీత్యే వృత్త్యనుప్రాసఇతి. సర్వస్వకారః. తదనుసారేణ చేకానుప్రాసం లక్షయతి—భవే
దితి. రసాద్యనుగతః ప్రకృష్టో న్యాసోఽనుప్రాసః తదుక్తం—‘ప్రకృష్టో వర్ణవిన్యాసో
రసాద్యనుగతో హి యః, సోఽనుప్రాస స్స చ చేకవృత్త్యుపాధిగతో ద్విధా’ ఇతి.
గృహచరాః పక్షిమృగాదయశ్చేకా ఇతి కేచిత్. విదగ్ధా ఇతి సర్వస్వకారాదయః.
తదుపలాలితోఽనుప్రాసశ్చేకానుప్రాసః, ద్వయోరిత్యత్ర వీప్సా రుప్తవ్యా. తేన యత్ర
ద్వయో ర్వ్యంజన యుగ్మయోరప్యవధానేనావృత్తిః సః చేకానుప్రాస ఇత్యర్థః.

యథా.—

మహిమహీనవిభవే దత్తే తేమంకరే కరే,
రాజన్యజన్యవిజయీ రాజా రాజద్గుణోదయః.

౨

— పృ త్త్య సు ప్రా సః. ౧ —

*ఏకద్విప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యథా భవేత్,
పునరుక్తి రసా నామ వృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే.

౩

యథా.—

రే రే తు ద్రమహీతః ! తుణమితః శ్రీకాకతిత్వాపతే.
ర్వీక్షద్ధ్వం ధ్వజినీం దురీక్ష్యసుభటాం ప్రోత్తిష్ఠకాక్షేయకైః,
యోతస్య ధ్వేయది లభ్య మక్షయపదం కాంతారవృక్షో వృథా
క్షౌభృత్కుక్షీచర త్తరతునికరాత్త త్రాత్తరతూ కుతః ?.

౪

ఉదాహరణి—మహిమితి. అహీనవిభవే, ఫణీంద్రసదృశ ఇత్యర్థః. కరే బాహు
రాజన్యాః క్షత్రియాః, 'రాజశ్వమరాద్య' దితి యత్ప్రియః, జన్యం యుద్ధం. అత్ర
పాదపతుష్టయేఽపివ్యంజనయుగ్తానామవ్యవధానేనావృత్తేశ్చేకానుప్రాస ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

సంఖ్యానియమేన ఛేకానుప్రాస ముక్త్వా అన్యథా వృత్త్యను ప్రాస మాహ—
ఏకేతి. ప్రభృతిగ్రహణాత్రిచతురాదిసంగ్రహః. అత్రైకస్య వ్యంజనస్య సకృదావృత్తౌ
వైచిత్ర్యాభావాత్సామర్థ్యాదసకృదావృత్తి ర్లభ్యతే ద్వయోస్తు సకృదేవ. అన్యథా
ఛేకానుప్రాసస్సన్యేత్. వ్యవధానే త్వసకృదావృత్తావపి న విరోధః త్రాదీనాం తు
సకృదసకృద్వా వ్యవధానేనావ్యవధానేన వా అవృత్తిర్దృష్టవా. వృత్తిశబ్దేన వైదర్భ్యా
దయో వివక్షితాః. తదుపలక్షితాః. తదుపలక్షితోఽనుప్రాసో వృత్త్యను ప్రాసః.

౩

ఉదాహరణి—రేరేఇతి. యోతస్య ధ్వే హనివ్యధ్వే యది, 'యుధ సంప్రహరే'
ఇత్యస్తా ధాతోః కర్తరి లృట్, లభ్యమక్షయపదమితి. 'ద్వావిమా పురుషౌ లోకే
సూర్యమండలభేదినౌ, పవిత్రాద్వోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖో మాతః' ఇతి స్మరణా
దితి భావః. కాంతారవక్షోఽరణ్యవివాసపక్షః, తరతునికరాత్ మృగాదసయూథాత్,
దుర్తరణకారణాదరణ్యవివాసాద్భుభోదర్కం యుద్ధమరణమేవ శ్రేయ ఇతి భావః.
అత్రాసకృత్ క్షకారావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాసః. ఏవ మన్యేఽపి భేదానుసర్యతకాదా
ద్రష్టవ్యః.

౪

— య మ క మ్. ౧ —

* యమకం పానరుక్త్యే తు స్వరవ్యంజనయుగ్మయోః.

చేకానుప్రాసే వృత్త్యనుప్రాసే చ స్వరపానరుక్త్య మానుషంగికం. యమకే తు స్వరయోర్వ్యంజనయుగ్మయోరావృత్తిః తస్మాద్విమధ్యాంతగతత్వేన బహవో భేదాః. తత్ర ద్విజ్ఞాత్రముదాహ్రియతే.

ప్రతాపః కాకతీంద్రస్య మహామహిమతేజసః,

శ్రియం దధాతి పద్మేష్టా మహామహిమతేజసః.

౫

— పు న రు క్త వ దా భా సః. ౨ —

* యత్రార్థః ప్రముఖే కించిద్భాసతే పునరుక్తవత్,

వ్యంజనమాత్రపానరుక్త్యాశ్రయమలంకారద్వయముత్పాద్య స్వరవ్యంజనసముదాయపానరుక్త్యాశ్రయ మలంకార మాహ—యమకమితి.

నను 'మహి మహినవిభవ' ఇత్యాదౌ చేకానుప్రాసే 'యధిష్ఠిరం దైవతవసే వసేచర' ఇత్యాదావేకదా సాదృశ్యలక్షణే వృత్త్యనుప్రాసే చ స్వరపానరుక్త్యసంభవాత్కథం తత్ర వ్యంజనమాత్రపానరుక్త్య? మిత్యాశంక్య పరిహరతి.—చేకానుప్రాస ఇతి. అనుషంగాదాగతమానుషంగికం, అన్వాచయవిశిష్టం ఆభ్యుచ్చయ ఇత్యర్థః. స్వరవ్యంజనయుగ్మయోరిత్యత్ర స్వరసహితవ్యంజనేతి మధ్యమపదః. సమాసో వివక్షితః ఇతి వ్యాచక్షే—యమకేతితి. తచ్చ యమ్యమానానాం పాదైకదేశానామాపిమధ్యాంతగతత్వేనానేకవిధమిత్యాహ—తస్మేతి. ఏతచ్చ క్లోకార్థపాదియమకానామపునఃపలక్షణం. సర్వేషామేతే భేదాశ్చిరంతనై రేవ బహుధా ప్రపంచితాః. గురుత్వభీతత్వాన్నేహ ప్రపంచ్యంతే.

తత్రైకముదాహరతి—ప్రతాపఇతి. మహాన్దహిమా ఆధిక్యం యస్య లేజసో మహామహిమతేజసః, కాకతీంద్రస్య ప్రతాపః పద్మేష్టమహం పద్మప్రియోత్సవాం, అహిమలేజన ఉష్ణాంశోః, శ్రియం దధాతి. అత్ర ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే యమనాత్సందప్తయమకం నామ యమకభేదః. తదుక్తమన్యత్ర. అత్రయమ్యమానయోరుభయోస్సార్థకత్వం 'విహగాః కదంబసురభా విహగా' ఇత్యత్రైకస్య సార్థకత్వమితరస్యానకర్థత్వం. 'కలయంత్యనుక్షణమనేకలయ' మిత్యిత్రోభయారనర్థకత్వం. ఏవం సర్వేష్వపి యమకేషు ప్రకారత్రయం యథాసంభవం ద్రష్టవ్యమ్.

శబ్దపానరుక్త్యాశ్రితా నలంకారా నభిధాయార్థపానరుక్త్యమూల మలంకార మాహ—యత్రేతి. యత్రాలంకారే, ఆర్థః ప్రముఖేప్రథమం, పునరుక్తవత్ పునరుక్తేన

పునరుక్తవదాభాసోఽలంకారస్సతాం మతః.

౬

యత్రార్థః పునరుక్తవదాభాసతే అన్వయవేళాయామన్యథా భవతి
స పునరుక్తవదాభాసోఽలంకారః. అర్థాలంకారత్వేఽప్యన్యశబ్దపాన
రుక్త్యాశ్రితత్వాచ్చబ్దాలంకారప్రస్తావే లక్షణం కృతమ్.

యథా.—

జిష్ణురింద్రః ఊతిభుజాం శ్రీపతిః పురుషోత్తమః,
భాస్వానూనరస్సస్ఫురత్తేజః కాకాతీంద్రోవిరాజతే.

౭

—౧౦ లా టా ను స్రా నః. ౧౦—

అథోభయపానరుక్త్యాలంకారః కథ్యతే.—

తుల్యం, అత ఏవ కించిత్కమవ్యనన్వితం భానతే, పరమార్థతస్త్వన్యథా పర్యవస్య
తీత్యర్థః.

౮

అనర్థపానరుక్త్యన్య ప్రరూఢదోషత్వాత్ తదేతన్నిష్కృప్య వ్యాచక్షే—
యత్రార్థ ఇత్యాదినా. నన్వన్య శబ్దాలంకారప్రస్తావే కా నంగతి? రత ఆనా—అర్థేతి.
అర్థపానరుక్త్యాదేవార్థాశ్రితత్వాదర్థాలంకారత్వే సత్యవీత్యర్థః. శబ్దపానరుక్త్యాశ్రిత
త్వాదితి. పర్యాయశబ్దాశ్రితత్వాదిత్యర్థః. ఆప్రేడితశబ్దవత్పర్యాయశబ్దేష్వప్యర్థకత్వ
సాదృశ్యాదేవచారికం శబ్దపానరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్.

ఉదాహరణి—జిష్ణురితి. జయశీలో జిష్ణుః, ఊతిభుజామింద్రో రాజాగ్రణీః,
శ్రీపతిస్సమృద్ధః, పురుషోత్తమః పురుషశ్రేష్ఠః, భాస్వాన్ దీప్తిమాన్, సూర్యఇవ స్ఫుర
త్రేజాస్సస్ఫురత్ప్రతాపః. అత్ర జిష్ణ్వాదీనామింద్రాదిపర్యాయప్రయోగేణ ప్రముఖే భాన
మానన్య పానరుక్త్యస్యోక్తప్రకారేణాన్వయవేళాయామన్యథా పర్యవసానాత్పునరుక్త
వదాభాస ఇతి భావః. కేచిత్పునరేవమాహుః—‘భాని నదానత్యాగః స్థిరతాయా’
మిత్యుక్త సత్పురుషప్రణామేన ప్రకాశితే నైరేవ పర్యవభూత ఇత్యస్యాన్వయ దాన
త్యాగశబ్దపరివృత్తావసంభవాచ్చబ్దాలంకారోఽవ్యయమ్. ‘తనువపు’ రిత్యుక్త కృశాంగ
ఇత్యన్తిన్నధే తనుశబ్దవిపరివృత్తౌ నాయమలంకార ఇతి శబ్దాశ్రయత్వం. వపుశబ్దవిపరి
వృత్తే నాలంకారత్వహానిరిత్యర్థాశ్రయత్వం. అత ఉభయాలంకారోఽవ్యయమితి.
తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—‘పునరుక్తవదాభాసో విభిన్నాకారశబ్దభావో, ఏకార్థతైవ
శబ్దన్య తథా శబ్దార్థయోరయ’ మితి.

౯

*శబ్దార్థయోః పానరుక్త్యం యత్ర తాత్పర్యభేదవత్,

స కావ్యతాత్పర్యవిదాం లాటానుప్రాస ఇష్యతే.

౮

యత్ర శబ్దార్థయోస్తాత్పర్యభేదమాత్రం స స్వరూపభేదస్తత్ర
లాటానుప్రాసః.

యథా.—

గుణా గుణాస్తే గణ్యంతే యే దుద్రన్యవ మాశ్రితాః,

నీతిర్నితరసా తస్య లక్ష్మీర్లక్ష్మీశ్చ కథ్యతే.

౯

శబ్దార్థయోరేకైకపానరుక్త్యమూలనలంకారానభిధాయ ఉభయపానరుక్త్య
మూలమలంకారం ప్రతిజ్ఞాపూర్వక మాహ—అథేత్యాదినా. శబ్దార్థయోః పానరుక్త్యం
చరూఢదోషః. తద్వ్యవచ్ఛేదార్థం తాత్పర్యభేదవదితి.

౧౦

అనేన యమకన్యార్థకశబ్దార్థయోస్వరూపభేదాభావః ఫలిత 'ఇతి' వ్యాచక్షే-
యతేతి. లాటజనోపలాతితోఽనుప్రాసో లాటానుప్రాసః; స తు లాటదేశజన్యః కశ్చ
నోపకారః కావ్యస్యేతి గోపాలః.

ఉదాహరణి—గుణాఇతి. అసౌ వీరదుద్రసంబంధినీ. అత్ర ద్వితీయగుణాదిశ
బ్దానామత్కర్తృలక్షణ స్తాత్పర్యభేదః. 'అత్రాజ్ఞప్తనయనే నయనే నిమి'త్యై త్యాదౌ
విభక్త్యాదే రపానరుక్త్యైఽపి శబ్దార్థపానరుక్త్యాల్లాటానుప్రాసత్వం. అత ఏనాయం
పదాశ్రయః ప్రాతిపదికాశ్రయశ్చేతి ద్వేధా లాటానుప్రాస ఇతి సర్వస్వకారః.
ఉద్భటేనాపుక్తం—'స్వరూపార్థావిశేషేఽపి పునరుక్తిః ఫలాంతరాల', శబ్దానాం
ప్రకృతీనాం నా లాటానుప్రాస ఇష్యతే' ఇతి. నను యుద్ధేఽర్జునోఽర్జున ఇవే
త్యత్రైకవైవిచోపమానోపమేయత్వలక్షణే అనన్వయాలంకారేఽపిశబ్దార్థపానరుక్త్య
సంభవాల్లాటానుప్రాసత్వమేవ కిం నేష్యతే? సత్యం; యద్యప్యనన్వయేఽర్థపానరుక్త్య
మాత్రం లక్షణం. తథాపి నిర్దేశప్రతినిర్దేశయోరైకరూపాభివేషరూపప్రకరమ
దోషప్రసంగాదనుషంగికం శబ్దపానరుక్త్యం. అత్ర తూభయపానరుక్త్య మ ప్యా
వశ్యకమేవేతి విషయభేదాన్న కోఽపి విరోధః. తదుక్తం—అనన్వయే చ శబ్దైక్యమాచి
త్యాదానుషంగికం, అస్తింస్తు లాటానుప్రాసే సాక్షాదేవ ప్రయోజక' మితి.

౧౧

❧ చిత్రాలంకారః పద్మబంధాదిః. ❧

*పద్మాద్యాకారహేతుత్వే వర్ణానాం చిత్రముచ్యతే.

ఆదిగ్రహణాచ్చక్రబంధాదయః.

తత్రాష్టదశపద్మబంధో యథా—

యాతా యస్యా స్సమగ్రానతి మిహ కనకాస్థానసక్తాసనాయా
యానాసక్తాసనస్థా సుఖయతు కమలాభ్యాససుజ్ఞానమాయా,
యా మానజ్ఞా సుసభ్యా షీతిపతితిలకం జ్ఞాతిరక్తా సగేయా
యాగే సక్తా రతిజ్ఞా సుకృతిషు ఫలితగ్రాససస్యా యతాయా.

చిత్రం లక్షయతి—పద్మేతి న చ త్రావణానాం వర్ణానాం పద్మాద్యాకారహేతుత్వం న ఘటత ఇతి వాచ్యం; వర్ణశబ్దేన తత్సారకాణాం లిప్యక్షరాణామాక్షేపాత్. లేహం ముఖ్యవర్ణాభేదేన లోకవ్యవహారాదస్య శబ్దాలంకారత్వం. పద్మాదిబంధేషు కర్ణికాదిస్థానవిశేషేషు వర్ణానాం పానరుక్త్యాత్వేనరుక్త్యమూలాలంకారానంతర్యం చ ద్రవ్యవ్యం. యాలేతి. కనకాస్థానే సువర్ణమయసభామంటపే, సక్తం స్థితమానసం సింహానసం ఆయతి ప్రాప్నోతీతి కనకాస్థానసక్తాసనాయా; ఆయతేః కర్తృణ్యుత్ ప్రత్యయః. యానేషు తురగాదిహ్వాసక్తాన్యాసనాని పల్యయనాదీని తత్ర తిష్ఠతీతి యానాసక్తాసనస్థారాజ్యోపకరణేషు లక్ష్మీరస్తీత్యాగమః. అభ్యాసేన పరిచయేన, ఉపాసనయేత్యర్థః. సుఖేనజ్ఞాయత ఇతి సుజ్ఞానా, 'కృత్యుల్యుటోబహుళ'మితి కర్తృణి ల్యుట్. మాయా స్వరూపవైచిత్రీ యస్యాస్మా, అభ్యాససుజ్ఞానమాయా, అనుపాసకానాం దురవబోధస్వరూపేత్యర్థః. మానం పూజాం జానాతీతి మానజ్ఞా, సభాయాం సాధవస్సభ్యా; 'సభాయాయ' ఇతి యప్రత్యయః. తే శోభనా యస్యాస్మా సుసభ్యా; సంపన్ననైస్రివ సభ్యా శ్రయత్వాదితి భావః. జానంతీతి జ్ఞాః వివేకినః, 'ఇగుపథే'త్యాదినా కప్రత్యయః. తత్రాతిరక్తా, గేయత ఇతి గేయం గానం తేన సహ వర్తత ఇతి సగేయా, స్వనామాంకానేకగీతేత్యర్థః. యాగే సక్తా సంబధ్ధా, సమృద్ధనైస్రివ తత్రాధికారాదితి భావః. రతిం స్వవిషయాభిరతిం భక్తిం జానాతీతి రతిజ్ఞా, అత ఏవ సుకృతిషు, విషయే ఫలితైర్గ్రామ సన్దైస్రి కాన్దైస్రిరాయతో మహాకా ఆయశ్శుభావహవిధిర్యస్యాస్మా తథోక్తా, స్వభక్తానాం గ్రామాదిసంపాదనేన ప్రకటితస్వానుగ్రహేత్యర్థః. ఏవంవిధా యా లక్ష్మీర్యస్య విభోః ఆనమగ్రామతిసంపూర్ణామానతిం వశ్యత్వం యాతా సా కమలా లక్ష్మీస్తం షీతి పతితిలకం వీరరుద్రం, ఇహైవ లోకే జన్మని వా, సుఖయతు సుఖవంతం కరోతు. ఆయమష్టదశపద్మబంధః. ఉద్ధారస్తు—

“కర్ణికాది లిఖేద్వర్ణాక్ క్రమాద్దిక్షు విదిక్షు చ,

సకర్ణికాక్ సత్పదిక్షు విదిక్షు తు వికర్ణికాక్

చక్రబంధో యథా—

లక్ష్మీనీషితవై భవస్య జగతాం నాథస్య భద్రశ్రియో
దిక్ష్యోరభినిజప్రతాపజనితాం భాకృద్ధురాం యచ్ఛతః,
నిత్యం దుద్రజనాధిపస్య జయినో భాతి ప్రకాశం స్థిరా
రాజత్పాలనమోదితాత్మని భుజే యోగ్యాశ్రితత్వాద్ధరా.

అత్ర చక్రబంధే వైద్యనాథకృతి వీరరుద్రయశ ఇతి ప్రతీయతే.
నాగబంధో యథా—

ఓజస్వీ రుద్ర దేవే విభవతి మహిమత్యాజితాన్యప్రతాపే

ప్రవేశనిర్దమాభ్యాం తు దిక్షు తే స్యుశ్చతుర్దశ,

వ్యవధానేన తానాద్యే దశేఽన్యత్ర త్వనంతరా” నితి.

౧౦

చక్రబంధముదాహరణి—లక్ష్మీతి. శోకాగారనియుక్తయేవ లక్ష్మ్యో, విక్షిప్తవైభ
వస్య విచారితైశ్చర్యస్య, భద్రశ్రియః, కల్యాణమూర్తేరిత్యర్థః. ఆరభ్యసంపర్దితః, భాకృ
ద్ధురాం భాస్కరభావం, నిజప్రతాపేన దిక్షు సూర్యకృత్యం కుర్వత ఇత్యర్థః. రాజ
త్పాలనేన సమ్యక్సంరక్షణేన, మోదితాత్మని సర్వైరనుమోదితస్యరూపే, భుజే ఆశ్రయ
యోగ్యాశ్రితత్వాత్, ప్రకాశం వ్యక్తం, స్థిరా నిశ్చితస్థైర్యేత్యర్థః. ధరా భూమిర్నిత్యం
భాతి. ఉద్ధారస్తు—

“బధ్యతే షడరం చక్రం ప్రత్యరూ తన్న వాక్షరం,

త్రయాణామపి పాదానాం దశమం కర్ణికాక్షరం.

ఆదితస్సస్వతుర్యారై స్త్రయః పాదాశ్చతుర్థగాః,

వర్ణా షష్ఠాంత్యమారభ్య సంపతం తేఽంతిమాక్షరైః.

మధ్యే ద్వా ద్వా వినంవాదౌ షడశేష క్రమాద్యపేత్,

చతుర్థస్సక్తమైర్వర్ణైర్వర్ణనం కవివర్ణయో” నితి.

నాగబంధ ముదాహరణి—ఓజస్యఇతి. ఓజో బలం తత్ర సాధు రోజస్యః ప్ర
బలః, యద్వా అహర్వాచినా ఓజస్యశబ్దేన అహస్కరో లక్ష్మ్యతే. తేన ఓజస్వే సూర్య
సదృశ ఇత్యర్థః. ‘ఓజసోఽహని యత్థా’ నితి యత్ప్రత్యయస్య ఛాందసత్వేఽపి దూత్య
శివతాత్మాదివదస్య భాషాయాం ప్రయోగో నప్రవృత్తః. మహిమత్యాజితోఽన్యేహం
ప్రతాపో యేన తస్మిన్ తథోక్తే, విద్యాభిర్వేదవేదాంగాదిభిర్వైశ్చ శ్రేష్ఠే, ఉర్వ
ధికం, హరిచరితమభినేతర్యనుకుర్వతి, విష్ణుసదృశ ఇత్యర్థః. ‘నలూ’ కేత్యాదినా షష్ఠీ

విద్యావర్యేభిరేతర్యురుహరిచరితం విశ్వవిస్తారభాజి,
 వైరివ్రాతా భజంతే వనమతి మలినఖ్యాతయో దేహవిద్ధా
 వన్యై రధ్వన్యవారి ఊతిమతి వివిధే జంతుభిష్టాననభాజః. ౧౨
 ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే ౭లంకారశాస్త్రే
 శబ్దాలంకారప్రకరణం సమాప్తమ్.

ప్రతిషేధః. విశ్వవిస్తారం భరణీయత్వేన భజతీతి విశ్వవిస్తారభాగ్ తస్మిన్, విభవతి
 విధౌ సతి, అతిమలినఖ్యాతయో వైరివ్రాతాః శత్రుసంఘాః, దేహవిద్ధాః రణే విధ్వజేహ
 స్సంతః, వన్యైర్జంతుభిర్వాల్మీకై స్సహ, ఊతిః ఊయః తద్వతి, వివిధే, నానావిధ
 దుఃఖభాజన ఇత్యర్థః. అవార్యమదశే, అధ్వని; మరుదేశ ఇత్యర్థః. 'అపః స్త్రీ భూమ్ని
 వార్వా' రీత్యమరః. స్థానభాజః స్థితిం ప్రాప్తాస్సంతో వనం భజంతే నేమంతే. ఉద్ధా
 రస్తు—

“రేఖాభ్యాం చతురక్రాణి చతుష్కప్తాని కల్పయేత్,
 రేఖాద్వయాంతరాశ్చేస్యా ద్యథా కాష్ఠే గృహప్తకం.
 విదితు మండలీమర్యా త్తదేఖాగ్రై ర్యథాక్రమం,
 దిగ్రేఖాగ్రాణి బాహ్యని యోజయే ద్విత్తయే మిథః.
 ఏకత్ర తు ఫణాపుచ్ఛమేళనం కల్పయే త్తథా,
 అంతరాణ్యక్షయామర్యాత్సందంశాస్సృర్యథా మిథః.
 వర్ణావృత్తిస్థలాన్యత్ర శోషశోణాని షోడశ,
 సందంశానాం చతుష్కం చ కంఠశ్చేత్యేకవింశతిః.
 ఆవృత్తి ర్యుగ్మవర్ణానాం నేతరేషా మిహ క్వచిత్,
 అగ్రేశానదశబ్రహ్మవర్ణాః పాదచతుష్కగాః.
 ఆవర్తేరన్తై ర్మతాదిమండలేష్వప్రదక్షిణం,
 యదైవం స్యాత్తథా వర్ణాన్ ఫణాతో విన్యసే త్క్రమాత్.
 త్రింశదష్టావింశతిశ్చ షడ్వింశతి రనుక్రమాత్,
 వేష్టనత్రితయే వర్ణాః సమాప్తిస్తు గణాక్షరే.
 సర్వమేతన్నిధాయాంతస్సంగృహీతం మహత్తభిః,
 విదిక్థతే మండలితం స్వమంగం స్వేన త్రిరావేష్ట్య విభంగిభంగం,
 క్షిప్వా గతే పుచ్ఛమహేః స్థితస్య పాత్యః ఫణాతః ఫణిబంధవిషః” ఇతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాథ్యాయకోచలమల్లినాథ
 సూరిసూరునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్యస్తజ్ఞేః పెద్దయార్యస్యామజేన కుమారస్వామి
 సోమసీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవాగ్విఖ్యానే రత్నావళిసహితే శబ్దాలంకార
 నిరూపణం నామ సప్తమం ప్రకరణమ్.

అర్థాలంకార ప్రకరణమ్.

అర్థాలంకారాః —

తత్ర ప్రథమమనేకాలంకారబీజభూతత్వాదుపమా నిరూప్యతే.

— ఉపమా లంకారః. —

*స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్యతేన చ ధర్మతః,

సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోషమా.

యత్ర స్వతస్సిద్ధేన స్వతో భిన్నేన సహృదయసమ్యతేనాప్రకృతేన సమా ప్రకృతస్య ధర్మత సాదృశ్య మేకదా వాచ్యం చేద్భవతి తత్రోపమా.

స్వతస్సిద్ధేనేత్యనేన ఉత్ప్రేక్షావ్యావృత్తిః; ఉత్ప్రేక్షాయా మప్రసిద్ధస్యాప్రపమానత్వసంభవాత్.

యథా. —

కీర్తిః కాకతివీరదుద్రన్మపతే స్సింహాసనాధ్యాసినః

ప్రాచాం భూమిభుజాం యశః విదధతి కోటిండుతుల్యద్యుతిః,

రక్షాదక్షిణరాజలాభజనితామందప్రమోదోత్థితా

త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభేవ కకుభాం ప్రాంతేషు విద్యోతతే. ౧

శబ్దాలంకారనిరూపణానంతరమవసరప్రాప్తత్వా దర్థాలంకార నిరూపణం ప్రతీజానీతే—అథతి.

ప్రథమముపమానిరూపణే నిమిత్తమాహ—తత్రేతి. తత్ర అర్థాలంకారేష్విత్యర్థః. అనేకాలంకారబీజభూతత్వాదితి. వాచ్యోపమ్యానామనన్వయాదీనాం గమ్యాపమ్యానాం చ రూపకాదీనాం అన్యేషాం చ సాదృశ్యమాలానాం మిలనాదీనాం నిదానభూతత్వాదిత్యర్థః.

లక్షయతి—స్వతః. ధర్మతో. గుణక్రియయోరన్యతరేణ్యర్థః సామ్యమిత్యనేన కార్యకారణాదికయోరసంభవాత్సాధర్మ్యాదన్యవర్ణ్యోశబ్దయోరుపమానోపమేయార్థత్వం ద్రష్టవ్యం.

అత్రానువంశాధ్యాహారాదిభిశ్చిత్తమంశం పూరయన్ వ్యాచక్షే—యత్రేతి.

అత్ర ప్రభాశబ్దో జాతీయచనః. త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభాయాః కవి
ప్రాశ్నోక్తిసిద్ధత్వా న్నోపమాశంకానకాశః.

స్వతోభిన్నే నేత్య నేనానన్వయవ్యావృత్తిః; అనన్వయే ఏకస్యై
వోపమానోపమేయత్వసంభవాత్

తథాపి—

సన్తు లోకే సువర్ణాద్రిరత్నాకరసుధాకరాః,
తథాపి వీరరుద్రోఽయం వీరరుద్ర ఇవ స్వయమ్.
సన్తుతేనేత్య నేన న్యూనోపమాదివ్యావృత్తిః.

యథా. —

ఉదన్వానివ గంభీర స్సువర్ణాద్రిరివోన్నతః,
దిప్త హేభ ఇవ ఊటీఠారేయః కాకతీశ్వరః.

3

అత్ర సముద్రసువర్ణాద్రిదిగ్గజానాముపమానత్వం యోగ్యమిత్య
పమైవేయమ్.

ధర్మత ఇత్య నేన శ్లేషాలంకారవైలక్షణ్యమ్.

తథాపి.—

సీరాజయంత్యంధ్రపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలైర్వరవీరరుద్రం,
చంద్రాననా గోత్రపతిం రజన్యస్తారాగణైర్దైరుమివ స్ఫురద్భిః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రం పురస్త్రియో సీరాజయంతి మేరుం రజన్య ఇవేతి
నోపమా. గోత్రపతిమితి విశేషణార్థస్య సామ్యాభావాత్. గోత్రశబ్దేన

వ్యావృత్త్యాదికం తు స్వయమేవ వ్యక్తికరివ్యతి—న్యూనోపమాదీతి. న్యూన
విశేషణోపమానం న్యూనోపమం. ఆదిగ్రహణాదధిణోపమాదినంగ్రహః.

సహృదయసమృతిం దర్శయతి—ఉదన్వానితి. 'ఉదన్వాసుదధా'వేతి నిపాతనా
త్సాధుః. ధరం వహతీతి ధారేయో ధరంధరః. 'ధురోయద్ధకావీతి ధక్ ప్రత్యయః
క్షోణ్య ధారేయ ఇతి శివభాగవతవత్సమాసః.

3

ధర్మత ఇత్య నేన శ్లేషాలంకారవైలక్షణ్యమితి. శబ్దసామ్యమూలత్వాత్తస్యేతి
భావః.

వ్యావర్త్యం శ్లేషమూలముదాహరతి—సీరాజయంతీతి.

౪

ఏవంవిధస్థలే శబ్దసామ్యోఽప్యవమైవేతి కావ్యప్రకాశకారః. తదుక్తం—
'సకలకలం పురమేతజ్జాతం సంప్రతి సుధాంశుబింబమి'వేత్యాదిశబ్దమత్రసా

రాజపక్షే కులప్రతితిః, మేరుపక్షే పర్వతప్రతితిః. తథా చంద్రాననా ఇతి
స్త్రీపక్షే చంద్ర ఇవాననం యాసామితి సమాసః రాత్రిపక్షే చంద్ర
ఏవాననం యాసామితి శబ్దమాత్రసామ్యేన నోపమాప్రాప్తిః. కింతు
శ్లేష ఏవ.

అన్యేన వర్ణ్యస్య సామ్యమిత్యనేన ప్రతిపాలంకారో వ్యావర్త్యతే.
తథా హి.—

లోకోఽయమవిశేషజ్ఞః కిం కుర్తః? కస్య కథ్యతే?

యత్కాకతినరేంద్రేణ సుమేరురుపమీయతే. ౫

అత్రాప్రకృతస్య మేరోః ప్రకృతేన రాజ్ఞా సాదృశ్య మితి ప్రతిపా
లంకారో నోపమా.

ఏకదా సామ్యమిత్యనేన ఉపమేయోపమావ్యావృత్తిః. ఉపమే
యోపమాయాముపమానోపమేయయోరనేకదా సామ్యప్రతిపాదనమ్.
తథా హి.—

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీరర్థో ధర్మ ఇవ స్థితః,
కామస్తావివ తౌ కామ ఇవ రుద్రనరేశ్వరే.

౬

అత్ర ధర్మోఽర్థ ఇవ అర్థో ధర్మ ఇవేత్యనేకదా ఇవశబ్దద్వయేన ధర్మార్థ
కామానాం సాదృశ్యం ప్రతిపాద్యత ఇత్యుపమేయోపమా.

మ్యేఽసి సా యుక్తై వేతి, అలంకారసర్వస్వకారః పునరస్మిన్నేవోదాహరణే గుణక్రియా
సామ్యవచ్ఛబ్దసామ్యం నోపమా. ప్రయోజకమపి తూపమా ప్రతిభోత్పత్తిహేతు శ్లేషవి
వాపసేయ ఇత్యవోచత్. విద్యానాథ స్తు సర్వస్వకారసిద్ధాంతశ్రద్ధాభుతయా శ్లేష
ఏవాయం నోపమేత్యాహ—అత్రేత్యానినా.

అన్యేన వర్ణ్యస్యేతి. ఉపమానేనోపమేయస్యేత్యర్థః.

లోకోఽయ మితి.

౫

అత్రోపమానోపమేయభావస్య వైపరీత్యాత్పప్రతిపాలంకార ఇత్యాహ—
అత్రేతి.

ధర్మ ఇతి. అ త్రైకదా సామ్యస్య ప్రథమార్థ మేవ ప్రత్యుదాహరణం. తావతై
వోపమేయోపమాయా శ్చురితార్థత్వాత్. ద్వితీయం పున రభ్యుచ్చయః.

౬

కదేవా భీష్మే త్యోక్తం—ధర్మార్థకామానామితి.

వాచ్యమిత్యనేన ప్రతీయమానౌపమ్యానాం రూపకసందేహభ్రాంతి
మదుల్లేఖాపహ్నావతుల్యయోగితాదీపకప్రతపస్తూపమాదృష్టాంత సహా
క్షీప్యతిరేకనివర్చనానాం వైలక్షణ్యమ్.

తథాహి.—

ప్రతాపరుద్రనృపతే ర్మండలాగ్రవిధుంతుదః,

అఖండవిక్రమోద్ధామో గ్రసతే రాజమండలమ్. 2

అత్ర మండలాగ్ర విధుంతుదయో స్సామానాధికరణ్యా స్యాన్యథాను
పవత్త్యా సాదృశ్యం లక్ష్యత ఇతి నోపమా. కింతు రూపకాలంకారః.

కిమేష నవమో హరిత్పతిరమందసంపత్పదం?

కిమేష దశమః ప్రజాపతిరపూర్వసర్గక్రమః?

కిమేష హరిరుర్వరోద్ధరణచుంచరే కాదశ?

శ్చిరాదితి విలోక్యతే జగతి కాకతీంద్రో జనైః. ౩

అత్ర కాకతీశ్వరస్య హరిత్పతిప్రభృతీనాం చ పరస్పరాభేదప్రతీతే
స్పృహేహసిబంధనాన్యథానుపవత్త్యా సాదృశ్య మాక్షిప్యతే. తతస్పందే
హాలంకారః.

కాకతీయవిభోః కీర్తివిభవే వ్యాప్తరోదసి,

దివాపి చంద్రికాబుద్ధ్యా చకోరా యాంతి నిర్వృతీమ్. ౪

అత్ర కీర్తివిభవే చంద్రికాబుద్ధిః చంద్రికాసాదృశ్యం వినా న సం
భవతీతి సాదృశ్యాక్షేపాత్ బ్రాంతిమదలంకారః.

లక్ష్మీనివాసగృహమిత్యఖిలా నరేంద్రా

శ్శౌర్యాతిభూమిఖనిత్యరివీరవర్గాః,

విద్యావిహారపదవీతి చ లబ్ధవర్ణా-

శ్రీకాకతీంద్రనగరిమనిశం స్తువంతి. ౫

అత్ర నగర్యాం తత్తత్పదార్థతారోపస్సాదృశ్యాదృతే న సంభ
వతీతి సాదృశ్యకల్పనాదుల్లేఖాలంకారః.

వాచ్యవ్యవచ్ఛేద్యతయా సాధర్మ్యస్య గమ్యత్వం కేఘచిదలంకారేఘ దర్శ
యతి—తథాహిత్యాదినా. ఉదాహరణ్యోకా యథాయోగం స్వస్వప్రకరణ వివ
న్యాఖ్యాస్యంతే.

వీరరుద్రస్య ధూపాలజయహోమం వితన్వతః,

ధూమరాజిరియం భాతి న చమూరేణురుత్థితా.

౧౧

అత్రోత్థితాం చమూరేణుమవలోక్య ధూమపక్షిరిత్యపహ్నావే
నారోపస్సాదృశ్యమూల ఏవేత సాదృశ్యాక్షేపాదపహ్నావః. ఏవం
తుల్యయోగితాదిష్వపి సాదృశ్యగమ్యత్వాన్నోపమాశంకా. అత
స్సర్వేభ్య సాధర్మ్యమూలేభ్యో విలక్షణేయముపమా.

సా ప్రథమం ద్విధా. పూర్ణా లుప్తా చేతి. ఉపమానోపమేయసాధా
రణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్థాం ప్రయోగే పూర్ణా; ఏకస్య
ద్వయోస్త్రయాణాం వా లోపే లుప్తా. పూర్ణా ద్వివిధా. శ్రోతీ ఆర్థీ
చేతి. సాక్షాత్సాదృశ్యప్రతిపాదకయథేవాదిశబ్దానాం ప్రయోగే
శ్రోతీ; ధర్మివ్యవధానేన సాదృశ్యప్రతిపాదకానాం సదృశసంకాశసీకాశ

ఉపమాయాస్వరూప ముక్త్యా విభాగమాహ—సా ప్రథమమితి. పూర్ణా
మాహ—ఉపమానేతి. ఉపమీయతే సదృశీక్రియతే యేనోత్కల్పప్రగుణేన తదుపమానం
చంద్రాది; ఉపమీయతే యదవకృష్టగుణం తదుపమేయం మఖాది, సాధారణో
ధర్మో గుణః క్రియా వా; సాదృశ్యప్రతిపాదకా యథేవాదయః; చతుర్థామేతేహం
కంఠోక్తా పూర్ణేత్యర్థః. కలిపయహిషే లుప్తేత్యాహ—ఏకస్యేతి. లోపే శాస్త్రీయే
స్వారసికే చ. తత్రాద్యాం విభజితే—పూర్ణేతి. శ్రుత్యా సాదృశ్యప్రతిపాదనా
చ్ఛ్రోతీ. ఆర్థత స్తాదృశ్యేత్యర్థః. శ్రోతీం లక్షయతి—సాక్షాదితి. ఆర్థీం లక్షయతి—
ధర్మివ్యవధానేనేతి. సదృశాభిధానద్వారేత్యర్థః. నను యథేవాదిశబ్దానాం సదృశాది
శబ్దవత్సాదృశ్యవిశిష్టాధర్మపరత్వాభావతేజవలసాదృశ్యపరత్వం వక్తవ్యం. తథా సతి
ముఖం చంద్ర ఇవే త్యత్ర ముఖం చంద్రసాదృశ్యమిత్యర్థస్సాన్విత ఏవం చ దశ
దాడిమూదివాక్యవదసంబద్ధమిదం భవిష్యతీతి చేత్, సత్యం; యథా రాజ్ఞః పురుష ఇత్య
త్ర గుణభూతరాజవిశేషగుణభూతా వస్తీ అనుశాసనబలాదుభయనిష్ఠసంబంధమాత్ర
మభిదధానాఽసి తద్వారా ప్రధానభూతం పురుషమప్యాక్షిపతి తదుక్తం హరిణా--
'ద్విష్టోఽప్యసౌ పరాధిత్వాద్గుణేషు వ్యతిరిచ్యతే, తత్రాభిధీయమానస్సౌ ప్రధా
నేఽపునర్యుజ్యతే' ఇతి. ఏవముపమానవిశేషగుణభూతా యథేవాదయ శబ్దాః శ్రుత్యా
సాదృశ్యం బోధయంతోఽసి శబ్దశక్తిస్వాభావ్యాత్పర్యేణ సాదృశ్యవతి వర్తంతే.
ఏవం చ యథేవాదిశబ్దానాం శ్రుత్యా సాదృశ్యపరత్వాత్తత్ప్రయోగే శ్రోతీ; సదృశాది

ప్రతీకాశాదిశబ్దానాం ప్రయోగే ఆర్థి; ద్వే అపి వాక్యసమాసతద్ధితగ
తత్వేన త్రివిధే. ఏవం పూర్ణోపమా షట్ ప్రకారా. లుప్తోపమా ఏకో
నవింశతిభేదా. 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వితీ' రితి సదృశార్థే విహిత
స్య వతేరుపాదానే ఆర్థి; 'తత్ర తస్యే' వతీవార్థే విహితస్య వతే
రుపాదానే శ్రౌతి; అత ఏవ సాదృశ్యార్థే విహితస్య వతేః ప్రయోగే
ధర్మోపాదానపవాన్వయసౌకర్యాదనుక్తధర్మా తద్ధితగా శ్రౌతి లుప్తా
నాస్తీ. కల్పబాదిప్రయోగే త్వార్థేవ.

అథోదాహరణాని—

వాక్యగా పూర్ణా శ్రౌతి యథా.—

ఉద్దామోద్యతవిక్రమే కృతయుగే బాహూ యయాతేర్యథా
త్రేతాయాం రఘునాయకస్య మహితఖ్యాతౌ భుజాయాం యథా,
దోర్దండే చ యుధిష్ఠిరస్య విలసచ్ఛర్యే యథా ద్వాపరే

విప్రభృతద్య కలా తక్షణ రమతే ఊన్యంధ్రభర్తుర్భుజే. ౧౨
సమాసగా పూర్ణా శ్రౌతి యథా.—

భాస్వానివోద్యన్నుదయాద్రిలంబీ భద్రాసనస్థో వరవీరరుద్రః,

శబ్దానాం ఆర్థాత్సాదృశ్యపరత్వాత్తత్ప్రయోగే త్యాగీతి వివేకః తయోః పునః
ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యమాహ— ద్వేఇతి. ఏకోన వింశతిభేదేతి. వక్ష్యమాణప్రకారేణేతి
శేషః. పతిప్రత్యయభేదాదుపమాభేద ఇత్యాహ— తేన తుల్యమిత్యాదినా. తత్ర
శ్రౌత్యా విశేష మాహ— అతఏవేతి. అథో ౭స్తాదే వాన్వయసౌకర్యా దితి సంబంధః.
కూర్మపదిత్యాదివక్ష్యమాణోదాహరణే మేదినీభానరూపస్య సమానధర్మస్యోపాదాన
ఏవాన్వయసౌకర్యా దన్వయా తదభావా చ్చ తద్ధితగతాయాం శ్రౌత్యాం ధర్మోపా
దాన మావశ్యక మితి భావః. కల్పబాదిప్రయోగే త్వీతి. 'ఈషదసమాప్తా' వితి విహి
తానాం కల్పజ్ఞేశ్వరేశీయర్ ప్రశ్నయానాం 'విభాషానుప' ఇతి విహితస్య బహుచ్ఛ్రీత్య
యస్య చ ప్రయోగ ఇత్యర్థః. ఆర్థేవేతి. ధర్మవ్యవధానేనైవ సాదృశ్యప్రతిపాదనా
దిత్యర్థః.

ఉద్దామేతి. అత్ర యథాశబ్దప్రయోగాదియం వాక్యగా శ్రౌతి చ. ౧౩

భాస్వానివేతి. కథ మియం సమాసగేత్యాకాంతాయామాహ— ఇవేన సహ

ఉత్పశ్యతామంద్రపురిజనానాం నేత్రాబ్జజాడ్యం శమయత్యశేషమ్.

అత్ర భాస్వానివేతి ఇవేన సమా నిత్యసమాసః.

తద్ధితగా పూర్ణా శ్రౌతి యథా.—

కూర్మవచ్ఛేషవద్గోత్రగిరివద్దిజ్జహేభవత్,

భుజే ప్రతాపదుద్రస్య ధురీణే భాతి మేదినీ.

౧౪

వాక్యగా పూర్ణా ఆర్థి యథా.—

తై నైర్మహీపాలనసంవిధానై నైన్తైః ప్రజారంజనవై భవై శ్చ

విరాజతే సంప్రతి కాకతీయలక్ష్మీసతిద్దాశరథేస్సమాసః.

౧౫

సమాసగా పూర్ణా ఆర్థి యథా.—

తాదృక్పాలనసామర్థ్యసంపదా కాకతీశ్వరః,

హరిదీశ్వరసంకాశశ్శాస్త్రి మధ్యమవిష్టవమ్.

౧౬

తద్ధితగా పూర్ణా ఆర్థి యథా.—

హేమాచలవదాన్న త్యే గాంభీర్యే క్షీరసింధువత్,

ప్రతాపే భానువద్భాతి వీరదుద్రనరేశ్వరః.

౧౭

నిత్యసమాస ఇతి. 'ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం' చేతి వార్తికాదితి శేషః.

౧౩

కూర్మవదితి. 'తత్రతస్యే'వేతి సప్తమీసమర్థాదివాగ్ధే వతిప్రత్యయః. అత ఏవేయం తద్ధితగా శ్రౌతి. ధురం వహతీతి ధురీణే ధురంధరే, 'భస్పర్మధురా'దిత్యత్రభ ఇతి యోగవిభాగా క్షేప్రత్యయః. 'గాంభీర్యగరిమా తస్య సత్యం గంగాభుజంగవ' దితి తస్యేవేతి వలేరుదాహరణమ్.

౧౪

తై నైర్మహీ. మహీపాలనసంవిధానైః, వాపీకూపతటాకాదిసిర్ద్దాణైర్నిత్యర్థః. ప్రజారంజనవైభవైః, చోరాదినివారణపూర్వకైః పాలనవిశేషైర్నిత్యర్థః. అత్ర దాశరథే స్సమాస ఇతి వ్యాసేన సమానశబ్దోపాదానాదార్థీయముపమా వాక్యగతా చ.

౧౫

తాదృగితి. హరిదీశ్వరేణ దిక్పతినా సదృశో హరిదీశ్వరసంకాశ ఇతి నిత్యసమా సః. 'స్మరుత్తరపదేత్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతికాశోపమాదయః' ఇత్యమరతోశే నిభాదిశబ్దానాముత్తరపదనియమాత్. అతఏవ సమాసగలేయమాగ్ధీ.

౧౬

హేమాచలవదితి. ఔన్నత్యాదౌ మేర్వాదితుల్యం భాతీత్యర్థః. అత్ర 'లేన తుల్య' మితి విహితస్య వలేః ప్రయోగాదార్థీయం తద్ధితగతా.

౧౭

విషూదాహరణేషు ఉపమేయోపమానసాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతి
పాదకాని నిబద్ధానీతి పూర్ణత్వమ్

అథ లుప్తోపమానూ ఉదాహరణాని:—

అనుక్తధర్మా వాక్యగా శ్రోతీ లుప్తా యథా.—

యథారుచాం స్వామినిచక్రవాక్యో యథాచ నీహారరుచౌ చకోర్యః,

యథా ప్రసూనస్తబకే భ్రమర్యస్తథా ప్రజాః కాకతీవీరరుద్రే.

అనుక్తధర్మా సమాసగా శ్రోతీ లుప్తా యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవస్య పాదపీఠీమనారతం,

ఆరాధయంతి భూపాలాః ప్రణతా దేవతామివ

౧౯

అనుక్తధర్మా వాక్యగా ఆర్థీ లుప్తా యథా.—

కాకతిష్టాపతే జైత్రప్రస్థానపటహధ్వనిం,

తుల్యం దంభోళినిష్ఠోమై శృణ్వంత్యరిమహీభృతః.

౨౦

అనుక్తధర్మాసమాసగా ఆర్థీ లుప్తా యథా.

శశ్వత్పురి మేకశిలాభిధానాం వసోక్ససారాసదృశీమవేక్ష్య,

నమంతిభూపాభువి కాకతీయరాజ్యప్రతిష్ఠాంబహుమన్యమానాః.

అనుక్తధర్మా తద్ధితగా ఆర్థీ లుప్తా యథా.

ప్రతాపరుద్రనృపతేజగన్తపితతేజసః,

కందర్పకల్పమూకారం పశ్యంత్యంధపురంధరయః.

౨౧

విషూదాహరణేషుపమానాదిచతురంగనిబంధనాత్పూర్ణత్వమిత్యాహ—విషీతి.

అథ లుప్తోదాహరణేషు ప్రథమం ధర్మానుపాదానే పంచోదాహరణాని

క్రమేణాహ—యథేత్యాది. రుచాం స్వామిని సూక్యే, వీరరుద్రే, వర్తంత ఇతి శేషః.

అత్ర ప్రతాపాష్టాదసారస్యానాం ధర్మాణామనుపాదానమ్.

౧౮

ప్రతాపేతి. అత్ర పాదపీఠీదేవతయోగ్యమానోధర్మస్సంపత్ప్రదత్వమునుక్తం.

అనుక్తధర్మా తద్ధితశ్రోతీ లుప్తా నాస్తీత్యుక్తం.

౧౯

కాకతీతి. దంభోళినిష్ఠోమైరశనిధ్వనిభిస్తుల్యం తద్వర్ణిషణమితి గమ్యతే.

౨౦

శశ్వదితి. వసోక్ససారాసదృశీమలకాసమానాం, వైభవ ఇతి నోక్తమ్.

౨౧

ప్రతాపరుద్రేతి. కందర్పకల్పం కందర్పసదృశం, రూపసంపదేతిశేషః. ఈషద
మాప్తాకల్పప్రత్యయః, ఇయమేకలాపే లుప్తా పంచవిధా.

౨౨

ఏమాదాహరణేషు ధర్మస్యానుపాదానమ్.

అనుక్షధర్తే వాదిః కర్తవ్యచా లుప్తా యథా—

దుగ్ధార్ణవీయత్యంభోధీః కైలాసీయతి భూధరాః,

ప్రతాపరుద్రదేవస్య యశోవై శద్యవై భవమ్.

౨౩

అనుక్షధర్తేవాదిరాధారక్యచా లుప్తా యథా—

శ్రీడాద్రీయతి గోత్రజైలశిఖరేష్వాస్థానసద్వీయతి

ద్వీపేష్వబ్ధిషు దీర్ఘికియతి హరిత్స్వేకాంతగేహీయతి

ఉద్యానీయతి సీమపర్యతతటారణ్యే సుపర్వాచలే

ప్రాసాదీయతి వీరరుద్రనృపతేస్సాస్థిరః ప్రతాపోదయః.

౨౪

అనుక్షధర్తేవాదిః కర్తవ్యములా లుప్తా యథా.—

పశ్యంత్యాత్మజదర్శసిందుమమరస్తోతస్వినీం సత్సఖి-

దర్శం ఊరపయోనిధిం ప్రియసుహృద్దర్శం గిరిం రాజతం,

లీలాదర్శణదర్శ మన్య దమలం తారాదిహారావళీ-

దర్శం ఖేలతి వీరరుద్రనృపతేః కీర్తిర్జగద్వాప్యపినీ.

౨౫

అథ ద్విలోపే లుప్తాం క్రమేణోదాహరతి—దుగ్ధార్ణవీయతీత్యాదినా. ఆత్ర

‘ఉపమానాదాచారే’ ఇతి క్యచ్చుత్ప్రయః. ‘కృచిచ’ ఇతీకారః. ధావశ్యమత్రసాధర్మ్యం

గమ్యతే. అంభోధీః దుగ్ధార్ణవానివాచరతీత్యత్ర వాక్యే ప్రకాంతం కర్తవ్యయం.

తత్రోపమానకర్తవ్యోంతర్యుతత్వాత్తదపేక్షయాఽసావకర్తవ్యో ధాతుః. తదుక్తం—

‘ధాతోరథాంతరే వృత్తే ధాత్వధేనోపసంగమాత్, ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్తవ్యోఽ

కర్మికా క్రియా’ ఇతి. కర్తాంతరాపేక్షయా తు స కర్మక వివ యథానా భగవా

న్యాచ్యుకారః—‘ద్వే హ్యత్ర కర్మణీ ఉపమానకర్తవ్యమేయకర్త చేతి. ఉపమానకర్తాం

తర్యుతముపమేయేన కర్తవ్య సకర్తవ్యో భవతీ’తి వివచన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్.

౨౬

శ్రీడాద్రీయతీతి. ఆస్థానసద్వ సభామండపః, దీర్ఘికాః శ్రీడానరాంసి, సీమ

పర్యతో లోకాలోకః; సుపర్వాచలో మేయః, శ్రీడాపర్వతాదిష్వివ కులపర్వతశిఖరాది

ష్వాచరతీత్యత్ర సుఖసాధనత్వం సాధర్మ్యం గమ్యతే. ‘అధికరణా’ చేతి వచనాత్

క్యచ్ ప్రత్యయః. శ్రీడాద్రీయతీత్యత్ర ‘ఆకృత్యార్థధాతుకయో’ రితి దీర్ఘః. అన్యత్ర

యథాయోగం టిలోపే ‘కృచి చ’ ఇతీకారః.

౨౭

పశ్యంతీతి. ఆత్మజం పుత్రమివ దృష్ట్వా ఆత్మజదర్శం; వివముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం.

‘ఉపమానే కర్మణి చ’ ఇతి ఇముల్పిత్యయే కషాదిత్వా త్సర్వత్ర పశ్యంతీత్యను

అను క్తధర్మేవాదిః కర్తృణములా లుప్తా యథా.

సృషేషు శిక్షావిధిదండచారం కాంతాసు పుష్పాయుధధన్వచారం,
ప్రజాసు చాలంబనయష్టిచారం చరత్యయం రుద్రనరేంద్రఖడ్గః.

అను క్తధర్మేవాదిః క్షీపా లుప్తా యథా.—

సుధాప్రవాహతి సతామసతాం కాలకూటతి,

వీరరుద్రనరేంద్రస్య గుణజోత్స్నా విజృంభితం. ౨౮

ఇతి దశోదాహరణాని, ఏషాదారణేషు ద్వయోరనుపాదానమ్,

అంభోధీః దుగ్ధార్ణవీయతీత్యత్ర కర్తృకృచి దుగ్ధార్ణవానివ కరో
తీతి, గోత్రశిఖరేషు క్రీడాద్రీయతీత్యాధారకృచి క్రీడాద్రిష్వివ వ
ర్తత ఇతి, చంద్రమాత్మజదర్శం పశ్యంతీతి కర్తృణములి ఆత్మజమివ ప

ప్రయోగః. అత్రాత్మజసఖ్యాదీనామిందుమందాకినీమఖ్యానాం చోపమానోపమేయ
భావే నైరైల్యమేవ సాధర్మ్యములమితి గమ్యతే. ౨౯

సృషేష్వితి. శిక్షావిధిదండః శిక్షావిధిదండ ఇతి తాదర్థ్యే అశ్వసూసాదివత్ పక్షీ
సమానః. స ఇన చరిత్వా తచ్చూరమితి 'ఉపమానే కర్తృణి'చేతి చకారాత్కర్తరి
ణముత్. కషాదిత్వాచ్చరతేరనుప్రయోగః. అత్ర భీషణోద్దీపనవిశ్రామభూమిత్వానాం
క్రమేణ సమానధర్మత్వము స్నేయమ్. ౩౦

సుధేతి. గుణజోత్స్నావిజృంభితం కర్తృ, సుధాప్రవాహ ఇవాచరతి సుధా
ప్రవాహతి, తద్వచ్చాఘ్నమిత్యర్థః. కాలకూటమివాచరతి కాలకూటతి, తద్వ
దసహ్యమిత్యర్థః 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్వాచారే' ఇత్యేక ఇత్యాచారే క్విప్పుత్య
యః. అత్రాచారస్య సమానధర్మత్వం మన్యమానః కావ్యప్రకాశకార 'స్తద్వాచకస్య
క్విపస్సర్వలోపా దివాదిలోపా చ్చ ద్విలోపః.' కృజాదౌ తు ప్రత్యయశ్రవణాదేక
లోప ఏవేత్యాహ. విద్యానాథస్తు కర్తరి కృజాదావస్తునామ ధర్మాంతరోద్భావనా,
శక్తౌ కథంచి దాచార సాధర్మ్యం. కర్తృణి కృజాదౌ తూపమానోపమేయగతో ధావ
శ్యాది రేవ సమానధర్మో నాచారమాత్రం తస్యాన్యధర్మత్వాదితి మన్యమానః కృజాదా
వపి ద్విలోప ఇత్యాహ. ఏషాదాహరణేషు ద్వయోరనుపాదానమితి. ౩౧

ఏతదేవ వినిశ్చి—అంభోధీనిత్యాది. ఇవశబ్దోఽంతర్గత ఇతి. గమ్యమానార్థ
ఇత్యర్థః. ఏతద్యథోదాహరణ మస్తుద్ధృటితదావశ్యాదిసాధారణధర్మస్యాప్యవలక్షణం.
తస్య లుప్తత్వమితి. అప్రయుక్తత్వమిత్యర్థః. యదాహ కైయటః—'గమ్యమానార్థస్యా

శృంగీతి, శిఖావిధిదండచారం చరతీతి కర్తృణములి శిఖావిధిదండ ఇవ
చరతీతి. ఇవశబ్దోఽంతర్గత ఇతి తస్య లుప్తత్వమ్.

అను క్తధర్మీవాదిః కర్తృకృతా లుప్తాయథా.—

జ్యోత్స్నీయంతి సుధీయంతి చందసీయంతి సర్వతః,

ప్రతాపరుద్రస్యపతే శ్శుభ్రాః కీర్తేర్మహార్తయః.

౨౮

అత్ర కీర్తినాం స్వరూపముపమేయమ్.

అను క్తధర్మేవాదిః కర్తృకృతా లుప్తా యథా.

శేషాయతే మహీం వోధుం కల్పశాఖాయతే లగ్ధినాం,

ప్రయోగ ఏవ లోపః ఇతి. క్విబంతో దాహరణం తు సర్వసంప్రతిపన్నత్వాన్నవివృతమితి
ద్రష్టవ్యమ్.

క్వచిత్త్రిలోపే లుప్తామాహ—అనుక్షేతి. ధర్మస్సమానధర్మోఽస్యాస్తీతిధర్మ
ఉపమేయం, తచ్చేవాది శ్వానుకౌ య త్రాసా పనుక్తధర్మీవాదిః, అనుక్తోపమేయేవాది
రిత్యర్థః. ధర్మలోపస్తు ప్రసిద్ధః.

కర్తృకృతేతి. యత్ర కృచ్చృత్యయే ప్రకృతిభూతస్యోపమానస్య కర్తృణః
కర్తృవోపమేయం తేనేత్యర్థో ద్రష్టవ్యః. కేవలకర్తృకృచ్చృత్యయవైకవాభావాత్,

తేన లుప్తామదాహరతి—జ్యోత్స్నీయంతీతి. జ్యోత్స్నామివాత్సాన మాచ
రంతీత్యత్ర ఆత్మన ఉపమేయస్యేవాదే స్సాధర్మ్యస్య వైర్లల్యాదేశ్చానుపాదానా
త్రిలోపే లుప్తేయమితి భావః. ఆచారసాధర్మ్యవాదినాం తు ద్విలోప ఏవ. తదుక్తం
కావ్యప్రకాశే 'కృచీవాద్యుపమేయా' వితి, న చ కీర్తిమహార్తయ ఇత్యుపమేయా
పాదానం ఉపమానాపేక్షయా భిన్నవిభక్తికత్వాత్. న చైతదనుసారేణ జ్యోత్స్నీ
యంతీ త్యత్ర జ్యోత్స్నాన్నివాచరంతీతి సమానవిభక్తికత్వకల్పనముపపద్యతే. కర్తృ
కృచ్చృత్యయస్యానుశాసనవిరుద్ధత్వాత్. న చ శుభ్రా ఇతి సమానధర్మోపాదానం.
తస్యా కర్తృభూతకీర్తివిశేషణత్వేన తత్రైవోపక్షేపత్వాదిత్యలమతిప్రసంగేన. ౨౮

పునరపి ధర్మేవాదిలోపే లుప్తామాహ—శేషాయత ఇతి. శేష ఇవాచరతీతి
శేషాయతే, 'కర్తుః కృజ్ఞ లోచశ్చ' ఇతి కృచ్చృత్యయే కిత్వాదాత్మనేపదం. అత్రోప
మానకర్తురంతర్యాకత్వా దుపమేయకర్త్రా సకర్తృకత్వమితి భావ్యకారః. అత్ర
మహీవహనలక్షణస్య సాధర్మ్యస్యోపాదానాత్కల్పశాఖాయత ఇత్యాదికమేవో దాహ
రణం. శేషాయత ఇత్యేతదేకలోపస్యేతి వివేకః. అతఏవాస్య ప్రకరణాదుత్కర్షః. అత
ఏవం కర్తృణములి క్విపి చ సమానధర్మస్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం ద్వివిధ్యం

ప్రతాపరుద్రదోర్దండః కాలదండాయతే ద్విషామ్.

౨౯

అనుక్తోపమానా వాక్యగా లుప్తా యథా.—

వదాన్యో నాన్యో ౭ స్త్రీ త్రిజగతి సమో రుద్రస్సృపతే-

ర్థణశ్రేణీశ్లాఘాపిహితహరిదీశానయశసః,

సమంతాదుద్భూతైర్ద్విరదమదగంధైస్సురభయః

క్రియంతే యద్విద్విజ్ఞసమణిగృహప్రాజ్ఞణభవః.

30

అనుక్తోపమానా సమాసగా లుప్తా యథా.—

వీరరుద్రసమో రాజా నాస్తి నాస్త్యేవ భూతలే,

యస్య ధర్మానుబంధేన కలిః కృతయుగీకృతః.

31

అనుక్తధర్మోపమానా వాక్యగా లుప్తా యథా —

లోకే కాకతివీరరుద్రస్సృపతే రుద్ధామభూమశ్రియః.

కీర్త్యా కార్తికౌముదిధవళయా తుల్యం న కించిత్కృచ్చితే,

యన్తాధుర్యవిజృంభితక్షతవిషాం గ్రీవాం విలోక్యాధునా

ద్రష్టవ్యం. పురుషవ్యాఘ్ర ఇత్యుక్త సామాన్యాప్రయోగ ఏవ సామానాధికరణ్యాత్స
మానససంభవతి. తదుక్తం హరిణా—‘వ్యాఘ్రశబ్దో యదా శౌర్యా త్పురుషార్థేఽవ
తిష్ఠతే. తదాధికరణాభేదా త్సమానస్యాస్తి సంభవః. శూరశబ్దప్రయోగే తు వ్యాఘ్ర
శబ్దో మృగే స్థితః, భిన్నేఽధికరణే వృత్తేస్తత్ర నైవాస్తి సంభవః’ ఇతి. అతోఽత్ర
ధర్మలోపాదివాదే రభావా చ్ఛానుక్తధర్మేవాది సమాసగా లుప్తేత్యేవభేదోఽత్రత్య
పుస్తకేష్వభావాదున్నేయః.

౨౯

ఉపమానానుక్తో వాక్యసమాసగతత్వేనోదాహరణద్వయం క్రమేణాహ—వదా
న్య ఇతి. గతమేతత్. రుద్రస్సృపతేస్సమో వదాన్యఇత్యుపమేయవాచకసమానధర్మాణాం
ప్రయోగః. ఉపమానం తు నోక్తం.

30

వీరరుద్రసమ ఇతి సమాసేనోపమేయవాచకయోః ప్రయోగః. రంజనాద్రాజేతి
సాధర్మ్యకథనం.

31

పూర్వపద్ధర్మోపమానానుక్తోపదాహరణద్వయమాహ—లోకఇతి. కీర్త్యాతుల్యం
మధురం వస్తు కిమపి నాస్తీత్యర్థః. అతఏవ సాధర్మ్యోపమానయోరనుపాదానమ్. యన్తా
ధుర్యవిజృంభితైః యస్యాః కీర్తే ర్నాధుర్యుతిశ్చైరిత్యనేన సాధర్మ్యోపాదాన మితి న

కంతాలింగనమీశితుర్వితనుతే నీరంద్రమద్రేస్సుతా. 32

అనుక్తధర్మోపమానా సమాసగా లుప్తా యథా—

ప్రతాపశ్రీతుల్యం క్వచిదపి న భూతం న చ భవత్
న భావి త్రైలోక్యే కీమపి జయినః కాకతివిభోః,
యథా లోకాలోకక్షీతిధరతేష్వర్కదృషదః

ప్రకాశంతే నక్తందివముదితరోచిఃపరిచయాః. 33

పూర్వోదాహరణద్వయే వదాన్యో నాన్యోఽస్తీతి రాజేతి శబ్దా
భ్యాం వితరణశీలత్వ ప్రజారంజకత్వ సాధర్మ్యముక్తం ఆనంతరోదా
హరణద్వయే ధర్మస్యాప్యనుపాదానమితి భేదః. ఏషు చతుర్థాదా
హరణేషు నప్రతీపాలంకారశంకా; ఉపమానస్యాక్షేపాభావాత్, ఉప
మేయస్యాధిక్యావివక్షణాచ్చ; యత్రోపమేయస్యాధిక్యవివక్షయా ఉప
మానత్వముచ్యతే తత్రైవ ప్రతీపాలంకారః

అనుక్తేవాదిసమాసగా లుప్తా యథా.—

అసతాముష్ణభానూష్ణం సతాం శీతాంశుశీతశం,

ప్రతాపరుద్రదేవస్య చరితం విశ్వమంగళమ్. 34

శంకనీయం, తస్య వాక్యాంతరగతత్వాత్. కిం తు మాధుర్యమేవసాధర్మ్యం వివక్షితం న
కాముదీధవళత్వాదికమిత్యనేన సూచ్యతే. 35

ప్రతాపేతి. లోకాలోకక్షీతిధరతేషు. పాశ్చాత్యేష్వపీతి భావః. ఆర్క
దృషద మూర్త్యకాంతాః దేశతః కాలతశ్చ పరిచ్ఛేదాతీతత్వాప్యతాపక్రీతుల్యంనాస్తీ
త్యత్రోపమేయవాచకయోరేవోపాదానమ్. 36

ఏషాదాహరణే హ్విద్యయో రేకలోప మంత్యయో శ్చ ద్విలోపం వివక్షి—
పూర్వేతి. ఆత్రోదాహరణచతుష్టయే. ప్రతీపాలంకారసాంకర్యం వారయతి—ఏష్యేతి.
'ఆక్షేప ఉపమానస్య కైమర్థ్యేన కథ్యతే, యదోపమేయభావస్యా క్తప్రప్రీష
ముదాహృత' మితి లక్షణానుసారేణ ద్వివిధస్యాపి ప్రతీపస్యేహనుప్రవేశాభావాన్న
తత్సాంకర్యశంకాకళంకావకాశ ఇతి భావః.

అసతామితి. ఉష్ణభానురివ ఉష్ణముష్ణభానూష్ణమిత్యత్ర వాచకమాత్రలోపా
దేశలోపే లుప్తా సమాసగా. సర్వస్యాపి శబ్దస్య శబ్దాంతరసంబంధేన విశేషవాచిత్యా
దుష్టాదిశబ్దానాం తథాత్వేన సామాన్యవచనత్వాభావేఽపి భాష్యాక్షరీత్యా సమాసా
త్సర్వం సామాన్య వచనత్వేన 'ఉపమానాని సామాన్యవచనై' రితి సమాసః. 38

అను క్షధర్తేవాద్యుపమానా సమాసగా లుప్తా యథా.—

కాకతీంద్రోరణే భాతి భీమసేనపరాక్రమః,

కిం త్వదుశ్శాసనాస్సర్వే యస్య ప్రత్యర్థిపార్థివాః.

37

అత్ర భీమసేనస్య పరాక్రమ ఇవ పరాక్రమో యస్య స భీమసేన
పరాక్రమ ఇతి ధర్తేవాద్యుపమానలుప్తా.

ఇతి లుప్తాపమాదర్శితాః.

అథ సాధారణధర్తోపాదానే ద్వైవిధ్యం. ధర్తస్య సకృదుపమానో

సమాసే త్రిలోప ముదాహరతి—కాకతీంద్ర ఇతి. భీమసేనపరాక్రమ ఇవ
దుస్సహః పరోక్రమో యస్యాసౌ భీమసేనపరాక్రమః. అత్ర విశేషమాహ—కింత్వితి.
దుశ్శాసనో దుర్యోధనానుజః, తత్సహితా భీమసేనప్రత్యర్థినిః వీరరుద్రవైభిస్తు
తద్రహితా ఇతి ప్రాతీతితోఽర్థః. దుష్కరం శాసనం స్వవిషయం యేషాం తే దుశ్శా
సనాః దుస్సాధాః తే న భవంతీత్యదుశ్శాసనాః, సర్వేఽపి సుసాధా ఇత్యర్థః. 38

త్రిలోపం దర్శయతి—అత్రేతి. ధర్తేవాద్యుపమానలుప్తేతి. ధర్తేవాద్యోర్గమ్య
మానార్థత్వా జ్ఞప్తత్వం, ఉపమానస్య తు వార్తికాదితి భావః. తథాహి—‘సప్తమ్యుప
మానపూర్వపదస్య బహువ్రీహిర్వాచ్యోత్తరపదలోపశ్చ’ఇతి వార్తికం. ఆస్యార్థః—
సప్తమ్యంతం తావదాస్తాం. ఉపమానం పూర్వపదం యస్య సమానస్య తస్య శబ్దాంతరేణ
బహువ్రీహిః పూర్వసమాసావయవస్యోత్తరపదస్య చ లోప ఇతి. ఏతేనేదం ఫలితం.
అత్రోపమానశబ్దేన ముఖ్యోపమానభూతస్య భీమసేనపరాక్రమస్యాక్రమో భీమ
సేనో లక్ష్యతే. తత్పూర్వపదస్య భీమసేనపరాక్రమ ఇత్యస్య సమాసస్యోపమేయ
వాచినా పరాక్రమశబ్దేన బహువ్రీహిః. భీమసేనపరాక్రమ ఇవ దుస్సహః పరాక్రమో
యస్యేతి. తతః పూర్వసమాసావయవస్యోత్తరపదస్య ముఖ్యోపమానపరాక్రమశబ్దస్య
లోప ఇతి. తేన ధర్తేవాద్యుపమానానాం లోపా త్రిలోపవతీ సమాసగా. అత్రాయం
సంగ్రహః.—

“సమాసగేహాదిలోపే స్వాదేకా వృత్తివాక్యగే,

ద్వే లోప ఉపమానస్య వాక్యతద్ధితవృత్తిగాః.

ధర్తానుక్తౌ పంచ చైకలోపేఽష్టా మిళితా భిదాః,

కర్తాధారక్యచా కర్తకర్త్రో శ్చ ణములా క్విపా.

క్యజా క ర్తర్యుపమితవృత్త్యా చేవాదిధర్తయోః,

పమేయగతత్వేన నిర్దేశః. ఉభయగతత్వేన పృథగుపాదానం చ. పృథగుపాదానం చ వస్తుప్రతివస్తుభావేన బింబప్రతిబింబభావేన చ ద్వివిధం. ఏకస్యార్థస్య శబ్దద్వయేనాభిధానం వస్తుప్రతివస్తుభావః; ద్వయోరర్థయో ద్విరుపాదానం బింబప్రతిబింబభావః.

సకృన్నిర్దేశో యథా.—

నృపాః ప్రణతమూర్ధానస్తేవంతే కాకతీశ్వరం,

అసాధూనాం వినేతారం గురుం శిష్యా ఇవాభితః.

3౬

అత్ర నరేశ్వరాణాం శిష్యాణాం చ ప్రణతమూర్ధాన ఇతి సకృదేవ సాధర్మ్య ముక్తం. తథా అసాధూనాం వినేతార మితి రాజ్ఞో గురోశ్చ తుల్యధర్మత్వం సకృదేవోక్తమ్.

వస్తుప్రతివస్తుభావేన ద్విధా నిర్దేశో యథా.—

వంశోఽయం కాకతీయానాం వీరరుద్రేణ భూషితః,

అనుక్తౌ సప్తధర్మోపమానూపే సమానగా.

వాక్యగా చ ద్విధేత్వేన ద్విలోపే నవ కీర్తితాః,

కృచోపమానాన్యలోపే స్యాదేకాఽన్య సమానగా.

ఉపమేయాన్యలోపే ద్వే స్యాతామేపం త్రిలోపగే,

లుప్తా భేదా మిశిత్యా స్యురేవమేకానవింశతిః.

పూర్ణాభి సృహ వడ్ధిస్తు భేదా స్యుః పంచవింశతిః,

ద్వే శ్రాత్యో ధర్మలోపే ఽన్యా ఆర్థ్య సప్తదశ స్తుతాః.

కుత్ర చిత్కర్తృణములి తథాఽచారక్విపి కృశి,

ఏకలోపే విలుప్తా స్యా ధర్మోపాదానసంభవాత్.” ఇతి.

సమానధర్మోపాదానే సర్వభేదసాధారణం విశేషమాహ—అథేతి. ద్వితీయం ద్వేధా విభజితి—పృథగితి. తత్రాద్యం లక్షయతి—ఏకస్యేతి. ద్వితీయం లక్షయతి—ద్వయోరితి. ద్వయోః, సదృశయోరితి శేషః. తేన ధర్మ్యపేక్షోపస్తుప్రతివస్తుభావః ధర్మ్యపేక్షస్తు బింబప్రతిబింబభావ ఇతి ఫలితమ్.

నృపాఇతి. అత్ర సమానధర్మస్య సకృన్నిర్దేశం యోజయతి—అత్రేతి.

ద్విధా నిర్దేశఇతి. ఉపమానగతత్వేనోపమేయగతత్వేన చేతి భావః.

3౭

వంశఇతి. పరిష్కృత ఇత్యత్ర ‘సంపరిభ్యాం కరోతా భూషణే’ ఇతి సుడాగమే

అన్వవాయః కకుత్స్థానాం రామేణైవ పరిష్కృతః.

32

అత్ర భూషితపరిష్కృతశబ్దాభ్యామేకార్థప్రతీతేర్వస్తుప్రతివస్తు
భావః.

బింబప్రతిబింబభావో యథా.—

స్ఫురచ్ఛ్వేతాతపత్రశ్రీః కాకతీయనరేశ్వరః,

హాటకాద్రిరివాభాతి శృంగసంగీందుమండలః.

33

అత్ర శ్వేతాతపత్రచంద్రమండలయోస్సాదృశ్యేన కాకతీంద్రసువ
ర్ణాచలయోస్సాదృశ్య మితి బింబప్రతిబింబభావః. [స్తుతో భిన్నయో
రపువమానోపమేయధర్మయోః పరస్పరసాదృశ్యా దభిన్నయోః పృథ
గుపాదానం బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యాలంకారికసమయః.]

అపర మపి ద్వైవిధ్య మన్యాలంకారస్య; సమస్తవస్తువిషయా ఏకదేశ
వర్తిని చేతి.

యథాక్రమం ద్వయోరుదాహరణమ్.—

విభాతి భూద్వ్యోరివ కాకతీంద్రపురీ విరాజత్యరామవతీవ,

పౌరాః ప్రథంతేత్రిదశా ఇవర్ధిం ధత్తేమరుత్వానివ వీరరుద్రః.

ఏషా సమస్తవస్తువిషయా.

వత్సం. అత్ర సంబంధిభేదేన భూషితపరిష్కృతశబ్దాభ్యాం సమాసధర్మకథనాద్వస్తు
ప్రతివస్తుభావః.

32

స్ఫురతి. అత్ర శ్వేతాతపత్రస్యేందుమండలం ప్రతిబింబతయా నిర్దిశ్యతే.
కాకతీంద్రసువర్ణాచలయోస్సర్వరూపతస్సాదృశ్యాభావాద్వికేషణసాదృశ్యనిబంధనం విశే
ష్యసాదృశ్య మితి వత్సవ్యం.

33

స ఏవ బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ప్రకారాంతరేణ విభాగ మహ—అపరమితి. సమస్తాని వస్తున్యవయవ్యవయ
వా శ్చ నిషయా యన్యా సమస్తవస్తువిషయా. అవయవావయవినో రేకదేశే వర్తత
ఇత్యేకదేశవర్తిని.

ఆద్యా ముదాహరణి—విభాతీతి. మరుత్వానింద్రః, 'తస్మాదత్యక్తే' ఇతి భసం
జ్ఞాయాం పదకార్యం న భవతి. 'రుయ' ఇతి మతోర్వత్వం. ఇయమనేకేవోపమేతి
కేచిత్. ఇవశబ్దాంతరప్రయోగే పానరుక్త్యాపత్తే రేకేనైవాల మితి నిదానధరః.

ఏకదేశవర్తినియథా.—

ద్వివైశ్చరద్విధరణీధరైర్వా తురంగమశ్రేణిభిరూర్జిభిర్వా,
నానాయుధైర్వ్యాశజలగ్రహైర్వా బలం త్రిలింగాధిపతేర్ద్దురాపమ్.

అత్ర త్రిలింగాధిపతేర్బలం సముద్ర ఇవేత్యర్థాత్ ప్రతీతేరేక
దేశవర్తిత్వమ్. మాలారూపేణావ్యయ మలంకారో దృశ్యతే.

యథా.—

కుందతి కుముదతి హంసతి హారతి హరతి క్షపాకరతి,

కైలాసతి చ యశశ్శీగ్రవైశద్యం వీరదుద్రస్య. ౪౦

అత్రైకస్యోపమేయస్యా నేకోపమానదర్శనాన్తాలాత్వమ్. ఉప

మాయాం భేదాభేదసాధారణస్య సాధర్మ్యస్య ప్రయోజకత్వం. ఏవం
భేదాంతరం యథాసంభవ ముదాహర్యమ్.

—ॐ ఆ న స్వ యా ల జ్ఞా రః ॥—

*ఏకస్యైవోపమానోపమేయత్వేనన్వయో మతః.

యత్ర ద్వితీయసబ్రహ్మచారినిపృత్యర్థమేకస్యైవోపమానోపమేయ
భావో నిబధ్యతే అసావనన్వయాలంకారః.

ద్వితీయా ముదాహరణి—ద్వివైరితి. ధరణీధరైర్చైవాకాదిభిః, సర్వత్ర వాశబ్ద
ఇవాగ్ధే. 'వా స్వాద్వికల్పాపమయోరేవాగ్ధేఽపి సముచ్చయే' ఇతి విశ్వః. త్రిలింగాధి
పతేరంధ్ర దేశాధీశ్వరస్య, నాటకే వ్యుత్పత్తి రుక్తా. ౪౦

ఏకస్యైవోపమేయస్య బహూపమానోపాదానే మాటాపమా. తాముదా
హరణి—కుందతీతి. సర్వత్రాచారే క్షిప్యత్యయః. ౪౦

సాధర్మ్యం త్రివిధమ్. భేదప్రధాన మభేదప్రధానం భేదాభేదప్రధానం చేతి.
తత్రాద్యం వ్యతిరేకాదా, ద్వితీయం రూపకాదా, తృతీయ మత్రే త్యాహ—ఉపమా
యామితి. యదాహ భగవాన్భాష్యకారః—'యత్ర కిం చిత్సామాన్యం కశ్చిన్న
విశేషస్త్రోపమానోపమేయే భవతః' ఇతి. 'ఫణిలిరివ మతిర్మతి రివ చేష్టా చేష్టేవకీర్తిః'
ఇత్యాది రశనోపమాదికమన్యతో న్రవ్వన్యమిత్యాహ—ఏవ మితి.

భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యమాలేఖాపమానంతరం ప్రతీయమానవస్తుకయో
రేకవాక్యాశ్రయమనన్వయం లక్షయతి—ఏకస్యైతి. ఏకస్యైవోపమానోపమేయభావాన
న్వయా దన్వర్థేయం సంజ్ఞా.

వాచ్యాభిప్రాయేణోపమేయస్యైవ ద్వితీయసదృశనిపృతిలక్షణవ్యంగ్యాభిప్రాయే

యథా. —

సంతు లోకే సువర్ణాద్విరత్నాకరసుధాకరాః,
తథాపి వీరరుద్రోఽయం వీరరుద్ర ఇవ స్వయమ్.

౪౨

—ॐ ఉ ప మే యో ప మా ల జ్ఞా రః. ॐ—

*పర్యాయేణ ద్వయోఽస్తస్మి న్నుపమేయోపమా మతా.
తస్మి న్నిత్యుపమానోపమేయత్వపరామర్శః

యథా. —

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీరథో ధర్మ ఇవ స్థితః,
కామస్తావివ తా కామ ఇవ రుద్రనరేశ్వరే.

౪౩

—ॐ స్త ర ణా ల జ్ఞా రః. ॐ—

*సదృశానుభ వాదన్యస్తృతిః స్మరణముచ్యతే.
యత్ర సదృశస్య పదార్థస్యానుభవేన సదృశవత్త్వంతరపరామర్శో
జాయతే తత్ర స్మరణాలంకారః.

జోపమానత్వమన్యేతిత్యభిప్రాయేణ వ్యాచక్షే—యత్ర ద్వితీయేతి.

ఉదాహరణి—సంత్యజి. ఉపమానభానానర్హైః కిం తైరితి భావః.

౪౪

ఆనన్యయవైలక్షణ్యేన వాక్యభేదాశ్రయముపమేయోపమాలంకారంలక్షయతి—
పర్యాయేణేతి. పర్యాయో యాగపద్యాభావః, ద్వయోరుపమానోపమేయయోః.

తచ్ఛబ్దస్య ప్రకృతానన్యయపరామర్శం వారయతి—తస్మిన్నితి. ద్వయోరుప
మానోపమేయభావనిమయే సత్యుపమేయోపమాలంకార ఇత్యర్థః. ఉపమేయోనోపమా
ఉపమేయోపమేత్యన్వర్థక్వమ్.

ధర్మ ఇతి. అత్ర వాక్యభేదేన ద్వయోరేవోపమానోపమేయ భావాత్ప్రతీయసబ్ర
హ్మచారినివృత్తిలక్షణం వస్తు ప్రతీయతే, అత్ర పూర్ణశ్రీరితి ధర్మస్య సాధారణ్యం. స చ
వస్తుప్రతివస్తునిర్దేశేనాపి దృశ్యతే. 'సచ్ఛాయాంభోజపదనాస్సచ్ఛాయపదనాంబుజాః,
వాపోఽంగనా ఇవాభాంతి యత్ర వాప్య ఇవాంగనాః' ఇతి.

౪౫

భేదాభేదప్రధానేషు పరిశేషాత్స్మరణం లక్షయతి—సదృశేతి. వ్యాచక్షే—
యత్రేతి. అన్యశబ్దార్థ మహ—సదృశవత్త్వంతరేతి. 'సదృశాదృష్టచింతాద్యాః స్మృతి
బీజస్య బోధకాః, ఇతి న్యాయేన సదృశానుభవా త్పుర్యానుభవజనితసంస్కారోద్బోధే
సతి సదృశ వత్త్వంతరస్తృతిః స్మరణాలంకార ఇత్యర్థః. సాదృశ్యవృత్తిరిక్తనిమిత్తత్వేన

యథా.—

రాజ్ఞా ప్రతాపరుద్రేణ పాలితేయం వసుంధరా,

హరిశ్చంద్రనలాదీనాం ప్రాచాం స్మరతి భూభుజామ్. ౪౪

అత్ర నలనహుమాది తుల్యపాలనప్రవీణతయా ప్రతాపరుద్రం రక్షితారం ప్రాప్తవత్ప్యా మేదిన్యాః పూర్వరాజస్మరణమ్.

భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యనిబంధనాలు కారాః ప్రదర్శితాః. సంప్రత్యారోపగర్భాలంకారప్రస్తావః. తత్రాపి ప్రాధాన్యాత్ప్రగతిమం రూపకం నిరూప్యతే.

— రూపకాలజ్ఞానం. —

* ఆరోపవిషయస్య స్వాదతిరోహితరూపిణః,

ఉపరజ్ఞాకమారోప్యమాణం తద్రూపకం మతమ్ ౪౫

అత్రారోపవిషయేన్యేత్యనేన అధ్యవసాయగర్భస్యోత్పత్తితాదేరనారోపమూలనాం చోపమాదీనాం వ్యావృత్తిః. అతిరోహితరూపిణిత్యనేన సందేహభ్రాంతిమదపహ్నుతిప్రముఖానాం వ్యావృత్తిః. సందేహాలంకారే విషయస్య సందిహ్యమానతయా తిరోధానం భ్రాంతి

‘అత్రానుగోదం మృగయానివృత్తిః—’ ఇత్యాదౌ నాయ మలంకారః. న చేద మనుమానం; అవినాభావాభావాత్.

ఉదాహరణి—రాజ్ఞేతి. భూభుజా మిత్యత్ర ‘అధిగ’ ధేత్వాదినా కర్పణి పక్షి.

అథ వృత్తానుకథనపునస్సరం ప్రభుత్వకసంగతి మాహ—భేదాభేదేతి. ఆరోపగర్భాః, అభేదప్రధానా ఇత్యర్థః. తేషు రూపకస్య సంగతిమాహ—తత్రాపీతి. అభేదప్రధానేష్విత్యర్థః. ప్రాధాన్యాదితి. ఆరోపమూలాలంకారవిజభూతత్వేనేతి భావః.

తస్య లక్షణ మాహ—ఆరోపేతి. అన్యత్రాన్యధర్మారోప ఆరోపః. తద్విషయస్య ముఖాదేః, అతిరోహితరూపిణః అతిరస్క్రూతస్వరూపస్య, సర్వధనాదిత్వాదిన్వృత్తయః. ఆరోప్యమాణం చంద్రాసి, ఉపరంజకం తాద్రూప్యప్రతీతిమాత్రజనకం. అత్రారోపస్య తావత్తేవ చరితార్థత్వాన్ని పునః పరిణామవ త్ప్రకృతోపయోగాంతమారోపవిషయేతి భావః. యదేవంవిధం తద్రూపకం. ప్రకృతమప్రకృతేన రూపవత్ క్రియత ఇతి లక్ష్యనిరుక్తిః. తదుక్తం—‘తతో విషయరూపేణ రూపవాన్విషయోయతః, ఆరోపణేన క్రియతే తేనై తద్రూపకం మతమ్’ ఇతి. ౪౫

విశేషణకృత్య మాహ—అత్రారోపవిషయస్యేత్వాదినా.

మదలంకారే భ్రాంత్యా విషయతిరోధానం. అపహ్నుత్యలంకారే అపహ్నవే నారోపవిషయతిరోధానం. ఉపరంజకమిత్యనేన పరిణామాలంకారవ్యాప్తిః పరిణామే ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్యేనాన్వయో న ప్రకృతోపరంజకత్వేన. అతస్సాదృశ్యమూలేభ్యః సర్వేభ్యో విలక్షణం రూపకమ్.

తస్య ప్రథమం త్రైవిధ్యం; సావయవం నిరవయవం పరంపరితం చేతి. సావయవం ద్వివిధం; సమస్తవస్తువిషయమేకదేశవర్తి చేతి. నిరవయవం ద్వివిధం; కేవలం మాలారూపం చేతి. పరంపరితస్యాపి శ్లిష్టనిబంధనత్వేనాశ్లిష్టనిబంధనత్వేన చ ద్వైవిధ్యమ్; తయోరపి ప్రత్యేకం కేవలమాలారూపతయా చాతుర్విధ్యం. ఏవమష్టవిధో రూపకాలంకారః.

అథోదాహరణాని.—

*యత్రావయవానా మవయవిన శ్చ సామస్త్యేన నిరూపణం నిబధ్యతే తత్సమస్తవస్తువిషయం రూపకమ్.

యథా.—

యాత్రా ప్రావృషి వీరరుద్రస్యపతే ర్ని స్సాణధారాధరే
వైరిత్యైవతిగర్వపర్వతభిదా భీమం ముహు ర్గర్జతి,
శత్రుస్త్రీనయనాంబువృష్టిరసకృజ్ఞాతా ౭నయా సర్వతో
వర్ధంతే హరిదంతరేషు జగదానందా యశఃకందళాః. ౪౬

తస్య విభాగమాహ—తస్య ప్రథమ మిత్యాదిసా.

సమస్తవస్తువిషయం లక్షయతి—యత్రేతి. ఆరోపవిషయపదారోప్యమాణానామపి యత్రశబ్దే నోపాదానం తత్సమస్తవస్తు విషయ మిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—యాత్రేతి. యాత్రా ప్రావృషి త్యాదావవయవరూపణం. యశః కందళా ఇత్యవయవనిరూపణం. నను యశాంసి కందళా ఇవేత్యుపమితసమాసః ప్రావృషి యశాంస్యేవ కందళా ఇతి రూపకసమాసోఽసి. ఉభయో స్సాధకబాధకాభావాత్ సందేశానంకర ఏవాయం. తేన రూపకమేవేతి కథం నిశ్చయతే? ఇతి చేత్, సత్యం; జగదానందా ఇతి సామాన్యప్రయోగసంభవాన్నోపమితసమాసః. కింతు మయూరవ్యంసకాదిత్వా ద్రూపకసమాస ఏవ. తేన రూపకమేవేదం నోపమా. ఏవముత్తరత్రాసి సాధకబాధకయోరుద్భావనం ద్రష్టవ్యమ్. ౪౭

*యత్రావయవనిరూపణాదవయవినో రూపణం గమ్యతే తదేకదేశ వివర్తిరూపకమ్.

యథా.—

ప్రసాధితాశావలయాంతరాళ శ్చైర్యాకరః కాకతివీరదుద్రః,
వికస్వరైర్వాసనయా త్రిలోకీం గుణప్రసూనై స్సురభీకరోతి.

అత్రావయవనాం గుణానాం ప్రసూనత్వరూపణేన నృపతేః కల్ప శాఖత్వం నిరూప్యతే. తస్మాదేకదేశవివర్తిత్వమ్.

యథావా.—

మథితా ద్వైరివారాశే ర్భుజామందరభూభృతా,

జాతా ప్రతాపదుద్రస్య కీర్తిర్లోకాః ధినోత్యమూః. ౪౮

అత్ర వైరిజనస్య వారాశిత్వరూపణేన భుజస్య మందరాద్రిత్వరూపణేన చ జాతాయాః కీర్తే స్సుధాత్వమర్థాదాపతతి లోకానామమరత్వం చేత్యేకదేశవివర్తిరూపకమ్.

ఏకదేశవివర్తిరూపకం లక్షయతి—యత్రేతి. ఉపలక్షణమేతత్. తేన యథా యోగమవయవనిరూపణోరేకదేశస్య శాబ్దత్వార్థత్వాభ్యామేకదేశవివర్తిరూపకమితిలక్షణం యథోదాహరణం ద్రవ్యవ్యం. అత ఏవాహ కావ్యప్రకాశకారః—‘క్రతా అథా శ్చ తే యస్మి స్నేకదేశ వివర్తి తత్’ ఇతి. ఏకదేశే విశేషేణ వర్తనా దేకదేశ వివర్తిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—ప్రసాధితేతి. ప్రసాధితాశావలయాంతరాళో వశీకృతదిక్తుండలః, వికస్వరైర్వికాసిభిః. ‘స్థేకభా సేత్వాదినా వరచ్ఛ్రుత్యయః. ౪౯

అవయవరూపణా దవయవిరూపణం గమ్యత ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ఉదాహరణాంతర మాహ—మథితాదితి. పూర్వోదాహరణే అవయవరూపణా దవయవిరూపణస్య గమ్యత్వం. అత్ర త్వవయవస్యాపీతి భేదః. ‘నిరకాసయద్రవిమపేత వసుం వియదాలయాదవరదిగ్గణికా’ ఇత్యుక్త రవిశబ్దేన విటప్రతీతే రవయవైకదేశ మాత్రగమ్యత్వే ౭ప్యేకదేశ వివర్తిరూపకత్వం ద్రవ్యవ్యమ్. ౫౦

నిరవయవం లక్షయతి—యత్రేతి. పూర్వత్రావయవమత్రే అన్యత్రావయవాంతరే చ రూపణాభావాన్నిరవయవమితి భావః. అత్రైకస్యారోపవిషయస్యైకమేవారోఘమాణం చేత్కేవలమ్. అనేకం చేత్తాలేతి ద్వేధా.

* యత్రావయవనిరూపణమాత్రే కవిసంగంభవిశ్రాంతిస్తున్నిరవ
యవం రూపకం. అవయవనిరూపణమాత్రేఽపి తదేవ.

తత్ర కేవలం యథా.—

యాత్రారంభవిజృంభమాణసుభటప్రక్షేపిణామేడితై-

ర్నిస్సాధ్యధ్వనిభిస్సుస్ఫుటం ప్రవిదళద్రోదఃకటాహంతరైః,

క్షుభ్దేష్వభిషు కంపితేషు గిరిషు శ్రుత్యైవ ముంచత్యసూః

భీతాః కాకతీవీరరుద్రనృపతేః ప్రత్యర్థినః పార్థివాః.

౪౯

అత్ర రోదసః కటాహత్వం నిరూప్యతే.

మాలానిరవయవం యథా.—

రాజ్ఞాం మాళివిభూషణస్రగమలా దిక్కుంజరశ్రోత్రయో-

స్సాస్ఫరం చామరభూషణం ధరణిభృచ్చృంగేషు గంగాసరిత్,

వ్యోమ్నః క్షౌమవితాన ముజ్జ్వలతరం ముక్తాకలాపో భువః

స్సార్కః కాకతీవీరరుద్రయశసాం జాగర్తి విస్ఫూర్జితమ్. ౫౦

* రూపకహేతురూపకం పరంపరితరూపకమ్.

రూపకద్వయమాత్రవ్యవస్థితత్వాదస్య న సమస్తువస్తువిషయేఽంత
ర్భావః.

శిష్టకేవలపరంపరితం యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవస్య మండలాగ్రవిధుంతుదః,

తత్రాద్య ముదాహరతి—యాత్రారంభేతి. ప్రక్షేపిణామేడితైస్సింహనాదా
వృత్తిభిః, రోదో బ్రహ్మాండమేవ కటాహః పాత్రవిశేషః, క్షుభ్దేషు, క్షుభితేష్విత్యర్థః.
వ్యాఖ్యాతమేతద్రసప్రకరణే.

ద్వితీయముదాహరతి—రాజ్ఞామితి. గంగా భాగీరథీ, విస్ఫూర్జితం విజృంభణం.
అత్రైకస్య యశసో మాల్యాద్యారోవ్యమాణానేకత్వాన్తాలానిరవయవమ్. ౫౦

పరంపరితం లక్షయతి—రూపకేతి. రూపకం హేతుర్యస్య తత్తత్తోక్తం, ఆత
వీవ పరంపరాఽస్య సంజాతా పరంపరితమిత్యన్వర్థం. ఏకరూపకసాపేక్షం రూపకం
పరంపరితమిత్యర్థః.

తేనానేకరూపకసాపేక్షే సమస్తువస్తువిషయే నాంతర్భావోఽన్యేత్యాహ—
రూపకద్వయేతి.

ప్రతాపేతి. మండలాగ్రః ఖడ్గవీవ విధుంతుదో రాహుః, రాజమండలం క్షత్రియ

అఖండవిక్రమోద్దామో గ్రసతే రాజమండలమ్.

౫౧

శ్లిష్టమాలాపరంపరితం యథా.—

పద్మోల్లాససహస్రభాను రసకృతస్సార్థ చర్యాబుధః
త్వాభృత్పక్షభిదాశనిః కువలయాలంకారరాకాశశీ,
నిత్యోద్యతుమనోవికాససురభిః కల్యాణసంపత్సుర
క్షోణీభృద్భువనాశ్రయాంబుధిరయం శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౫౨

అశ్లిష్టకేవలపరంపరితం యథా.—

కాకతీయస్య దుగ్ధాభేర్యశోలీలామహార్తయః,
దిక్కులముద్రజాటోపాః ఖేలంత్యభ్రంకమోచ్చయాః. ౫౩

సమూహ ఏవ రాజమండలం చంద్రబింబః, అత్ర మండలాగ్రవిధుంతుద ఇతి రూపణం
రాజమండలమేవ రాజమండలమితి శ్లిష్టరూపకే నిమిత్తమేకమేవేతి శ్లిష్టకేవల పరం
పరితమ్. ౫౧

పచ్చైతి. పద్మాయా లక్ష్మ్యై ఉల్లాస ఏవ పద్మానామల్లాసః తత్ర సహస్రభాను
సూర్యః, సస్సార్థ స్సాధుమార్గ ఏవ సస్సార్థో నక్షత్రమార్గః తత్ర చర్యాయాం బుధ
స్సామ్యః, త్వాభృత్పక్షో రాజబలమేవ, త్వాభృత్పక్షః పర్వతపత్రాణి తస్మిదాయా
మశనిః కులిశం, కువలయస్య భూమండలస్యైవ కువలయానా ముత్పలనా మలంకారే
రాకాశశీ పూర్ణిమాచంద్రః, సుమనోవికాసో విద్వదాహ్లాద ఏవ సుమనోవికాసః పుష్ప
వికాసః తస్య సురభిర్వసంతః. కల్యాణసంపన్నంగళసంపత్తిరేవ కల్యాణసంపత్
అక్షయస్వర్ణ సమృద్ధిః, 'కల్యాణ మక్షయస్వర్ణే కల్యాణం మంగళేఽపి'చేతి విశ్వః. తస్యా
స్ఫురత్క్షోణీభృత్సువర్ణాచలః. భువనం లోక ఏవ భువనముదకం తదాశ్రయస్యాం
బుధిః. అత్ర వీరరుద్ర ఏవ సహస్రభానురిత్యాద్యారోపపూర్వకస్య పద్మోల్లాస ఏవ
పద్మోల్లాస ఇత్యాద్యారోపస్య క్షేపనిబంధనస్యానేకథా నిబంధనాన్విచ్ఛిన్నమాలా
పరంపరితమ్. ౫౨

కాకతీయస్యేతి. దికాం కూలముద్రజతీతి దిక్కులముద్రజః ఆటోపా
యాసాం తాస్తథోక్తాః, దిగంతవిక్రాంతసంభ్రమా ఇశ్యర్థః. అభ్రంకపక్షిత్యభ్రం
కప ఉచ్చయోయామాసాం తాస్తథోక్తాః. 'ఉదిహలే రుజివహాః' 'సర్వమలా'
భౌత్యాదినా ఉదయత్ర ఖశ్ ప్రత్యయః. అత్ర యశోలీలానాం మహార్తిత్వరూ
పణం కాకతీయస్య దుగ్ధావతత్వరూపణాధీన మిత్యశ్లిష్టకేవలపరంపరితమ్. ౫౩

అశ్లిష్టమాలాపరంపరితం యథా.—

దోరాశీవిషజహ్వయా రిపువనశ్రేణీమహావాత్యయా
శౌర్యోగ్రానలధూమ్యయా జయరమా యోమావిలాసభ్రువా,
సంహృష్యధర్మణీవిలాసశిఖినీసంవాసయష్ట్యా జగ-

త్ప్రిసాదార్దళయా కృపాణలతయా రుద్రో నృపః క్రీడతి. ౧౪
అశ్లిష్టమాలాపరంపరితం వైధర్వేణాపి సంభవతి.

యథా.—

త్రాసాంధకారమధ్యాహ్నిః కైతవాతపరాత్రయః,
జయంతి వీరరుద్రస్య రణప్రాంగణకేశయః. ౧౫

ఏవమష్టవిధస్యాపి రూపకస్య వాక్యసమాసగతత్వేన షోడశభేదాః
భవంతి.

దోరాశీవిషేతి. వాతానాం సమూహో వాత్యా, ధూమానాం సమూహో
ధూమ్యః. ఉభయత్ర 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రత్యయః. విలాసశిఖినీ క్రీడామ
యూరీ, అర్గళో విష్కంభః. ఆత్ర కృపాణలతాయాం జిహ్వద్వినేకరూపస్య భుజా
దీనామాశీవిషాద్యారోపప్రతీక్షత్వా దశ్లిష్టమాలాపరంపరితం. సర్వత్ర చాత్ర హేతు
హేతుమద్భావోఽయ మలంకారసర్వస్వకారమతేనోక్తః. కావ్యప్రకాశకారస్తు విపరీత
మవోచత్. యదత్ర యుక్తం తద్దాహ్యం. ౧౪

వ్యుతిరేకేణాప్యేతత్సంభవతీత్యాహ—అశ్లిష్టేతి. త్రాస ఏవాంధకారస్తస్య
మధ్యాహ్నిః, శత్తస్య తస్య త్రాసాసంభవాదితి భావః. కైతవం కపటమేవాతపస్తస్య
రాత్రయః, ధర్మయోధిత్యాత్తస్యేతి భావః. ఏత చ్చ ముఖచంద్ర ఇత్యాదౌ సమాస
గతం. ముఖమేవ చంద్రఇత్యాదౌ వాక్యగతం. ఆత్ర ష్టోడశైవ భేదాః.

తత్రావశిష్టా భేదా అన్యతో ద్రవ్వవ్యా ఇత్యాశయేనాహ—ఏవమితి. అత్రా
రోష్యమాణస్య ధర్మిత్యా ల్లింగసంఖ్యయో రైష్యయత్వేఽపి జటావల్కలాలంబినః
కపిలా దావాగ్నయ ఇత్యత్ర ఏకస్య కపిలమునే రనేకత్వమనేకవిషయారోపాత్.
తదుక్తమలంకారసర్వస్వే—ఆత్ర చారోష్యమాణస్య ధర్మిత్యాదావిష్టలింగసంఖ్యా
కత్వేఽపి క్వచిత్ స్వతోఽసంభవా త్సంఖ్యాయోగస్య విషయసంఖ్యానం ప్రత్యేక
మారోపా' దితి.

— పరిణామాలజ్ఞానం. —

* ఆరోప్యమాణ మారోపవిషయాత్తతయా స్థితం,

ప్రకృతసోపయోగిత్యే పరిణామ ఉదాహృతః.

౫౬

ఆరోప్యమాణం ప్రకృతోపయోగిత్యనేన సర్వాలంకారవ్యాప్తుః.
తస్య సామానాధికరణ్యవైయధికరణ్యాభ్యాం ద్వైవిధ్యమ్.

సామానాధికరణ్యేన పరిణామో యథా.—

శశ్వత్ప్రసాధనవిధానకృతాభిలాషా.

నభైర్భజంతి మమపైరవసీపవగ్ధాః,

శ్రీవీరద్రుపతేః కకుభాం విజేతు.

రాజ్ఞామయీం స్రజ మమందవిలాసలక్ష్మీమ్.

౫౭

రూపకాలంకారాత్ప్రకృతోపయోగిత్యవైధర్మ్యేణ పరిణామం లక్షయతి—
ఆరోప్యమాణమితి. ప్రకృతసోపయోగిత్య ఇతి విషయసప్తమీ. ప్రకృతోపయోగాథ్
మిత్యర్థః. ఆరోప్యమాణం చంద్రాదిక మారోపవిషయాత్తతయా ముఖాదితాదాత్మ్యేన
స్థితం. ముఖచంద్రేణ తాప క్షామ్యతీత్యత్ర ప్రకృతోపయోగాంత మారోపస్య వివక్షిత
త్వాత్. పస్తుతో ముఖస్యైవ తాపకాంతినిమిత్తత్వేన తాదాత్మ్యాభావే చంద్రస్య
ప్రకృతోపయోగాభావాదితి భావః. అతః ప్రకృత మనవహ్నుతస్వరూపమేవారోప్య
మాణాత్తనా పరిణామతీతి పరిణామాలంకార ఇత్యర్థః. ఏవం చ యత్రారో
పస్యతా ద్రూప్యప్రతీతిమాత్రపర్యవసాయితయా ప్రకృతమపహ్నుతస్వరూపమప్రకృత
రూపావన్నం భవతి. తస్మా ద్రూపకాత్పరిణామస్య వైలక్షణ్యం దర్శితం. తదుక్తం
చక్రవర్తినా—‘విషయ్యాకారమారోప్యవిషయస్థగనం యదా. రూపకత్వం తదా
తత్ర రంజనేన సమన్వయః. యదా తు విషయో రూపాత్స్వస్మా దప్రచ్యుతో భవేత్,
ఉపయుక్త్యే పరాకారం పరిణామ స్తదా మతః’ ఇతి. ఆస్య ద్వైవిధ్యమాహ—
తస్మేతి.

౫౮

అద్య ముదాహరతి—శశ్వదితి. ప్రసాధనవిధాన మలంకారవిధిః, అత్రారోపేణ
ప్రకృతాజ్ఞాతాదాత్మ్యమాపన్నాయా అప్రకృతాయా సృజో ముఖటధారణాత్ప్రక
ప్రకృతోపయోగా త్పరిణామాలంకారః. అత్ర విషయవిషయిణో నృమానవిధక్షితత్వా
త్సామానాధికరణ్యమ్.

౫౯

వైయధికరణ్యేన పరిణామో యథా.—

కిరీటమాణిక్యమయూఖజాలై ర్విధాయ పుష్పాంజలిమర్చయంతే,
ఫలాద్ధినోరుద్రనరేంద్రపాదపీఠాంతసీమానమరిక్షితింద్రాః. ౧౮
సమాసోక్తావారోఽప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్యైఽప్యవాచ్యత్వా
న్న పరిణామేఽస్తర్భావః.

— సందేహాలక్షణం. —

* విషయో విషయాయత్ర సాదృశ్యా త్కవిసమ్మతాత్,
సందేహగోచరా స్యాతాం సందేహాలంకృతిశ్చ సా. ౧౯

సా త్రివిధా. శుద్ధా నిశ్చయగర్భా నిశ్చయంతా చేతి.
సందేహమాత్రపర్యవసాయిసీ శుద్ధా యథా.—

కిమేష నవమో హరిత్పతి రమందసంపత్పదం?

కిమేష దశమః ప్రజాపతిరపూర్వసర్గక్రమః?

కిరీటేతి. అత్ర చ పూర్వవత్పరిణామ ఉద్భవనీయః. కింతు మయూఖజాల
పుష్పాంజల్యై ర్విషయవిషయిణో ర్భిన్నవిభక్తికత్వా ద్వైయధికరణ్య మితి విశేషః. ౧౮

నను ప్రకృతోపయోగావిశేషా త్పరిణామ సమాసోక్త్యోః కో భేదఇత్యాశంక్య
అరోఽప్యమాణస్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం భేద ఇత్యాహ—సమాసోక్తావితీ.

అరోఽపశ్చేష్టనవధారణాత్తకం సందేహాలంకారం లక్షయతి—విషయ ఇతి.
కవిసమ్మతాదిత్యనేన స్థాణుర్వా పురుషో వేతి సందేహస్యాలంకారతా వ్యావర్త్యతే.
వర్ణోత్కర్షార్థం కవిప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతగోచరస్సందేహస్సందేహాలంకార
ఇత్యర్థః. ౧౯

తస్య త్రేధా విభాగమాహ—సేతి.

అద్య ముదాహరతి—కిమితి. హరిత్పతి ర్దోకపాలః, ప్రజాపతిర్భిక్షుః, ఉర్వరో
ద్గరణచంచుః ఊజీరక్షణదక్షః. అత్ర సంపదాదిసాదృశ్యాద్విరరుద్రలోకపాలాది
కోటిద్వయగోచరస్య సందేహస్య తావన్తాత్ర పర్యవసాయిత్వాచ్ఛుద్ధోఽయం సందేహ
భేదః. నను నవమాదిపదవిరహే కేవలలోకపాలాదీనామారోఽప్యమాణత్వసంభవాదస్తు
సందేహః. నవమాదిపదప్రయోగే తు లోకపాలాదీనాం వీరరుద్రత్వేన సంభావనా
దుత్పేక్షీయం న సందేహ ఇతిచే త్సత్యం; అస్తు సంభావన మారోహ వా. యత్ర
కోటిద్వయావలంబితత్వం తత్ర సందేహ ఏవేతి స్వమతం. ఏవం విధస్థలే కేచి దుత్పే

కిమేషు హరి దుర్వరోద్ధరణమంచు రేకాదశ?

శ్చిరాదితి విలోక్యతే జగతి వీరదుద్రో జనైః.

౬౦

నిశ్చయగర్భయథాః—

కాలాహిః కి మయం మృణాళమృదులం భోగం సథ త్తే పునః?

కాలభ్రూకుటిరేష కి న్ను ముఖ ఏవోజ్జ్వంభతే సా పునః?

కాలోగ్రానలధూమపద్ధతిరసా కిం సా పున ర్ధూయతే?

వాతేనేతి వికల్ప్యతే ప్రతిభతై రుద్రస్య కౌక్షేయకః.

౬౧

నిశ్చయపర్యవసానా యథా.—

కిం కల్పద్రుమమంజరీస్రజ ఇమే! కిం వా పయోరాశయః?

స్వర్ధేనో! రథవా కి ముజ్జ్వలతరా శ్చింతామణే సూస్సర్తయః?

కిం వా సిద్ధరసోర్తయ శ్చిరమితి వ్యామృశ్య నిశ్చిన్వతే?

సంతః కాకతివీరదుద్రన్యపతేః స్తేరాః కటాక్షా ఇతి.

౬౨

— భ్రాంతిమదలజ్ఞానః. —

కవిసమృతసాదృశ్యా ద్విషయే విహితాత్మని,

తాశ్రయ స్సందేహ ఇత్యాహుః. ఉత్పేక్షై వేత్సన్య ఇత్యాది సర్వ మలంకార సర్వస్వే
స్పష్టమ్.

౬౦

ద్వితీయ ముదాహరణి—కాలాహిరితి. భోగం సర్వశరీరం, కాలభ్రూకుటి రంత
కఘ్రాభంగః, కాలోగ్రానలః ప్రళయకాలాగ్నిః, తస్య ధూమపద్ధతిః ధూమరేఖా,
ధూయతే కంప్యతే. అత్ర కౌక్షేయకం కృష్ణసర్పాదిరూపతయా సందిహ్య సుఖమార
శరీరాదివిశేషాదర్శనేన సర్పాదినిషేధనిశ్చయేఽపి కౌక్షేయకనిశ్చయాభావాత్ నిశ్చయ
గర్భోఽయం సందేహః.

౬౧

తృతీయ ముదాహరణి—కిమితి. సిద్ధరసోర్తయః సుధారసకణ్ణాలాః, వ్యామృశ్య
కల్పద్రుమమంజరీమాల్యాదిరూపేణ సందిహ్య, స్తేరాః స్త్రీతప్రధానాః, సానుగ్రహ
ఇత్యర్థః. కటాక్షా ఇతి నిశ్చిన్వతే. ఆతపివ నిశ్చయాంతోఽయం సందేహః. వీరదుద్ర
కరుణావలొకనవిషయాస్పర్శే సమృద్ధా జీవంతీతి భావః.

౬౨

అన్యధార్థజ్ఞానత్వసాధర్మ్యాత్సందేహానంతరం భ్రాంతిమంతం లక్షయతి—కవీతి.
విహితాత్మని ఆచ్ఛాదితస్వరూపే, భ్రాంతి శ్చిత్త ధర్మోఽస్యాస్తీతి భ్రాంతిమాన్, కవి
ప్రతిభోత్థాపితః ప్రాకరణికం ప్రత్యప్రాకరణికత్వే నోపలంభో భ్రాంతిమా నిత్యర్థః

ఆరోగ్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాంతిమా న్నతః. ౬౩
యథా.—

కాకతీయవిభోః కీర్తివిభవే వ్యాప్తరోదసి,
దివాపి చంద్రికాబుద్ధ్యా చకోరా యాంతి నిర్వృతిమ్. ౬౪

—౧౭ ఆ ప హ్న వా ల జ్జో రః. ౧౭—

*నిషిద్ధ్య విషయం సామ్యాదన్యారోపే హ్యపహ్నుతిః.
తస్యాప్రైవిధ్యం; అపహ్నుత్యారోపః ఆరోప్యాపహ్నవః ఛలాది
శబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనం చ.

ఆద్యద్వయసోదాహరణమ్ —

ఉద్వేలచ్చతురర్ణవీకలకలో నాయం చమూడంబరో
నేదం దుందుభిగర్జితం త్రిపురజిత్కల్పాంతథక్కారవః,
ఇత్థం రుద్రనరేంద్రధాటిషు మహీభారావనమ్రాభవ-
చ్ఛపా శేషశిరస్సు విస్థిత మథ భ్రష్టం దిగ్గిశైరపి. ౬౫
ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనం యథా.

సర్వాం కాకతీపీఠరద్రధరణీనాథచ్చలేన క్షీణం
పాతుం మధ్యమలోకపాలవదనీం ప్రాప్త స్వయంభూ శ్శివః!

ఏతేన సాదృశ్యమాత్రనిబంధనాయాశ్చక్రిరజతాదిభాగ్నితేర్నాలంకారత్వమిదర్శితం.
దోషమూలాయా న్తు కిముచేతిభావః. ౬౬

ఉదాహరణి—కాకతీయేతి. వ్యాప్తరోదసి వ్యాప్తబ్రహ్మండే అత్ర కీర్త్యంతం చంద్రి-
కానుభవాద్భాంతిః. ౬౭

సాదృశ్యా ద్వస్త్యంతరప్రతీతిసామ్యా ద్భాంతిమదనంతరమపహ్నుతిం లక్ష-
యతి—నిషిద్ధ్యేతి. అన్యారోపే ఆరోగ్యమాణప్రతీతావిత్యర్థః.

తస్యా ప్రైవిధ్యం వివిధక్తి—అపహ్నుత్యారోపః ఇత్యాది.

ఉద్వేలదిత్యారోప్యాపహ్నవః. నేదం దుందుభిగర్జిత మిత్యపహ్నుత్యారోపః.
నరేంద్రధాటిష్వితి. కృదికారః. తల్లక్షణంతు—‘శత్రుదేశావమర్దాయ సద్యస్సుభట-
ఘోరితైః, విజగీషాః ప్రవృత్తి ర్యా సా ధాటితి నిగద్యతే’. ఇత్యాదుః. ౬౮

సర్వామితి. ధరణీనాథచ్చలేనేత్యత్ర ఛలశబ్దేన స యం ధరణీనాథః కింతు
స్వయంభూశ్శివ ఇతి రాజ్ఞో ఒసత్యత్వం ప్రతిపాద్యతే.

నైవం చేద్విషమావలోకనకలామాత్రేణ భస్మీకృతై
జ్ఞాతం వైరిపురైః కథ మవాగ్భూతం చ భూభృద్దజైః'

—ॐ ఉల్లేఖా ల జ్ఞా రః. ॐ—

* అర్థయోగరుచిశ్లేషై రుల్లేఖన మనేకథా,
గ్రహీతృభేదా దేకస్య స ఉల్లేఖ స్సతాం మతః.

౬౭

రుచ్యర్థయోగాభ్యాం యథా —
లక్ష్మీనివాసగృహ మిత్యఖిలా నరేంద్రా
శౌర్యాతిభూమిఖనిరిత్యరివీరవర్గాః,
విద్యావిహారపదవీతి చ లబ్ధవర్ణా
శ్రీకాకతీంద్రనగరి మనిశం స్తువంతి.

౬౮

తదేవ సమర్థయతి—తేనైవమితి. విషమావలోకనం నిగ్రహదృష్టిః, అన్యత్ర
తృతీయనయనదృష్టిః, వైరిపురై రసంఖ్యైస్త్రిభి శ్చ కర్తృభి ర్భస్మీభూతైః, కథంజాతం
జ్ఞేః భూభృద్దజైరాజసమూహైః, అన్యత్రభూభృతా వైలాసేన గజైః ప్రమథైశ్చ,
కథమవాగ్భూతం న్యన్భూతమిత్యుభయత్ర భావే క్తః. ఈశ్వరస్య గిరిశత్వా త్ప్రేమభాధి
వత్వాచ్చేతి భావః.

౬౯

ఆరోపగర్భేషు పరిశేషదుల్లేఖం లక్షయతి—అర్థేతి. అర్థేనప్రయోజనేన
యోగోఽర్థిత్వం, లిప్సేతి యావత్. రుచిరభిరతిః, శ్లేషః ప్రసిద్ధః, ఏతైస్సమస్తై
ర్వ్యవస్థై ర్వా యథాయోగం గ్రహీతృగతైరేకస్య వస్తునో నానాధర్మయోగా దనేక
భోల్లేఖనం నిర్ధారణ ముల్లేఖాలంకార ఇత్యర్థః. సర్వాలంకారవ్యాపర్తకేన గ్రహీతృ
భేదా దిత్యనేన విషయభేదోఽపుష్పలక్ష్యతే.

౭౦

లక్ష్మీతి. శౌర్యాతిభూమేః పరాక్రమాతిశయస్య ఖనిరాకరః, లబ్ధవర్ణాః
విద్వాంసః. అత్రైకస్యాః కాకతీంద్రనగర్యా స్సమధ్యైవిధర్మయోగాన్నరేంద్రాది
గృహీతృభేదేన రుచ్యర్థయోగాభ్యాం లక్ష్మీనివాసగృహాదిరూపతయాఽనేకభోల్లేఖనా
దుల్లేఖః.

౭౧

ఉగ్రఇతి. సపత్నేషు శత్రుషు, ఉగ్రః కపర్ది త్రూరశ్చ. గుణేషు భాస్వాన్
సూర్య ప్రజన్వీ చ, ప్రతీకేష్వంగేషు, రామా దాశరథి రభిరామ శ్చ, లక్ష్మ్యై లీలా
సు పురుషోత్తమా విష్ణుః పురుషశ్రేష్ఠశ్చ, అత్ర గ్రహీతృభేదాభావేఽపి సపత్నాది
విషయభేదా జ్ఞేషోగ్రత్వాద్యనేకధర్మోల్లేఖనా దుల్లేఖః.

౭౨

శ్లేషేణ యథా.—

ఉగ్ర స్సపత్నేషు గుణేషు భాస్వాన్

రామః ప్రతీకేషు రణేషు భీమః,

లీలాసు లక్ష్మ్యైః పురుషోత్తమశ్చే-

త్యాచక్షతే రుద్రనృపం కవీంద్రాః.

౬౯

అథాధ్యవసాయగర్భ మలంకారద్వయం నిరూప్యతే.

విషయ విషయిణోరన్యతరనిగరణేన అభేదప్రతిపత్తిరధ్యవసాయః.

స ద్వివిధః విషయనిగరణేన విషయనిగరణేన చ.

—ॐ ఉ త్వే) ఊ ల జ్జా రః. ॐ—

* య త్రాన్యధర్మ సంబంధాదన్యత్వేనోపతర్కితమ్,

అభేదప్రతిపత్తే రవిశేషేఽప్యారోపాదధ్యవసాయస్యోత్కృష్టత్వాచ్ఛారోప
మూలానంతర మధ్యవసాయమూలాలంకారప్రస్తావ ఇత్యాశయనాహ—అథేతి.

మూలభూతమధ్యవసాయం నిరూపయతి—విషయేతి. ఏకతరపరిశేషో మాభూది
త్యన్యథా వ్యాచక్షే—స ద్వివిధఇతి. నిగరణమనత్యత్వమిత్యర్థః. అన్యథా విషయనిగరణే
నాభేదప్రతిపత్తి రధ్యవసాయఇతి సర్వసంప్రతిపన్నేన స్వయ మపి పూర్వోక్తే నాధ్య
వసాయలక్షణేన విరోధాత్. యదా విషయిణోఽనత్యత్వం తదాధ్యవసాయస్సాధ్యః.
యదా విషయస్యానత్యత్వం తదాఽధ్యవసాయస్సిద్ధ ఇతి వివేకః. తథాహి—యదా
చంద్రాదివిషయగతం మాధుర్యాదికం విషయభూతే ముఖాదావృపనిబద్ధం ముఖం ముఖ
త్వేన జానన్నేవనూనమిదం చంద్ర ఇతి ప్రయంక్తే తదా విషయాచంద్రో ముఖత్వే
నానత్యో నిగీర్ఘః ప్రతిభాతి. విషయస్తు పరమార్థత స్సత్య ఏవ. ఏవం సత్యాసత్యయో
రభేదప్రతిపత్తే రసంభవా న్నూనమాదిశబ్దైర్విషయిణోఽపి సత్యత్వసమర్థనాదధ్యవసాయ
స్సాధ్య ఇత్యత్రాధ్యవసాయప్రాధాన్యం. యదా తు ముఖపదమనుక్త్యా చంద్రోఽయ మితి
ప్రయంక్తే తదా వస్తుతోఽనత్యస్యాపి విషయిణ స్సత్యతా ప్రతీయతే. అసత్యత్వ
నిమిత్తస్య ముఖపదప్రయోగస్యాభావాత్. విషయస్య వస్తుతస్సత్యస్యాప్యత్యంతావలా
పాదసత్యాభిమతస్య నిగీర్ఘత్వాదధ్యవసాయస్సిద్ధ ఇత్యత్రాధ్యవసేతప్రాధాన్య మిత్యాది
సర్వమలంకారసర్వస్వే తద్వ్యాఖ్యానాయాం చ సంజీవిన్యాం ప్రపంచితం. తత్సర్వ
మనైనైవ గతార్థమితి నేహ విస్తరః క్రియతే.

తత్ర సాధ్యాధ్యవసాయమూలాముచ్చేక్షాం లక్షయతి—యత్రేతి. అన్యథ

ప్రకృతం హి భవేత్ ప్రాజ్ఞా స్తా ముత్పేక్షాం ప్రచక్షతే. ౨౦
 యత్ర ప్రకృతగుణక్రియాసంబంధాదప్రకృతత్వేన ప్రకృతస్యసంభా
 వనముత్పేక్షా. సా ద్వివిధా. వాచ్యా ప్రతీయమానా చ. సంభావనా
 ప్రతిపాదకానాం సూనం ధ్రువం ప్రాయ ఇత్యేనమాదీనాం ప్రయోగే
 వాచ్యా. అప్రయోగే తు ప్రతీయమానా జాతిక్రియాగుణద్రవ్యా
 ణాం చతుర్ణా మధ్యవసాయవిషయత్వేన సా ద్వివిధా. ప్రత్యేకం చతు
 ర్విధా. తేషాం భావాభావరూపతయా ద్వైవిధ్యే అష్టవిధా. అధ్యవసా
 యస్య గుణనిమిత్తత్వేన క్రియానిమిత్తత్వేన చ ద్వైవిధ్యే ప్రత్యేకం
 షోడశ ప్రకారా. నిమిత్తస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యం
 వాచ్యోత్పేక్షాయా మేవ ప్రతీయమానోత్పేక్షాయామివాద్యనుపా
 దానే నిమిత్తస్య చాప్రయోగే ఉత్పేక్షాయా నిరవలంబనత్వాత్.
 తథా జాత్యాదీనాం స్వరూపేణ హేతురూపేణ ఫలరూపేణ చాధ్యవ

ప్రకృతం, తస్య ధర్మో గుణక్రియాదిరూపః, తత్సంబంధాత్ప్రకృతమన్యత్వేనాప్రకృ
 తత్వే నోపతర్కితం సంభావితం యత్ర భవేత్ తాముత్పేక్షాం ప్రచక్షత ఇత్యర్థః.

తదేతద్వానిచక్షే—యత్రేతి. తస్యా విభాగమాహ—నేతి. వాచ్యాం లక్ష
 యతి—సంభావనేతి. ఆత్రాదిశబ్దేన మన్యే శంకే ధ్రువమిత్యాదీనాం గ్రహణం. జాతి
 క్రియాగుణద్రవ్యాణాం గౌ శ్చలతి శుక్లో డిక్ష ఇత్యేవమాదీనామధ్యవసాయవిషయత్వే
 నోత్పేక్షావిషయత్వేన ద్వివిధా వాచ్యా ప్రతీయమానా చ ప్రత్యేకం చతుర్విధేత్యష్ట
 విధాజాతేత్యర్థః. తేషాం జాత్యాదీనాం. అష్టవిధేతి. ప్రత్యేకమితి శేషః. నిమిత్తద్వైవిధ్యే
 నాస్యా ద్వాత్రింశద్భేదా భవంతీత్యాహ—అధ్యవసాయస్యేతి. వాచ్యోత్పేక్షాయాం
 విశేషమాహ—నిమిత్తస్యేతి. అన్యత్రైతదభావే హేతుమాహ—ప్రతీయమానేతి “మహి
 శా సహస్రభరిపి తుహ తుహి హి అపి సుఅహ సాఅహ అంతీతి, దిఅహం అణంణసరణా
 అంగశణుఅం వితణుపి హి” [ఛాయా] “మహిశాసహస్రభరితే తవ హృదయేసుభ
 గాసా అమాంతీ, దివస మనస్యశరణా అంగం తమకం వితనులేహి.” ఇత్యత్ర మహిశా
 సహస్రభరితే తవ హృదయే అమాంతీత్యుత్పేక్షా ప్రతీయమానా; ఇవాదిప్రయోగా
 భావాత్. తస్యామంగతనూకరణం నిమిత్తం యదినోపాదీయేత తదా తస్యా నిష్ప్ర
 మాణకత్వం స్యాదిత్యర్థః. ప్రకారాంతరేణత్రైవిధ్యమాహ—తథా జాత్యాదీనామితి.
 యదా జాతిస్వరూపముత్పేక్ష్యతే తదా తస్యభావాభావరూపతయా ద్వివిధసౌఖ్యపాత్ర

సాయవిషయత్వే బహువిధత్వం. వాచ్యోత్పేక్షాయామపి హేతు
ఫలయోచుత్పేక్షావిషయత్వే నిమిత్తస్యోపాదాన మేవ. తథాపి—
సాధ్యే అనుపాత్తే సాధనత్వేన నిర్దేశో నాన్వయం పుష్టాతి. తథా సాధనే
అనుపాత్తే సాధ్యత్వేన నిర్దేశోఽపి; తయోరనోన్యన్యాయేషీతత్వాత్.
హేతుత్పేక్షాయాం ఫలం నిమిత్తం. తస్మానుపాదానే కం ప్రతి
హేతుత్వం సంగచ్ఛతే? ఫలోత్పేక్షాయాం సాధనం నిమిత్తం తస్మా
నుపాదానే కం ప్రతి ఫలత్వేన సంఘటతే?.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్యవతేరపారే కీర్తిసాగరే,

మగ్నా దురిశదుష్కీర్తిసంగా దివ జగత్ప్రయా.

20

అత్రోత్పేక్షానిమిత్తస్య మజ్జన స్వానుపాదానే సంగా దితి హేతు
త్పేక్షా న శోభామానహతి.

యథా వా.—

జయశ్రీనాసపద్మస్య వికాసాయేన భానుమాన్,

ప్రతిబింబమిషాత్ఫల్యం ప్రవిశత్యంభ్రభూభుజః.

21

గుణక్రియానిమిత్తభేదా చాతుర్విధ్యం. నిమిత్తానుపాదానే తు తత్కృతభేదాభావా
ద్వైవిధ్య మేవ. ఇత్థం షోడా జాతిస్వరూపోత్పేక్షా. ఏవం క్రియాగుణద్రవ్యాణాం
భేదకల్పనే మిథిత్వా చతుర్వింశతి స్వరూపోత్పేక్షాభేదాః. హేతుఫలోత్పేక్షయో
ర్నిమిత్తోపాదాననియమా త్పృత్యేకం చాతుర్విధ్య మేవేతి ద్వాత్రింశత్. ప్రతీయ
మానోత్పేక్షాయాం సర్వత్ర నిమిత్తోపాదాననియమా నిమిత్తానుపాదాననిబంధనభేదా
వృక నూనత్వేఽప్రాచత్వారింశద్భేదాః. ఏవం షణ్ణవతిభేదా ఇత్యాశయేనోక్తం—
బహువిధ మితి. వాచ్యోత్పేక్షాయామపి హేతుఫలోత్పేక్షయోర్నిమిత్తోపాదాననియమ
ముదాహరణేన హృదయంగమీకర్తు మారభతే—తథాహిత్యాదినా. హేతుత్పేక్షా
యాంఫలం నిమిత్తం. ఫలోత్పేక్షాయాం హేతుర్నిమిత్తం. ఏవంచ నిమిత్త నైమిత్తిక
యోరన్యతరోపాదానేఽన్వయపోషాభావా దుభయోపాదాననియమే నిమిత్తోపాదానం
నియతమేవేతి భావః.

ప్రతాపేతి. అస్పృశ్యస్పర్శనే స్నానస్య విహితత్వాదితి భావః.

22

జయశ్రీత్యాది. స్పష్టమ్.

23

అత్రోత్పేక్షానిమి త్తస్య భానుమత్ప్రవేశస్యానుపాదానే జయశ్రీ
వాసకమలవికాసాయేవేతి ఫలోత్పేక్షణ మసమీచీనం. అత స్వరూ
పోత్పేక్షాయామేవ నిమి త్తస్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం ద్వై
విధ్యమ్.

అత శ్చేత్థం వాచ్యోత్పేక్షాయా భేదగణనా.

- ౧ ఉపాత్తగుణనిమి త్తజాతిభావస్వరూపోత్పేక్షా.
- ౨ ఉపాత్తగుణనిమి త్తజాత్యభావస్వరూపోత్పేక్షా.
- ౩ ఉపాత్తక్రియానిమి త్తజాతిభావస్వరూపోత్పేక్షా.
- ౪ ఉపాత్తక్రియానిమి త్తజాత్యభావస్వరూపోత్పేక్షా.
- ౫ అనుపాత్తనిమి త్తజాతిభావస్వరూపోత్పేక్షా.
- ౬ అనుపాత్తనిమి త్తజాత్యభావస్వరూపోత్పేక్షా.
- ౭ ఉపాత్తగుణనిమి త్తభాతిభావ హేతుత్పేక్షా.
- ౮ ఉపాత్తగుణనిమి త్తజాత్యభావ హేతుత్పేక్షా.
- ౯ ఉపాత్తక్రియానిమి త్తజాతిభావ హేతుత్పేక్షా.
- ౧౦ ఉపాత్తగుణనిమి త్తజాత్యభావ హేతుత్పేక్షా.
- ౧౧ ఉపాత్తగుణనిమి త్తజాతిభావ ఫలోత్పేక్షా.
- ౧౨ ఉపాత్తగుణనిమి త్తజాత్యభావ ఫలోత్పేక్షా.
- ౧౩ ఉపాత్తక్రియానిమి త్తజాతిభావ ఫలోత్పేక్షా.
- ౧౪ ఉపాత్తక్రియానిమి త్తజాత్యభావ ఫలోత్పేక్షా.

ఏవం చతుర్దశ భేదా జాత్యుత్పేక్షా. అనేనైవ క్రమేణ గుణక్రియా
ద్రవ్యోత్పేక్షాఽపి పరిగణనీయా. ఏవం చ వాచ్యోత్పేక్షాయాః
షట్పంచాశద్భేదాః. ప్రతీయమానోత్పేక్షాయా స్వప్రచత్వారింశ
ద్భేదాః తత్తస్వరూపోత్పేక్షాయా మపి నిమిత్తోపాదాన నియమాత్
నిమి త్తస్య గమ్యత్వే గుణరూపత్వేన క్రియారూపత్వేన చ చారుత్వ
విశేషాభావాదేక ఏవ భేదో గణ్యతే. గుణక్రియయోరుత్పేక్షావిష

బుద్ధిసౌకర్యార్థం భేదగణనామాహ--అతశ్చేత్త్యాదితా. నిగదవ్యాఖ్యానమేతత్.
ప్రతీయమానోత్పేక్షాయా భేదాష్టకన్యూనత్వే నిమి త్తమాహ--అత్రేతి. యథా
నిమి త్తస్యోపాదానే నిమి త్తభేదాద్భేదస్తథాఽనుపాదానే నాస్తీత్యాహ--నిమి త్తస్యేతి.
గమ్యత్వేనానుపాదానాదిత్తిభావః. అతఏవ తత్త గుణక్రియారూప నిమి త్తభేదనిబంధ

యత్సముత్ప్రేక్షానిమి త్తత్త్వం చాభ్యుపగతం ప్రాచామలంకారప్రబం
ధేషు పణ్ణవతిభేదోత్ప్రేక్షేతి గణనామాత్రం. చారుత్వాతిశయస్తు
పట్టుంచాశత ఏవ. భేదానాం తత్ర యథాసంభవముదాహరణాని.

ఉపాత్తగుణనిమి త్తజాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా.—

కీర్తిః కాకతివీరరుద్రనృపతే స్సింహాసనాధ్యాసినః

ప్రాచాం భూమిభుజాం యశః పిదధతీ కోటిందుతుల్యద్యుతిః,

రక్షాదక్షిణరాజలాభజనితామందప్రమోదోద్భితా

త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభవ కకుభాం ప్రాంతేషు విద్యోతతే. 23

అత్ర ప్రభాశబ్దో జాతివచనః.

త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభాయాః కవిప్రాణోక్తిసిద్ధత్వాన్నోపమా
శంకావకాశః

ఉపాత్తక్రియానిమి త్తజాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా. యథా.—

వీరస్య రుద్రనృపతేః ప్రియవల్లభస్య

రాజ్యాభిషేకసలిలైస్సరసీకృతాయాః,

సద్యః సముచ్చస్వితసాంద్రపరాగరేఖా

నస్య విచ్ఛిత్తివిశేషస్యావత్సన్న పుత్రనామకరణకల్పత్వాత్ ఏక వివభేదో గణ్యత
ఇత్యాహ—గుణరూపత్వేనేత్యాది. గుణక్రియయోరితి. న తు జాతిద్రవ్యయో రివ
కేవలప్రేక్షావిషయత్వమితి భావః.

యథాయోగముదాహరతి—కీర్తిరిత్యాది. పిదధతీ ఆచ్ఛాదయంతీ, 'వప్తివాగురి
రల్లాప మవాప్యో రుపసర్గయోరిత్యుకారలోపః. అట్టహాసోఽట్టహాసః, 'స్వనహాసో'ర్వృతి
పాక్షికోఽప్రత్యయః. ఏషా ప్రమోదగుణనిమిత్తా జాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా. 23

అత్రాట్టహాసప్రభాయా స్సవత్ససిద్ధత్వేఽపి త్రైలోక్యసంబంధితేన కవికల్పితత్వా
న్నోపమావకాశ ఇత్యాహ—త్రైలోక్యేతి. అత ఏవ అత్ర ఇవశబ్దోఽపి సంభావనా
వాచతో నోపమావాచకః. తదుక్తం చక్రవర్తినా—'యదాయముపమానాంశో లోకత
స్సిద్ధి మృచ్ఛతి, తదోపమైవ యేనేవశబ్దస్సాధర్మ్యమాచకః. యదా పునరయం లోకాద
సిద్ధేః కవికల్పితః. తదోపమైవ యేనేవశబ్ద స్సంభావనావరణ'ఇతి.

వీరస్యేతి. ప్రియా పణ్ణభాప్రేయసీ యస్య ప్రియవల్లభస్య, పులకమంజరీవే

క్షోణ్యాః ప్రమోదపులకాంకురమంజరీవ.

అత్ర పులకాంకుర మంజరీవే త్యుత్ప్రేక్షాయాం సరసీకరణం క్రియా
రూపం నిమిత్తమ్.

అనుపాత్తనిమిత్తజాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా.

ప్రతాపరుద్రస్య నఖేందుకాంతిః ప్రణామభాజాం పదయోర్నైపాణాం,
లలాటలగ్న విధినిర్మితాయా వర్ణావశేర్వాచనదీపికేవ. 2౫

అత్ర దీపికేవేతి జాతివచనాజ్ఞాతియత్ప్రేక్ష్యతే.

ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య గుణామృతోర్ని
ధాతా విరాజంత్యమలీకృతాంగా,
ప్రక్షాళితాత్యుద్ధతభూమిపాలాః
ఖడ్గాంబుభిస్సన్వచ్ఛతరా భవంతి. 2౬

అనుపాత్తనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా.—

దిశాం జేతుర్విశ్వప్రథితమహసో రుద్రస్యపతే-
ర్జయప్రస్థానోద్వత్కరితురగసంమర్దజనితం,
రజః కృత్వా గ్రస్తప్రతిబలమసూర్యామివ దివం
ప్రతాపాఖ్యా నన్యాః దిశిదిశి విధత్తే దినకరాన్. 2౭
అత్ర అసూర్యామితి జాత్యభావః.

జాతిహేతుత్ప్రేక్షా యథా.—

ఉదారకీర్త్యా భుజయా ప్రతాపరుద్రస్య విశైవకథురంధరస్య,

త్యుత్ప్రేక్షాయా మితి. జాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షాయామిత్యర్థః. క్రియారూపమితి.
నిమిత్తమితి శేషః. 2౮

ప్రతాపరుద్రస్యేతి. అత్ర వాచనదీపికేవేతి. జాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షాయాం
నిమిత్తం నోపాత్తమ్. 2౯

దిశామితి. రజః కర్తృ, దివ మమార్యా మివ కృత్వేత్వత్త్ర జాత్యభావస్వరూపా
త్ప్రేక్షా అనుపాత్తనిమిత్తా. ౩౦-౩౧

ఉదారేతి. ఉదారరీత్యా ఉదారస్వభావయా. గోత్రమహీధ్రవాసంకులవర్జిత
నివాసం. విస్తారితేతి. 'గతిమి'ద్ధిత్యాదినా అణ్యంతకర్త్యా' విశ్వంభరాయాః కర్తృత్వం-

విశ్వంభరాణోమలశయ్యయేవ విస్తారితా గోత్రమహీధ్రవాసమ్.

అత్ర శయ్యయేవేతి జాతిహేతుత్వమ్.

జాత్యభావహేతుత్వేత్థా యథా.

భూమేరకల్పవృక్షత్వాదివ ధాతా విచింతయత్.

సృష్టవా నాకతీశానం నిర్వాన్యజత్యాగవై భవమ్.

2౯

అత్రాకల్పవృక్షత్వా దితి జాత్యభావస్య హేతుత్వమ్.

జాతిఫలత్వేత్థా యథా.—

నూనం విశ్వంభరాధారస్తంభీభవితు మాయతౌ,

వీరరుద్రనరేంద్రస్య భుజా వాజానులంబినౌ.

౩౦

అత్రస్తంభీభవితుమితి జాతేః ఫలత్వమ్

జాత్యభావఫలత్వేత్థా యథా.—

పశూనవధ్యానాలోక్య శత్రవః కాకతీశితుః,

ప్రాయేణామానుషత్వాయ తృణవృత్తిం సమాశ్రితాః.

౩౧

అత్రామానుషత్వాయేతి జాత్యభావస్య ఫలత్వమ్.

క్రియాస్వరూపత్వేత్థా యథా.—

శ్రీకాకతీయనృపతే ద్విషదంగనానాం

శ్వాసోర్క్తిభి స్సపది మర్కరితాంతరాళాః,

తస్మిన్నభిధేయే కర్తృణిక్తః. 'ణ్యంతే కర్తుశ్చ కర్తృణః' ఇతి వచనాత్. అత్ర శయ్యయేవేతి జాతిభావహేతుత్వేత్థాయాః పర్వతనివాసవిస్తరణం ఫలం నిమిత్తమ్.

2౮

భూమేరితి. నిర్వాన్యజనం నిరుపాధికం త్యాగవైభవ మూదార్యాతిశయో యస్య తం తథోక్తం. కాకతీశానం సృష్టవానితి ఫలం ప్రత్యకల్పవృక్షత్వాదివేతి జాత్యభావహేతుత్వేత్థా.

2౯

నూనమితి. భుజయో రాజానులంబిత్వం పురుషస్య భాగ్యులక్షణం. తదుక్తం నాటకే తృతీయేఽంకే. అత్రాధారస్తంభీభవితుమితి జాతిభావఫలత్వేత్థాయా మాయతత్వగుణో నిమిత్తమ్.

౩౦

కూనితి. అత్రామానుషత్వాయేతి జాత్యభావఫలత్వేత్థాయాం తృణవృత్తి సమాశ్రియశ్చక్రియా నిమిత్తం. ఏవ ముత్తరత్రాపి తాదర్థ్యప్రతిపాదకచతుర్థ్యాది

తాసాం నివాసవిధయే కృతయాంచనానాం

ప్రత్యుత్తరాణి దధతీవ మనోర్వనాంతాః.

౮౨

క్రియాస్వరూపాభావోత్ప్రేక్షా యథా.—

విముఖే సతి కాకతిషితింద్రే పనసీమాఽపి కఠోరకంటకాగ్రా,

చికురేషు వికర్షతి ప్రతీశా నదదానేవ నిజాంతరప్రవేశమ్. ౮౩

అత్రాదదానేతి క్రియాస్వరూపాభావః.

క్రియాహేతుత్ప్రేక్షా యథా

రాజ్ఞాం గర్వాంకురోద్భేదాః పరిష్టానా దినేదినే,

కాకతీంద్రప్రతాపార్కతీవోష్ణాభిభవాదివ.

౮౪

అత్రాభిభవాదివేతి క్రియాహేతుత్వమ్.

క్రియాహేత్వభావోత్ప్రేక్షా యథా.—

†కపోలఫలకావస్థాః కథం భూత్వా తథావిధౌ,

అపశ్యంతా వివాన్యోన్యమిదృశీం త్వామతాం గతా. | ౮౫

క్రియాఫలోత్ప్రేక్షా యథా —

దంభోఽసంరంభమహాజిగోషః ప్రస్థానభేరినినదోఽంధ్రభర్తుః,

శ్రవణే ఫలత్వం తృతీయాదివిభక్త్యా సామర్థ్యేన వా హేతుత్వం చేత్యాదికమూహనీయమ్.

౮౬

క్రికాకతీయేతి. మర్త్యః పర్ణధ్వనిః, 'అథ మర్త్యః, స్వనితే వస్త్రపర్ణానామ్'

ఇత్యమరః. తద్వంతి కృతాన్యంతరాళాని యేషాం తే తథోక్తాః ఇతి గుణనిమిత్తకథనం దానోత్ప్రేక్షాయామ్.

౮౭

విముఖఇతి. ప్రతీకా ప్రత్యర్థిభూపతీక, చికురేషు కేశేషు, 'నిమిత్తా త్కర్తృ

సంయోగే సప్తమీ' వికర్షతీతి. క్రియాదానాభావోత్ప్రేక్షాయాం నిమిత్తం. ఏవం నిమిత్తానుపాదానే ఽప్యుదాహర్యమ్.

౮౮

రాజ్ఞామితి. పరిష్టానత్వముత్ప్రేక్షాఫలం. క్రియాహేత్వభావోత్ప్రేక్షాయాః

ప్రతిజ్ఞామాత్రమేవ నోదాహరణమాత్ర దృశ్యత ఇత్యన్యతో లిఖ్యతే. 'కపోలఫలకావస్థాః కథం భూత్వా తథావిధౌ' అపశ్యంతావివాన్యోన్యమిదృశీం త్వామతాం గతా

ఇతి. అత్ర దర్శనక్రియాహేత్వభావోత్ప్రేక్షా త్వామతాగమననిమిత్తా.

౮౯

దంభోఽశీతి. మహాజిర్హణాయుద్ధం, అన్యభిభవ ఇతి యావత్. దంభోఽసంరంభ

† కపోలఫలకావితిక్లోకః కేశుఽన్యులపుస్తకేష్వపి దృశ్యతే.

లీనాని వాన్వేష్టు మరాతివర్గా నివిగాహతే నైలగుహంతరాణి
క్రియాభావఫలోత్పేక్షా యథా. —

సీమాద్రికుంజేషు విహారభాజః

సిద్ధాంగనాకల్పితచంద్రికార్హృత్,

శ్రీవీరరుద్రస్య యశోవిలాసాన్

గాయంత్యసంస్పృష్టు మివాంధకారమ్.

౮౨

అత్రాసంస్పృష్టుమివేతి క్రియాభావస్య ఫలత్వమ్.

గుణస్వరూపోత్పేక్షా యథా. —

చకాస్తీ కాకతీంద్రస్య కృపాలోకసవిభ్రమః,

ప్రకృతేష్వపి సర్వాసు ప్రసాద ఇవ మూర్తిమూన్.

౮౩

గుణాభావస్వరూపోత్పేక్షా యథా. —

ప్రతాపరుద్రస్య మహాభిషేకపయఃకణై శ్శీతలితా ఖిలాంగా,

ప్రశాంతభారా ర్తఫణీంద్ర గాఢశ్వాసానిలోష్టేవ విభాతి పృథ్వీ.

అత్ర ప్రశాంతోష్టేతి గుణాభావః.

గుణహేతుత్పేక్షా యథా —

జయశ్రియామాశ్రయతాముపైతి

శ్రీవీరరుద్రస్య రణే కృపాణః,

జయశ్రియం వై రిమహీపతీనాం

సముత్సుకో హర్తు మసూయయేవ.

౯౦

మేవ మహాజిం గోపయత్యాచ్ఛాదయతీతి తథోక్తః. తిరస్కృతాశనిధ్వనిత్యర్థః.
అన్వేష్టుమివేతి. అన్వేషణక్రియాఫలోత్పేక్షా గుహంతరగాహనక్రియానిమిత్తా. ౮౬

సీమాద్రితి. సీమాద్రిర్లోకాలోకః, కల్పితః చంద్రికాయాఇవార్థః పూజావిధి
శ్యేషం తాన్ తథోక్తాన్, చంద్రికాసదృశానిత్యర్థః. యశోగానస్యాంధకారా
సంస్పర్శః ఫలమ్. ౮౭

చకాస్తీతి. ప్రకృతిః ప్రజాసు ప్రసాదగుణస్య మూర్తిమద్విశేషణాదుత్పేక్షా
లాభః. నిమిత్తమత్ర నోక్తమ్. ౮౮

ప్రతాపేతి. అన్యత్ర ధర్మిణి ధర్మ్యంతరోత్పేక్షా. అత్ర తు భూయాపే ధర్మి
ణ్యాష్టప్రశాంతిక్షణో ధర్మోత్పేక్ష్యతే తత్ర శీతలాంగత్వం నిమిత్తముపాత్తమ్. ౮౯

జయేతి. విజృంభస్తనగృహీతశతోఽపి తస్మాన్యత్రాపస్థానం న సహత ఇతిభావః
అతనివోపాత్తనిమిత్తేయం గుణహేతుత్పేక్షా. ౯౦

అత్రాసూయయేవేతి గుణహేతుత్వమ్.

గుణాభావహేతుత్వేత్థా యథా.—

జాతా వయం సుప్రతి వీరరుద్ర
నరేంద్రగంభీరిమగుల్ఫదఘ్నః,
ఇత్యప్రమోదా దివ జీవనేషు
మాలిన్యమంభోనిధయో భజంతే.

౯౦

అత్రాప్రమోదాదివేతి గుణాభావస్య హేతుత్వమ్.

గుణాభావహేతుత్వేత్థా యథా.—

ఆశిషాం విషధూమ్రాణాం నైర్వల్యార్థమివోత్సుకాః,
భుజంగ్యః కాకతీంద్రస్య గుణాః గాతుం సుధాముచః.

౯౧

అత్ర నైర్వల్యార్థమితి గుణస్య ఫలత్వమ్

గుణాభావహేతుత్వేత్థా యథా.—

అరణ్యవాసోచితబాంధవాసు మృగీష్వవై రాధమివాశరణ్యాః,
త్రిలింగదేశేశ్వరవై రినార్యః పరాఙ్ముఖాలోచనవిభ్రమేషు.

౯౨

అత్రావై రాధ మితి గుణాభావస్య ఫలత్వమ్,

జాతాఇతి. పార్శ్వనిస్సృతో పాదగ్రంథీ గుత్స తద్దఘ్నస్తప్తపియాశాః
'ప్రమాణే ద్వయసచ్...' ఇత్యాదినా దఘ్నచ్యుత్యయః. నరేంద్రగంభీరేష్టా గుల్ఫ
దఘ్నః, తదపేక్షయాఽనివ్వల్యాగంభీర్యా ఇత్యర్థః. జీవనేషు దక్షిణ
మాలిన్యం కార్ణ్యం క్షిప్రత్వం చ భజంతే. అత్రాప్రమోదా వేతి గుణహేతుత్వాహో
త్వేత్థాయా న క్షేపా బాధకః. కింత్వంగమేవ. తదుక్తం రుచకేన—'విషాఽర్థా
శ్రయాఽసి ధర్మవిషయే క్షిప్రశబ్దహేతుకా క్వచిద్దృశ్యతే' ఇతి చక్రవర్తినాపుక్తం—
'క్వచిచ్ఛేషేణ ధర్మాంశగతేనైవా నబాధ్యతే' ఇతి.

౯౦

ఆశిషామితి. విషధూమ్రాణాం విషమలినానామాశిషాం దంష్ట్రాణాం, 'ఆశీరురగ
దంష్ట్రయామ్' ఇతి విశ్వః.

౯౧

గుణాగననిమిత్తాం గుణాభావహేతుత్వేత్థా యోజయతి—అత్రేతి.

అరణ్యేతి. శరణే రక్షణే సాధుశ్శరణ్యః తద్రహితా ఆశరణ్యాః, అనాథా
ఇత్యర్థః. అవైరాధమివేతి. విలాసవిముఖామృగాంగనా విలాసినీ ర్విలాక్య వైరాయంతే,
తన్నిషేధార్థ మివేత్యర్థః. విభ్రమవిముఖత్వమత్ర నిమిత్తమ్.

౯౩

ద్రవ్యస్వరూపాత్మేత్థా యథా—

న నిత్యమస్తి స్పరిపూర్ణ తేతి త్యక్త్వా నభఃక్షోణితలావతీర్ణః,
అనందయన్నిందు రివ స్వభామ్నా విభాతి లోకే నవకాకతీంద్రః.

ద్రవ్యస్వరూపాభావాత్మేత్థా యథా.—

అనన్యసాధారణదానశౌండే సద్యః కృతార్థీభవదర్శిసార్థే,
శ్రీ కాకతీంద్రే భువి రాజమానే ద్వాః పారిజాతేనవినాకృతేవ.

అత్ర దివః పారిజాతాభావఉత్పేక్ష్యతే.

ద్రవ్యహేతూత్మేత్థా యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవేన త్వాభృత్పక్షవిజృంభితం,
సమున్నూలిత మామూలాదపరేణేవ వజ్రిణా.

౯౬

ద్రవ్యహేత్యభావాత్మేత్థా యథా.—

కాకతీయప్రతాపాష్టవిలీనాంగేన మేరుణా,

నేతి. అస్తిన్నభసి, నహి గుణైరపూర్వః కాకతీంద్రః, అత్రేందోః ఖోణితలావ
తీర్ణస్య కవికల్పితత్వా దుత్పేక్షావిషయత్వమేకత్వాద్ద్రవ్యత్వం చ.

౯౮

అనన్యేతి. దానశౌండో బహుప్రదః. 'న్యూర్వదాన్యస్థూలలక్షదానశౌండో బహు
ప్రదే' ఇత్యమరః అస్యానన్యసాధారణత్వమర్థాద్దానఇతి లభ్యతే. ఉభయోః ఖంజవత్త్వాది
వద్విశేషణసమాసః. యద్వా తాదృశదానే శౌండో మత్తః, నిస్సీమవితరణే నిర్విచార
ఇత్యర్థః. పారిజాతస్తావదేక ఏవ. తస్య రాజరూపతయా భూలోకే వర్తమానత్వా
త్కతో దివః పారిజాత ? ఇతి భావః.

౯౯

ప్రతాపేతి. త్వాభృత్పక్షవిజృంభితం వైరిభూపాలబలవిజృంభణం, అన్యత్ర
వర్మతపక్షవిజృంభణం. అత ఏనావరేణేవ వజ్రిణేతి క్షేపంగా ద్రవ్యహేతూత్మేత్థా.
అత్రాపరశబ్దప్రయోగే శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాచ్ఛేషఏవ స్యాత్. అర్థసాధర్మ్యే త్వింద్రస్య
సిద్ధతయా ప్రతీతే రుపమైవ, తత్ప్రయోగే తు ప్రకృతోరాజైవాపరవజ్రిత్యేనాభ్య
వసీయతే. తస్యేవశబ్దేన సాధ్యత్వాత్ ప్రతీతావపుర్యేప్యేత్యైవ. ఇవశబ్దప్రయోగే తు
సిద్ధత్వాదభ్యసాయస్యాతిశయోక్తిః. ఇవాపరశబ్దయోరుభయోరవ్యప్రయోగే రూపక
మిత్యాదివిశేషా యథాసంభవ మూహనీయాః.

౯౬

కాకతీయేతి. విలీనాంగేన ద్రవీభూతావయవేన, అసువర్ణాచలేన, సువర్ణాచలా
భావేనేత్యర్థః. అత్రాభావవాచినో నభిః క్రియాసాపేక్షత్వేనాసమర్థస్యాపి 'సుడనపుంస
కస్య' ఇతిజ్ఞాపకా త్కవచి త్సమాస ఇవ్యతే. యదాహ కైయటః—'అసమర్థసంభవ

అనువర్ణాచలేనేవ విరించిర్వాక్కులీకృతః.

౯౭

అత్రానువర్ణాచలేనేతి హేత్వభావః.

ద్రవ్యఫలోత్పేక్షా యథా.

దుగ్ధార్ణవశతాయేవ కైలాసాచలకోటయే,

నూనం ప్రతాపరుద్రేణ యశో దిక్షు ప్రసారితమ్.

౯౮

అత్ర దుగ్ధార్ణవశతాయేతి ద్రవ్యస్య ఫలత్వమ్.

ద్రవ్యాభావఫలోత్పేక్షా యథా.—

వీరరుద్రనరేంద్రస్య జయప్రస్థానసంభవం,

రజఃపిహితద్గోళం నిరాకాశమివ స్థితమ్.

౯౯

అత్ర నిరాకాశమిత్యాకాశాభావాయేత్వర్థః. ఏవం భేదాంతరం యథాసంభవముదాహర్యమ్.

ఇత్యాపమ్యగర్భాలంకారవివేచనమ్.

—॥ ఆ తి శ యో క్త్య ల జ్ఞా రః ॥—

* విషయస్యానుపాదానాద్విషయ్యుపనిబధ్యతే,

సస్య క్వచిత్సాధుత్పత్త్యావనాయానపుంసకస్యేతి ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఆశ్రియతే' ఇతి. ౯౭

దుగ్ధార్ణవేతి. నూనమిత్త్యేతద్విషయోత్పేక్షాసాధకమ్.

౯౮

వీరరుద్రేతి. ఆకాశస్యాభావో నిరాకాశం, అర్థాభావేఽవ్యవ్యయాభావః. తత

శ్చతుర్థ్యా 'నావ్యయాభావా దతోఽమృతపంచమ్యాః' ఇత్యమ్భావః. 'కస్తూరీతిలకంతి ఫాలఫలకే దేవ్యా ముఖాంభోరుహే' ఇత్యాదావుపమోపక్రమోత్పేక్షా. ౯౯

'యత్రోల్లసత్సేనకతిచ్చలేన ముక్తాట్టహాసేవ విభాతి సింధుః' ఇత్యాదౌ సాచ మ్నావోత్పేక్షేత్యాదికం తు స్వయముపాసీయమిత్యాహ—విషమితి.

ఇథం సాధ్యాధ్యవసాయములాముత్పేక్షాం నిర్ణీయ సిద్ధాధ్యవసాయములా మతిశయోక్తిం లక్షయతి—విషయస్యేతి. యత్ర విషయ్యప్రకృతశ్చంద్రాదిరుచసి బధ్యతే, ప్రాధాన్యేనేతి శేషః. కుతః? విషయస్య ప్రకృతస్య ముఖాదే రనుపాదా నాత్ విషయినా నిగీర్ణత్వాదిత్యర్థః. ఇద మత్రానుసంధేయం. అధ్యవసాయే త్రయం సంభవతి. విషయో విషయా అధ్యవసానవ్యాపారాత్త్వకం స్వరూపం చ. తత్ర విష యస్య నిగీర్ణత్వేన స్వరూపప్రతిపత్తే రేవాభావా దధ్యవసాయే న మత్రాపి ప్రాధాన్య

యత్ర సాఽతిశయోక్తి స్వాత్మవిప్రప్రథోక్తిజీవితా. ౧౦౦

యత్ర కవిప్రప్రథోక్త్యా విషయతిరోధానేన విషయా నిబద్ధ్యతే
సాఽతిశయోక్తిః. తస్యాశ్చతుర్విధ్యం భేదే అభేదః, అభేదే భేదః,
సంబంధే అసంబంధః, అసంబంధే సంబంధశ్చేతి కార్యకారణయోః
పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపా త్వనధ్యవసాయమూలత్వా ద్వ్యతిరిక్తైవ
కింతు ప్రప్రథోక్తి మూలత్వా దతిశయోక్తి రితి కథ్యతే.

తత్ర భేదే అభేదో యథా —

స్థానే కల్పతరుజ్ఞాతః కాకతీయకులోదధేః,

లక్ష్మీపతిరసౌ చిత్రం మర్త్యరూపమహోత్సవః. ౧౦౧

అత్ర ప్రతాపరుద్ర కల్పవృక్షయోరభేదాధ్యవసాయః.

అభేదే భేదోయథా. —

ఔన్నత్యం మహదన్యదేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరమా

కావ్యన్య సరణిః ప్రతాపయశసో రన్యైవ బాహ్వోః ప్రథా,

సర్వం నూతనమేవ రుద్రనృపతేజ్ఞానే న తన్నిర్నితా

సామగ్రి చతురాననేన కియతి కీదృక్రూపమా కల్పితాః? ౧౦౨

అత్రాన్నత్యాదేర్వాస్తవాభేదేఽపి భేదః కల్పితః. స్వతస్సిద్ధక

శంకావకాశః. నూనమాదిశబ్దై రధ్యవసాయేన వ్యాపారప్రాధాన్యేతాత్పేక్షా దర్శితా.

నూనమాదిశబ్దాప్రయోగే విషయం ఏవ ప్రాధాన్యే అధ్యవసాయస్య సిద్ధత్వా దతి
శయోక్తిరితి. అతఏవోక్తం రుచకేన—‘అధ్యవసిత ప్రాధాన్యేత్వతిశయోక్తిం’ ఇతి. ఇదం
రజతమిత్యస్యాతిశయోక్తితా మాభూ దిత్యుక్తం కవిప్రప్రథోక్తిజీవితేతి.

విభాగమాహ—తస్యాఇతి. నను పంచమస్యాప్యతిశయోక్తిభేదస్య సంభవా
త్కథం చాత్మవిధ్య? మిత్యాశంక్యాహ—కార్యకారణయోరితి. కావ్యప్రకాశకా
రోక్తవైషమ్యం త్వన్నదుపాధ్యాయైరేకావళితరణే సమాహితమితి నేనా ప్రపంచ్యతే.

క్రమేణోదాహరతి—స్థానఇతి. కల్పకరోరుదధేరుత్పత్తిరుచితా. కింతు లక్ష్మీ
సోదరస్యామర్త్యోపయోగిన స్తస్మేద మన్యుతమితి భావః. ౧౦౩

ఔన్నత్యమితి. వ్యాఖ్యాతమేతత్.

౧౦౨

అత్ర రాజమేర్వాదినబంధినోకాన్నత్యాద్యోర్వాస్తవాభేదేఽప్యన్యదేవేత్యా
దినా కల్పనికో భేదః ప్రతిపాద్యత ఇత్యాహ. —అత్రేతి. తర్హ్యస్తిక్ భేదేనాధ్యవ
సాయవిభాగానుగతి రత ఆహ—స్వతస్సిద్ధం యదాన్నత్యం తదేవాన్యదేవేతి

విప్రాహోక్తిసిద్ధయోరాన్నత్యయోర్భేదేష్యభేదాధ్యవసాయః.

సంబంధే అసంబంధో యథా.—

శిలా చింతారత్నం తరురమరశాఖి పశురసౌ
వియద్ధేనుస్సర్వం జగదపి తథా దోషవిధురం,
న సృష్టిర్వైధాత్రి తదిహ చతురశ్రీః కథమియం
స్మృతేద్దేవం రుద్రం సకలగుణానామ్రాజ్యనిలయమ్.

౧౦౩

అత్ర విధాత్మసృష్టినంబంధేష్యసంబంధ ఉక్తః. అతీతబ్రహ్మసృష్టి
నేశ్వరేణాత్రాభేదాధ్యవసాయః.

అసంబంధే సంబంధో యథా.—

బ్రహ్మన్నేరుగిరాకృతేపి కిమిదం నైవంవిధాస్తే ముదః
స్వామిన్సత్యమధిక్రియాద్య ఫలితా యద్విరరుద్రః కృతః,
మిథ్యా కిం ను వికత్తనే త్రిజగతస్తాణాయ మత్ప్రార్థితః
శంభుః క్షౌమవతీర్ణవానితి కథా జాతా హరిబ్రహ్మణోః.

౧౦౪

కవిప్రాహోక్త్యా సాత్వికయం. అత స్వతస్సిద్ధప్రాహోక్తిసిద్ధయో రాన్నత్యయోః ఫల
రూపయోర్భేదేష్యభేదాధ్యవసాయో న పునః ఫలితోః తయోర్వాస్తవభేదే సత్య
భేదాధ్యవసాయకల్పనాయోగాత్. తదుక్తం చక్రవర్తిణా—‘అభేదాధ్యవసాయో
హి ఫలేదేహితీయనాదిహ, న పునః ఫలితోస్తత్ర భేదేదేభేదో న సిద్ధ్యతి, ఇతి. కించ
ప్రథమోదాహరణేపి స్వతస్సిద్ధప్రాహోక్తిసిద్ధవదన్యత్వయోరేవాభేదాధ్యవసాయో న
రాజకల్పవృక్షయోః. అన్యథా ఏకత్ర ఫలయోరధ్యవసాయోఽన్యత్ర ఫలితోరితి వైరుధ్య
ప్రసంగాత్. ఏవం చ ప్రతాపరుద్రకల్పవృక్షయోరభేదాధ్యవసాయ ఇతి యత్పూర్వ
ముక్తం తత్ఫలగతాభేదాధ్యవసాయవిషయమితి ద్రష్టవ్యమ్.

శిలేతి. యథా చింతారత్నాదికం శిలాత్వాదిదోషదుష్టం తథా సర్వమపి జగదితి
దుష్టేయం బ్రహ్మసృష్టిః కథమనవద్యాశేషగుణమేవం సంస్కృతేపి రుద్రదేవస్య
బ్రహ్మసృష్టినంబంధేష్యసంబంధకథనం.

౧౦౫

అత్రాప్యధ్యవసాయం సంపాదయతి—అతీతబ్రహ్మసృష్టి నేతి. ఆయం చ స్వత
స్సిద్ధప్రాహోక్తిసిద్ధగుణాతిశయాధ్యవసాయమూల ఇతి ద్రష్టవ్యం.

బ్రహ్మన్నితి. హరివాక్యమేతత్. విరించిరుత్తరమాహ—స్వామిన్నితి. అధి
క్రియా జగత్పర్జనాధికారః, విష్ణుర్విరించికథనమన్యథాకరోతి—మిథ్యేతి. అత్ర అతాః

అత్ర హరిబ్రహ్మణోరేవంవిధగోష్ఠ్యసంబంధేఽపి సంబంధఉక్తః.
శంభునా సహ కాకతీంద్రస్య అభేదాధ్యవసాయః.

కార్యకారణయోః పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తి ర్యథా
మాతః కథం కాకతినాథ! దృష్టేరగ్రేసరాః కామశరః పతంతి,
తద్రూపలావణ్యజితః స్మరోఽపి నూనం గతః కింకరతామముష్య
అత్ర కార్యభూతస్య స్మరశరపాతస్య కారణభూతాత్ప్రియదృష్టి
పాతా త్పూర్వకాలత్వ ముక్తమ్.

అథోక్తిసామ్యాలంకారనిరూపణే అతిశయోక్తి హేతుకాసహోక్తి
ర్నిరూప్యతే.

— సహోక్త్య ల జ్ఞా ర. ౧౯ —

*సహధేనాన్వయో యత్ర భవేదతిశయోక్తితః,

కల్పితౌపమ్యపర్యంతా సా సహోక్తిరితీప్యతే.

౧౦౬

కాన్మత్యాదిగుణయోక్తమేనం బ్రహ్మసి నిర్మాతం న శక్నోతీతి భావః.

౧౦౮

అసంబంధే సంబంధం యోజయతి—అత్రేతి. పూర్వవదభేదాధ్యవసాయ
ఇత్యాహ—శంభునేతి.

పంచమం భేదముదాహరతి—మాతరితి. కామశరీరపీడమసహమానాయాకస్యా
శ్చిన్నాత్రా సహ వచనం. తస్య కాకతీంద్రస్య, అభూషణేఽపి భూషితవద్భాసమాన
ఆకారో రూపం లావణ్యం కాంతివిశేషః. ఆనయోర్లక్షణముక్తం అముష్య కాకతీంద్ర
స్య. కారణం పూర్వమచరం కార్యమితి సర్వత్ర నియమః.

౧౦౯

కవిప్రాఫోక్త్యా తద్విపర్యయోఽలంకార ఇత్యాశయేనాహ—అత్రేతి. 'అవి
రశవిలీలజలదః కుటజార్జుననివసురభివనవాతః. అయమాగచ్ఛతి కాలాః హంత మాతాః
పథికగేహిన్యః' ఇత్యాదికార్యకారణయాగపద్యమసి పౌర్వాపర్యవిపర్యయ ఏవేతి
ద్రష్టవ్యం.

సహోక్తే స్పంగతిమాహ—అథేతి.

లక్షణమాహ—సహధేనేతి. సహశబ్దస్యార్థో యస్య తేన సహధేన, తత్పర్యా
యేణ చేత్యర్థః. 'అనేన సార్థం విహరాంబురాణే' ఇత్యాదౌ సహోక్తిమాత్రస్యాలంకా
రతా మాభూదిత్యుక్తమ్—అతిశయోక్తిత ఇతి. అత్రాకాంక్షితమంశమధ్యాహారా
దిభిః పూరయన్వాప్యిచచ్ఛే—యత్రేతి. ఏకస్య ప్రాధాన్యేనాన్వయ ఇతి. యథా

యత్ర భేదే భేదరూపతయా కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయ
రూపయా చాతిశయోక్త్యా ఏకస్య ప్రాధాన్యేనాన్వయే అపరస్య
సహార్థేన సంబంధే ఉపమానోపమేయభావః కల్ప్యతే తత్ర సహాక్షిః.
ప్రాకరణికప్రాకరణికవిషయత్వాదుపమానోపమేయభావస్య సహార్థసం
బంధేన ద్వయోరపి ప్రకృతత్వాన్నతదాత్మతా. కార్యకారణపౌర్వా
పర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తిమూలా సహాక్షిర్యథా.

అంద్రక్షమాభృత్సుభటాసిధారా రణేషు నీలోత్పలపత్రభాసః,
వతంతి కంఠేష్వరిభూపతీనాం సాకం సురస్త్రీజనముక్తమాల్యైః.

అత్ర కృపాణపతనోత్తరకాలభావినో దివ్యమాల్యపతనస్య సహకాల
త్వముక్తమితిపౌర్వాపర్యవిపర్యయః భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిమూ
లాన్లేషుగర్భాభేదాధ్యవసాయరూపా చారుత్వాతిశయహేతుర్యథా.

దినేదినే రుద్రనరాధిపస్య ప్రతాపలక్ష్మీరుదయం ప్రయాతి,
ప్రకాశితాశేషదిగంతరాళా వివస్వతా సార్థ మనింద్యభాసా.

పుత్రేణ సహగతః పితేత్యాదౌ పితరగమనాదినా శాబ్ద స్ఫుంబంధస్తద్వదితి భావః.
అపరస్యసహార్థేన సంబంధ ఇతి. తత్రైవ పుత్రాదిపదితి భావః. ఉపమానోపమేయ
భావః కల్ప్యిత ఇతి. 'సహాయుక్తే ప్రధానే' ఇత్యప్రధానే తృతీయాదిధానాత్తదంత
స్య గుణభావాదుపమానత్వం. ఆర్థాదితరస్య ప్రాధాన్యాదుపమేయత్వం చ కల్ప్యిత
ఇత్యర్థః. అత ఏవాత్ర భేదప్రధానం సాధర్మ్యమితి ద్రష్టవ్యం. సహ శాఖయా ప్రస్త
రం ప్రహరతీత్యత్ర ప్రహరణేశాఖాప్రస్తరయోరివ శాబ్ద ఏవాయం గుణప్రధాన
భావో న వాస్తవః. పిత్రా సహగతః పుత్ర ఇత్యపి సుపచత్వాత్. ఉపమానోపమేయ
భావశ్చాత్రకాల్పనికో న వాస్తవ ఇత్యత్ర నిమిత్త మాహ—ప్రాకరణికేతి. తదాత్మతా
అప్రకృతరూపతా.

ఉదాహరణి—అచ్ఛేతి. అత్ర దివ్యమాల్యానీవ ఖడ్గధారాః కంఠేషు వతంతీ
త్యేపం ప్రతీయమానస్యోపమానోపమేయభావస్య ద్వయోః ప్రాకరణికత్వాదైవవక్షి
కత్వం. కంతపతనసాధర్మ్యస్య భేదప్రధానకత్వం చోపమానోపమేయయోస్సహార్థ
ప్రయుక్తగుణప్రధానభావవిబంధనం చేత్యాద్యున్నేయం. ౧౦౭

అత్ర కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్తిమూలత్వముపపాద
యతి—అచ్ఛేతి. దినే దినఇతి. ౧౦౮

అత్రోదయం ప్రయాతీతి శ్లేషేణోదయపర్వతాభ్యుదయయోరభే
దాధ్యవసాయః.

అథ సహోక్తిప్రతిపక్షరూపా వినోక్తిర్నిరూప్యతే.

—వివోక్త్యలంకారః. ౧౦—

*వినా సంబంధి యత్కించి ద్యత్రాన్యస్య పరా భవేత్.

అరమ్యతా రమ్యతా వా సా వినోక్తిరితి స్మృతా ౧౦౯

యత్ర కస్య చిదసన్నిధానాద్వస్తు రమ్యమరమ్యం వా భవేత్సా
వినోక్తిః సా ద్వివిధా అరమ్యతా రమ్యతా చేతి.

అరమ్యతా యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవస్య గుణవర్ణనయా వినా,

కీదృశీ కావ్యరచనా సంశృణుధ్వం కవీశ్వరాః. ౧౧౦

శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయోఽత్ర సహోక్తిమూలమిత్యాహ—అత్రోదయ
మితి. 'కుముదదత్తై స్సహసంప్రతి విఘటంతే చక్రవాకమిథునాని' ఇత్యత్ర శ్లేషభిత్తికా
భేదాధ్యవసాయో మూలం. అత్ర విఘటనం సంబంధిభేదాద్భిన్నం న తస్మాచ్ఛ్లేషత్వ
మిత్యాహ సర్వస్వకారః 'ఉష్ణిష్టంసహకాశికస్యపులకైః' ఇత్యాదౌ ఇయం మాలయాసి
దృశ్యతే. అత్ర కర్తృసాహిత్యా త్సహోక్తిః పూర్వత్ర కర్తృసాహిత్యాదితి భేదః.

వినోక్తే స్సంగతి మాహ—అథేతి.

లక్షణమాహ—వినేతి. యత్రసంబంధి యత్కించి ద్వస్తు వినా అన్యస్య ప్రతి
సంబంధినో రమ్యతా శోభనత్వం అరమ్యతా అశోభనత్వం నా పరాభవేన్నివర్తేతసా
వినోక్తిరిత్యర్థః. ౧౦౯

ఫలితం వ్యాచక్షే—యత్రేతి. రమ్య మరమ్యతారహితం అరమ్యం రమ్యతా
రహితం వే త్యర్థః వ్యాఖ్యానోక్తం పుష్కలమం పరిహరణ విభజితి—నేతి. రమ్య
త్వాభావోఽరమ్యత్వాభావశ్చేత్యర్థః. కస్తింశ్చిత్సతి కస్యచిద్రమ్యత్వమరమ్యత్వం వేతి
విధిముఖేనాసి విచ్ఛిత్తివిశేషో నాస్తీత్యేవమభిధానమితి ద్రష్టవ్యం. తమక్తం—'సదనత్వ
నిపుత్తిశ్చ నిపుత్త్యాఽన్యస్య వర్ణ్యతే, తదా ద్విధా వినోక్తిస్సాన్య ద్విధిరత్రఫలం
భవేత్' ఇతి.

అద్యముదాహరణి—ప్రతాపేతి. కీదృశీ రమ్య న భవతీత్యర్థః. సంశృణుధ్వం.
వ్యాఖ్యాతం. ౧౧౦

అత్ర ప్రతాపదుద్రగుణవర్ణనేన వినా కావ్యశ్రియోఽశోభనత్వముక్తం. అనేన కావ్యశోభామిచ్ఛద్భిః ప్రతాపదుద్రగుణా వర్ణయితవ్యా ఇతి విధిరేవ ప్రకాశ్యతే.

రమ్యతా యథా.—

కలాపూర్ణే నిత్యం జయతి జగతీంద్రా త్రిజగతో

వపుష్టత్యానందే విమలవిభవే రుద్రనృపతౌ,

వినా లక్ష్మీ సాప్య ప్రతిదివసపూర్ణాం నిజతనుం

ప్రకాశస్వా దిందుర్యది దివి భవేత్సోఽపి సుభగః. ౧౧౧

అత్ర ప్రతాపదుద్రే ప్రకాశమానే చంద్రమనుః కళంకేన వినా శోభనత్వముక్తం. సకలగుణశాలినః ప్రతిపక్షస్య పురస్తాత్తాదృశగుణవత్తయైవ రమ్యతా నాన్యథేతి.

— సమాసోక్త్యలజ్ఞానః. —

*విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం,

అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సా సమాసోక్తిరివ్యతే. ౧౧౨

యత్ర ప్రకృతవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతం గమ్యతే సా సమాసోక్తిః. తత్త్రివిధం. శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం సాధారణ మాపమ్యగర్భం చేతి.

అలంకారఫలం ఓధి మాహ—అనేనేతి.

ద్వితీయముదాహరణి—కళేతి జగతీంద్రా భూలోకచంద్రే రుద్రనృపతౌ కలాపూర్ణత్వాదివిశేషణైః ప్రతీయమానేన చంద్రాదుత్కర్షణ జయతి సతి ఇందుః కళంకరాహిత్యేన నిత్యం పూర్ణః, ప్రకాశత ఇతిప్రకాశః ప్రకాశమానో దివి యదిస్యాత్ భూలోకే త్వేతత్సన్నిధానేన తథావిధోఽపి స శోభత ఇతి భావః. స చంద్రోఽపి సుభగో భవేదిత్యశోభనత్వాభావకథనమ్. ౧౧౩

తదేవాహ. —అత్రేతి. సహోక్తివినోక్త్యోస్యహర్థవిచార్యయో రభావేఽపి తదర్థవివక్షాచూముదాహరణమలంకారసర్వస్వాదౌ ద్రష్టవ్యమ్.

ఉక్తిసామ్యాత్సమాసోక్తిం లక్షయతి—విశేషణానామితి. స్పష్టం. సమానేన సంక్షేపేణార్థద్వయకథనా త్సమాసోక్తిః. ౧౧౪

విశేషణసామ్యం విభజతే—తదితి.

యత్ర సకృదుచ్చరితశబ్దేశార్థద్వయం ప్రతీయతే తద్విచ్ఛేదం. యత్రోభయ

శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం యథా.—

సద్యో విశ్లేషమేఖలాం పులకితా మృజ్జ్వీం తనుం బిభ్రతీ
రాగాదంధ్రపతేః కృపాణలతికా గృహ్లాతి కంఠేష్వరీక,
తద్యోగా దనురక్తభావవివశా స్సమ్మిలితాక్షా శ్చిరం
శూన్యాంతఃకరణా భజంతి ఖలు తే భావస్థితిం కా మపి. ౧౧౩

అత్ర విశ్లేషమేఖలాపులకితామితి శ్లిష్టవిశేషణమహిమ్నా కృపాణ
లతికాయా నాయకత్వప్రతీతిః అనురక్తభావవివశా ఇత్యాదివిశేషణ
ద్వారా రిపూణాం నాయకత్వప్రతీతిః.

సాధారణవిశేషణేన యథా.—

వీతప్రీడ మపాస్తమాన ముదయదై వ్యస్వర్య మావిర్భవ-
త్స్వేదం నిర్భరగాత్ర వేషభు మిశన్తూర్ధం గళద్బాష్పకం,
సంజాతప్రళయం చ కాకతిమహీనాథస్త్రోద్వేజితా
భూపాశ్చైలగుహాసు యాంతి విజనం భీత్యా సమాలింగితాః.

ప్రవృత్తినిమిత్తైక్యం తత్సాధారణం. యత్రైవమ్యగర్భసమాసవిశేషాశ్రయణం తదా
వమ్యగర్భం. తేన సమాసోక్తి రపి త్రివిధా.

తత్రాద్యం భేద ముదాహరతి—సద్యఇతి. విశ్లేషా ప్రయోగానుకూలా మేఖలా
కంతరజ్ఞ ర్యస్యా స్తాం తథోక్తాం శిథిలకాంవీగుణాంచ, పులకాశ్చాయా అస్యాస్సం
జాతాః పులకితా రోమాంచితా చ తాం, ఋజ్వీమకుటిలాం రతావపామాం చ,
తద్యోగా త్కృపాణలతికాసంబంధాత్, అనురక్తో ఒనువృత్తరక్తో భావస్వరూపం
యేషాం తే తథోక్తాః, అత ఏవ వివశాః ఋరవశాః, అన్యత్ర తద్యోగాన్నాయకా
సంబంధాదనురక్తభావేన అనురక్తత్వేన వివశాః మిలితాక్షాః- మూర్ఛయా సుఖపార
వశ్యాశ్చ, తథా శూన్యాంతఃకరణా గతమనసో విగళితవేద్యాంతఃకరణాశ్చ, కామపి
వక్తుమయోగ్యాం, సాక్షా దుక్తావమంగళత్వేనాస్థిలత్వాదితి భావః. భావస్థితిం వస్తభావ
వికారం, వివాశనిమిత్తమిత్యర్థః. అన్యత్ర కామపి వక్తుమశక్యాం భావస్థితిం ప్రేమాను
బంధం, భజంతి.

౧౧౩

అత్ర శ్లిష్టవిశేషణసామ్యభేదలతాయామరిషా నాయకానాయకవ్యవహార సమా
రోప ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ద్వితీయముదాహరతి—వీతేతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్.

౧౧౪

అత్ర శృంగారభయానకసాధారణవిశేషణబలాద్భిత్వా సమా
లింగితా ఇతి నృపాణాం నాయకత్వప్రతీతిః.

ఔపమ్యగర్భవిశేషణేన యథా.—

భృతాత్మగుణరత్నైః పూర్ణసౌజన్యవారిణాః,

ప్రతాపదుద్రవ్యపతిర్ధత్తే విశ్వంభరాశ్రియమ్.

౧౧౫

అత్ర సమాసోక్తౌ సర్వత్ర వ్యవహారసమారోపవ స చతు

అత్ర ఏకప్రీడాదివిశేషణానామభయత్రైకాధత్వం సామ్యం. తద్బలాద్భిరూ
ణాం శృంగారనాయకవ్యవహారసమారోప ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ప్రీడవ్యయాదిధర్మసమారోపాఽత్ర నిమిత్తం. 'ద్యామాలిలింగముఖమాశుదిశాం
చుచుంబ' ఇత్యత్ర ఈక్షణాగ్నౌ యువనాయకవ్యవహారారోపే ఆలింగనాదికార్యసమా
రోపః కారణం. సాధారణవిశేషణసామ్యే ధర్మకార్యయోరన్యతరారోపం వినావ్యంజన
వ్యాపారోద్భేదనేనాప్రకృతప్రతీతేరసంభవాత్. ఏవం చ ద్వితీయోభేదోద్వివిధో
జాతః.

తృతీయముదాహరణి—భృతాత్మేతి. గుణారత్నానీవేత్యుపమితసమాసస్యగుణా
ఏవ రత్నానీతి రూపకసమాసస్య చ సాధకబాధకాభావాత్సంజేమానంకరః. తతోగుణ
సదృశై రత్నైరితి మధ్యమపదలూపీ సమాసః. ఏవముత్తరత్రాపి. ఇత్థమాపమ్యగర్భవిశేషణ
సామ్యేన ప్రతాపదుద్రే సముద్రవవ్యవహారప్రతీతే సమాసోక్తిః. యత్రోపమాసమాసే
సాధక మస్తి. యథా—'దంతప్రభా పుష్పచితా లాలాక్షీ చారుహాసినీ, కేశపాళాశి
బృందేన సువేష హరిణేక్షణా' ఇత్యత్ర సువేషత్వం తత్రోపమాసమాసానంతరం మధ్యమ
పదలూపినమాసో ద్రవ్యవ్యతి. తథా చ తృతీయభేదస్యాపి ద్వైవిధ్యం సిద్ధ్యతీత్యేవం
పంచప్రకారా సమాసోక్తిః. తదుక్తమలంకారసర్వస్వే—'తదేవంజ్ఞిప్తవిశేషణసముత్థాపి
త్రైకా. సాధారణవిశేషణసముత్థాపితా ధర్మకార్యసమారోపాభ్యాం ద్విధా. ఔపమ్య
గర్భవిశేషణసముత్థాపితా తుపమానంకరసమాసాభ్యాం ద్విభేదో' ఇతి యత్ర 'నిరీక్ష్య
విద్యున్నయనైః పయోదః' ఇత్యాదౌ నిరీక్షణాదికం రూపకే సాధకమస్తి తత్రైకదేశ
వివర్తిరూపకమేవ న సమాసోక్తిరత్యాదివిశేషా ఆపి తత్రైవద్రవ్యవ్యాః.

౧౧౫

విశేషాంతరమాహ—అత్రేతి వ్యవహారసమారోప ఏవే త్యేవకారో రూపక
సమారోపవ్యవచ్ఛేదార్థః. తథాహి—యదా విశేషణసామ్యదప్రస్తుతం ప్రస్తుతవిశేష్య
త్వేన ప్రతీయతే న తు ప్రయుజ్యతే తదా నిష్ప్రయోగికత్వేనాపరిత్యక్తస్వరూ

ర్విధః. లాకికే వస్తుని లాకికవ్యవహారసమారోపః శాస్త్రీయవస్తువ్యవహార
సమారోపశ్చేతి ద్వివిధః. తథా శాస్త్రీయవస్తునిశాస్త్రీయవస్తువ్యవహార
సమారోపః లాకికవస్తువ్యవహారసమారోపశ్చేతి. ఏవం చతుర్విధః.

యథా క్రమ ముదాహరణాని —

సప్తాంగస్ఫురదుద్దామదానలక్ష్మీవిరాజితః,

ప్రతాపరుద్రోభద్రాత్తాతనుతే సార్వభౌమతామ్.

౧౧౬

అత్ర లాకికే ప్రకృతవస్తుని లాకికస్య సార్వభౌమనామధేయస్య
దిగ్గజస్య వ్యవహారప్రతీతిః.

వస్య ప్రస్తుతస్య రాజాదేర్విశేషణసామ్యావగమితేనాప్రస్తుతసముద్రత్వాదిధర్మేణ విశిష్ట
తయా ప్రతీతేర్వ్యవహారసమారోపః. యదా త్వప్రస్తుతమపి విశేష్యం ప్రయుజ్యతే
తదా తత్ప్రస్తుతమర్థం స్వేన రూపేణ రూపవంతం కృత్వా న్యగ్భవతి. ప్రస్తుత
మపి స్వరూపం పరిత్యజ్యాప్రస్తుతతాద్రూప్యముపగృహ్ణోతి. అతస్తత్ర రూపకసమారోప
ఏవ. తదుక్తం—‘ఆప్రస్తుతం ప్రతీతం చేద్భేదకాంతైకసామ్యతః, వ్యవహారం సమా
రోప్య ప్రస్తుతే న్యగ్భవత్యథ. తేనాప్రస్తుతవృత్తాంతారోపేణాప్రస్తుతం స్వయం
సంక్షేపేణోచ్యతే యస్తాత్పరమాసోక్తిరియం తదా. ‘స్వాద్విశేష్యంశసామ్యం చే త్ప్ర
స్తుతాకారరూపితం, భవేదప్రస్తుతం వేద్యం రూపకాలంకృతిస్తదా’ ఇతి. అత్రాప్రస్తు
తస్య ప్రతీయమానత్వాద్వ్యవహారసమారోపఏవేతి భావః. తం చతుర్థా విభజతి—స
ఇతి.

వస్తుని జాత్యాదౌ క్రమేణోదాహరతి—సప్తాంగేతి. ‘స్వామ్యమాత్యసుహృ
తోశ రాష్ట్ర దుర్గబలాని సప్తాంగాని, తద్గోచరయా దానలక్ష్మ్యే త్యాగవైభవేన
విరాజితః ఆదేయమస్య కిమపి నాస్తీతి భావః. అన్యత్ర సప్తాంగాని కరాదీని తత్ర
స్ఫురంత్యా స్రవంత్యా దానలక్ష్మ్యే మదవైభవేన విరాజితః. తదుక్తం. ‘కరాత్కటాభ్యాం
మేధా’ చ సేత్రాభ్యాం చ మదస్రుతిః’ ఇతి పాలకామ్యే. కరాత్, నాసారంధ్రాభ్యా
మిత్యర్థః. భద్రాత్ మంగళమూర్తిః అన్యత్ర భద్రజాతిః. తల్లిక్షణం మతంగజ ఇతి
ప్రతీయతే. సర్వభౌమే రీశ్వర స్సార్వభౌమః. ‘తస్యేశ్వరః’ ఇత్యిచ్చిత్యయః. అను
శతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః. తత్తాం చక్రవర్తిత్వం, అన్యత్ర సార్వభౌమతాం దిగ్గజ
విశేషత్వం తనుతే. అత్ర ప్రకృతప్రతాపరుద్రే అప్రకృతభద్రగజవ్యవహారసమారోపః.

తథా.—

గురుప్రమాణేన నిజేన సద్యస్తీరస్కృతోద్యత్ప్రతిపక్ష హేతా,

ప్రతాపరుద్రస్య సమిత్పదగ్రే ఖడ్గే మహాత్థండనపండితత్వమ్.

అత్ర లాకికే ఖడ్గే తర్కశాస్త్రప్రసిద్ధవస్తువ్యవహారసమారోపః.

తథా.—

అపూర్వార్థశ్లాఘాగురుభణితసారస్యపదవీ

శ్రుతిగ్రాహ్యం తత్త్వం కిమపి కలయంతీ ప్రతిపదం,

లాకికే వస్తుని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోపముదాహరతి.—గుర్వీతి. గురుణా శ్రేష్ఠేన ప్రమాణేన, ధ్వజాదిశుభాయ విశిష్టప్రమాణేనేత్యర్థః. ఆయుధానాం ధ్వజాద్యాయా జయావహా ఇతి తద్విదః. అన్యత్ర ప్రమాణేనానుమానేప తస్యైవ కథా సాధనత్వాత్ గౌరవం చాస్య వ్యాప్తిపక్షధర్మతావైశిష్ట్యనిబంధనం ద్రష్టవ్యం శ్రుతిపక్ష్యస్య శత్రోః ప్రతివాదిన శ్చ, హేతిరాయంధం, హేతురనుమానం చేతి. ఇకారోకారయోజ్యేషః. ఉద్యదితి. శత్రా ప్రయోగప్రారంభ వివానయోః పరాధవ ఇతి లభ్యతే. సమితి యుద్ధే సభాయాం చ, ఖండనపండితత్వం విదారణకాశలం అన్యత్ర దూషణనైపుణ్యం. అత్ర విశేషణసామ్యద్వైతండికః ప్రతీయతే ౧౧౭

శాస్త్రీయే వస్తుని శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోపముదాహరతి.—అపూర్వేతి. అపూర్వస్యాచుంబితస్వార్థస్య, శ్లాఘయా కథనేన. గురుణాం శ్లాఘానాం, భణితానాం వాక్యానాం, యత్సారస్యమభిముఖకరణయోగ్యత్వం, తస్య పదవీ, స్థానమిత్యర్థః. పదే పదే ప్రతిపదం, శ్రుతిగ్రాహ్యం శ్రోత్రేంద్రియగ్రాహ్యం, కిమపి నిర్వచనీయం, తత్త్వం మాధుర్యరూపం, కలయంతీ ధారయంతీ శ్రుతికటాద్విదోషరాహిత్యేన శ్లేషాదిగుణసాహిత్యేన చ స్రవత్పుధామధురశబ్దార్థశరీరేత్యర్థః. ప్రబంధశ్రీః కావ్యనాటకాది ప్రబంధలక్ష్యీర్విజయతే. యస్యాం బుధశ్రేణీ విదగ్ధపరిపత్, నిపుణమధికర్తృం రసమాస్వాదయితుం, ప్రభవతి. అధికారస్య ఫలస్వామ్యలక్షణత్వా త్సహృదయ వివాతాధికారి నాన్య ఇత్యర్థః. అపూర్వాణామర్థానాం చోదనైకసమధిగమ్యత్యేన ప్రమాణాం తరాగోచరాణామగ్నిహోత్రాదీనాం శ్లాఘయా కథనేన గురుణాం శ్రేష్ఠానాం భణితానాం విధివాక్యానాం యత్సారస్యమర్థవాదప్రయుక్తం ప్రవర్తనౌస్తుభ్యం తస్య పదవీ స్థానం, విద్యాదివిచారసక్తిచీనేత్యర్థః. శ్రుతిశబ్దేన శ్రుత్యేకదేశో గృహ్యతే. లేన శ్రుతిగ్రాహ్యం లిఖ్నాదిప్రత్యయవేద్యం, అతఏవ కిమపిలాకికం తత్త్వం, శ్రేయస్సాధనతారూపం ధర్మం; అతఏవోక్తమాచారైః—‘శ్రేయస్సాధనతా హేమిం నిత్యం వేదా

ప్రబంధశ్రీరీర్విరక్షితివతికవీనాం విజయతే

బుధశ్రేణీ యస్యాం నిపుణమధికర్తుం ప్రభవతి.

౧౧౮

అత్రాలంకారశాస్త్రీయే వస్తుని తంత్రశాస్త్రప్రసిద్ధవస్తువ్యవహార
మారోపః.

తథా.—

సాలంకారా లసద్వర్ణా సగుణా రసనిర్భరా,

త్పతీయతే, తాద్రూప్యేణ చ ధర్మత్వం తస్మాన్నేంద్రియగోచరః.' ఇతి. వద్యతే
గమ్యతే ప్రామాణ్యాదికమేభిరితి పదాని న్యాయాః, ప్రతిపదం సహస్రేణాపి న్యాయై
రిత్యర్థః. కలయంతీ ఇతికర్తవ్యతారూపేణ ప్రతిపాదయంతీత్యర్థః. మీమాంసేతి
గమ్యతే. తదుక్తమాచార్యైః—'ధర్మే ప్రమీయమాణే హి వేదేన కరణాత్మనా, ఇతి
కర్తవ్యతాభాగం మీమాంసా పూరయిష్యతి' ఇతి. యస్యాం మీమాంసాయాం బుధ
శ్రేణీః నిగమనిరుక్తాదివిద్యాసిష్టాత విద్యత్సంఘ ఏవాధికర్తుం ప్రభవతి తస్మైవా త్రాధి
కారాదితి భావః. తదుక్తం జిజ్ఞాసాప్రస్తావే—'జిజ్ఞాసేతోపసీతస్య ద్వితీయా పఠిత
శ్రుతేః జ్ఞాతవిద్యాంతరస్యయాసా మీమాంసాపూరస్సరీ' ఇతి. అథవా మతాంతరే
ణాథాంతరం తు క్రియాదివ్యతిరిక్తం స్థాయికార్యం ప్రమాణాంతరాగోచరమపూర్వం.
తదుక్తం శారికానాథేన—'క్రియాదిభిన్నం యత్కార్యం వేద్యం మానాంతరైర్న
తత్. అతో మానాంతరాపూర్వ మపూర్వ మితి గీయతే' ఇతి. తదేవాథో వాక్యార్థః.
ప్రధానత్వాత్; తదుక్తం—'కార్యవైవిధ్య ప్రధానత్వాద్వాక్యార్థత్వం చ యుజ్యతే'
ఇతి. ఏవమాదే క్లృష్టాః కక్షసం, తత్ప్రధానానాం గురుభణితానాం నిబంధనవివరణాది
ప్రభాకరగ్రంథానాం యత్సారస్యం ప్రసన్నగంభీరత్వం తస్య పదవీ స్థానం, తథావిధ
గ్రంథయుక్తేత్యర్థః. శ్రుతిగ్రాహ్యం లిఙ్గాదివాచ్యం. 'ఏవం కార్యాత్మకే హ్యర్థే వ్యుత్ప
ద్యంతే లిఙ్గాదయః' ఇతి శారికోక్తేః కిమప్యరాకికం తత్త్వం. 'కార్యత్వేన నియోజ్యం
చ స్వాత్మని ప్రేరయన్న సా, నియోగ ఇతి మీమాంసాసిష్టాత్తైరభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణ
నియోగావరపర్యాయం ధర్మం ప్రతిపదం కలయంతీత్యాది పూర్వవత్.

౧౧౯

లక్ష్మ్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రాలంకారేతి. తంత్రశాస్త్రమత్ర భాటం
ప్రాభాకరం చేత్యుభయం వివక్షితమ్.

శాస్త్రీయే వస్తుని తాకికవ్యవహారసమారోప ముదాహరతి—సాలంకారేతి. అలం
కారై రుపమాదిభిః కటకాదిభి శ్చ సహితా సాలంకారా, లసద్వర్ణా మధురాక్షరా

భావానుబంధినీ భాతి భారతి కాకతీశ్వరే.

౧౧౯

అత్రాలంకారశాస్త్రీయే వస్తుని భారత్యాభ్యే లోకికనాయకావ్యవ
హారసమూహోఽపః సమాసోక్తౌ విశేషణవిశేష్యయో ర్ద్వయోరుపాదానా
భావా స్లేషమాద్విశేషః అన్యేషామప్యలంకారాణాం ఉక్తిసామ్యేఽపి
స్లేషగర్భత్వవిశేషా ద్వక్రోక్తి రుచ్యతే.

— ప క్రోక్త్యలంకారః. ౧౧—

*అన్యథోక్తస్య వాక్యస్య కాక్వా స్లేషేణ వాభవేత్,

అన్యథాయోజనం యత్ర సా వక్రోక్తిర్నిగద్యతే. ౧౨౦

యత్రకయాచి ద్వివక్షయా కేనచిత్ ప్రయుక్తస్య వాక్యస్యాన్యే
నాన్యథా వివక్షయా యోజనాక్రియతే సా వక్రోక్తిః. ఉక్తిపత్రత్వే
కథంచి తస్సంభవత్యవ్యవంవిధలక్షణాభావా తస్మాద్వాలంకారేభ్యో
భిద్యతే.

మనోజ్ఞ కాంతి శ్చ, సగుణా స్లేషాదిగుణయుక్తా గాంభీర్యాదిగుణయుక్తా చ, రసేన
శృంగారాదినా ఆనురాగేణ చ, నిర్భరా పూర్ణా, కాకతీశ్వరే విషయే. భావోఽభి
ప్రాయః ప్రేమా చ, తస్మానుబంధో విచ్ఛేదాభావః, తద్వతీ భారతీ వాణీ; నాయకా
తు గమ్యతే.

౧౧౯

సను యత్ర జ్ఞప్తవిశేషణసామ్యం తత్ర స్లేష ఏవాలంకారః కస్తాన్తు భవతీత్య
త్రాహ—సమాసోక్తావతి.

ఆప్రకృతవిశేష్యస్యాపి పృథగుపాదానే స్లేషః. తదభావాదత్ర న స్లేషత్వమితి
భావః.

వక్రోక్తే స్పృగతిపూర్వకం లక్షణమాహ—ఉక్తిసామ్యత్యాదినా.

అన్యథోక్తస్యేతి. కేనచిదితి శేషః. అన్యథా యోజనమితి. ఆపరేణేతి
శేషః.

౧౨౦

తదేతద్వాచ్యతే—యత్రేతి. సర్వేభ్యో భేద మాహ—ఉక్తిః. వక్రత్వే
నైచిత్ర్యాం. సంభవత్యపీతి. సర్వాలంకారేష్యితి శేషః. విచ్ఛిత్తిమాత్రవాచినో వక్ర
శబ్ద స్తోక్తవిశేషే పర్యవసానా తస్మాద్విలక్షణత్వమితి భావః.

కాక్వా యథా.—

† బహువల్ల భూః ఖు రాఆ సహి తస్మసిరిమి ణిబ్బరాసత్తి,
ణూణాసిరివవితుమం అప్పాణం కింణు లహువసి. ౧౨౧

అత్ర త్వమపి శ్రీయో న్యూనగుణా న భవసి. అతస్త్వయ్యపి
నృపతిరాసక్త ఏవ కిమిత్యాత్మానం లఘూకరోషీతి కాక్వా ప్రతీయతే.
శ్లోషేణ యథా.—

కస్తే సుందరి? వర్తతే హృది సదా రాజా కిమిందు? ర్నహి
క్షోణీభృత్తిలకస్సుమేరురయి కిం? నో దుద్రదేవో విభుః,
ఈశః కిం సఖి సత్యమాత్మ సుభగే త్వం గోత్రసారోద్భవే
త్యాభ్యాం ఖల్వపహాసవాచి విరహం కించిద్వధూర్వ్యస్తరత్.

— స్వభావోక్తిరసౌ చారు యథావద్వర్ణనం నిబధ్యతే సా

స్వభావోక్తిః.

† బహువల్లభః ఖలు రాజా సఖి! తస్య శ్రీయాం నిర్భరాసక్తిః,
న్యూనా శ్రీయోఽపి త్వమాత్మానం కిన్ను లఘయసి? ౧౨౨

కామమూలాం వక్రక్తి ముదాహరతి—బహిరి. [అప్పాణమిత్యత్ర 'అత్తనిఘః,
ఇతి సూత్రేణ అత్తశబ్దే యుక్తవర్ణస్థపకారాదేశః] అత్ర ప్రథమాథే నాయకయా
సంభావితస్యాత్మన్యూనత్వస్య ద్వితీయాథే సఖ్యా శ్రీయోన్యూనేత్యత్ర కాక్వా నిషేధ
యోజనాద్వక్రక్తిః. ౧౨౩

శ్లోషమూలాముదాహరతి—కఇతి. అత్ర సఖీనాయకయోరుక్తిప్రత్యుక్తితయా
నవ వాక్యాని యోజసియాని. రాజా నృప శ్చంద్రశ్చ, క్షోణీభృత్తిలకో రాజశ్రేష్ఠః
ఘర్వతోక్తమ శ్చ, దుద్రదేవః ప్రతాపరుద్రో దుద్రశ్చ, సత్యమాత్మ బ్రూషే, గోత్ర
సారోద్భవా సత్కులప్రసూతా ఘర్వతరాజపుత్రీ చ. అపహాసప్రధానా వాచో
యస్యా స్తస్యా మపహాసవాచి, విరహం వియోగదుఃఖం, కించిద్వ్యస్తరత్. ౧౨౪

వక్రక్తివివర్యయేణ స్వభావోక్తిం లక్షయతి—స్వభావేతి.

యత్ర చారు సమ్యగగ్రామ్యం యథావదన్యూనాతిరేకేణ వస్తునో వర్ణక్రియా
సంస్థానరూపస్య వస్తుస్వభావస్య కవిప్రతిభైకగోచరస్య వర్ణన మసౌ స్వభావోక్తిః. అత
ఏవేదం గ్రామ్యం నాలంకారఇత్యుక్తం దోషప్రకరణే.

యథా.—

మదశ్చ్యుతాన ర్నితకర్ణ తాళముద్ధూతమూర్ధ్నా త్రిపదస్థితేన,
లోలాగ్రహస్తేన గజేన జాతో నిత్యోత్సవః కాకతివీరరుద్రః.

—వ్యాజో క్త్య ల జ్కారః. ౩—

అథోక్తిసామ్యాద్వ్యాజోక్తిరుచ్యతే.

వ్యాజోక్తిసాన్ సముద్భూతం వస్తు యత్ర నిగూహ్యతే.

యత్ర ప్రకాశం వస్తు సామ్యగర్భత్వేన నిగూహనార్హత్వాత్
కేనచిద్వ్యాజేన ప్రచ్ఛాద్యతే సా వ్యాజోక్తిః.

యథా.

ఊోణీపాణిగ్రహణసమయే సంమదాద్రోమహర్షే

సర్వాంగీణో నృపతితిలకః కాకతీయాన్వయేందుః,

ధీరోదాత్త శ్శిశిరసలిలైః కిన్ను రాజ్యాభిషేకః

కర్తవ్యస్సాన్విదితి మృదు హసస్వీక్షతే మంత్రివృధాన్. ౧౨౪

అత్ర ఊోణీపాణిగ్రహణజనితం రోమహర్షణం ధీరోదాత్తతయా
ప్రతాపరుద్రదేవేన మహాభిషేకసలిలచైత్యవ్యాజేన ప్రచ్ఛాదయతా
మంత్రిణో వీక్ష్యంతే.

ఉదాహరణి—మదేతి.

౧౨౩

మదశ్చ్యుతా మదస్తావిణా, నర్నితకర్ణతాళం యథా భవతి తథా, ఉద్ధూత
మూర్ధ్నా కంఠితకుంభస్థితేన, త్రిభిః పదైః స్థితం స్థితిర్భుస్థితేన త్రిపదస్థితేన, అగ్రం
చాసౌ హస్తశ్చేత్యవయవావయవినోరభేదవివక్షాయాం విశేషణసమాసః. యదాహ
వామనః—హస్తాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినో ర్భేదాభేదాత్ ఇతి. అత్ర క్రియా
స్వభావవర్ణనం. ఏవం వర్ణనసంస్థానయోరుదాహర్యమ్.

వ్యాజోక్తేః సంగతిమాహ—ఉక్తితి.

లక్షణమాహ—వ్యాజోక్తిరితి

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. ప్రకాశం నిగూఢచరం, కుతశ్చిన్నిమిత్రాత్ ప్రకట
మిత్యర్థః, అత్ర వస్త్రస్వంతరప్రక్షేపరూపస్య వ్యాజస్య వచనాద్వ్యాజోక్తిరిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—ఊోణీతి. సర్వాణ్యంగాని వ్యాప్నోతీతి సర్వాంగీణః, 'తత్స
ర్వాదేః' ఇతి భువ్రత్యయః.

౧౨౪

అత్ర నిగూఢః ఊోణీపాణిగ్రహణజన్యో హర్షో రోమహర్షేణ ప్రకాశితస్సలిల

—మీ ల నా లం కా రః. ౧౬—

వ్యాజోక్త్యంతరం కించితామ్యాన్తిలనముచ్యతే.

మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్యంతరనిగూహనమ్.

యత్రవస్తునా వస్త్యంతరం ప్రచ్ఛాదితం భవతి సమీలనాలంకారః. స ద్వివిధః. సహజేనాగంతుకతిరోధానమాగంతుకేన సహజ తిరోధానం చేతి. యథాక్రమముదాహరణే—

ఉగ్రైః కాకతివీరరుద్రనృపతే ద్దోదండవిస్ఫూర్జితైః.

ద్యుధ్ధప్రాంగణవర్జితేషు పతిషు క్వాపి ప్రలీనాత్మసు,

విష్వక్తీప్రతరస్తరజ్వరజుషామం గే ద్విషద్యోషితాం

సంక్రాంతోఽపి న లక్ష్యతే పథి మహానూష్టా చిరం మారవః.

అత్ర సహజేన రిపుకామినీగతేన స్వరానలోష్టణా మార్గవశా దాగంతుకో మరూష్టా తిరోధీయతే,

తథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య భుజప్రభావాదంతర్భయాద్భూమిభుజామజస్రమ్,
స్వేదాశ్రుకంపాద్యుదయేఽప్యనంగగోష్ఠ్యాంత్రియః ప్రేష్ణి న విశ్వసంతి.

తైశ్చవ్యాజేనాచ్ఛద్యత ఇత్యాహ—అత్రేతి. ధీరోదాత్తతయా గాంభీర్యేణాచ్ఛా దితస్యాపి హస్తస్య మృదుహసేన పునః ప్రకాశనం లక్షణంతఃపాతీతి రహస్యమ్.

మీలనం సంగమయతి—వ్యాజోక్తితి.

లక్షయతి—మీలనమితి. ఉత్కృష్టవస్తునా అపకృష్టవస్తునిగూహనం మీలన మిత్యర్థః. అత ఏవ గుణసామాన్యనిబంధనాత్పామాన్యాదస్య భేద ఇతి నప్రవృత్తమ్.

సహజేనాగంతుకతిరోధానముదాహరతి—ఉగ్రైరితి. దోదండవిస్ఫూర్జితైః భుజ విబ్రుంభితైః. యుధ్ధప్రాంగణవర్జితేషు, వర్జితయుధ్ధప్రాంగణేష్విత్యర్థః. 'వాహితాగ్నయి దిషు' ఇతి వరనిపాతః.

౧౭౫

లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

అగంతునా సహజతిరోధానముదాహరతి—ప్రతాపేతి. భుజప్రభావాత్పరా క్రమాద్భయహేతోరంతర్గతం భయమంతర్భయం. ఆకారగోపనేనానభివ్యక్తమిత్యర్థః. తస్మాద్ధేతోః భూమిభుజాం సంబంధిని ప్రేష్ణి విషయే న విశ్వసంతి, ప్రేమమూలానామపి స్వేదాదీనాం భయానుభావవ్యతంకయేతి భావః.

౧౭౬

అత్ర భయజనితేన కంపాదినాఽఽగంతుకేన సహజస్య ప్రేమజని తస్య కంపాదే స్తిరోధానమ్.

— సామాన్యాలజ్ఞానం. ౧౧ —

*సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్యంతరైకతా. యత్రైకస్య వస్తునో గుణసామ్యేన వస్త్యంతరైకాత్వం భవతి స సామాన్యాలంకారః.

కైలాసదుగ్ధార్ణవయానహంసే-
ష్వలక్షితేష్వంధనరేంద్రకీర్తా,
త్రయః పుమాంసః ప్రథమే స్తయంతే
స్వనేవకాః సంభ్రమతోవిలోక్య.

౧౨౭

అత్ర ప్రతాపదుర్లక్షీయం జగత్సు విజృంభితాయాం కైలాసప్ర భృతీనాం విమలవస్తూనాం తదైకాత్మ్యమ్.

ఇతరగుణసన్నిధానాతిశయసామ్యాత్తద్గుణ ఉచ్యతే.

*తద్గుణస్వగుణత్యాగాదనోత్కృష్టగుణాహృతిః.

యత్ర న్యూనం స్వగుణం విహాయ సన్నిహితవస్తునస్సకాశాదు త్కృష్టగుణః స్వీక్రియతే స తద్గుణాలంకారః-
యథా.

ప్రతాపరుద్రదేవాంఘ్రినఖజ్యోత్స్నావిజృంభితైః,
నమన్నప్రతిమాణిక్యమాశయశ్శుచయః కృతాః.

౧౨౮

మీలనసాధర్మ్యక్షదనంతరం సామాన్యం లక్షయతి—సామాన్యమితి. యత్ర గుణసామ్యా తప్రస్తుతస్యఃవస్తునోఽప్రస్తుతవస్త్యంతరైకాత్వం నిబధ్యతే తత్సమానగుణ సంబంధాత్సామాన్యమిత్యర్థః.

కైలాసేతి. ప్రథమే పుమాంసః శివకేశవవిరించాః, సంభ్రమతః సంభ్రామ్యతః క్వచిదవ్యవతిష్ఠమానాః, స్తయంతే మందం మానంతి.

లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

తద్గుణం సంగమయత్. లక్షయతి—తద్గుణఇతి. మీలనే వస్త్యంతరనిగూహనం. ఇహపునరనిగూహితస్యాన్యగుణేనోపరాగ ఇత్యనయోర్భేద ఇతి సర్వస్వకారహృదయం. తస్మాద్రైకృతస్య గుణోఽత్రాస్తీతి తద్గుణః. ఉదాహరణం షష్టమ్.

అతద్గుణమాహ—తత్సాన్నితిపక్ష్యాదిత్యాదిసా.

అత్ర ప్రణమతాం భూపతీనాం పద్మమకుటాః స్వాం శోణప్రభాం
ముక్త్యా కాకతీవీరరుద్రపదసఖజ్యోత్సన్నగతం ధవళిమాసముద్వ
హంతిస్త.

తత్సాత్తిపహ్యత్తద్గుణో నిరూప్యతే.—

* సతి హేతా వన్యగుణాస్వీకారస్సాన్వయదత్తగుణః.

యత్ర సన్నిధానయాపే హేతా సత్యవ్యవస్థాస్వీకారో నాస్తి
అసావతద్గుణాలంకారః.

యథా—

ఈశానం సమయా జగత్పటతి తల్లీలాట్టహాసోజ్జ్వలే
దైత్యారిం పరతస్తదంగవిలసన్నీలద్యుతిద్యోతితే,
బ్రహ్మాం నికషా చ తత్తనుమితస్త్వర్ణప్రభాభాస్వరే
శుక్ల సుద్రవరేంద్రకీర్తివిభవస్సాన్వయశుభ్రాం ఛవిమ్. ౧౨౯
అత్ర హరిహరవిరించీనాం సమీపవర్తిషు జగత్సు తత్తన్నానాప్రభా
సమగ్రేష్వపి నిరంతరం విహరమాణస్య ప్రతాపరుద్రయశసో నిరంకుశః
స్వకీయ ఏవ ధవళిమా విజృంభతే.

❧ విరోధాలంకారః. ❧

అతద్గుణో కించి త్ప్రకాంతత్వాద్విరోధస్య విరోధాలంకారో నిరూ
ప్యతే—

* ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాలంకృతిర్నతా.

యత్ర ప్రథమమాభాసతయా ప్రతీతో విరోధః పర్యవసానే పరి
ప్రాయతే స విరోధాలంకారః. తత్ర జాతేర్జాత్యాదినా సహ విరోధో

ఈశానమితి. అత్రేకానాదిసమీపవర్తిని తత్తద్వర్ణవిశిష్టే జగతి త్రివిధవః స్వవర్ణ
మజహదేవాటతీత్యర్థః.

౧౩౦

అతవివాతద్గుణ ఇత్యాహ—అత్రేతి. ఈశానమిత్యాదౌ ‘అభిహాసరితః...’
ఇత్యాదినా ద్వితీయా.

విరోధం సంగమయతి—అతద్గుణ ఇతి.

విరోధస్య సత్యపి సన్నిధానే వన్యగుణాస్వీకారభావక్షణస్వీకృత్యర్థః.

లక్షయతి—ఆభాసత్వఇతి.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. అత్ర విశేషతో విభాగమాహ—

చత్వరో భేదాః. క్రియాయాః క్రియాగుణద్రవ్యైస్సహ విరోధే
త్రయో భేదాః గుణస్య గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధే ద్వా భేదాః.
ద్రవ్యస్య ద్రవ్యేణ సహవిరోధే ఏకో భేదః ఏవం దశవిరోధే భేదాః

జాతేర్జాత్యా క్రియయా చ విరోధో యథా.—

పద్మాకరోఽపి విలసతి నితరామజడాశయోఽయముర్విశః,

విమలతరవారిధారాఽప్యసీదై వ్విరిక్షితీశతాపకరీ. ౧౩౦

అత్ర పూర్వార్థజాత్యోర్విరోధః. కమలాకరోఽత్యజడాశయఇతి
విరోధాత్ ఉత్తరార్థజాతిక్రియయో ర్విరోధః. విమలతరవారిధారా
యాః సంతాపకరణవిరోధాత్. అత్ర శ్లేషమూలం విరోధః.

జాతేర్గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధో యథా.

అమదస్సర్వభౌమోఽపి భాస్వా నపి కళానిధిః,

వీరరుద్రనరేంద్రోఽయమద్భుతానాం విహారభూః. ౧౩౧

అత్ర సార్వభౌమోఽప్యమద ఇతి జాతిగుణయో ర్విరోధః. భాస్వా

తత్ర జాతేరితి. క్రియాయాస్త్రయో భేదా ఇతి. జాత్యా సహేతస్యావిరోధస్య
జాతే రేతయా విరోధేన గతార్థత్వాదితి భావః. ఏవం యథోక్తరమేకైకన్యూనతా
ద్రష్టవ్యా. అత్రాయం సంగ్రహః. శ్లో. “కమా జ్ఞాతిగుణద్రవ్యక్రియాణాం తత్ర
దాదిభిః, విరోధే దశభేదాస్సు శ్చతు స్త్రిచ్ఛ్వేకభేదతః” ఇతి.

పద్మాకర ఇతి. పద్మాకర స్ఫురోఽత్యజడాశయ ఇతి లదయో రభేదా జడాశయో
జలస్థానం న భవతీతి విరోధస్య లక్ష్మీనివాసోఽయమనుందబుద్ధిరితి పరిహారః. విమలతరా
ఆతినిర్మలా. వారిధారాపి తాపకరీతి జాతిక్రియయో ర్విరోధస్య తరవారిరాయుధ
విశేషః తస్య ధారాకోటి రితి పరిహారః. సర్వత్రాపికణ్డో విరోధవ్యోతకః. ౧౩౦

నాయమాద్భుతానామివ విరోధబాధకశ్శ్వేషః. కింతు శ్లేషవిరోధయోరంగంగి
భావేన సంకర ఇత్యాశయేనాహ—అత్ర శ్లేషమూలం విరోధ ఇతి. ఉత్తరత్రాప్యేవం
విధోదాహరణేష్వేషమేవవిరోధ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

అమదఇతి. సార్వభౌమో దిగ్గజోఽప్యమదో మదరహిత ఇతి జాతిగుణయోర్వ
రోధః. సర్వభూమిశ్వరోఽపి నిరహంకార ఇతి పరిహరయతే. భాస్వాన్ సూర్యోఽపి
కళానిధి శ్చంద్ర ఇతి జాతిద్రవ్యయోర్విరోధః. లేజస్వి చతుష్పత్తికళాకుశలఇతి పరి
హరయతే. ౧౩౧

నవి కలానిధి రితి జాతిద్రవ్యయో ర్విరోధః కలానిధే రేకత్వాద్ద్రవ్యత్వం.
అత్రాపి శ్లేషమూలతా,

క్రియాయాః క్రియయా విరోధో యథా —

ధర్మద్విషా మర్థముషాం చ భంగ ముత్పాదయన్ కాకతివీరరుద్రః,
త్రివర్గసాధారణగోచరోఽపి కరోతి కామద్విషి భావమార్ద్రమ్.

అత్ర త్రివర్గసాధారణవృత్తేర్ధర్మార్థవిరోధిషు భంగకరణం కామారో
స్నేహకరణం చ విరుద్ధమ్.

క్రియాయా గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధో యథా. —

ఏష జిహ్వువిహారోఽపి గోత్ర వాత్సల్యలాలసః,

కరోతి కమలోల్లాసం రాజా ప్యంధ్రనరేశ్వరః.

౧౩౩

అత్ర జిహ్వువిహారస్య గోత్ర వాత్సల్య మితి క్రియాగుణయో ర్విరోధః.
కమలోల్లాసం కుర్వన్నపి రాజేతి క్రియాద్రవ్యయో ర్విరోధః. అత్రాపి
శ్లేషమూలతైవ.

గుణస్య గుణేన విరోధో యథా. —

† రజ్జంతో భువణ మి అంరాట త్రి జప సలాహజిజ్ఞోసి,

రుద్ధణింద కహం సా రత్నా వి అ పండురా జాఅ.

౧౩౪

† రంజయన్ భువన మిదం రాజేతి యయా క్లాఘునీయోఽసి,

రుద్రనరేంద్ర! కథం సా రత్నాపి చ పండురా జాతా?.

౧౩౪

ధర్మద్విషమితి. త్రయాణాం ధర్మార్థకామానాం వర్గ స్త్రివర్గః, 'త్రివర్గోధర్మ
కామార్థైః' ఇత్యమరః. త్రివర్గ సాధారణో వైషమ్యరహితో గోచర స్సేవ్యతేనవిషయో
యస్య న తథోక్తః, 'న బాధతేఽస్య త్రిగుణః పరస్పర' మితి భావః. కామద్విషి కామ
పురుషార్థ ద్వేషిణి స్మరహరే చ.

౧౩౨

అత ఏష క్రియయోర్విరోధ స్సమాధీయత ఇత్యాహ—అత్ర త్రివర్గేతి.
పూర్వత్ర ద్వయో రపి విరోధినో శ్చిచ్ఛత్వ మత్ర పున రేకత్వైవేతి విశేషః.

ఏష ఇతి. జిహ్వో రింద్రస్య విహార ఇవ విహారో వ్యాపారో యస్య తథోక్తః,
తథాపి గోత్ర వాత్సల్యలాలసః పర్వతానురక్త ఇతి క్రియాగుణో విరుద్ధౌ. జయశీల
వ్యాపారః కులానుకూల శ్చేతి సమాహితౌ. రాజా చంద్రోఽపి కమలోల్లాసం కరోతీతి
విరోధస్య క్రియాద్రవ్యగతస్య నృపతి ర్మత్క్షీణలాస మితి పరిహారః.

౧౩౩

రజ్జంతి ఇతి. ['స్తమణోకతృకానచో' ఇతి శతరి న్నాదేశః 'సలాహజిజ్ఞోసా...'

అత్ర రక్తత్వపాండురత్వయో ర్విరోధః.

గుణస్య ద్రవ్యేణ విరోధో యథా.—

జ్వలత్ప్రతాపరాద్రోఽపి కాకతీయనరేశ్వరః,

భూత్వా జైవాత్మకో భాతి శశ్వ ద్విశ్వప్రియంకరః. ౧౩౫

అత్ర ప్రతాపదుద్రోఽపి జైవాత్మక ఇతి గుణద్రవ్యయో ర్విరోధః.

ద్రవ్యస్య ద్రవ్యేణ విరోధో యథా.—

విభాతి కాకతీంద్రోఽయం రుద్రోఽపి చతురాననః,

తథాపి జిష్ణు రప్యేష కథ్యతే పురుషోత్తమః. ౧౩౬

ఏవం దశభేదా దర్శితాః. అయ మశ్లేషేణాపి భవతి.

యథా.—

స్వభావశిశిరా దృష్టి రపి కాకతిభూభుజః,

సర్వాంగతాపినీ జాతా ప్రతిపక్షమహీభృతామ్. ౧౩౭

అత్ర స్వభావశిశిరాఽపి తాపినీతి విరోధః

అథ విరోధగర్భాలంకారా నిరూప్యంతే. —

❦ విశేషాలంకారః. ౧౩౮ ❦

ఆధారరహితాధేయ మేకం చా నేకగోచరమ్,

అశక్యవస్తుకరణ విశేషాలంకృతి స్త్రిధా. ౧౩౮

ఇత్యత్ర 'ఆః క్షాత్వాఘయాః' ఇతి క్షాఘాశబ్దే యుక్తవర్ణస్య విప్రకర్షః, పూర్వస్య అకారయుక్తతా చేతి వేదితవ్యమ్.] ౧౩౯

జ్వలదితి. ప్రతాపదుద్రోఽపి జైవాత్మక శ్చంద్రఇతి గుణద్రవ్యయో ర్విరోధః.

జైవాత్మక ఆయుష్షా నితి పరిహారః. ౧౪౦

విభాతీతి. రుద్రోఽపి చతురాననో బ్రహ్మేతి, జిష్ణు రింద్రోఽపి, పురుషోత్తమో

విష్ణు రితి చ, ద్రవ్యయో ర్విరోధః. రుద్ర ఇతి నామాదిభిః ప్రసిద్ధై రథాంతరైః పరిహర్యతే. ౧౪౧

స్వభావేతి. శైత్యసంతాపయో ధ్మణయో రశ్మిప్తయో ర్విరోధో విషయభేదేన

పరిహర్యతే. ౧౪౨

విరోధమూలే వ్యవేకభేదం విశేష మాహ—ఆధారేతి.

౧౪౩

యత్రాధారమంతరేణాధేయో నిబధ్యతే స ఏకోవిశేషః. ఏకస్యా
నేకోచరత్వేద్విత్తీయోవిశేషః ప్రకృతాదశక్యవత్స్వంతరకరణేత్పతీయః
యథాక్రమముదాహరణాని.—

నలనహుషదిలీపధర్మపుత్రప్రభృతినరేశ్వరసంశ్రితా యశశ్శ్రీః,
అనుదినమధునాఽప్యపేత్యమైత్రీం విలసతికాకతివీరయద్రక్షీర్త్య
అత్రప్రాచాం భూపతీనా మాధారభూతానాం తిరోధానేఽప్యా
శ్రితాయాః శ్రీరే రవస్థానమ్.—
యథాచ—

పశ్యంతో భయవిహ్వలాః ప్రతినృపాః పశ్యాత్పురః పార్శ్వయో-
రప్యంతర్బహిరంధ్రపార్థివపతిం ప్రోత్తిష్ఠకౌక్షేయకం,
నిస్సీమోల్బణధావనవ్యతికరప్రభృష్టదోరాయుధా-
శ్చైలాశ్చైలమటంతి కంపవిగళద్ధాంభీర్యశౌర్యశ్రియః. ౧౮౦
అత్రభయభ్రాంతానాం శత్రునృపతీనాం ప్రతాపరుద్రనృపతిరేకో
ఽప్యనేకత్రప్రతీయతే.
తథాచ.—

అపారకరుణానిధే స్సదసి వీరరుద్రప్రభోః

ప్రసాదమధురక్రమా లగతి యత్ర దృష్టిర్జ్ఞనే,

ప్రసిద్ధాధారరహితమాధేయ మేకం పరిమితం వస్తు యుగపదేవానేకగోచరం
తథా కించిద్వస్త్వారభమాణస్తేనైవ యత్సేనాశక్యవత్స్వంతరమారభత ఇతి త్రయో
విశేషభేదా ఇత్యర్థః.

క్రమేణోదాహరతి—నలేతి. అధునాపి, నలాదీనా మభావనమయేఽవీత్యర్థః.
నలాదిసదృశీర్తిరయం రాజేతిభావః.

౧౩౯

యోజయతి—ఆత్రేతి.

పశ్యంతఇతి. ధావనవ్యతికరః పలాయనసంబంధః, కంపేతి. కంపేన విగళంత్యై
మూర్తద్రవ్యవత్పతంత్యై గాంభీర్యశౌర్యశ్రియా యేషాంతే తథోక్తా ఇత్యుతిశ
యోక్తిః.

౧౪౦

యోజయతి—ఆత్రేతి.

అపారేతి. సదస్యాస్థానే యత్ర జనే సాధారణే ప్రసాదమధురక్రమా, ప్రస
న్నేత్యర్థః. దృష్టిర్జ్ఞగతి స జనః సర్వాధిక్షో లాక్షోక్షర సృన్నలాకికం వైభవ ముచ్యతే

అతీంద్ర మతికిన్న రాధిప మశేషలోకోన్నతం

న కిం కి మధితిష్ఠతి త్రిభువనే? స సర్వాధికః.

౧౪౧

అత్ర సాధారణో జనః ప్రతాపదుద్రదృష్టిప్రసాదపాత్రీకృతః కిం కిం
న లభతే? ఇత్యశక్యవ స్త్వంతరకరణమ్.

—అథికాలంకారః. ౧౪—

ఆధారాధేయవైచిత్ర్యా దధికాలంకారో నిరూప్యతే.—

*ఆధారాధేయయో రాసురూప్యాభావోఽధికోమతః.

యత్రాశ్రయశ్రయిణో రాసురూప్యం నాస్తి సోఽధికాలంకారః
స ద్వివిధః ఆశ్రయస్యాల్పత్వ మహత్త్వాభ్యామ్.

ప్రథమో యథా—

స్తోకే బ్రహ్మాండరంద్రే విపులతరతయా నైవ్వరసంచారహేలా.

సంకోచా దేకరాశీభవదతనుయచౌ కాకతీంద్రస్య కీర్తౌ,

ఏతైః ప్రాలేయపృథ్వీధరరజతగిరిస్వర్ణదీశీతభాను

క్షీరాంభోరాశిముఖైః ప్రకటిత మధునా తద్ధనీభావరూపమ్.

అత్రాశ్రయస్య రోదఃకుహరస్యాల్పత్వం ఆశ్రితస్యప్రతాపదుద్ర
యశసో వైపుల్యమ్.

ద్వితీయోయథా.—

క్వాపి క్వాపి కలింగమాశవమహారాష్ట్రాంగవంగాదయో

సతీత్యర్థః. అత్ర పృథగ్నేఽపి ప్రసాద మారభమాణా దృష్టి రత్నైశ్వర్యవిశిష్టతా మార

భతే కిల కిముఃఖిశ్చే జనే? ఇత్యర్థాపత్తి ర్వ్యజ్యతే.

౧౪౧

సంగతిపూర్వక మధికం లక్షయతి—ఆధారేత్యాదినా.

తస్య ద్వేధా విభాగమాహ—స ఇతి.

అద్యముదాహరతి—స్తోకఇతి. నైవ్వరసంచారస్య స్వచ్ఛావిహారస్య, హేలాయాః

సంసంభస్య సంకోచాత్ ప్రాలేయపృథ్వీధరాదిభి స్తద్ధనీభావరూపం ప్రకటితమ్.

అత్రాధారే బ్రహ్మాండే అల్పతమే అధేమాయాః కీర్తే రాధిక్యేన సంచారసంకోచా

త్తత్ర తత్ర విండిభూతాః కీర్తిఖండా ఏవామీ న తు హిమాచల ప్రభృతయ ఇత్యనయో

రాసురూప్యాభావః.

౧౪౨

ద్వితీయ ముదాహరతి—క్వాపీతి. పూర్వానాం మకరాదిసంజ్ఞితానాం సేనా

ఽన్నివేశవిశేషాణాం ప్రపంచస్య శ్రీయా సమృద్ధ్యా, నిస్సీమే ఉద్వేలే బలవారిధౌ,

భూపా స్తాదృశసై న్యవై భవసమాక్రాంతాఖిలాశాంతరాః,
 లీనాః కాకతివీరదుద్రన్యపతే ర్హ్వ్యహప్రపంచశ్రియో
 నిస్సీమే బలవారిధౌ విదధతే పూర్తిం న కోణేఽప్యహా! ౧౮౩

అత్రాశ్రయస్య ప్రతాపరుద్రసైన్యాంబుధేర్వైపుల్యం. ఆశ్రితానా
 మంగవంగకలింగప్రభృతిరాజకానీకీనా మల్పత్వమ్

— ౧౮ ఆథ విభావనా - విశేషోక్తిశ్చ. ౧౮ —

*కారణేన వినా కార్యస్యోత్పత్తిస్సాస్య ద్విభావనా,
 తత్సామగ్ర్య మనుత్పత్తి ర్విశేషోక్తి ర్నిగద్యతే. ౧౮౪
 యత్ర ప్రసిద్ధకారణపరిత్యాగేన కార్యస్యోత్పత్తి ర్నిగద్యతే సా
 విభావనా. యత్ర కారణసాకల్యే సత్యపి కార్యస్యానుత్పత్తిస్సా
 విశేషోక్తిః.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రేణ పరాజితానాం
 ప్రత్యర్థినాం వింధ్యగుహాగతానాం,

కలింగమాళవాదిసేనా స్వేవార్థ మాగతాస్సరిత ఇవ సముద్రే యత్ర కృత్రాపి కోణే విలీ
 యంత ఇశ్యంభః. అత్రాధారస్యాధిక్యమాధేయస్యాల్పత్వం చ న ప్రమాణవిరుద్ధం కింతు
 మహాదనమధ్యే భిక్షాకబళ ఇవ నామరూపం. అతవి వోక్త మాధారాధేయయో రాసు
 రూప్యాభావ ఇతి ౧౮౩

అనానురూప్యసారూప్యాదధికానంతరం విభావనాం తద్విపర్యయరూపాం విశే
 షోక్తిం చోదాహరణలాఘవార్థం యుగపల్లతయతి—కారణేనేత్యాదినా. యది
 కారణమత్రేణ వినా కార్యోత్పత్తి రుచ్యతే తదా విరోధో దుష్పరిహర స్సాస్యత్.
 కారణాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్యాత్ కార్య స్వేతి. ౧౮౪

అతస్తత్పరిహారార్థమాహ—ప్రసిద్ధేతి.

అతవివవైశిష్ట్యేన కార్యస్య భావనాద్విభావనా. సాకల్య ఇతి. కారణానా
 మితిశేషః. అత్రాదివిరోధపరిహారార్థం సామగ్రీ వైగుణ్యమున్నేయం. విభావనాయాం
 కార్యోత్పత్తేవిరోధః, విశేషోక్తౌ కారణసత్తాయామిత్యుభయవిరోధానుప్రాణితాద్వి
 రోధా దేకైకవిరోధానుప్రాణితయో రసయోచ్ఛేదః.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి. అవిద్యమానా రాత్రిః ప్రసిద్ధకారణం యేషాం

తమాంస్యరాత్రిణి సముద్భవంతి

తేజాంసి ఘనైష్వపి నోద్భవంతి.

౧౮౫

అత్ర తమఃప్రాదుర్భావస్య ప్రసిద్ధకారణం రాత్రిః తయా వినాఽపి
తస్యోత్పత్తి ర్నిబధ్ధా అప్రసిద్ధం కారణం శోకాద్యస్త్యేవ, తథా అహస్సు
రవికిరణేషు సత్స్వపి తేజసోఽనుత్పత్తిరితి అత్ర నిష్ప్రతాపత్వాది
నిమిత్త మస్త్యేవ.

—అ సంగత్యలక్కరః. ౨౮—

కార్యకారణవిరోధ ప్రస్తావా దసంగతి రుచ్యతే:—

*కారణ్యకారణయో ర్భిన్న దేశత్వే సత్యసంగతిః.

యత్ర ఏకదేశవర్తి నో రపి కార్యకారణయో ర్భిన్న దేశస్థితి ర్నిబధ్య
తే ఽసా వసంగత్యలంకారః.

యథా.—

విభ్రతుర్విధురాం గుర్ద్విం వీరరుద్రనరేశ్వరే,

భవంత్యతితరాం శశ్వన్నమ్రాస్సామంతమాశయః.

౧౮౬

అత్ర రాజ్ఞి భూభారః శత్రుషు నమనమితి విరోధప్రస్తావా ద్విచి
త్రం నిరూప్యతే.

—విచిత్రాలక్కరః. ౨౯—

*విచిత్రం స్వవిరుద్ధస్య ఫలప్రాప్త్యర్థ ముద్యమః.

తాన్యరాత్రిణి తమాంస్యంధకారా మోహాశ్చ ఘనైషు దినేష్వపి తేజాంసి ప్రకాశాః
విచేకాశ్చ.

౧౮౭

యోజయతి—అత్రేతి. అత్ర తమసా ద్వైవిధ్యే ఽప్యభేదాధ్యవసాయాదేక
త్వమతిశయోక్త్యా. సాచాస్యా మవ్యభిచారిణీతి న తద్భావేనాస్యా ఉత్థానం, అపితు
తదను ప్రాణితత్వేనేత్యాది విచేషే అనంతరభేదా శ్చ సర్వస్వ ద్రష్టవ్యః.

అసంగతేస్సంగతి పూర్వకం లక్షణ మాహ—కార్యేత్యాదిసా.

ధూమాగ్న్యై రివ కార్యకారణయో స్సమానదేశత్వం న్యాయసిద్ధం తదన్యథా
కృతంచే దుచితసంగతినివృత్తే రసంగతిర్నామాలంకారః.

ఉదాహరణి—విభ్రతీతి. స్పష్టం.

౧౮౮

విచిత్రం సంగమయక్ లక్షయతి—విరోధేత్యాది. స్వస్య హేతోర్విరుద్ధస్య
వివరీతస్య ఫలస్యాఽఽప్త్యర్థ ముద్యమ ఉత్సాహో విచిత్రాలంకారః. నచాయంవిష

యత్ర స్వవిరుద్ధఫలప్రాప్త్యర్థ ముద్యోగః క్రియతే స విచిత్రా
లంకారః.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతే రగ్రే దూరాన్నరేశ్వరాః,
అవరోహంతి హస్తీభ్యస్తానారోఢు మనర్దళం. ౧౪౭
అత్రాఽఽరోఢు మవరోహంతీతి విపరీతఫలప్రాప్త్యర్థం ప్రయత్నః.

—౧౪౭ ఆ న్యో న్యా ల జ్ఞా రః. ౧౪౭—

అథాన్యోన్యం నిరూప్యతే అస్యాపి విరోధమూలతా.
*తదన్యోన్యం మిథో యత్రోత్పాద్యోత్పాదకతా భవేత్,
యత్ర పరస్పరం క్రియాద్వారక ముత్పాద్యోత్పాదకత్వం తదన్యో
న్యాలంకారః.

యథా.—

ఆరోహతా రుద్రనరేశ్వరేణ విరాజతే కాకతిరాజపీఠం,
ఆరుహ్య తేనోజ్జ్వల రత్నభాజా రాజాఽపి లక్ష్మీమధికాంబిభర్తి.
అత్ర ప్రతాపరుద్రభద్రాసనయో రన్యోన్యాలంకారాలంకార్యత్వం.

—౧౪౮ వి ష మా ల జ్ఞా రః. ౧౪౮—

అథ విరోధమూలో విషమాలంకారః కథ్యతే.—

*విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్యవా భవేత్,
విరూపఘటనాచాసౌ విషమాలంకృతిస్త్రిధా.

౧౪౯

మా ద్యభేదేఽంశర్థవతి. ఇహాపి స్వనిషేధోవైపరీత్యం గమయతి విషమేతు వ్యత్యయః
ఇతిభేదస్య రుచకేనోక్తత్వాత్.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి.

౧౪౭

యోజయతి—అత్రేతి. అన్యోన్యం నిరూపయతి—అథేత్యావినా, విరోధమూల
తేతి. సంగతికథనం. క్రియాద్వారక మితి సాక్షాత్పరస్పరజన్యజనకభావస్య విరుద్ధత్వా
దితిభావః. ఆరోహతేతి.

౧౪౮

అల్రాలంకారద్వారా రుద్రభద్రాసనయో ర్జన్యజనకభావ ఇత్యాహ—అత్రేతి.

సంగతిపూర్వకం విషమం లక్షయతి—విరుద్ధేతి. కారణవిరుద్ధకార్యస్యేత్యర్థః
అనర్థస్యవేతి ఉత్పత్తిరితిశేషః.

౧౪౯

యత్ర కారణాద్విరుద్ధకార్యసౌత్పత్తిస్తదేకం విషమం, అకార్యభూతస్యా నర్థసౌత్పత్తిర్ద్వితీయం, విరూపయో ర్వస్తునో స్సంఘటనే తృతీయం తత్ర ప్రథమం యథా.—

రాజ్ఞఃకాకతివీరుద్రనృపతేః ఖడ్గాత్తమాలప్రభా-

దుద్భూతాం శరదిందుకాంతిధవళాం కీర్తిశ్రియం పశ్యతాం,

లోకానాం మురవైరిపాదకమలా జ్ఞాతాం వియన్నిమ్నగాం

శ్రుత్వా సంప్రతి విస్తయా ద్విరమతిస్తాప్తానుభావం మనః. ౧౫౦

అత్ర నీలవర్ణాత్ఫణ్దా దిందుధవళస్య యశస స్సముత్పత్తిః.

ద్వితీయం యథా.—

ఆస్తాం జయాశా రిపుభూపతీనాం

సుగ్రామసీమాన ముపాగతానాం,

ప్రతాపదుద్రస్య విలోకనేన

భ్రశ్యంతి జీవై స్సమ మాయుథాని. ౧౫౧

అత్ర సమరోద్యోగఫలస్య న కేవలం జయస్యానుత్పత్తి ర్భావ

జీవితభ్రంశరూపానర్థోత్పత్తి రపి.

తృతీయం యథా.

క్వ భూపాలా స్తాద్వగ్విభవమహనీయ ప్రకృతయః?

క్వచేయం కాంతారస్థితి రశివవృత్త్యైకనిలయా?

ఇతి ప్రేక్షం ప్రేక్షం వనభువి రిహా రుద్రనృపతేః

ప్రతాపం శ్లాఘంతే శబరపురవీరాః ప్రతిదిశం. ౧౫౨

ఆద్య ముదాహరణి—రాజ్ఞఃకాకతి.

౧౫౦

అనుగతోభావో దార్ఢ్యాంతికధర్తో యస్యాసావనుభావో దృష్టాంశః స్తాప్తాను

భావమనుభూతదృష్టాంతం లోకానాం నునో విస్తయాద్విరమతి అద్వితీయమేవ వస్తు

విస్తయావహం న పున స్పద్వితీయమితి భావః 'జుగుప్సావిరామేశ్యానినా విస్తయాదితి

పంచమి యోజయతి—అత్రేతి.

ద్వితీయోదాహరణం—సుగ్రామ.

౧౫౧

తృతీయ ముదాహరణి—కేవలి.

౧౫౨

అత్ర మహానగరనివాసయోగ్యానాం రాజ్ఞాం అశివానాం వనప్రదే
శానాం విరూపాణాం సంఘటనం ఏవం విరోధగర్భాలజ్ఞా-రానిర్ణీతాః.

—అథ స మా ల జ్ఞా రః. ౧౯—

అధునావిషమ వైధర్మ్యత్వమాలంకారో నిరూప్యతే.

*సా సమాలంకృతిర్యోగే వస్తునోరనురూపదోషాః,
యత్రాన్యోన్యానురూపపదార్థసంఘటనా క్రియతే. స సమా
లజ్ఞారః.

యథా.—

† వింజాట సఅలాట లంఛేవసమం పతవరుందంమి,

సంఘటిడోణ సుసరిసం హోఽథ కలంఛో సఆబవ్త్వా.

౧౫౩

అత్ర ప్రతాపరుద్రే సకలవిద్యానాం లక్ష్యైశ్చయోగః.

అథ గమ్యమానోపమ్యాలంకార వర్ణప్రస్తావః.

—అథ తు ల్య యో గి తా ల జ్ఞా రః. ౨౦—

* ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః,

దౌపమ్యం గమ్యతే యత్ర సామతాతుల్యయోగితా.

౧౫౪

† విద్యా సృకలా లక్ష్య సమప్రతాపరుద్రే,

సంఘటయిత్వా సుసదృశం భవతి కృతార్థ స్వయం బ్రహ్మ.

౧౫౩

అశివవృత్తానామమంగళచరితానామేకనిలయః ప్రేక్షంప్రేక్షంపునః పునః ప్రేక్ష్య
(అభీక్ష్యేణ ములిలి ద్విర్భావః) దిశిదిశి ప్రతిదిశం (యథార్థేవ్యయాభావః అవ్య
యాభావే శరత్పృథ్విభ్య ఇతి సమాసాంతః)

అథ విరోధగర్భా లంకారాన్నిగమయన్ సమాలంకారం సంగతిపూర్వకం
లక్షయతి—ఏవమిత్యాదినా.

విషమవైధర్మ్య దితి. విషమత్వతీయభేద వైధర్మ్యదిత్యర్థః. అయంచాలంకార
స్సంబధ్యమాన వస్తునోః క్లాఘృత్వా క్లాఘృత్వాభ్యాం ద్వివిధ ఇత్యనుసంధేయం.

విజ్ఞా ఓఞితి. (స్త్రియాం శస ఉదోతా వితి స్త్రీలింగే విద్యాశబ్దేవర్తమానస్యశస
ఓదాదేశః) అత్ర క్లాఘృయో ర్లక్ష్యే సరస్వత్యో ర్యోగః.

అక్లాఘృయో స్తు—‘ధాత్రా నింబఫలాస్వాదే కాకలాఞ్ఘో హి కల్పితః’ ఇత్యాదౌ
ద్రష్టవ్యః. గమ్యపమ్యాలంకారాన్ ప్రస్తాతి—అథేతి. తత్ర ప్రస్తుతా ప్రస్తుత
వ్యాసాశ్రయం తుల్యయోగితామానా—ప్రస్తుతానా మితి.

౧౫౪

యత్ర కేవలప్రస్తుతానాం కేవలాప్రస్తుతానాం వా సమానధర్మ
సంబంధా దౌషమ్యం గమ్యతే సా తుల్యయోగితా.

ప్రస్తుతానాం యథా.—

భద్రాసనాధ్యాసిని రుద్రదేవే తత్కిర్తయ స్తద్ద్విషదంగనాశ్చ,
అనారతంభ్రాంతివిశేషభాజః ప్రతిక్షణం పాండురతాం భజంతే.

అత్ర కీర్తీనాం ద్విషదంగనానాం చ ప్రాకరణికత్వం పాండురతాం
భజంత ఇతి సమానధర్మః

అప్రాకరణికానాం యథా.

కూర్ఛేంద్రపన్న గాఢీశా హరిత్కరికులాద్రయః,

మిథో నిస్సారతాం ప్రాప్తాః కాకతీంద్రే మహీభృతి. ౧౫౬

అత్ర కూర్ఛేంద్రప్రభృతీనామప్రాకరణికత్వం నిస్సారతాంప్రాప్తా
ఇతిసమానధర్మః అత్ర గమ్యమానౌషమ్యం న వా స్తవంకింతువై పక్షికం.

— ౧౫౬ దీ ప కా ల జ్కా రః. ౧౫౬ —

* ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంతు సామస్త్యే తుల్యధర్మతః,

దౌషమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యతే. ౧౫౭

యత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం సమస్తానామేవ సమానధర్మసంబంధే
నౌషమ్యం గమ్యతే తదీపకం.

కేవల మిత్యుభయత్ర సంయోజ్య వ్యాచక్షే—యత్రేతి. తుల్యస్య యోగోఽ
స్యాం సంజాత ఇతి తుల్యయోగి తేత్యర్థః. సాచ ప్రస్తుతానామప్రస్తుతానాంచ ప్రతిస్వం
గుణేన క్రియయాచ సంబంధే చతుర్విధా. తత్ర కేవలప్రస్తుత విషయాం గుణాశ్రయా
ముదాహరతి—భద్రాసనేతి. ౧౫౮

అన్యోదాహరణమాహ—కూర్ఛేంద్రేతి. ౧౫౯

హరిత్కరిణో దిగ్గణాః ఏవముభయత్ర క్రియాశ్రయత్యేనాప్యదాహార్యం.
నను ప్రస్తుతాప్రస్తుత విషయస్యౌషమ్యస్య కథ మత్రోషపత్తి స్తత్రాహ—అత్రేతి.

కేవలప్రస్తుతేషు కస్యచిదుపమానత్వస్య కేవలాప్రస్తుతేషు కస్యచిదుపమేయ
త్వస్య కల్పనమానత్వాదితి భావః.

అథప్రస్తుతాప్రస్తుత సమాసాశ్రయం దీపకమాహ—ప్రస్తుతేతి.

అత్రప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం సామస్త్యమతవివౌషమ్యం వాస్తవమితి తుల్య
యోగితాతోవిశేషః. గమ్యత్వం పునరస్య పూర్వవదత్రాపిషవాద్యభావాత్ ప్రాకరణి
కాప్రాకరణికమధ్యే తత్రచిన్నిచిప్త స్సమానోధర్మః పశ్యద్ధానుస్థితః ప్రయాజాదిః

తస్య ధర్మస్య ఆదిమధ్యాంతగతత్వేన త్రైవిధ్యం.
ఆదిదీపకం యథా.—

† భాగ్య నిలెణ కిలజాలంరహుడలదీవేణ సోరిణాతేతా,
దావారోతవ జణిణాకలిజాలంవీరరుందేణ. ౧౫౮

యత్ర యథా నల రామ ధర్మపుత్రైః కృత త్రేతా ద్వాపరా
శ్శోభంతే తథా వీరరుద్రేణ కలియుగం శోభత ఇత్యోపమ్యం గమ్యతే.
మధ్యదీపకం యథా.

‡ భాశురహింజళణిహీరాఆగ్ర బోద్ధాగ్రపుణ్ణిమాచందో,
సుంతీవ కమలహవో కింతీ వ పతవ రుందోవి. ౧౫౯

అత్ర భాగీరథ్యాదిభి స్సముద్రాదయో యథా రాజంతే కీర్త్యా తథా
ప్రతాపరుద్రో రాజత ఇత్యోపమ్యం గమ్యతే.
అంతదీపకం యథా.

◆ సురలోలం సురణాహోణరలోలం వీరరుందణరణాహో,
ఫణిలోలం ఫణిణాహోరం ఖఖణిరుపందవోజ్జే అం. ౧౬౦

† భాతి నలేన కృతయుగం రఘువలదీపేన శౌరిణాత్రేతా,
ద్వాపారస్తపోజనినా కలియుగం వీరరుద్రేణ. ౧౫౮

‡ భాగీరథ్యా జలనిధీ రాజతే జోత్స్నయా పూర్ణిమాచంద్రః,
శ్రుత్యాకమలభవః కీర్త్యాప్రతాపరుద్రోఽపి. ౧౫౯

◆ సురలోకం సురనాథో నరలోకం వీరరుద్రనరనాథః,
ఫణిలోకం ఫణినాథో రక్షతి నిరుపద్రవోద్ద్యేగం. ౧౬౦

పురోడాశస్యేవేతరాంశస్యోపకరోతి. అతనివ దీపసాదృశ్యాద్దీపకమిత్యుచ్యతే. సంజ్ఞా
యాంచేతివార్థేకస్మృత్యయః.

అత్రవీశేషమాహ—తస్మైతి. ఆదిమధ్యాంతగతత్వేన ఆదిమధ్యాంతవాక్యగతత్వే
నేత్యర్థః. భా ఈతి. ౧౫౮

రఘువలదీపేన శౌరిణా రామేణ తపసో జని రుత్పత్తి ర్యస్యతేన తపోజనినా
ధర్మపుత్రేణ. అత్రభాతీతి. సమానధర్మస్యాదివాక్యగతత్వాదాదిదీపకం. భా ఈరహి
వి ఇతి. ౧౫౯

అత్ర రాజత ఇత్యస్య ద్వితీయవాక్యగతత్వా న్నధ్యదీపకం.

సురేతి. అత్ర రక్షణస్యాంతవాక్య గతత్వా దంతదీపకం. ౧౬౦

అత్ర యథా సురలోక ఫణిలోకా సురనాథఫణినాథాభ్యాంరక్షితౌ
తథా వీరరుద్రేణ నరలోకో రక్ష్యత ఇత్యేవమ్యం గమ్యతే.

అథ పదార్థగతాలంకారద్వయానంతరం వాక్యార్థగతమలంకార
ద్వయం నిరూప్యతే.

—॥ ప్ర తి వ స్తూ ప మా ల జ్ఞా రః. ॥—

* యత్ర సామాన్యనిర్దేశః పృథగ్వ్యక్యద్వయే యది,

గమ్యాపమ్యాఽఽశ్రితా సాస్యా త్ప్రతివస్తూపమామతా. ౧౬౧

యత్ర వస్తుప్రతివస్తుభావేన సామాన్యవాక్యద్వయే నిర్దిశ్యతే తే
న గమ్యాపమ్యా ప్రతివస్తూపమా.—

సా సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం ద్వివిధా.

ప్రథమాయథా.—

మంథానాచలవవైకః క్షమ స్సింధువిలోడనే,

ప్రతాపరుద్రవవైకః శక్త శ్శత్రునిలోడనే. ౧౬౨

అత్ర యథా సముద్రవిలోడనే మంథనాచలః క్షమః-తథా శత్రు
విలోడనే ప్రతాపరుద్ర శక్త ఇత్యేవమ్యం గమ్యతే.

ఏషాదాహరణేష్యనేకకారకగతత్వేనైకక్రియాదీపకం, ఏవమనేకక్రియా గత
త్వేనైక కారకమపి దీపక మస్తి. యథా:—

‘సాధూనా ముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గంతుం, న కుతూహలి కన్య
మన శ్చరితంచ మహాత్మనాం శ్రోతు మి’తి.

అనంతరాలంకారయో స్సంగతిమాహ—అథేతి. సమానధర్మస్య పదార్థగతత్వా
ద్దీపకతుల్యయోగి తే పదార్థగతే. తన్నిరూపణానంతరం తదారబ్ధవాక్యార్థమాలంకార
ద్వయ ముచ్యతఇత్యర్థః.

తత్రాపి పూర్వోక్తరీత్యాఽంతరంగవస్తుప్రతివస్తుభావమూలాం ప్రతివస్తూప
మామాహ—యత్రేతి. ౧౬౩

ఫలతోవ్యావప్తే-యత్ర వస్త్వితి. గమ్యాచమ్యేఇతి. ఇవాద్యప్రయోగాదితిభావః.
అన్యథేయమపమైవ స్యాదితి హృదయం, తేన ప్రతివస్తు ప్రతివాక్యార్థ మపమా
సామాన్యం యస్యాం సా ప్రతివస్తూపమేత్యన్వధేయ మజని.

తస్యా ద్వైవిధ్యమాహ—సాధర్మ్యేతి.

సాధర్మ్యేణోదాహరతి—మంథానేతి.

ద్వితీయాయథా.—

ప్రతాపరుద్ర ఏవైకః పటీయాః జనరంజనే,
చంద్రాదృతేషుమో నాన్యశ్చకోరపరితోషణే.

౧౬౩

అత్రచంద్రేణయథాచకోరపరితోషణం క్రియతే తథావీరరుద్రేణ
జనరంజనం క్రియత ఇతివైధర్మ్యేణౌపమ్యం గమ్యతే.

—౧౬ దృష్టాంతాలంకారః. ౧౬—

యత్ర వాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబతయోచ్యతే,
సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞై స్స దృష్టాంతో నిగద్యతే.

౧౬౪

యత్ర బింబ ప్రతిబింబభావేన సామాన్యం వాక్యద్వయే నిర్దిశ్య
తే స దృష్టాంతాలంకారః, సోఽపి సాధర్మ్య వైధర్మ్యాభ్యాం ద్వివిధః.
ఆద్యోయథా.—

క్షోణీం బిభ్రతు భూభృతః కతిపయేకాఽపి ప్రతిష్ఠాపునః
స్వస్థాదై ర్దిగధీశవాసనగరీ సందిగ్ధకుంజశ్రియః,
రాజానో జనరంజనం విదధతాం శ్రీవీరరుద్రప్రభోః
కోఽప్యన్యో మహిమాజగత్ప్రయధురాధారేయదోశ్శాలినః.

అత్ర సంబంధిభేదేన క్షమశక్తకథాభ్యాం సమానధర్మస్య కథనాద్వస్తుప్రతిపత్తు
భావః. వైధర్మ్యేణోదాహరణి—ప్రతాపేతి.

౧౬౫

పటీయానతిః.

దృష్టాంతం లక్షయతి—యత్రేతి.

౧౬౬

ద్వయోస్సదృశయోరర్థయోరుపాదానం బింబప్రతిబింబభావఇత్యుక్తం అత్రాపి
ఇనాదృశాదానే పూర్వపదుపమైవ స్థానితిద్రష్టవ్యం. దృష్టాంతోనిశ్చయో యత్ర
స దృష్టాంత ఇత్యర్థః.

సాధర్మ్యేణోదాహరణి—క్షోణీ మితి. భూభృతః పర్వతాః దిగధీశానా మింద్రా
దీనాం వాసనగరీశ్వర సందిగ్ధాః సందేహవిషయాకృతాః కుంజశ్రియో యస్య తస్య
తథోక్తస్య తత్ర కుంజేష్వేవనగరముద్ధి రుదేతీతిభావః. సంపూర్వతో దిహిః సకర్తకోఽపి
దృశ్యతే. యథా—‘నానుపలభ్యేన నిర్ణీతేఽర్థేన్యాయః ప్రవర్తతే అపి తు సందిగ్ధే,
ఇతి. జగత్ప్రయధురాయాం ధారేయాభ్యాం ధరంధరాభ్యాం దోర్భాభ్యాం కాలతే
తాచ్ఛీత్యేన తథోక్తస్య, ధారేయశబ్దో వ్యాఖ్యాతః.

అత్తప్రతాపదుద్రస్య మేరోశ్చ బింబప్రతిబింబభావాదాపమ్యం
గమ్యతే.

వైధర్వేణ యథా.—

కాకతీంద్రకృపాదృష్టిమాత్రజ్ఞాగ్రతి సంపదః,

తావదబ్జాని నిద్రాంతి యావ నోద్దేతి భానుమాన్. ౧౬౬

అత్త యథా భాస్వదుదయమాత్రేణ వద్మాని సమున్మీలంతి తథా
ప్రతాపదుద్రదయావిలోకనమాత్రేణ సంపదస్సంభవంతీతి వైధర్వేణ
బింబప్రతిబింబనం.

—౧౭ నిదర్శనాలంకారః. —

అథ గమ్యమానాపమ్యప్రస్తావాన్నిదర్శనాలంకారోనిరూప్యతే,

అసంభవధర్మమోగాదుపమానోపమేయయోః,

ప్రతిబింబక్రియాగమ్యా యత్ర సాస్యాన్నిదర్శనా. ౧౬౭

యత్రోపమానధర్మస్య ఉపమేయగతత్వేన నిబద్ధస్యాన్వయా సంభ
వాత్తత్సంబంధార్థం బింబప్రతిబింబకరణమాక్షిప్యతే సై కానిదర్శనా.

తద్వివర్యయే ద్వితీయా నిదర్శనా.

ప్రథమాయథా.—

రిపుతిమిరముదస్యై రత్న సింహాసనస్థ-

శ్రీభువన మహనీయః కాకతీయక్షితీశః,

వహతి మహితవిశ్వోల్లాసి లీలా మభిఖ్యా-

వైధర్వేణోదాహరతి—కాకతీస్తేతి.

౧౬౮

నిదర్శనాయా స్సంగతిమాహ—అథేతి.

అత్త బింబప్రతిబింబభావోఽభ్యుచ్చయః. లక్షణమాహ—అసంభవదితి. ఉప
మానధర్మస్యోపమేయగతత్వేనోపమేయధర్మస్యోపమానగతత్వేన వా సంబంధాసంభవా
ద్వాకార్థసంబంధానిదర్శనాద్వివిచేత్యర్థః.

౧౬౯

న్యాచప్తే—యత్రేతి.

తద్వివర్యయ ఇతి. ఉపమేయధర్మస్యోపమానగతత్వేనేత్యర్థః.

రిపుతిమిరమితి.—ఉదయశిఖరిమాదాచుంబినః ప్రాచీనపర్వతాగ్రవత్సీవ

ముదయశిఖరిచూడాచుంబిన స్తీవ్రభానోః.

౧౬౮

అత్ర తీవ్రభానో రభిఖ్యాయాః ప్రకృతే అసంభవాదభిఖ్యాసదృశీ
మభిఖ్యాం వహతీతి బింబప్రతి బింబకరణాక్షేపః.

ఉపమేయ ధర్మస్య ఉపమానే అసంభవాద్యథా.—

వీరరుద్ర నరేంద్రస్య యశోవైశద్య సంపదః,

లక్ష్యంతే క్షీరవారాశి లీలాదర్పణ మండలే.

౧౬౯

అత్ర యశోవైశద్యస్య దుగ్ధాల్లవే అసంభవా త్సాదృశ్యోపగమేన
బింబప్రతిబింబనంగమ్యతే.

క్వచిన్ని షేధవశాదాక్షిప్తయా ప్రాప్త్యా బింబప్రతిబింబకరణా
క్షేపో యథా.—

కాకతీంద్ర ద్విషత్కూలతా ధావంత్యః ప్రతి కాననం,

పద్భ్యాం ముంచంత్యలాక్షాభ్యాం స్థలే రక్షోత్పలశ్రియం

అత్ర ముంచతీతి నిషేధాత్పూర్వం రక్షోత్పలశ్రీప్రాప్తి రాక్షిప్తా

—౧౬ వ్యతిరేకాలంకారః. ౧౬—

భేదప్రధానసాధర్మ్య ముపమానోపమేయయోః,

భానోః విశ్వాల్లాసిలీలాం లోకానందిస్వరూపామభిఖ్యాం శోభాం వహతి.

౧౬౮

యోజయతి. అత్రేతి. —వీరరుద్రేతి.

౧౬౯

అత్రోపమేయధర్మసోపమానే అసంభవాత్ప్రతిబింబక్రియాక్షేపఇత్యాహ. —

అత్ర యశ ఇతి.

అత్ర చ విశేషాంతరమాహ—క్వచిదితి.

కాకతీంద్రేతి. అలాక్షాభ్యామలక్ష్మకరహితాభ్యాం, పూర్వంరాజ్యసమయఇత్యర్థః.
సంభవద్వాక్యార్థసంబంధాపీయమవ్యైరంగీకృతా, తదుక్తం. 'అభవన్మస్తుసంబంధో భవ
న్వాయత్ర కల్పయేత్, ఉపమానోపమేయత్వం కథ్యతే సా నిదర్శనే'తి.

ఉదాహరణంతు. 'చూడామణిపదేధత్తే యో దేవం రవిమాగతం, సతాంకార్యా
తిథేయాతి బోధయేత్ గృహమేధిసః'ఇతి. అత్రచక్రవర్తీవ్యాచక్రే 'బోధయన్నితి కారీ
పోఽగ్నిరధ్యాపయ' తీతివద్దిరిగృహమేధిసో బోధనక్రియాసమర్థాః కరోతీతి తత్ప్రమ
ర్థాచరణే ణిచఃప్రయోగాత్సంభవతి వస్తుసంబంధఇతి. తతస్తత్ప్రదృశబోధనాక్షేపః,
నైషసర్వాపివదార్థపుట్టిః. వాక్యార్థపుత్తిర్యథా.—'తత్సాదనఖరత్నానాం యదలక్ష్మ

అధిక్యాల్పత్వ కథనా ద్వ్యతిరేక స్స ఉచ్యతే.

౧౭౨

యత్రోపమానాదుపమేయస్యాధిక్యేన న్యూనత్వేన వా ప్రతి
పాదనేన భేదప్రధానం సాధర్మ్యముపగమ్యతే స వ్యతిరేకాలంకారః.
యథా.—

దినకృతికుముదైర్ఘ్యతోనరాగఃశశిని పరాంచిపరంసరోరుహాణి,
కువలయకమలాదృతప్రకాశఃప్రభవతివిశ్వసుహృత్ప్రతాపరుద్రః

అత్ర రవిశశినోరసంభవేన సర్వప్రియంకరత్వేన ఉపమేయభూ
తస్య ప్రతాపరుద్రస్యాధిక్యం కువలయకమలాదృతప్రకాశ ఇతి శ్లేష
సముత్థాపితోవ్యతిరేకః.

— శ్లేషాలంకారః. ౨ —

అథ శ్లేషాలంకారో నిరూప్యతే.—

ప్రకృతాప్రకృతోభయగతముక్తంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం,
శ్లేషోఽయంశ్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యద్వయేనాంత్యే.

౧౭౩

కమార్జనం, ఇదం శ్రీభండలేపేన పాండురీకరణం విధోరీతి, నచాయందృష్టాంతః. అత్ర
వాక్యయో సాపేక్షత్వాత్, యత్ర నిరపేక్షవాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబభావస్స
దృష్టాంతః, యత్ర సాపేక్షవాక్యద్వయే సోఽసౌనిదర్శనేతి మహానయోర్భేదః,
అత్ర మాలావైచిత్ర్యమితి సప్రప్త్యం. అథగమ్యాపమ్య ప్రస్తావా ద్వ్యతిరేకం లక్ష
యతి—భేదేతి.

౧౭౪

భేదోవైలక్షణ్యం తత్ప్రధానం సాధర్మ్యం గమ్యత ఇత్యభ్యావృత్త్య వాచస్తే
యత్రేతి.

ఉదాహరణి—దినకృతీతి. రాగోఽనురాగః పరాంచి ప్రతికూలాని ఆయంతు
కువలయేన భూమండలేన కువలయా లక్ష్మ్యైచ అభేదాధ్యవసీతైః కువలయకమదై
రాదృత ప్రకాశ ఇత్యుపమానా దుపమేయస్యాధిక్య కథనం శ్లేషమూలం. ఉపమానా
దుపమేయస్యాల్పత్వవత్ సహృదయహృదయా సధిరోహాదుదాహరణం నోక్తం. భేద
ద్వయలక్షణంతు సర్వస్వం రామసారాణితి రహస్యం. తదీయోదాహరణంతు—కావ్య
ప్రకాశకారస్సమూహయత్. తత్ప్రకారో వ్యతిరేకప్రపంచశ్చ తత్రైవ ద్రవ్యవ్యతి.
'ఉపమానాద్యదన్యవ్యతిరేకస్స నివస' ఇతి తల్లక్షణమేవసాధీయః. వ్యతిరేకస్య శ్లేష
గర్భత్వాత్తత్ప్రసంగానంతరం శ్లేషం ప్రతిష్ఠా పూర్వకం లక్షయతి—అథేతి.

యత్ర కేవలప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోశ్చన్ద్రేషః కథ్యతే.

తత్ర ప్రకారద్వయే విశేషణవిశేష్యశ్లిష్టతా. ప్రకృతాప్రకృతవిషయేఽంత్యభేదేవిశేషణమాత్రశ్లిష్టతా. విశేష్యయో రపిశ్లిష్టత్వేశబ్దశక్తిమూలధ్వనిప్రసంగాత్. కేవల ప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోశ్చ ఏకశబ్దగోచరత్వే తు న ధ్వనిశంకా.

అత్రార్థద్వయ ప్రతిపాదనే అప్రస్తుతత్వేన ప్రస్తుతత్వేనవా వైషమ్యాభివాదభిధైవ సమర్థా.

ప్రస్తుతాప్రస్తుతవిషయే తు అభిధాయాః ప్రస్తుతైకవరతంత్రత్వాదప్రస్తుతార్థప్రతిపత్తి ర్వ్యంజనవ్యాపారాయత్తైవ. తథాచోక్తం—కావ్యప్రకాశే.

యత్ర కేవలప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోః ప్రకృతాప్రకృతయోశ్చ శబ్దమాత్రసాధర్మ్య ముక్తం చేత్ శ్లిష్టపదోపనిబంధః కృతశ్చేదిత్యనేనోపమావ్యవచ్చేదః ఆయం జ్ఞేయాలంకారః. అత్రాద్యద్వయే కేవలప్రకృతశ్లేషే కేవలాప్రకృతశ్లేషే చేత్యర్థః. సర్వత్ర శ్లిష్టత్వం విశేషణేషు విశేష్యేషుచ జ్ఞేయిత్యర్థః. అంత్యే ఉభయశ్లేషే న సర్వత్ర శ్లిష్టత్వం కింతు విశేషణేష్యేవేత్యర్థః.

విశేష్యయోరపి శ్లిష్టత్వే శబ్దశక్తిమూలధ్వనిప్రసంగః తదేతదాహ—అప్రేరి.

సమాభయశ్లేష ఏవ విశేష్య శ్లిష్టత్వే ధ్వనిశంకానేతరభేదద్వయ ఇత్యత్ర కిం సియామకమత ఆహ—కేవలప్రకృతయో రితి. అద్యభేదద్వయే విశేష్యయో రపి శ్లిష్టత్వే అర్థద్వయస్య ప్రస్తుతత్వావిశేషాదప్రస్తుతత్వావిశేషాద్వా అభిధాయా అమంతతనంచారత్వాత్ ప్రస్తుతాప్రస్తుతౌ ద్వావచ్యుక్థౌ వాచ్యావేవ, అతో నాద్యభేదద్వయే ధ్వనిశంకేతి భావః.

ఉభయశ్లేషే కథం ధ్వనేరవకాశఇత్యాకాంతాయా మాహ—ప్రస్తుతాప్రస్తుతవిషయేత్సితి. ప్రకరణాదిశం ప్రస్తుతార్థవివాధిధానియచ్చతి నాప్రస్తుతార్థే, అతస్తస్య నవాచ్యత్వమితి భావః.

సను మాఖూద్వాచ్యత్వం వ్యంగ్యత్వంతు యతో లభ్యత ఇత్యత ఆహ—అప్రస్తుతేతి.

అనేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియంత్రితే,

సంయోగాద్యైరవాచ్యార్థ ధీకృద్వాన్యపుతి రంజనమితి. ౧౭౪

తదేవం త్రిధాన్తేషః.

తత్ర కేవలప్రాకరణికయోర్యథా.—

రాజ్ఞః పూజావిధిం ధత్తే సకలోమాధవే తిథిః,

నీలకంఠకలాపాంకే స్ఫురదబ్జమణిత్విషి,

౧౭౫

అత్ర పూజావిషయతయా హరిహరయోః ప్రాకరణికత్వం

అప్రాకరణికయో ర్యథా.—

సదృశః కాకతీంద్రోఽయం మహాకులమహీభృతాం,

అర్థాంతరస్య వ్యంజనవ్యాపారైక నిషయత్వే వృద్ధసమ్మతి మాహ—అనేకఇతి.

అనేకార్థస్యాపేక్షాదిశబ్దస్య సంయోగాద్యైరసంయోగో విప్రయోగశ్చేత్యాదిభిర్వా
క్యవదీయోక్తై రర్థనిశ్చయైరైవాచకత్వే నియంత్రితే ప్రస్తుతపరత్వేన నియ
మితే సతి అవాచ్యార్థ ధీకృద్ధాంతరప్రతీతికృద్వాన్యపుతిరంజనం వ్యంజనవ్యాపార
ఇత్యర్థః. తదేవమితి. ప్రకృతాప్రకృతోభయగతత్వేనేత్యర్థః. అయంచక్షేషః. ప్రకా
రాంతరేణాపి త్రివిధః తథాహి—జతుకాష్ఠన్యాయేన సభంగపదశబ్దత్వేషః, ఏకనాశా
వలంబిఫలద్వయన్యాయేనాభంగపదోఽర్థత్వేషః, ఉభయనిబంధే తూభయక్షేపఇతి,
కావ్యప్రకాశకారః. పున రిమ మర్థత్వం శబ్దత్వేషమేవోక్త్యాఽన్యధార్థత్వేషమవోచత్
తద్వివేకస్తు తత్రైవ ద్రష్టవ్యం. ౧౭౪

కేవలప్రకృతక్షేపముదాహరణి—రాజ్ఞః ఇతి. నీలకంఠకలాపాంకే మయూర
పింఛచిహ్నో స్ఫురంతీ అబ్జమణేః కాస్తుభస్య త్విడ్యస్య తస్మిన్మాధవే సకల స్తిథిః ప్రతి
పదాది రాజ్ఞః పూజావిధిం ధత్తే. నీలః కంఠోయస్యాసానీలకంఠః కలాపాక్షణికపాతీతి
కలాప శ్చంద్రోఽంకశ్చేభిరోయస్య స తథోక్తః. ఉభయో ర్విశేషణసమాసః. తస్మిన్
స్ఫురంతీ అబ్జమణేశ్చంద్రకాంతస్య త్విడిప త్విడ్యస్య తస్మిన్ముమాధవే సకలాతిథిః
పూజావిధిం ధత్తే. 'తదాద్యాపిధయో ద్వయో రి'త్యమరః. సర్వవ్యపితిభిషు హరిహరా
పూజనీయా విత్యర్థః. సకలమాధవేతిథి రిత్యత్రసభంగపదత్వా చ్ఛబ్దక్షేపత్వం అన్యత్రా
భంగపదత్వా దర్థక్షేపత్వంచయథాసంభవం ద్రష్టవ్యం. ౧౭౫

కేవలాప్రకృతక్షేప ముదాహరణి—సదృశ ఇతి. శిరసాగృహీతోగౌరవేణ
స్వీకృతః సన్తార్ధస్యాధుమార్గో యేహం లే తథోక్తః, స్ఫురంత్యః కలకానామలంకా
రాణాం సంపదో యేహం లే తథోక్తః, ఉభయోర్విశేషణసమాసః. మహాత్ములం

శిరోగృహీత సన్నార్ద స్ఫురత్కటకసంపదాం.

౧౭౬

అత్రమహాకులానాం హరిశ్చంద్రప్రభృతీనాం కులపర్వతానాం
చోపమానత్వేనా ప్రాకరణికత్వం.

ప్రాకరణికాప్రాకరణికయోర్యథా.—

విజితారిపురోమూర్తౌ విలసత్సర్వమంగళః,

రాజమాళిః ప్రతాపాంకరుద్రో రుద్రఞ్చనాస్థితః.

౧౭౭

అత్ర ప్రతాపరుద్ర రుద్రయోఃప్రాకరణికా ప్రాకరణికత్వం.
విశేషణవైచిత్ర్యమూల త్వాత్పరికర ఉచ్యతే.—

—౧౭ పరికరాలంకారః. ౧౭—

యత్రాభిప్రాయగర్భస్యాద్విశేషణపరంపరా,

తత్రాభిప్రాయవిదుమా మసౌ పరికరోమతః.

౧౭౮

యత్ర విశేషణాని సాభిప్రాయాణి నిబధ్యంతే స పరికరాలంకారః.
యథా.—

రాజ్ఞో యాదవవంశపార్థివమణేః ప్రఖ్యాతశౌర్యశ్రియ

స్త్వంగత్తుంగతురంగనైస్యమహతోమానైకవిత్తస్య చ,

సద్యో రుద్రనరేంద్రనాయకచమూనాథేనకేనాప్యధి

యేహంలే మహాకులాః, లేచలేమహీభృతో రాజానో హరిశ్చంద్రాదయః పర్వతాశ్చ
శిరోభి శ్శిఖరైర్లృహీతః సన్నార్థో నక్షత్రమార్గో యేహంలే తథోక్తాః స్ఫురంత్య స్యా
నుసంపదో యేహం లేహం మహతాం కులమహీభృతాం కులపర్వతానాం చ సదృశః.

ఉభయక్షేప ముదాహరతి—విశేషణి. విజితారిపురో నిర్జితశత్రునగరస్త్రీపు
రాంతకశ్చ, మూర్తౌ విలసంతి సర్వాణి మంగళాని విలసంతీ సర్వమంగళా పార్వతీచ
యస్యసః రాజమాళీ రాజశ్రేష్ఠ శ్చంద్రశేఖరశ్చ, అత్ర రుద్రప్రతాపరుద్రయో ర్విశే
ష్యయోః పృథగుపాదానం ఆతఉభయక్షేపః.

౧౭౯

సంగతిపూర్వకం పరికరం లక్షయతి—విశేషణి. అభిప్రాయగర్భా వ్యంగ్యస్య
వాచ్యోస్తుభిత్వేన వాచ్యాతికాయత్వాభావా త్పరికరఞ్చత్యన్వర్థోఽలంకారః.

ఉదాహరతి—రాజ్ఞ ఇతి, రాజ్ఞో న తు యస్యకస్యచిత్, యాదవవంశపార్థివ
మణే ర్మహాకులీనస్య స్థైర్యస్య, ప్రఖ్యాతశౌర్యశ్రియోఽనేకథా విహితపరాక్రమస్య
నత్వనాఘ్రాతరణగంధస్య త్వంగత్తుంగతురంగనైస్యమహతోమానైకాని, మానైకవిత్తస్య
నతు యథా కథంచి త్వాణపరాయణస్య సేవణపఠేః కేనాప్యంగ్రచమూనాథినా
అధిష్ఠితస్య సతః, ఆచరితాన్యాయధసన్నాసాదీని సా కబలిత సేవణపతిసర్వ

క్షిప్తస్యా చరితాని సేవణపతే ద్జానాతి సా గౌతమీ.

౧౭౯

అత్ర రాజ్ఞ ఇత్యేవ మాది విశేషణాన్యత్ప్రసగర్భాణి.

అథాక్షేపాలజ్కారః—

విశేషబోధాయోక్తస్య వక్ష్యమాణస్య వా భవేత్,

నిషేధాభాసకథన మాక్షేప స్స ఉదాహృతః.

౧౮౦

యత్ర విశేష ప్రతిపత్త్యర్థము క్తవక్ష్యమాణయోః ప్రాకరణికయోః
నిషేధాభాసః కథ్యతే స ఆక్షేపాలంకారః.

ఉక్తవిషయే, వస్తునా కథనం వా నిషిధ్యతే. వక్ష్యమాణవిష-
యే కథనమేవ నిషిధ్యతే తత్రాపి సామాన్యరూపేణ ప్రతిజ్ఞాయ విశేష
రూపేణ నిషేధః, అంశోక్తా వంశాంతరస్య వా నిషేధః, ఏవం చతుర్వి-
ధోఽయ మాక్షేపః. క్రమేణైషా ముదాహరణాని.—

నరేంద్రమాళేన వయం తవ సందేశహారిణః,

జగత్కుటుంబినః కశ్చిన్న శత్రు రితి కథ్యతే.

౧౮౧

అత్ర రాజసంధివిగ్రహకారిణాముక్తా న వయం సందేశహారిణ ఇతి
వస్తునిషేధః.

సచానుపపద్యమానః సంధివిగ్రహకాలోచితకై తవవచనపరిహారేణ
తత్త్వవాదిత్వే పర్యవసితః, సర్వజగత్పాలకస్య తవ శత్రుభావేన
స్వా గౌతమీ జానాతీత్యేవం సాభిప్రాయవిశేషణత్వం. ఉత్ప్రసగర్భాణ్యభిప్రాయ
గర్భాణీత్యర్థః.

౧౭౯

గమ్యత్వప్రస్తావాత్పరికరానంతరం విశేషగమ్యత్వాశ్రయమాక్షేపం లక్ష-
యతి—విశేషేతి. యత్రోక్తస్య వక్ష్యమాణస్య వా ప్రాకరణికత్వేన విభాతు మిష్టస్య
అతవీవ నిషేధాన్వస్య యోనిషేధో విశేషబోధార్థమభిధీయమానస్సన్నాభాసీభవతి
స ఆక్షేపఇత్యర్థః.

౧౮౦

తస్యచతుర్థావిభాగమాహ—ఉక్తవిషయఇత్యాది నా.

తత్రోక్తవిషయవస్తునిషేధముదాహరణి—నరేంద్రేతి. అజాతశత్రోః కిమర్థం
సంధివిగ్రహకారిణ ఇతి భావః.

౧౮౧

వస్తునిషేధం యోజయతి—అత్రేతి.

తత్ఫలంవిశేష మాహ—సచేతి. సందేశహారిణు తత్త్వనిషేధోఽనుపపద్యమాన స్స
స్పష్టదీయారాజానోభృత్యరూపేణ భరణీయా ఇత్యాదివిశేషం బోధయతీత్యర్థః.

నాలోకనీయా రాజానః కింతు భృత్యరూపేణ సంరక్షణీయా ఇత్యేవ
మాది విశేషమాక్షిపతి.

కథననిషేధోయథా.—

వయమశరణా ఇత్యేహక్తిః కథం ఘటతే జగ

త్రితయశరణే త్రాయస్వానితిస్ఫుటమజ్ఞతా,

సకలజనతారక్షాదక్షే త్వయిప్రణతా ఇతి

త్రిభువన నమస్కార్యే సిద్ధంప్రతాపమహీపతే.

౧౮౨

అత్ర వయమశరణా ఇత్యేవమాద్యుక్తికథననిషేధాభాసరూపాదవ
శ్యం పరిపాలనీయత్వాది విశేషః ప్రతీయతే.

వక్ష్యమాణవిషయే సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ కథననిషేధో యథా.—

విజ్ఞాపయామస్తేకించి త్కాకతీయకులోద్వహ,

విజ్ఞాప్యతే కిమథవా సర్వజ్ఞే రక్షకే త్వయి.

౧౮౩

అత్ర విజ్ఞాపయామఇతి సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ (విశేష) కథననిషే
ధాభాసా త్వర్వథా వయం రక్షణీయా ఇతి విశేషఆక్షిప్యతే.

అంశోక్తా వంశాంతరస్య నిషేధో యథా.—

ప్రతాపరుద్ర స్వయమిద్ధతేజా

దైవం చ తద్విక్రమదత్తహస్తం,

యూయం చ తూలోపమసారభాజ

స్తద్యుక్త మేవం యది వా కిముక్తైః?

౧౮౪

కథననిషేధ ముదాహరతి—వయమితి. సర్వేషాం నాథే రక్షకే నమస్కార్యేచ
త్వయి దీప్యమానే, సర్వాంతర్భూతానా మస్తాక మశరణాస్త్రాయస్య ప్రణతా ఇత్యాదీని
వచనాని వ్యర్థానీత్యర్థః.

౧౮౫

యోజయతి—అత్రేతి. వయమ శరణాఇత్యేవ మాద్యుక్తిభిర్యఃకథననిషేధః తస్మా
దాభాసరూపావిషయప్రవృత్త్యానిషేధస్యప్రరోహాభావాదాభాసత్వ మితిభావః.

వక్ష్యమాణవిషయే సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ విశేషనిషేధ ముదాహరతి—విజ్ఞా
పయామఇతి. అత్ర ప్రథమార్థే సామాన్యేన ప్రతిజ్ఞాయ ద్వితీయార్థేవయం రక్షణీయా
ఇతి విశేషబోధార్థం విశేషకథన నిషేధాదాక్షిపతి.

౧౮౬

అంశోక్తావంశాంతరనిషేధముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ఇద్ధతేజాః సమృద్ధ
ప్రతాపః దత్తహస్త మనుమూలం తూలోపమసారభాజోఽనిస్సారా ఇత్యర్థః, తదేవం
యుక్త మిత్యంశోక్త్యుక్తిముక్తై రిత్యంశాంతరనిషేధః.

౧౮౭

అత్రప్రతాపరుద్రోమహీయాన్ యాయమల్పా ఇత్యంశోక్త్యా
యది వాకిముక్తై రిత్యంశాంతరనిషేధాభాసేన సర్వథాప్రణామైః ప్రసా
దనీయోఽయం న తుప్రాతిపక్ష్యమవలంబనీయం యుష్మాభిరితి శత్రుత్వీవ
చనభంగావిశేష ఆక్షిప్యతే.

*సమానార్థతయాఽనిష్టవిధ్యాభాసోఽస్యాక్షేపఇత్యభ్యుపగమ్యతే.

యథా చ ఇష్టనిషేధస్యానుపపద్యమానతయాఽఽభాసత్వం
తథాఽనిష్టవిధేరప్యనుపపద్యమానతయాఽఽభాసత్వం.

యథా.—

నాథప్రతాపరుద్రస్య నేవాం త్యజసిచేత్త్యజ,

అరణ్యగృహమేధిన్యారీతిరభ్యస్యతే మయా.

౧౮౫

అత్రానిష్టభూతం ప్రతాపరుద్రపాదనేవాత్యజనం తద్విపుకామిన్యా
విధీయతే స విధి రనుపపద్యమాన ఆభాసే పర్యవస్యతి, అరణ్యగృహ
మేధిన్యారీతి రభ్యస్యత ఇత్యనేన విధ్యాభాస ఏవ ఉపబృంహితః.

— వ్యాజస్తుత్యలజ్ఞానరః. —

అథ గమ్యప్రస్తావాద్వాజస్తుతి రుచ్యతే.—

నిందయా వాచ్యయా యత్రస్తుతిరేవావగమ్యతే,

స్తుత్యా వా గమ్యతే నిందా వ్యాజస్తుతి రసౌ మతా.

౧౮౬

యత్ర నిందాకథనముఖేన స్తుతిర్గమ్యతే ఏకాసా యత్ర స్తుతి ము
ఖేన నిందా గమ్యతే సా ద్వితీయా వ్యాజస్తుతిః.

తస్యవంగ్మం విశేషమాహ—సర్వథేతి.

ఆక్షేపాంతరముపక్షిపతి—సమానేతి. సమానార్థతయా సమానన్యాయతయే
త్యర్థః.

తదేవాహ—యథాచేతి. అనుపపత్తివశాఽన్వినిషేధస్యేవాఽనిష్టవిధేరప్యా భాస
త్వాదాక్షేపత్యమితి భావః.

ఉదాహరతి—నాథేతి. అనిష్ట విధ్యాభాసం యోజయతి—అత్రేతి.

౧౮౭

అథ గమ్యత్వప్రస్తావాద్వాచ్యాభాసత్వప్రసంగేనాక్షేపానంతరం వ్యాజస్తుతిం
లక్షయతి—నిందయేతి.

౧౮౮

యత్ర నిందయా స్తుత్యావా వాచ్యయా ప్రమాణాంతరబాధితస్వరూపయా

క్రమేణయథా.—

కాకతీయవిభాః కీర్త్య కింవాఽద్య ధవళీకృతం,
యత్తదీయారివక్రేషు దృశ్యతే కాలిమా మహాన్.

౧౮౭

స్తుత్యా నిందా యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్యవతే రహాసాహసికా ద్విషః,
యద్విశంతు్యదధీక్షణైలా నారోహంతి సమంతతః.

౧౮౮

అప్రస్తుతప్రశంసాలక్ష్యం. ౧౮౯

అథగమ్యత్వప్రస్తావాదప్రస్తుత ప్రశంసోచ్యతే.

అప్రస్తుతస్య కథనాత్ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే.

అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్రితా.

౧౮౯

యత్ర సారూప్యేణ సామాన్యవిశేషభావేన కార్యకారణ భావేన

చాప్రస్తుతకథనా త్ప్రస్తుతప్రతీతి స్తత్రాప్రస్తుతప్రశంసా.

అప్రస్తుతాత్ప్రస్తుత ప్రతీతి రిత్యనేన సమాసోక్తివ్యాప్యత్తిః,

న చ కార్యా త్కారణప్రతీతావనుమానావిర్భావశంకా.

యథాక్రమం స్తుతి ర్నిందావా గమ్యతే సా వ్యాజేన వ్యాజరూపావా స్తుతిరితి ద్వివి
ధాభ్యున్మథా వ్యాజస్తుతిరిత్యర్థః.

కాకతీయే. 'విశేషనిషేధేషాభ్యున్మథాన మితి న్యాయేనారివక్రవ్యతిరిక్తం
విశ్వం కీర్త్యా ధవళీకృత మితి నిందయా స్తుతి ర్గమ్యతే.

ప్రతాపేతి. అత్ర శత్రుణాం సాహసప్రశంసనూ భీరుత్వం వ్యజ్యతే. ౧౮౮

స్తుతిప్రసంగాద్వ్యాజస్తుత్యనంతర మప్రస్తుత ప్రశంసామాహ—అథేతి. యద్య

ప్రస్తుత మప్రస్తుతత్వాదేవ న కథనీయం తథాఽపిప్రస్తుతార్థప్రతీత్యర్థత్వా దవిరో
ధః. అత్ర గమ్యగమకయోః ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోర్నియామకం సంబంధమాహ—

సారూప్యేతి. ఆదిగ్రహణాత్సామాన్యవిశేషభావః. కార్యకారణభావశ్చ గృహ్యతే,

తేషామేవాథాంతరప్రతీతిపేతుత్వాత్, తేన సామాన్యం విశేషః కార్యంకారణం సరూ

పంచప్రస్తుతంస్వస్వప్రతియోగినోఽప్రస్తుతస్య కథనాత్ప్రతీయతత్త్వతి మచాప్రస్తుత

ప్రశంసాభేదాః. నచేయంసమాసోక్తిస్తద్వివర్యయేణ ప్రవృత్తేరిత్యాహ—అప్రస్తుతా

దితి. కార్యాత్కారణప్రతీతిభేదస్యానుమానేఽంతర్భావం వారయతి—నచేతి. అతవివ

చర్యాయోక్తవ్యాప్యత్తిరస్తిత్యాహ—అనేనేతి. తత్రాప్యభయోః ప్రకృతత్వాదితిభావః

వ్యంగ్య మత్రాలంకార్య మత ఆహ—నచేతి.

౧౮౯

అనుమానాలంకారేప్రత్యాయ్యప్రత్యాయకయోర్ధ్వయోరపిప్రాక
రణికత్వాభ్యుగమాత్, అనేన పర్యాయోక్తస్య వ్యావృత్తిరపి, నచా
యంధ్వనిః, ప్రతీయమానస్య వాచ్యసిద్ధ్యంగత్వాత్.

తత్ర సారూప్యేణ యథా.—

ఆశాసు ప్రశమిత వాసనోదయేభ్యః

కింలబ్ధం శ్రమరగజైర్జర త్తరుభ్యః,

పున్నాగో నవనవసారభ ప్రసూనై

రామోదం దిశతి నివాసమారభభ్యం.

౧౯౦

అత్ర శ్రమరవృత్తాంతేనాప్రస్తుతేన సర్వానసంపూర్ణవిభవానుర్వి
శ్వరాన్విహాయ సకలగుణపరిపూర్ణః సర్వజనానందీ ప్రతాపరుద్ర ఏకఏవ
సర్వేషాం విదుషాం నేవ్యతి ప్రస్తుతం ప్రతీయతే

సామాన్యాద్విశేషప్రతీతిర్యథా.—

యశస్విసీపద్భవస్య సృష్టిరుత్పాదయిత్రీ నృపశేఖరాణాం,

తత్పాలనాల్లాలనభాగ్యయోగ్యో జాతశ్చిరాన్తధ్యమలోకఏషః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య గుణమహత్వే ప్రస్తుతే సామాన్య మభిహితం
విశేషా తస్మాన్య ప్రతిపత్తిర్యథా.—

తత్ర హేతుమాహ—ప్రతీయమానస్మేతి. వాచ్యసిద్ధ్యంగత్వాత్ అప్రస్తుతస్య
వాచ్యత్వ మేవాముక్త మితి కృత్వా ప్రస్తుతం ప్రతీయమానం తత్సాధనత్వేనోపకరో
తీతి వాచ్యసిద్ధ్యంగంనామ గుణీభూతవ్యంగ్యం న ప్రధాన మతో న ధ్వని రితి భావః.

తత్ర సారూప్యేణోదాహరణి—ఆశాస్వీతి. ప్రశమితవాసనోదయేభ్యో నివ
ర్తిత పరిమళప్రచారేభ్యో జరత్తరుభ్యో జీర్ణవృక్షేభ్యః. అత్రాప్రస్తుత శ్రమరవృ
త్తాంతేన ప్రస్తుతప్రతాపరుద్రవృత్తాంతసారూప్యేణ ప్రతీయతే, సాధర్మ్యేణేద
ముదాహరణం, వైధర్మ్యాదనిబంధనా స్తస్యతో ద్రష్టవ్యాః.

౧౯౧

యశస్విసీతి. అత్రాప్రస్తుతరాజసామాన్యవృత్తాంత వర్ణనయాప్రస్తుతరాజవిశే
షణ ప్రతాపరుద్రగుణమహిమప్రతీతిః.

౧౯౨

†దంతుమణావిణవెంఖి ఇభణి ఇవంతుం సకోడోహాలావి,

పరిసాసఆ వి ఇంపస ఇ వణిఆవకీరిసీ సింతి.

౧౯౨

అత్ర ముగ్ధానాం నవసంగమే మహతీ లజ్జేతి సామాన్యేప్రస్తుతే
విశేషోఽభిహితః

కార్యాత్కారణప్రతీతిర్యథా.—

గాధాఇవార్ణవాజాతా నీచాఇవ మహాద్రయః,

మహీమవతరత్యస్త్రిన్మాకతీయ కులేశ్వరే.

౧౯౩

అత్రార్ణవాదీనాం గాధత్వాదిభిః కార్యభూతైరప్రస్తుతైః కారణ
భూతం ప్రతాపరుద్రగాంభీర్యాది ప్రతీయతే.

కారణాత్కార్య ప్రతీతి ర్యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతే ర్ధరిత్రీకల్పశాఖనః,

జాతామయి కృపాదృష్టిః కింవావిస్తయనేసఖే?

౧౯౪

అత్ర కథమిదృశమహావిభవ భాజనమధునాభవసీతి కార్యంపుచ్చతే
సవిస్తయాయ సుహృదే కారణభూతా ప్రతాపరుద్రకృపాదృష్టి రభి
హితా, వాచ్యసంభవాసంభవోభయరూపతయా యథాసంభవం
భేదాః స్వయంద్రష్టవ్యాః.

† ద్రష్టమనాఆపి నవశ్యతి నభణితి వత్తుం సకాతూహలాఽపి,

స్పృశయాపి న స్పృశతి వనితాయాః కీదృశీ సృష్టిః.

౧౯౫

దంతుమణావీతి. అత్ర దర్శనాద్యుత్కృంతాయా మప్యదర్శనాదీనా మప్రస్తు
తానాం లజ్జావిశేషాణా ముక్త్యా ప్రస్తుతలజ్జాసామాన్యప్రతీతిః, లజ్జాకార్యాణాం లజ్జా
త్వ మాపచారికం.

గాధాఇతి. అత్ర ప్రస్తుతార్ణవగాధాదికార్యవర్ణనయా ప్రస్తుతప్రతాపరుద్ర
గాంభీర్యప్రతీతిః.

౧౯౬

ప్రతాపేతి. అత్ర ప్రస్తుతకారణవర్ణనాత్ ప్రస్తుతకార్యప్రతీతిం యోజ
యతి—అత్రేతి.

౧౯౭

అత్ర వాచ్యస్య సంభవా ద్యుపాధివశాద్భేదాంతరాణి స్వయమూహనీయా
నీత్యాహ—వాచ్యేతి. వాచ్యస్య సంభవే ప్రాచీనాన్యేవాదహరణాని. ఆసంభవేతు
'కస్త్యం భోః కథయామి దైవహతకం మాం విధి కాభోటక' మిత్యాదావచేతనేనసహ
ప్రకోఽత్తరికాఽనైవపన్నేతివాచ్యస్యా సంభవః, వివచన్యదప్యదాహర్యం.

—౧౦ పర్యాయోక్తాలజ్ఞానః. ౧౦—

గమ్యత్వప్రస్తావా త్వర్యాయోక్తముచ్యతే —

కారణంగమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్,

ప్రస్తుతత్వేన సంబద్ధం తత్పర్యా యోక్తముచ్యతే. ౧౯౫

యత్ర ప్రస్తుతనైవకార్యస్య వర్ణనాత్ప్రస్తుత మేవ కారణం గమ్య
తే తత్పర్యాయోక్తం.

యథా.—

ప్రతిభూపాలశుద్ధాంత దీర్ఘికాస్వాజిధూసరాః,

ప్రక్షాళయంతి గాత్రాణి కాకతీయచమూచరాః.

౧౯౬

అత్ర రిపునగరిదీర్ఘికావారివిహారేణ ప్రతాపరుద్ర చమూచరకర్తృ
కేన కార్యభూతేన సమరప్రారంభ ఏవ స్వపురాణి విహాయ కలాయితాః
ప్రతిన్యపాశ్చతి కారణం ప్రతీయతే.

—౧౧ ప్రతీపాలజ్ఞానః. ౧౧—

అథ ప్రతీపం.—

ఆక్షేపణపమానస్య కైమర్థ్యేన కథ్యతే,

యద్యోపమేయస్యాద్యత్వం తత్ప్రతీప ముదాహృతమ్. ౧౯౭

యత్ర ఉపమేయస్య లోకోత్తరత్వా దుపమానాక్షేపః క్రియతే త
దేకం ప్రతీపం, యత్రోపమేయస్యోపమానత్వం కల్ప్యతే తద్విత్తీయం.

కారణంగమ్యత్వప్రస్తావా త్వర్యాయోక్తం లక్షయతి—కారణమితి. ప్రస్తుతా
దిత్యేతదప్రస్తుతప్రశంసావ్యవచ్ఛేదార్థం, పర్యాయేణ కార్యాదిద్వారా ప్రతీయమానస్య
కారణస్య వర్ణనం పర్యాయోక్తమిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—ప్రతిభూపాలేతి. శుద్ధాంతదీర్ఘికాస్వంతః పురశ్రిడాపుష్క
రిణీషు. ౧౯౮

అత్ర ప్రస్తుతకార్యకథనా త్ప్రస్తుతనైవకారణస్య ప్రతీతిం యోజయతి—
అశ్రేతి.

స్ఫుటప్రతీయమానాంతరమస్ఫుటప్రతీయమానం ప్రతీపాలంకారం లక్ష
యతి—ఆక్షేపణి. ఉపమేయేనైవోపమానకార్యే సిద్ధే కిమర్థముపమానమిత్యాక్షేపః
ఏకం ప్రతీపం, యత్ర సిద్ధోపమానస్య నికర్తార్థముపమేయత్వ క్లృప్తి న్నద్విత్తీయం, ఉభ
యత్రాపుష్కరిణీషు ప్రాతికల్యాణ ప్రతీపవ్యవదేశః. ౧౯౯

అద్యంయథా—

కీర్తా ప్రతాపరుద్రస్య విలసంత్యాం దిగంతరే,

కిమర్థ ముదయత్యేష నిర్లజ్జ శ్శుశలాంచనః.

౧౯౮

ద్వితీయం యథా—

కాకతీయకులే లక్ష్మీపతిరేష న సంశయః,

అనేన కథ మల్పజ్ఞై స్సుమేరు రుపమీయతే.

౧౯౯

—౧౦ అనుమానాలక్కారః. ౧౦—

అథతర్కన్యాయ మూలాలంకారా నిరూప్యంతే,

*సాధ్యసాధననిర్దేశే త్వనుమాన ముదీర్యతే.

రూపక హేతుకత్వేన తర్కానుమాన వైలక్షణ్యం.

యథా—

రజోధూమ స్సేనావ్యతికరభవోయత్ప్రసరతి

స్ఫులింగా దృశ్యంతే భటఘటితకాక్షేయకభువః,

తతోమన్యేయాత్రా శుచిసమయజో దుద్రన్యపతేః

ప్రభూతః కోపాగ్నిర్దహతి రిపుభూపాలనగరిః.

౨౦౦

కీర్తా వితి. అత్ర కీర్తే రేవ చంద్రభారోద్వహనా ద్వ్యర్థ శ్చంద్ర ఇత్యర్థః.

కాకతీయేతి. ఆత్మోపమానత్వేన ప్రసిద్ధస్య సుమేరో ర్నికర్తార్థముపమేయత్వం కల్పితం, కాకతీంద్ర సోఽనుమానత్వే వివక్షాప్రయోజికా.

౧౯౯

అథానుమానాద్యలంకార వర్గ మధికరోతి. అథేతి—తత్రాపి ప్రాధాన్యాదనుమాన మాదౌ లక్షయతి—సాధ్యేతి. వ్యాపకస్య ధర్మిణ్యయోగవ్యవచ్చేదసాధ్యం పక్ష ధర్మత్వం సవక్షేపత్వం వివక్షాద్వ్యాప్తివృత్తిరిత్యేతద్రూపత్రయసహితో హేతు సాధనం యత్ర సాధ్యప్రతీతయే సాధనం నిర్దిశ్యతే సోఽనుమానాలంకార ఇత్యర్థః. తర్కానుమాన వైలక్షణ్యందర్శయతి—రూపకహేతుకత్వేనేతి.

ఉదాహరణి—రజోధూమఇతి. యాత్రైవ శుచిసమయ అమాధమాసోగ్రీష్మ ఇత్యర్థః. అత్ర క్రోధాగ్నౌ సాధ్యే రజో ధూమః ఖడ్గభువః స్ఫులింగాశ్చ లింగం సర్వసంప్రతిపన్న రూపత్రయసంపన్నయో ధూమాగ్నౌ రూపకగర్భత్వా దనుమానాలంకారత్వం.

౨౦౦

❧ కావ్యలింగాలజ్కారః. ❧

అథ కావ్యలింగం.—

*హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమ్.
యత్ర హేతు ర్వాక్యగతత్వేన పదగతత్వేన వాప్రతిపాద్యతే తత్కా-
వ్యలింగమ్.

యథా.—

ప్రతాపరుద్ర ఇత్యేషాకాఽపి పంచాక్షరీ శుభా,
హృది యాం బిభ్రతో భూపా వశీకుర్వంతి సంపదః. ౨౦౧

అత్ర వాక్యార్థగతో హేతుః,

పదార్థగతో యథా.—

ఘానాఽపిభూభృతాం ఫాలలిపిరుచ్ఛ్వసితాపునః,
ప్రతాపరుద్ర దేవాం మ్రినఖజ్యోత్సాన్నైః మృతోక్షితా. ౨౦౨
అత్ర పూర్వం పరిఘానాయా భూపాలలిపేః పునరుచ్ఛ్వాసే
ప్రతాపరుద్ర నరేంద్ర చరణ నఖచంద్రి కానేచనం హేతుః, తస్య విశేషణ
గతత్వా త్పదార్థగతత్వోక్తిః.

అనుమానప్రసంగాత్తదంతరం కావ్యలింగమాహ—హేతోరితి. వాక్యార్థ
హేతుకం విశేషణగత్యా పదార్థహేతుకంవా కావ్యలింగం ద్వివిధమిత్యర్థః. కావ్యగ్ర
హణం తర్కవైలక్షణ్యార్థం, తేన వ్యాప్తిపక్షధర్తతాదయో న క్రియంత ఇతిరుచకః,
అతపివానుమానాదస్య వైషమ్యమితి లభ్యతే.

ప్రతాపేతి. అత్ర సంపద్యశీకరణే వాక్యార్థే ప్రతాపరుద్రపంచాక్షరీ ప్రాశ-
స్త్యలక్షణోవాక్యార్థో హేతుః. ౨౦౧

ఘానేతి. అత్ర శత్రుభూపాలఫాలలిపేః పునరుచ్ఛ్వాసే నరేంద్రనఖజ్యో
త్సాన్నైః మృతోక్షితత్వ పదార్థో హేతుః. యత్ర నఖజ్యోత్సాన్నైః మృతోక్షితత్వాదితి
త్వతలాదిశిరస్కతయాపదార్థస్య హేతుత్వేనోపాదానేవాక్యార్థహేతుకే హేతుత్వప్రతి
పాదక యచ్ఛబ్దాదిప్రయోగే చ నాలంకారః, తదాహేతుహేతుమద్భావస్య తాకిక
త్వేన విచ్ఛిత్తివిశేషాభావాత్, యత్ర తూపాత్తస్య హేతుత్వం యథోదాహృతే విష-
యే తత్రనకల్పిద్విరోధఇతి సర్వస్వరహస్యం, తదేతన్ననసి నిధాయాహ—తస్య విశే-
షణగతత్వా త్పదార్థగతత్వోక్తిరితి. ౨౦౨

— అథాంతరన్యాసాలశ్కారః. —

అథాంతరన్యాసః.—

కార్యకారణసామాన్య విశేషణాం పరస్పరం,

సమర్థనం యత్ర సోఽథాంతరన్యాస ఉదాహృతః.

౨౦౩

యత్ర కార్యకారణభావేన సామాన్యవిశేషభావేన వా ప్రకృతసమర్థనం క్రియతే సోఽథాంతరన్యాసః.

కార్యకారణభావేన యథా.—

భూపాః ప్రతాపరుద్రస్య నతా భవత నోన్నతాః,

ఉన్నతాన్నమయత్యేష నతా నున్నమయత్యపి.

౨౦౪

అత్ర ఫలరూపేణోన్నత్యేన నమ్రత్వకారణం సమర్థితమ్.

సామాన్యా ద్విశేషసమర్థనం. యథా.—

ఉద్వేజితారుద్రన రేశ్వరస్య రణాపదానైః ప్రతిపక్షభూపాః,

విభ్రత్యమిచిత్ర మచేతనేభ్యో భీతస్య సర్వం భయకారినూనం

అత్ర భీతస్య సర్వం భయకారీతి సామాన్యమచేతనేభ్యో రిపుభూపా విభ్యతీతి విశేషం సమర్థయతి.

కన్దచిత్రావ్యలింగ సామ్యత్వదనంతర మథాంతరన్యాసం లక్షయతి—కార్యేతి.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. ప్రకృతసమర్థన మితి. సమర్థనార్హ త్వేనాభిహితస్య ప్రకృతస్య యత్సమర్థన ముపాదానం నత్వపూర్వత్వేన ప్రతీతిరిత్యనుమానవ్యవచ్చేదః, సమర్థ్య సమర్థకభావే సమానేఽపితాటస్థేన హేతుత్వాత్కావ్యలింగాచ్చేదః. నను తాటస్థేన హేతుత్వం సామాన్యవిశేషభావవివ. న తు కార్యకారణభావే అతస్తత్ర కాగతి రితి చేల్లక్షణాంతరమస్తు యథాయోగమన్యత్ర వాఽంతర్భవత్వితి సమాధేయం, తదుక్తం చక్రవర్తి నా. 'అప్రతీతప్రతీతోస్యా దనుమానవ్యవస్థితిః, పదార్థాద్వాదభవాక్యాథాన్నిదే శే సతి హేతుతః. సమర్థనం ప్రతీతస్య కావ్యలింగద్వయం మతం, భవే దథాంతరన్యాసస్తాటస్థే హేతుభావతః, కార్యకారణభావేతు తస్యోక్తం లక్షణాంతర' మితి.

ఉదాహరతి—భూపా ఇతి. కార్యేణ కారణసమర్థనం యోజయతి—అత్రేతి.

ఉద్వేజితా ఇతి. రణై రేవాపదానై రదృశతకర్తృభిః. సామాన్యేన విశేషస్సమర్థిత ఇత్యానా—అత్ర భీతస్యేతి.

౨౦౫

విశేషాత్సామాన్యసమర్థనం యథా.—

దుష్టోఽపి మహతాం సంగాద్భవత్వేవహి సజ్జనః,

ప్రతాపదుద్రమభ్యేత్య కలిః కృతయుగాయతే.

౨౦౬

అత్ర ప్రతాపదుద్ర సంగతిమహిమ్నా కలిః కృతయుగసదృశ ఇతి విశేషేణ సామాన్యసమర్థనం. కార్యకారణభావేఽపి కారణాత్కార్యసమర్థనం కావ్యలింగేఽంతర్యాతమితి తన్నోక్తం. అతః ప్రకారత్రయమథాంతరన్యాసస్య.

తర్కన్యాయమూలాలంకారానంతరం వాక్యన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యంతే.

ఉద్దిష్టానాం పదార్థానాం పూర్వంపశ్చాద్యథాక్రమం,

అనూద్దేశోభవేద్యత్ర తద్యథాసంఖ్యమిష్యతే.

౨౦౭

యత్ర యేన క్రమేణోద్దిష్టాః పదార్థాస్తేనైవ క్రమేణానూద్దిశ్యంతే త్రయథాసంఖ్యాలంకారః.

యథా.—

గాంభీర్యమాన్నత్య మనర్గళత్వం ప్రతాపదుద్రే సమవేక్ష్యథాతా,

అంభోనిధిష్వదిషునిగ్రజేషు సృష్టిం ప్రయానై కఫలామమంస్త.

దుష్టోఽపీతి. అత్ర విశేషేణసామాన్యసమర్థనంయోజయతి—అత్ర ప్రతాపేతి. గారణేన కార్యసమర్థనం కావ్యలింగేఽంతర్యాతత్వాన్నోదాహృతమిత్యాహ— గార్యేతి. వైభర్త్యాశ్రయణే పద్యేదాద్రవ్యవాఙ్మి.

౨౦౮

తర్కపరిశుద్ధమద్ధేరేవ మీమాంసాయా మధికారాత్తన్మూలానంతరమేతన్మూలానం ప్రస్తావ ఇత్యాహ—తత్కేతి.

యథా సంఖ్యం లక్షయతి—ఉద్దిష్టానామితి. పూర్వం నిర్దిష్టా ఉద్దిష్టాః పశ్చాన్నిశోఽనూద్దేశః, తేనాత్ర పూర్వపశ్చాత్పదేష్సుటాథే.

౨౦౯

వాచస్తే—యత్రేతి. అగ్నేయాదీనామగ్నేరహం దేవయజ్ఞయేత్యాద్యనుసంప్రణ మంత్రపద్యతోద్దిష్టక్రమేణానూద్దేశస్య యద్యథాసంఖ్యాలంకార ఇత్యర్థః.

గాంభీర్యమితి. సముద్రానిభ్యోఽధికమస్య గాంభీర్యాదికమితి భావః. గాంభీర్యాపరిధిష్టక్రమేణ సముద్రాదీనా మనూద్దేశా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః; క్రమాలంకారోఽనుమితీకేచిత్.

౨౧౦

—ॐ ఆధాపత్త్యలజ్ఞాం ॥—

ఏకస్యవస్తునోభావాద్యత్రవస్తువ్యదాపతేత్,
కైముత్యన్యాయతస్స స్యాదధాపత్తిరలంక్రియా. ౨౯౯

యత్ర కస్యచిదర్థస్యనిష్పత్తౌతత్సమానన్యాయాత్కైముత్యేనాథాం
తరమాపతతి సోఽధాపత్తిరలంకారః.

నచాత్రానుమానశంకా. కైముత్యన్యాయసంబంధరూపత్వాత్.

యథా.—

సమంతాదుద్వేలై ర్వివిధహయథాటి కలకలై
ర్జగత్సాం క్రామన్నప్యజని విధురస్సేవణవలిః,
మనా కోగ్రీధోదంచద్భుకుటికుటిలే రుద్ర నృపతా
నృపాణా మన్యేషాం విఫలితరుషాం కైవగణనా?. ౩౦౦

అపిచ.—

త్రైలోక్యసారోఽవిసువర్ణశైలః ప్రతాపరుద్రేణ నృపేణతుల్యం,
తులాంసమారోధుమపూర్ణ ఏవమహిభృతాంకాగణనేతరేషాం.

వాక్యవిదామథాపత్తిశ్చన్యాయఇతికృత్వా సంప్రత్యధాపత్తింబోధయతి—ఏక
స్యేతి. యత్రైకస్యవస్తునః కస్యచిదర్థస్య భావాన్నిష్పత్తేః, కైముతైవకైముత్యం, చాతు
ర్వర్ణానిదిత్వాత్సాన్నిధే మ్యశ్చక్రిత్యయః, తన్నన్యాయతోఽన్యద్వస్తువస్తుంతర మాపతే
త్సాధాపత్తిస్సాన్నిధిత్వార్థః.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. యథాదండభక్షణాదపూవభక్షణమథాదాపతితం తద్వ
త్కస్యచిదర్థస్య నిష్పత్తౌ తత్సామర్థ్యరూపాత్సమానన్యాయాదధాపత్తిరలంకార మాపతతి సోఽ
ధాపత్త్యలంకార ఇత్యర్థః, అత ఏవ సర్వస్వసూత్రం, దండాపూజికయాఽధాంతరా
వతన మథాపత్తి రితి.

అనుమానాంతర్భావం వారయతి—నచేతి.

ఉదాహరణి—సమంతాదితి. అత్రప్రాకరణికస్సేవణవలివృత్తాంతో నృపాం
తర నృతాంత మప్రాకరణికమాక్షిపతి. ౩౦౧

త్రైలోక్యేతి. తులాం సాదృశ్యం మహిభృతాంరాజ్ఞామద్రీణాంచ, అత్రాక్షేప్యా
క్షేపకయో రుభయమహిభృద్వృత్తాంతయో రప్రాకరణికత్వం, మహిభృతా మిత్య
త్రక్షేపావిశేషః, ఏవ మప్రాకరణికస్య ప్రాకరణికాక్షేపేఽన్యదాహర్యం. ౩౦౨

అత్ర ప్రతాపరుద్రావేక్షయా మేరావప్యసారోఽన్యేషాం మహీ
భృతా మథ్థాదసారత్వం కైముత్యాదావతతి.

ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తా వనేకత్రైకదాయది,

ఏకత్ర నియమ స్సాహి పరిసంఖ్యా నిగద్యతే. ౨౧౨

యత్రైకం వస్తు యుగపదనేకత్ర సంభావ్యమానం ఏకత్రైవనియమ్య
తే సాపరిసంఖ్యా. సాప్రథమం ద్వివిధా ప్రశ్న పూర్వికా తదన్యథాచేతి
తయో ర్ద్వయో ర్వర్జనీయస్య శాబ్దత్వార్థత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యే చాతు
ర్విధ్యం.

తత్ర శాబ్దవర్జనీయా ప్రశ్న పూర్వికా యథా.—

కింమండనం త్రిలోక్యాః? కాకతితిలకో న హాటకక్షితిభృత్,

స్తోతవ్యః కస్సుధియాం? రుద్రనరేంద్రో నమందరఃక్షితిభృత్.

అథ వర్జనీయా ప్రశ్న పూర్వికా యథా —

కింవా ఙ్గోమవితానం లోకానాం? కాకతీయకులకీర్తిః,

కింసౌఖ్యం వసుమత్యా? రుద్రనరేంద్రస్య భుజవాసుః. ౨౧౩

అప్రశ్న పూర్వికా శాబ్దవర్జనీయా యథా.—

రాగో ధర్మే న విషయసుఖే సంగతి స్సత్ప్రభాయాం

నశ్రీగోష్ఠ్యాం వ్యసన మనిశం నీతిశాస్త్రే నచాక్షే,

పరిసంఖ్యాం లక్షయతి—ఏకస్యేతి. ఏకస్యవస్తునోఽనేకత్రైకదాయుగప
త్వాప్రాప్తా వన్యతో నివృత్త్యర్థ మేకత్ర నియమనం పరిసంఖ్యేత్యర్థః. ఏతేన 'విధిర
త్యంతమప్రాప్తేనియమః పాక్షికేనతి, శత్రుచాన్యత్రచప్రాప్తేపరిసంఖ్యేతిగీయత' ఇతి
మీమాంసతోక్తనియమపరిసంఖ్యాయో ర్భేదోనాలంకారికైరంగీకృత ఇతి ద్రష్టవ్యం,
పరివర్జనేన కస్యచిద్వర్జనేన కుత్రచిత్సంఖ్యానం వర్జనీయత్వేన గణనం పరిసంఖ్యేత్యన్వ
ర్థేయం. తస్యావిభాగమాహ—నేతి. తయోరితి. ప్రశ్న పూర్వికా ప్రశ్న పూర్వికాయో
రిత్యర్థః. ౨౧౪

క్రమేణోదాహరతి—కిమితి. అత్ర మండనత్వేన ప్రాప్తయోః కాకతీంద్రకనకా
చలయోః కనకాచలకంతోక్త్యా పర్వయత్వా కాకతీంద్రే నియమనా చ్ఛాబ్దవర్జనీయా
ప్రశ్న పూర్వికా పరిసంఖ్యేత్యర్థః, ఏవముత్తరప్రాప్తి ద్రష్టవ్యం. ౨౧౫

కింవేతి. అత్ర వర్జనీయస్య చంద్రికాదేరర్థత్వం. ౨౧౬

రాగఇతి. అక్షే ద్యుతితే. అత్ర విషయసుఖాదివర్జనీయం శాబ్దం. ప్రశ్నప్రసాదే.

కీర్త్యం నిత్యార్జనచతురతానార్థజాతేవినోదో
విద్యాభ్యాసే నచపరిజనే రుద్రదేవస్య రాజ్ఞః.

౨౧౫

ఆర్జవస్థసీయా అప్రశ్నపూర్వికాయథా.—

భూరేవ భువనందేవః స్వయంభూరేవపార్థివః,

ప్రతాపరుద్ర ఏవైకశిలైవ నగరి శుభా.

౨౧౬

క్షీణేరుద్రనరాధీశే రక్షతి క్షతవిద్విషి,

బలిసద్దన్యహిభయం త్రిదివే గోత్రభిత్కథా.

అలంకారస్యాస్య శ్లేషేణచారుత్వాతిశయః.

౨౧౭

—ఉత్తరాలంకారః. ౨—

ఉత్తరాత్పృశ్నఉన్నేయో యత్రప్రశ్నోత్తరే తథా,

బహుధాచ నిబధ్యేతే తదుత్తర ముదీర్యతే.

౨౧౮

యత్రోత్తరాన్నిబధ్యమానాత్పృశ్నఉన్నీయతేతదేకముత్తరం,
చారుత్వార్థ మసకృల్లోకోత్తరం ప్రశ్నప్రతిపాదనపూర్వముత్తరం
ద్వితియముత్తరం.

క్రమేణయథా.—

కీమద్య పృత్యత్తిస్తవ సుజనలోకవ్యవహృతా

యదద్య జ్ఞాతవ్యం ప్రభవతి యదా రుద్రనృపతిః,

భూరేవేతి. నన్వర్తానిరిత్యార్థవర్జసీయా ప్రశ్నరహితాపరిసంఖ్యా.

౨౧౯

క్షీణీమితి. బలిసద్దని పాతాశే, అహిభయంసర్పభయం, స్వపక్షప్రభవం
భయంచ, 'మహిభూజా మహిభయం' స్వపక్షప్రభవం భయమిత్యమరః. త్రిదివే గోత్ర
భిత్కథా ఇంద్రప్రసంగః కులసూతుకప్రసంగశ్చ.

౨౨౦

ఆత్రాభ్యుచ్చయమాహ—అలంకారస్యేతి.

పరిసంఖ్యాయాం ప్రశ్నప్రసంగాత్తదనంతర ముత్తరంలక్షయతి—ఉత్తరాదితి.
యత్రోత్తరాదుసనిబధ్యమానాత్ ప్రశ్నఉన్నీయతేతదేకముత్తరం, నచేదమనుమానం
పక్షధర్మత్వానిర్దేశకాభావాత్, తథాప్రశ్నపూర్వకం లోకోత్తర ముత్తరం బహుధా నిబ
ధ్యతే తదపరం సకృచ్చారుత్వం నాస్తీతి బహుధాగ్రహణం, నేయంపరిసంఖ్యా తద్వ
దత్రవ్యవచ్ఛేదవ్యవచ్ఛేదకభావస్యా వివక్షితత్వాత్.

౨౨౧

క్రమేణోదాహరతి—కీమద్యేతి. సుజనలోకవ్యవహృతా సాభుజనప్రసిద్ధా

తదారభోన్మూర్ధా జయతి విశదో ధర్మవిభవా
మహీదేవా శ్చైద్యద్వివిధవిభవారంభముదితాః. ౨౧౯

అత్రప్రతాపరుద్రో యదాప్రభవతి తదారభ్య
పూర్ణధర్మప్రతిష్ఠామహీమహీదేవా అపి తథావిధసంతోషభాజః,
కి మధునా పృచ్ఛసీ త్యుత్తరా త్కిం ప్రతాపరుద్రరాజ్యే
ధర్మప్రతిపాలనమస్త్రీకింసుఖినో భూసురా? ఇత్యున్నియతే ప్రశ్నః.

ద్వితీయం యథా.—

*కింబుధణంకులవింజా కోలాహలోసంజణేణ సహవాసో,
కాణాదిపటసిలా కోరాత వీరరుందణరణాహో. ౨౨౦

— వికల్పాలంకారః. —

వాక్యన్యాయమూల ప్రస్తావాద్వికల్పఉచ్యతే,
విరోధేతుల్యబలయో ర్వికల్పాలంకృతిర్తతా. ౨౨౧

యత్ర తుల్యప్రమాణానుశిష్టయో ర్విరుద్ధయో ద్వయో ర్యగ
పత్పాప్రై ఏకస్యాసంభవ స్తత్ర వికల్పః, ఔపమ్యా చ్చారుత్వం.
యథా.—

భూపాలాః క్రియతాం మూర్ధ్నాం ధనుషాం వా వినమ్రతా,

* కింబుధనం? కులవిద్యా కో లాభ? స్పృహనేన సహవాసః,
కానగరి? ఏకశిలాకోరాణా? వీరరుద్ర నరనాథః. ౨౨౨

వ్యుత్పత్తి ర్ధార్మికత్వా ద్విజ్ఞానం తవాద్య కిం యదద్య తవచక్షాతవ్యం భవతీతిశేషః.

కిం తదిత్యాకాంతాయామాహ—ప్రభవతీతి, ప్రభుర్భవతీత్వర్థః. ఉన్మూర్ధాపరి
పూర్ణ ఇత్యర్థః. విశదో నిర్మలా నిరుపాధికఇత్యర్థః, మహీదేవా బ్రాహ్మణాశ్చ ఉద్యద్వి
ర్వివిధైర్విభవారంభై రైశ్వర్యవిభృంభజై ర్దుదితాః. ౨౨౩

అత్రోత్తరా త్పశ్యోన్నయనంయోజయతి—అత్రేతి.

ద్వితీయముదాహరణి—కిం జ్ఞీతి. అత్ర వ్యవచ్ఛేద్యవ్యవచ్ఛేదకభావమవివ
క్షితత్వా ద్భవచక్షా ప్రశ్నోత్తర నిబంధనా దుత్తరాలంకారః. ౨౨౪

వికల్పం సంగతిపూర్వకం లక్షయతి—వాక్యన్యాయేత్వాదినా, తుల్యప్రమాణ
విశిష్టత్వా త్తుల్యబలయోచేత్ర యుగపత్పాప్రై విరుద్ధత్వాద్యైగపద్యసంభవే
వికల్ప ఇత్యర్థః. తాకికవికల్పా దైర్విలక్షణ్యం దర్శయతి—ఔపమ్యా చ్చారుత్వ మితి.

భూపాలా ఇతి. పాదచ్ఛాయా చరణచ్ఛాయా, అన్యత్రప్రత్యంతపర్యవచా

పాదచ్ఛాయాఽంధ్రనాథస్య వింధ్యాద్వైర్వా నిషేవ్యతామ్.

అత్ర ప్రతాపదుద్రే ప్రభవతి రాజ్ఞాం సంధివిగ్రహాభ్యాం తుల్యబల
ప్రమాణాభ్యాం శిరోనమనధనుర్నమనే యుగపదేవ ప్రాప్తే తయో
ర్విరుద్ధత్వా ద్యౌగపద్యాసంభవే వికల్పః.

—ॐ సముచ్చయాలంకారః. १—

వికల్పప్రతిపక్షభూతః సముచ్చయో నిరూప్యతే.—

‡ గుణక్రియాయాగపద్యం సముచ్చయ ఉదాహృతః.

యత్ర గుణానాం వైమల్యాదీనాం క్రియాణాం చ దర్శనాదీనాం
యుగపదపథానం తత్ర సముచ్చయాలంకారః.

యథా.—

ప్రతాపదుద్రస్యపతౌ భద్రాసన ముపేయుషి,

సతాం ప్రసన్నం హృదయ మసతాం కలుషం మనః. ౧౨౨

క్రియాసముచ్చయో యథా.—

† వేచ్ఛఞ్జమం ణరిందో పవిసృ మఅణో అ గలఞ్జ మాణో అ,

ఘుణ్ణఞ్జ మణో ఆసుణ్ణం కిం ఏదం ఉపహ సహిఆట. ౧౨౩

ఏతే భిన్నవిషయత్వే ఉదాహరణే.

ఏకవిషయత్వే యథా.—

త్రైలోక్యప్రథమానకీర్తిమహితశ్రీవీరభద్రప్రభోః

† ప్రేక్షతే ఇమాం సరేంద్రో ప్రవిశతి మదనశ్చ గళతి మానశ్చ,

ఘూర్జతే మన శ్చ శూన్యం కి మేత త్వశ్శత సఖ్యః. ౧౨౪

యా. అత్ర క్లేషా విశేషః.

౧౨౩

లక్షణయోజయతి—అత్రేతి.

సముచ్చయస్య సంగతి మాహ—వికల్పేతి.

లక్షణ మాహ—గుణేతి.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి యత్ర గుణానాం క్రియాణాం చ వ్యస్తానాం సమస్తానాం

వా యుగపదపథానం సముచ్చయాలంకార ఇత్యర్థః.

విషయభేదేన గుణసముచ్చయ ముదాహరతి—ప్రతాపేతి.

౧౨౪

తదైవ క్రియాసముచ్చయ ముదాహరతి—వేచ్ఛకౌతి.

౧౨౫

విషయభేదాభావేన క్రియాసముచ్చయ ముదాహరతి—త్రైలోక్యేతి. తద్యో

సేవార్థం చిరయత్సు కాకతిపురే భూపేషు తద్యోషితః,
ద్వారం యాంతి విలోకయంతి పురతో నిశ్వాస మాతన్వతే
శుష్కంతి ప్రలపంతి యాంతి తనుతాం ముహ్యంతి మూర్ఛంతి చ.

గుణక్రియాసామస్త్యేన యథా. —

దేవే కాకతివీరరుద్రనృపతౌ జైత్రప్రయాణోన్ముఖే
మాద్యద్ధంతి చలత్పదాతి విచలద్వాజి ప్రథావద్రథం,
విచ్చాయానన మాకులాక్ష ముదయత్కర్పణ్య మావిచ్ఛన
త్కంపం బ్రామ్యతి సర్వతః ప్రతివనం ప్రత్యగ్భూభృద్గణః.

❖ ద్వితీయసముచ్చయః. ❖

*ఖలేకపోతన్యాయేన బహునానాం కార్యసాధనే,

కారణానాం సముద్యోగ స్స ద్వితీయ సముచ్చయః. ౨౨౮

యత్రైకం కార్యం సాధయితు మహమహమికయా బహునానాం

షితః ప్రోషితభర్తృకాః, ఉత్కంఠయా ద్వారం యాంతిపురతో విలోకయంతి, యావ
ద్దృష్టిః ప్రసరతీతి భావః. నిశ్వాస మాతన్వతే, ప్రియ మదృష్ట్యా చింతయేతి భావః,
జ్వరేణ శుష్కంతి, ముహ్యంతి జడీభవంతి ఇతికర్తవ్యతామూఢమనసో భవంతీత్యర్థః.
యద్వా మోహమూర్ఛయో సుంచార్యవస్థా భేదేన భేదః. అత్రానస్థా నామ విషయతః
క్రమః. ౨౨౯

గుణక్రియయో సామస్త్యేన సముచ్చయ మాహ—దేవ ఇతి. మాద్యద్ధంతి
త్యాదీని చత్వారి ప్రయాణక్రియావిశేషణాని. అత్ర కంపక్రియా, అన్యే గుణాః.

సముచ్చయత్వసామ్యో ద్వితీయసముచ్చయం లక్షయతి—ఖలేకపోతేతి. పురా
కిల కుత్ర చిత్తలే లుబ్ధకేన ప్రసారితే జాలే చిత్తగ్రీవోనామ క శ్చి త్కపోతరాజః
సపరివారో ధాన్యలోభా దాకత్వ బద్ధః పరస్పరం మంత్రయిత్వా సర్వేఽపి సంభూయ
జాలేన సహోడ్డియ లుబ్ధకాదృశ్యతాం గత్వా కుత్రచిత్ప్రదేశే హిరణ్యకానమో
ముషికరాజా నిత్రా త్పాశచ్ఛేదం లభ్యా సపరివార స్వగృహం ప్రవిష్ట ఇతిపంచ
తంత్రకథా మనసి నిధాయాహ—ఖలేకపోతన్యాయేనేతి. యథాపాశచ్ఛేదం ప్రతి
సర్వేషాం కపోతానా ముద్యమః ఏవం కస్య చిత్కార్యస్య సాధనే బహునానాం కార
ణానాముద్యమే సోఽపిసముచ్చయ ఏవేతి. ౨౩౦

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. అహమహమికా వ్యాఖ్యాతా.

కారణానా ముద్యమః సోఽపి సముచ్చయ ఏన; యుగపదనేకేషా మవ
స్థానాత్.

యథా.—

శుభ్రంయశశ్శౌర్య మహచ్చవృత్తంవిద్యా ౭నవద్యావిమలంకులంచ,
ప్రతాపరుద్రస్య సరేశ్వరస్య లోకోత్తరాంఠితిముదంచయంతి ౨౨
అత్ర యశఃప్రభృతీనాం లోకోత్తరఠితిసంపాదనే ప్రత్యేకం హేతు
త్వేఽపి యుగపత్త్యేకపోతన్యాయసంబంధః.

—౨౨ సమాధ్యలక్ష్యార్థః. ౨౨—

అథ సమాధి రుచ్యతే.—

‘ఏకస్మి న్నాగణే కార్యసాధనేఽన్య త్పురాపతేత్,’

కాకతాళియనియత స్స సమాధి రుచీర్యతే. ౨౩౦

యత్రైకస్మిన్ కారణే కార్యసాధనాయ ప్రవృత్తే కాకతీయతయా

సముచ్చయత్వే హేతు మాహ—యుగపదితి. అన్యైవ తత్కరమితి సంజ్ఞాం
తరం. తదుక్తం—‘తస్మిన్నిహేతా వేకస్మిన్ యత్రాన్యతత్కరంభవే’ దితి.

ఉదాహరణి—శుభ్రమితి. సద్యోగే చేద ముదాహరణం. శుభ్రత్వేన శోభ
నస్య యశసో లోకోత్తరఠితిసంపాదనే శౌర్యమహత్త్వాదినా శోభనైర్వృత్తాదిభి స్సము
చ్చయాత్. ‘దుర్వారా స్సరమార్గణాఃప్రియతమే దూరే మనోఽపుత్యుక’మిత్యాదౌ
స్సరమార్గణానాం దుర్వారత్వేనాశోభనానాం తాదృశైరేవ ప్రియతమాదిభి స్సము
చ్చయైకత్యత్రాసద్యోగః. ప్రియతమాదీనాం స్వత శ్శోభనత్వేఽపి విరహివిషయత్వే
నాత్రాశోభనత్వం జ్ఞేయం. ‘శశి విపసధూసరో గళితయావనాకామినీ’ఇత్యాదౌ శశిన
శ్శోభనస్యాపి విపసధూసరత్వాదశోభనత్వేనసదసతస్తాదృశైరేవ కామినీప్రభృతిభిః
సముచ్చయ ఇతి సదసద్యోగోఽతద్రప్తవ్యః. ఇతి త్రివిధోఽయం సముచ్చయః.

తత్కరసాదృశ్యాత్తదవంతరం సమాధింలక్షయతి.—ఏకస్మిన్నితి. ౨౩౦

వాచ్యతే—యత్రేతి. కేనచిదారబ్ధస్య కార్యస్య కాకతాళీయన్యాయేన
కారణాంతరేణ సమాధానా త్సమాధి రిత్యర్థః. కాకతాళీయేతి. వృత్తివిషయే కాక
తాళశబ్దా కాకతాళసమవేతక్రియావాచినా. తేన కాకాగమన మివ తాళవళన మివ
కాకతాళ మితివాధే ‘సమాసా చ్చతద్విషయా’ దితి జ్ఞాపకా ‘త్పుప్రు’పేతి సమాసః.
ఉభయత్రోపమేయంక్రమేణ దేవదత్తాగమనం దహ్యూపనిపాత శ్చ. తేన దేవదత్తద
న్యూసమాగమః కాకతాళసమాగమనదృశ ఇతి లభ్యతే. తతఃకాకతాళమివ కాకతాళీయ

అన్యత్కారణ మాగత్య తత్కార్యం సుకరంకరోతిససమాధ్యలంకారః.
యథా.—

రణాంగణేరుద్రనరేంద్ర రోషశమాయరాజ్ఞాం విహితస్తుతీనాం,
వక్త్రేషు యద్వాయువశా త్పతంతి తృణాని దేవస్య సుషక్షపాతః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రనరేంద్రక్రోధశాంత్యర్థం రణాగ్రే ప్రక్రాంతస్తు
తీనాం రాజ్ఞాం వక్త్రేషు వాయువశా త్కాకతాళియతయా పతితై స్తృ
ణైః క్రోషశాంతిలక్షణకార్యసుకరత్వమ్.

అథ లోకన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యంతే.—

—ॐ భావికాలజ్కారః. ॐ—

*అతీతానాగతేయత్ర ప్రత్యక్షే ఇవ లక్షితే,

అత్యద్భుతార్థకథనా ద్భావికం తదుదాహృతమ్. ౨౩౨

యత్రాద్భుతచరితోపవర్ణనా ద్భూతభావినో ర్వస్తునోః ప్రత్య
క్షాయమాణత్వం భవతి స భావికాలంకారః. న చ భూతభావినోః

మితి ద్వితీయస్త్రిన్నివాధే 'సమాసా చ్చ తద్విషయా' దితి ఛప్రత్యయః. యథా పతతా
తాళఫలేన కాకవధః తద్వదుపనిపతితైర్దన్యుభిదేవదత్తస్య వధ ఇత్యర్థః. యదాహ భగ
వాన్ భావ్యకారః—'ఏవంతర్హి ద్వా వివాధౌ కాకాగమన మివ తాళపతన మివ కాక
తాళం కాకతాళమివ కాకతాళీయమ్'ఇతి. తచ్చ వ్యాఖ్యాతం కైయటేన—'తత్ర
కాకాగమనం దేవదత్తాగమనస్సోపమానం తాళపతనం దన్యుపనిపాతస్య. తాళేన
తు యః కాకస్య వధ స్స దేవదత్తస్య దన్యునా వధస్సోపమాన మితి వధాదిః కాకతా
ళీయాదిశబ్దవాచ్య స్సంపద్యతే' ఇతి. తేనకాకతాళీయం నామాత్మర్కతోపసతం చిత్రి
కరణ ముచ్యత ఇతి వృత్తికారః. ఏవం చానుషంగికకారణాంతరస్య సమాధేః సమప్ర
ధానసర్వకారణా త్సముచ్చనా ద్భేద ఇతి ద్రవ్యవ్యవస్థ.

ఉదాహరణి—రణాంగణ ఇతి. అత్ర క్రోధశాంతౌ స్తుతిః ప్రధానకారణం.
వక్త్రే వాయువశాత్ప్రణవతనం కాకతాళీయ మితి సమాధిః.

లోకన్యాయమూలేషు చమత్కారాతిశయనిదానం భావికం లక్షయతి—అతీ
తేతి. అత్యద్భుతార్థ కథనా దితి. తథావిధశబ్ద సందర్భేణేతిశేషః. ౨౩౨

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. భావః కపే రభిప్రాయః శ్రోతరి ప్రతిబింబితత్వే నాస్తీతి
భావికం. నను సంబంధో వర్తమానం చ గృహ్యతేచక్షురాదినేతి వ్యాయేన భూతభా
వినోః ప్రత్యక్షవదవభాసోవిరుద్ధత్యాశంక్య . పరిహరణి—నచేతి. తత్ర హేతు మాహ

ప్రత్యక్షపదపభాసోవిరుద్ధః; అత్యద్భుతవస్తువర్ణనయా భావికానాంహృది
భావనోదయాత్. తథాచ భావనాయాః పునః పునశ్చేతసి నిదర్శనా
త్ప్రత్యక్షాయమాణత్వం ఘటత ఏవ. యథాపాంథస్య కామినీభావ
నయా తస్యాః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం. న చేయం స్వభావోక్తిః; త
స్యాం వస్తుస్వభావస్య యథావద్వర్ణనయా ప్రత్యక్షాయమాణతా ఇహ
త్వత్వద్భుతత్వేన. నాపి రసవదాద్యలంకారః; తత్ర విభావానుభావా
ద్యనుసంధానైవ రసాదే రాభివ్యవస్థం. న త్వత్వద్భుతత్వేన, న చేయ

—అత్యద్భుతేతి. భావికానాం సహృదయానాం భావనోదయా త్సంస్కారోద్భృ
ధాత్. న చేద మయుక్త మిత్యాహ—తథాచేతి. భావనాయాః పునరితి. భావనా
విషయాణా మత్యద్భుతవస్తూనా మిత్యర్థః, చేతసి సహృదయహృదయే, నిదర్శనా నిత
రాం దర్శనాత్, ఆదరప్రత్యయేన ధార్యమాణత్వాదిత్యర్థః. ప్రత్యక్షాయమాణత్వం
ఘటత ఏవేతి. యథా లాకీకానా మింద్రియై ర్వర్తమానసంబంధార్థసాక్షాత్కారః,
యథా వాయోగినా మైకాగ్ర్యలక్షణయా భావనయాఽతీంద్రియార్థసాక్షాత్కారః,
తథా కావ్యక్షత్వవిదాం కావ్యక్షత్వగతాత్యద్భుతత్వానుసంధానప్రయుక్తయా భావ
నయా ఆతీతానాగతార్థసాక్షాత్కారో యజ్యకవిచే త్యర్థః. అత్ర దృష్టాంత మాహ—
యథేతి. పాంథస్య పథికస్య, విరహీణఇత్యర్థః. ‘పథోఽనిత్య’ మితి జప్రత్యయః.
కామినీభావనయా కామినీభావన తస్యాః కామిన్యాః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం. తదు
క్తం—‘సాక్షిగత స్సౌకలికోఽయ మద్యైతవాదః’ ఇతి. నచేదం స్వభావోక్తా వంత
ర్భవతీత్యాహ—నచేతి. ఐత ఇత్యాకాంతాయా ముభయోరైవషమ్యమాహ—తస్యా
మితి. వస్తుస్వభావస్య, లాకీక వస్తుగత సూక్ష్మధర్మ స్వేత్యర్థః. యథాచ దన్యానాతిరిక్తత్వేన
వర్ణనయా ప్రత్యక్షాయమాణతాసాధారణ్యేన హృదయసంవాదిప్రతీతివిషయత్వ
మిత్యర్థః. ఇహ భావికే తు అత్యద్భుతత్వేన లోకోత్తరాణాం వస్తూనాం స్ఫుటతయా
తాటస్థేనప్రతీతి రితి భేద ఇత్యర్థః. అతఏవ రసవదాదౌ నాంతర్భావఇత్యాహ—
నాపీతి. తత్ర హేతు మాహ—తత్రేతి. విభావానుభావాద్యనుసంధానేన పరమద్యైత
జ్ఞానిన స్తమైవైతే శత్రోరేవైతే తటస్థవైతిత ఇత్యాదివిశేషపరిహారాత్సాధార
ణ్యేన సహృదయసంవాదిప్రత్యయనేత్యర్థః. రసాదే రాభివ్యవస్థం స్వాద్యత్వ మిత్యర్థః.
న త్వత్వద్భుతత్వేన. యథా భావికేభూతభావినోరత్యద్భుతార్థయోగ్యర్థజ్ఞప్తాట
స్థ్యేన ప్రతీతిర్నసాధారణ్యేన తద్వదత్ర న భవతీత్యర్థః. సన్వత్ర భూతభావినో
రప్రత్యక్షయోః ప్రత్యక్షత్వేనాధ్యవసాయా దివాదే రభావా చ్చప్రతీయమానోత్పేక్షా

ముత్ప్రేక్షా; అతీతానాగతయోః ప్రత్యక్షత్వేనాధ్యవసాయాభావాత్.
నచాయం భ్రాంతిమదలంకారః; భావనాయా అభ్రాంతిరూపత్వాత్.
అత స్సర్వోత్తీర్ణ ఏవాయ మలంకారః.

యథా.—

ధ్వజాగ్రే కాకతీంద్రస్య భాతి శ్రోడాకృతి ర్నరః,

మృద్భిందు రివ దంష్ట్రాగ్రే యస్యాలక్ష్యత మేదిని.

౨౩౩

అత్రాష్టాదశదీప్తిపయుక్తాయా మేదిన్యా దంష్ట్రాగ్రే మృద్భిందురూప
తేతి అత్యద్భుతవర్ణనయా తథావిధభావనాయాం ప్రత్యక్షవత్ప్రతితి
సంభవః.

—౧౦ ప్రత్యసీకాలజ్ఞానః. ౧౦—

అథ ప్రత్యసీకాలజ్ఞానః ప్రతిపాద్యతే.—

*బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే,

యస్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యసీకం తదుచ్యతే.

౨౩౪

యత్ర ప్రబలస్య ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారాసామర్థ్యాత్తదీయతిరస్కా
రో భవతి తత్ప్రతిత్యసీకమ్.

కుతోన స్యాదత ఆహ—నచేయముత్ప్రేక్షేతి. తత్ర హేతుమాహ—అతీతేతి.
నహ్యప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షత్వేనాధ్యవసీయతే. కింతర్హిత్యాధ్యధిష్ఠిః ప్రత్యక్షందృశ్యత
ఇతి నోత్ప్రేక్షేతి భావః. నను భూతభావినోః ప్రత్యక్షత్వే భ్రాంతిమదలంకారః
కిం నస్యా? దత ఆహ—నచాయ మితి. తత్ర హేతుమాహ—భావనాయా ఇతి.
కావ్యత్తత్త్వవిదాం భూతభావి వస్తుసాక్షాత్కారసామగ్రీ భావనా తస్యా అభ్రాంతి
రూపత్వాత్. భ్రాంతిం రూపయతి జనయతీతి భ్రాంతిరూపా తస్యా భావస్తత్త్వం.
తదభావాత్, భ్రాంతిజనకత్వాభావాదిత్యర్థః. భూతభావివిషయత్వేనాపి భావనాను
హిమాన్ న ప్రత్యక్షత్వహిని రితి భావః. కంటకశోధన ముపసంహరతి—అత ఇతి యదన్య
దవశిష్టం తత్సర్వమలంకార సర్వస్వే ద్రవ్యమి.

ఉదాహరతి—ధ్వజాగ్ర ఇతి శ్రోడాకృతి ర్వరాహాకృతిః.

౨౩౫

యోజయతి—అత్రేతి.

లోకన్యాయమూలప్రస్తావాత్ప్రత్యసీకం లక్షయతి—బలినఇతి. ప్రతీకార

ఇతి 'ఉపసర్గస్య ఘృణ్యమనుష్యే బహుళ' మితి దీర్ఘః.

౨౩౬

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. అసీకస్య నైన్యస్య ప్రతినిధిః ప్రత్యసీకం, తత్తుల్యా

యథా.—

కాకతీయపతిశౌర్య మహోష్ఠ్యన్యక్కుతస్వమహిమా బడబాగ్నిః,
తద్ధభీరిమనాభి మజస్రం బాధతే నిధి మపాం బహిరంతః.
అత్ర సాదృశ్యహేతుకం తదీయత్వ మిత్యలంకారత్వమ్,

—౧౭ అథ వ్యాఘాతాలంకారః. ౧౭—

యేన యత్సాధితం వస్తు తేనైవ క్రియతేన్యథా,
అన్యేన తదలంకారో వ్యాఘాత ఇతి కథ్యతే. ౨౩౬
యద్వస్తు యేన కేనచి తక్రత్రా యేన సాధనేన సాధితం తద్వస్తు
తేనైవ సాధనేన అన్యేన క్రత్రా యదన్యథా క్రియతే స వ్యాఘాతః.
యథా.—

కాకతీయాభిజాతోఽయం నాభిజాతాధికస్థితిః,
దోర్భ్యాం లభోదయాన్ భూపాంస్తాభ్యా మనుదయాన్ సృజన్.

—౧౮ పర్యాయాలంకారః. ౧౮—

అథ లోకన్యాయమూలాలంకార నిరూపణప్రస్తావాత్పర్యాయాలం
కారో నిరూప్యతే.

క్రమేణైక మనేకస్తి న్నాథారే వర్తతే యది,

దిదమపి ప్రత్యసికమిత్యర్థః. ప్రతిపక్షప్రాబల్యప్రఖ్యాపన మత్రప్రయోజనమ్.

కాకతీయేతి. తస్య కాకతీయస్య గభీరేష్టా గాంధీర్యేణ సనాభింసుహృదం, 'జ్యోతిర్జనవ'దేత్యాదినా సమానశబ్దస్య సభావః. ౨౩౭

అస్యాలంకారశ్చ మాహ—అత్రేతి.

పూర్వయైవ సంగత్యా వ్యాఘాతం లక్షయతి—యేనేతి. యేనోపాయేన య
ద్వస్తు సాధితం, కేన చి తక్రత్రేతిశేషః. తేనైవోపాయేనాన్యేన క్రత్రా తద్వస్తు అన్య
థాక్రియతే చే త్వవ్యాఘాతోఽలంకారఇత్యర్థః. ౨౩౮

కాకతీయేతి. కాకతీయాభిజాతః కాకతీయకులౌద్భూతః. నాభిజాతోబ్రహ్మః,
తతోఽధితా స్థితి ర్యస్య స తథోక్తః. దోర్భ్యా మిశ్వరబాహుభ్యాం, లభోదయాన్
భూపా న్రాజన్యాన్, 'బాహురాజన్యః కృతః' ఇతి శ్రుతేః. తాభ్యాం దోర్భ్యా
మనుదయా నుదయరహితాన్, సృజన్నితనిష్పాదకస్య నిష్పాదితవస్తువ్యాహతిహేతుత్వా
ద్వ్యాఘాతః. ౨౩౯

వ్యాఘాతే వస్తుసాధనాన్యథాకరణయోః క్రమికత్వాత్తత్ప్రసంగేన పర్యాయం

ఏకస్మిన్నథవాసేనకం పర్యాయాలంకృతి ర్నతా. ౨౩౮

యత్ర క్రమాదేక మాధేయ మనేకస్మిన్నాధారే వర్తతే స ఏకః
పర్యాయః. నచాత్రవిశేషాలంకారః, తత్రైకస్యానేకత్రయుగపద్వర్తనం.
అత్ర క్రమేణ. తథా ఏకస్మిన్నాధారే అనేకమాధేయం వర్తతే
సద్వితీయః పర్యాయః. నచాత్రసముచ్చయాలంకారః; తత్రాప్యేకత్రా
నేకేషాంయుగపద్వర్తనం. అత్ర క్రమేణ

యథా. —

దంష్ట్రయాం కుమానాకితే ర్భగవతో దేవస్య శౌరేః పురా

వశ్చాస్తస్త కమండలే ఫణభృతః పాతాళలోకేతితుః,

అద్యోర్ద్విపత్యేభరస్య మహత స్త్రికాకతీయప్రభో.

ర్వాపశా సర్వధురీణసారమహితే బద్ధోత్సవా మేదినీ. ౨౩౯

అత్రైకస్యా మేదిన్యాః క్రమాదనేకత్ర వర్తనమ్.

ద్వితీయః. —

యేషాం ముఖే నిజవధూసవిధే నృపాణాం

శౌర్యోక్తయ స్సమభవ న్నభిమానగర్భాః,

తేషాం ప్రతాపనృపవీక్షణకాతరాణాం

తత్రైవ దీనవచనాని సముద్భవంతి

౨౪౦

లక్షయతి—క్రమేణతి. ఏకస్యానేకత్ర వర్తన మనేక నైకకత్రవర్తనం చేతి ద్వితీయా
పర్యావాలంకారః. ఉభయస్య క్రమికత్వా ద్వితీయసముచ్చయయోః క్రమేణ
వ్యవచ్ఛేదః. ౨౩౮

దంష్ట్రయామితి. కుమానాకితే ర్థాయావరాహస్య, పాతాళలోకేతితుఃఫణభృత
శ్చేషస్య, సర్వధురాం వసాతీతి సర్వధురీణః, 'భ సర్వధురా' దితి భువ్రత్యయః. విశ్వ
ధురీణేతిపాతే అత్రైవ 'భ' ఇతియోగవిభాగాత్ప్రత్యయః. ౨౩౯

ఏకస్యానేకత్ర వర్తనం యోజయతి—ఆశ్రేతి.

యేషామితి. నిజవధూసవిధే యోషిన్వధ్యే, అభిమానగర్భా గర్వగుంభితాః,
తత్రైవ ముఖే, దీనవచనాని త్రాయస్వేత్యాదివాక్యాని, సముద్భవంతి. అత్రైకస్మిన్
ముఖే శౌర్యోక్తీనాం దీనవచనానాం చ క్రమేణ వృత్తిః. ౨౪౦

—ॐ సూక్ష్మలక్ష్మరః. ॐ—

అథ సూక్ష్మలంకారో నిరూప్యతే.—

“అనంలక్షితసూక్ష్మార్థప్రకాశ సూక్ష్మ ఉచ్యతే.

విదగ్ధమాత్రజ్ఞేయస్వార్థస్య యత్రాకారేగితాభ్యాం ప్రకాశనం సూక్ష్మలంకారః.

యథా.—

† గురుజనవిహస్తి వహవాదట్టూణణణరేదం వేసిఆం దూళం,

సవ్వంగేసు సహసం కత్తూరివిలేవణం తుణ్య. ౨౪౧

అత్ర కిస్తూరివిలేవనేన తిమిరసమయ స్సంకేతకాల ఇతి ప్రకాశః.

—ॐ ఉదాత్తలక్ష్మరః. ॐ—

అథోదాత్తలంకారః కథ్యతే.—

తస్యాపి లోకన్యాయమూలతై వానంతర్యకారణమ్,

† గురుజనవిహస్తి వహవాదట్టూణణణరేదం వేసిఆం దూళం,

సర్వాంగేషు సహసం కత్తూరివిలేవనం కరోతి.

౨౪౧

ఏకత్రానేకవృత్తిప్రసంగే నైకస్య సంలక్షితత్వానంలక్షితత్వసంబంధాత్పర్యా యానాంతరం సూక్ష్మలక్షయతి—అనంలక్షితేతి. అనంలక్షితస్య స్థూలబుద్ధినా మనంవే ద్యస్య, సూక్ష్మస్య ఇంగితాకారాభ్యాం తీక్షణబుద్ధిసంవేద్యస్వార్థస్య, ప్రకాశో విదగ్ధం ప్రతి ప్రకాశనం, యత్ర సూక్ష్మలంకార ఇత్యర్థః.

వ్యాచక్షే—విదగ్ధేతి, ఇంగితాకారయో ర్లక్షణమాహ చక్రవర్తి—“అకృతి వ్యంజితా శ్చేష్టా ఇంగితం బుద్ధికారితాః, అకారః పునరామ్నత స్తా వివాబుద్ధికా రితాః” తథా—“తారాపుట భూదృష్ట్యాచేర్వికారానింగితం విదుః, అకారాస్స త్వజా భావా ఆద్యా బుద్ధ్యా వరేనస్యథా” ఇతి.

ఉదాహరణి—గుర్వీతి. అత్ర దూత్యా స్సంకేతసమయజ్ఞాసాయాం తదీయేన భూభంగాదీనేంగితేనోపలభ్య. ప్రగల్భవధ్వా రాత్రిసమయస్సంకేతకాల ఇతి కత్తూరివిలేవనేన ప్రకాశ్యతే. “వక్త్రస్యందిష్టేదబిందుప్రబంధైర్దృష్ట్యా భిన్నం కుంకు మం కాఽపి కంతే, పుంస్త్యంతస్వాస్య వ్యంజయంతీ వయస్యా స్త్రిత్వా పాణౌ ఖడ్గ లేఖాం లితేఖ” ఇత్యత్ర స్వేదబిందునిమిత్తకుంకుమభేదలక్షణాక్రమూచితం పురుషా యితం పాణౌ కృపాణలేఖనేన పురుషైకయోగ్యేన ప్రకాశ్యత ఇత్యాకారనిబంధన స్సుక్తః.

౨౪౧

ఉదాత్త మాహ—అథేతి.

తస్యసంగతి మాహ—తస్యేతి.

—ॐ ఉదాత్తాలంకారః. ॐ—

*తదుదాత్తం భవేద్యత్ర సమృద్ధం వస్తు వర్ణ్యతే.
యత్ర మహాసమృద్ధికాలినో వస్తునో వర్ణనం క్రియతే త త్రోదాత్తా
లంకారః.

యథా—

రమ్యా మేకశిలాభిధాననగరి మానేదివాంసో బుధాః
సౌవర్ణేషు గృహేషు రత్నరచితద్వాస్తోరణేషు స్థితాః,
ఆరుహ్యంగణమేదిసిషు కలభాన్ క్రిడోత్సుకా నర్భకా
న్మోదంతే య దవేక్ష్య రుద్రనృపతే పుత్ర్యాగలీలాయితం. ౨౪౨

లక్షణమాహ—తదితి.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. మహాసమృద్ధికాలినః కవిప్రతిభాప్రాప్తైశ్వర్యకాలిన
శ్రవణాశ్చక్షకభనాదలంకారత్వమితి.

రమ్యమితి. ఆనేదివాంసః ప్రాస్తాః, కలభాన్ బాలగజాన్, మోదంత ఇతి
మల్తత్ త్యాగలీలాయితం త్యాగలీలా. లాహితాదికవంతాద్భావేక్ష్య. ఆంగ
మాతమహాపురుషచరితం చోదాత్తం. యథా—“తదిదమరణ్యం యస్మిన్ దశరథవ
సనానుపాలనవ్యసనీ, నివసన్ బాహుసహాయ శృకార రక్షః క్షయం రామః. ఆత్ర
ణ్యే వర్జనీయే రామచరిత మంగత్వేనవర్జిత మితి మతాంతరానుసారేణ సర్వస్వకారః.
కథాహి—యత్ర రసాదయో వాక్యార్థిభూతాస్తత్ర రసవదాదయోఽలంకారా ఇత్య
లంకారమూత్రరసికా భామహాదయః. తస్య తే యథావాక్యార్థిభావాదంగభూతో
సాదిస్తథాంగభూతమహాపురుషచరిత వర్జనాత్మకో ద్వితీయోదాత్త ఉపపద్యతే. ధ్వని
ర్భవే తు కావ్యాత్మనో రసాదేః ప్రాధాన్యదశాయా మలంకార్యత్వా దలంకారభావో
రోపపద్యతే. తదుక్తం ధ్వనియాచార్యైః—“రసభావతదాభాసభావశాంత్యాదిరక్రమః,
స్వనేరాత్మాంగిభావేన భాసమానోవ్యవస్థితః” ఇతి. యత్ర రసస్వరూపే వస్తుమాలే
లంకారతాయోగ్యే వాక్యార్థిభావేన ప్రధానే లంకాభూతా రసాదయ స్తత్ర రస
వదాద్యలంకారా ఏవ. తదసి తైరేవోక్తం—“ప్రధానే లన్యత్రవాక్యార్థే యత్రాం
లంకా రసాదయః, కావ్యేతస్మిన్నలంకారో రసాదిరితిమేమతి” ఇతి. తదా ద్వితీయో
దాత్తస్య విషయ ఏవ నాస్తీతి సర్వస్వహృదయం. అత ఏవ ధ్వనిదర్శనానుసారీ విద్యా
వాఙ్మోఽసి ద్వితీయ ముదాత్తంనాంగీచకారేతి రహస్యం. నన్వేపం తస్మిన్ రసవదాదయః
మితి నాంగీక్రియంత ఇతి చన్వేపం; రసప్రకరణ ఏవ తత్త్వరూపనిరూపణాత్.
అంతూదాహరణ మలంకారప్రకరణే భవిష్యతీతి ప్రతిజ్ఞాయ కేన వాఽభిప్రాయేణేహ
రోదాహృతం? అస్మాభిస్తు తత్రైవ దిక్షాత్రముదాహృతమితి నేహ పునఃప్రయత్యతే.

ॐ పరివృత్త్యలక్ష్మారః ॥

అథ సమానన్యాయాత్ పరివృత్తి ర్నిరూప్యతే.—

*సమన్యూనాధికానాంచ యదావినిమయోభవేత్,

సాకం సమాధికన్యూనైః పరివృత్తి రసౌ మతా. ౨౪౩

సమన్యూనాధికానాం సమాధికన్యూనై ర్వినిమయః పరివృత్తిః సమేన
సమపరివృత్తి ర్నూననాధికపరివృత్తి రధికేన న్యూనపరివృత్తిశ్చేతి.
సమేన సమపరివృత్తి ర్యథా.—

సుఖారసముచో వాచో దత్త్వా కాకతిభూభుజే,

అతో లభంతే కవయ స్సుహస్రం గంధసింధురాణ్.

అత్ర వచసాం గంధసింధురాణాం చ సమత్వం
న్యూననాధికపరివృత్తి ర్యథా. ౨౪౪

ఉపాయనం గజాశ్వాది కృత్వా సర్వేఽపి భూభుజః,

ప్రతాపరుద్ర దేవస్య లభంతే సుస్థిరాం కృపామ్. ౨౪౫

అత్ర త్యజ్యమానా దుపాయనాదే రాదీయమానస్య ప్రతాపరుద్ర
కృపావిలసిత వై వ్యాధిక్యమ్.

అధికేన న్యూనపరివృత్తి ర్యథా.—

ప్రతాపరుద్రేణ రణే జితాః ప్రత్యర్థిభూభుజః,

దత్త్వా భూషాం కిరాతేభ్యో లభంతే వల్కలాదికమ్. ౨౪౬

అత్ర త్యజ్యమానా దాభరణజాతా దాదీయమానస్య వల్కలాదే
ర్నూనత్వం.

అథ శృంఖలాన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యంతే.—

సమృద్ధికార్యత్వా ద్వినిమయస్య తద్రూపాం పరివృత్తిముదాత్తానంతరం నిరూ
పయతి—అథేతి. సమానన్యాయాత్ లోకవ్యవహారరూపాత్.

సమేతి. కించి ద్దత్త్వా కస్య చి దాదానం వినిమయః, సమస్య సమేనన్యూన
స్యాధికేనాధికస్య న్యూనేన వినిమయ ఇతిత్రేధా పరివృత్తిః. ౨౪౭

సమేన సమపరివృత్తి ముదాహరతి—సుధేతి. అతః కాకతీంద్రాత్, గంధసిం
ధురాణ్ గంధగజాణ్. లక్షణ ముక్తం నాటకే. ౨౪౮

న్యూననాధికపరివృత్తి ముదాహరతి—ఉపాయనమితి. ౨౪౯

అధికేన న్యూనపరివృత్తి ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. ౨౫౦

అనంతరాలంకారచతుష్టయస్య సంగతిమాహ—అథేతి.

—౧౭ కారణమాలంకారః. ౧౭—

*పూర్వం పూర్వం ప్రతి యదా హేతు స్సాన్వయత్తరోత్తరం,
తదా కారణమాలంకార ముచ్యతే. ౨౪౭

యదా పూర్వపూర్వం క్రమేణోత్తరోత్తరం ప్రతి హేతుతాం
భజతే స కారణమాలంకారోఽలంకారః.

యథా:

విద్యయా వినయోత్కర్షో వినయేన గుణార్జవం,
గుణైః ప్రజానురాగశ్చ క్రమోఽయం కాకతీశ్వరే. ౨౪౮

—౧౮ ఏకావశ్యలంకారః. ౧౮—

*యత్రోత్తరోత్తరేహంస్యా త్పూర్వం పూర్వం ప్రతిక్రమాత్,
విశేషణత్వకథన మసా వేకావశీ మతా. ౨౪౯

యత్ర పూర్వ పూర్వం ప్రతి క్రమేణోత్తరోత్తరం విశేషణత్వం
భజతే స ఏకావశ్యలంకారః.

ప్రతాపరుద్రనగరీ సుజనై రుపశోభితా,
సుజనా స్సీన్ధతవిభవై ర్విభవా స్థైర్యశాలినః. ౨౫౦

ఏతత్ స్థాపనే నోదాహరణమ్. అపోహనేనాపి భవతి.

యథా.—

న తద్రాజ్యం ప్రజా యత్ర న భవంత్యుద్భిత్తశ్రియః,
న తాః ప్రజాః ప్రభు ర్యాసాం న స్వయంకాకతీశ్వరః. ౨౫౧.

కారణమాలాం లక్షయతి—పూర్వపూర్వమితి. ప్రతికర్తా భిన్నక్రమః. తేన
పూర్వపూర్వస్యోత్తరహేతుత్వే కారణమాలేత్సర్థః.

తథా వ్యాచక్షే—యదేతి. ౨౪౭

విద్యయేతి. విద్యాదయో వినయాదీ స్ఫులి హేతవః. ౨౪౮

ఈష దేతద్వైపరీత్యా దేకావశీం లక్షయతి—యత్రేతి. పూర్వపూర్వం ప్రత్య
త్తరోత్తర్య విశేషణత్వం స్థాపనే సాపోహనేనచద్వైపరీత్యమచభవతిత్వేకావశీం ౨౪౯
కరణమ్.

ఆద్య ముదాహరణి—ప్రతాపేతి. అత్ర నగర్యాదేః పూర్వపూర్వస్య ముదా
ద్యుత్తరోత్తరం స్థాపనేన విశేషణత్వం భజతే. ౨౫౦

ద్వితీయముదాహరణి—నద్రాజ్యమితి. అత్ర రాజ్యాదేః పూర్వపూర్వస్య ప్రజా
ద్యుత్తరోత్తర మపోహనేన విశేషణత్వం భజతే. ౨౫౧

—ॐ మాలాదీపకాలఙ్కారః. ॐ—

*యదా తు పూర్వపూర్వస్య సంభవే దు త్తరోత్తరం,

ప్రత్యుత్కర్షావహత్వం త స్తాలాదీపక ముచ్యతే. ౨౫౨

యత్ర పూర్వపూర్వస్య ఉత్తరోత్తరగుణావహత్వం స మాలాదీప
కాలంకారః.

యథా. —

భాగ్యభూమా మహీం ప్రాప్తః కాకతీంద్రభుజం మహీ,

భుజః ప్రతాప మతులం ప్రతాప శ్చ జగత్ప్రయం. ౨౫౩

—ॐ సారాలఙ్కారః. ॐ—

*ఉత్తరోత్తర ముత్కర్షః సారాలంకార ఉచ్యతే.

యథా. —

జగత్సు వసుధా భాతి తస్యామేకశిలా పురీ,

కాకతీయాన్వయ స్తత్ర తస్మిన్ రుద్ర నరేశ్వరః. ౨౫౪

సకలభువనసారభూతం ప్రతాపరుద్రం విషయాకుర్వతః చిరాదస్యా
లంకారస్య సార ఇత్యన్వర్థాభిధానమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతా ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే

అలంకారశాస్త్రే అర్థాలంకారప్రకరణం

సమాప్తమ్.

పూర్వపూర్వం ప్రత్యుత్తరోత్తరస్యోర్ముఖే హేతుత్వేనైకావళిముక్త్యా ఉత్తరో
త్తరం ప్రతి పూర్వపూర్వ స్యోత్కర్ష హేతుత్వే మాలాదీపకమాహ—యదేతి.

భాగ్యేతి. అత్ర భాగ్యాతి శయాదిభి ర్మహ్యదీనా ముత్కర్షః క్రమేణవిధియతే.
పరిశేషాత్సారం లక్షయతి—ఉత్తరోత్తరమితి.

జగత్స్వీతి. అత్ర జగదపేక్షయావసుధాయా ఉత్కర్షః, తదపేక్షయావికశిలా
యా ఇత్యాదిక్రమేణోత్కర్షో రుద్రనరేశ్వరే విశ్రామ్యతి. ౨౫౪

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీ మహోపాధ్యాయ గోలాచలమల్లి
నాథ సూరిసూనూనా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయూర్యస్యానుజేన కుమార
స్యామిసోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే
అర్థాలఙ్కారనిర్భూషణం నామాష్టమం ప్రకరణమ్.

మిశ్రాల స్కౌ-రప్రకరణమ్.

అథ సంస్కృష్టిసంకరా నిరూప్యేతే—

యథా లోకికానామలంకారాణాం హిరణ్యయానాం మణిమయానాం చ పృథక్సాందర్యహేతునా మనోన్యన్యసంబంధేన చారుత్వాతిశయో దృశ్యతే తథైవ కావ్యాలంకారాణాం రూపకాదీనాం విభస్సంబంధేన సౌందర్యాతిశయః ప్రతీయతే. స చ సంబంధో ద్వివిధః సుయోగరూప స్సమవాయరూపశ్చేతి. సుయోగే విశ్రాంతిలతండులన్యాయః సమవాయే విశ్రాంతిరసీరన్యాయః. తిలతండులన్యాయేన సంబంధే సంసృష్టిక్షీరసీరన్యాయేన సంబంధే సంకరః. అనయోః పృథక్చారుత్వాతిశయహేతుత్వాదలంకారధురంధరత్వం, న తు పూర్వోక్తాలంకారకేషతా. తత్రప్రథమం సంసృష్టి ర్నిగద్యతే. —

— సంస్కృతి. —

*తలతండులసంక్లేషన్యాయా ద్యత్ర పరస్పరం,
సంక్లిషేయం రలంకారా న్నా సంసృష్టి ర్నిగద్యతే.

విక్రేతాలంకారనిరూపదానంతరం మిక్రాలంకారనిరూపణం ప్రతిపాదించే—
అథేతి. ఉక్తానా మలంకారాణాం క్వచి త్పూజాపే కిం సాధ్యేత్యర్థః పర్యవసాన మతా
లంకారాంతరత్వ మితి విచార్య తాకికాలంకారన్యాయేనాలంకారాంతరత్వం నిర్ధారిత
యతి—యథేతి హిరణ్మయానాం సౌవర్ణ్యాణాం, 'దాంబీనాయ' వాచితవ్యేతి
నిపాతనా త్సాధుః. పృథక్పృథక్సంబంధావేషి సౌందర్య హేతునాం మిక్ర సృంబంధే
చారుత్వాతిశయ స్తథైవ రూపకాదీనా మిత్యర్థః. సౌందర్యాతిశయ హేతుస్సృంబంధానంతర
త్వైవిధ్య మాహ—సచేతి ఉక్తృలంకేత సృంధ్యోరూపా ఆమత్సృంబంధేన సృంధ్యో
రూప ఇత్యర్థః. అద్యే తిలకండులన్యాయేన సంసృష్టిః. ప్రియే తీర్థసృన్యాయేన
సంకరః. అనయోః పృథగుపాదానం న పూర్వశేషత్వ మిత్యర్థః.

ఉత్తర ప్రదేశ్ ముక్కుట భేదనిబంధనాం సంస్కృతి లక్షయతి—టి.కె.

యత్ర తిలతండులన్యాయేన పరస్పరసంబద్ధా రూపకాదయో
భవంతి సా సంసృష్టిః. సాత్రివిధా, శబ్దాలంకారగతత్వేనాథాలంకార
గతత్వే నోభయాలంకారగతత్వేన చ.

శబ్దాలంకారసంసృష్టి ర్యథా—

శుంభత్సంభ్రమగంధసింధురథురానిద్ధారితోర్వితలా
స్త్యంగత్తుంగతురంగమప్రతిభయా ద్రాక్ష్యందనస్యందనాః,
తీవ్రారంభసముద్యదుద్భట భటాటోపస్ఫుటద్దిక్తటా
నిస్సీమాః ప్రసరంతి రుద్రనృపతే రైత్రప్రయాణోద్యమాః. ౨

అత్ర ఛేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసయో సంసృష్టిః.

అథాలంకారసంసృష్టి ర్యథా—

కాకతీన్ద్రచమూర్ధతే మహిమాన ముదన్వతః,
గ్రసతే యా ద్విషదృభాపధ్వజినీ స్తటినీ రివ.

3

అత్ర నిదర్శనోపమయో సంసృష్టిః.

ఉభయసంసృష్టి ర్యథా—

ప్రతాపరుద్రదోర్దండో మండలాగ్రేణ మండితః,
దృశ్యతే సమరే వీరై రుత్పణః ఫణవా నివ.

౪

అత్ర వృత్త్యనుప్రాసోపమయో సంసృష్టిః.

తస్యా స్త్రీధా విభాగ మాహ—సేతి.

శబ్దాలంకారసంసృష్టి ముదాహరణి—శుంభదితి. శుంభత్సంభ్రమా దీప్యమాన
సంరంభా యే గంధసింధురా గంధగళాః తద్ధరయాతద్భారేణ నిద్ధారితం నిర్భిన్న ముర్ద్వి
తలం యేషు తే తథోక్తాః, త్వంగచ్ఛిః క్షవమానైః తుంగతురంగమైః ప్రతిభయా
భయంకరాః, ద్రాక్ష్యందనాః శీఘ్రధావనాః స్యుదనా రథా యేషుతే తథోక్తాః,
అత్రధురధురా భటభటే త్యత్ర ఛేకానుప్రాసో ౨న్యత్ర వృత్త్యనుప్రాసశ్చ సం
సృజ్యతే.

౨

అథాలంకారసంసృష్టి ముదాహరణి—కాకతీంద్రేతి. ఉదన్వతో మహిమానం
ధత్త ఇత్యత్రాసంభవద్ధర్మయోగేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపా నిదర్శనా. తస్యా స్తటినీరివే
త్కుపమయాశ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః.

3

ఉభయసంసృష్టి ముదాహరణి—ప్రతాపేతి.

౪

— సంకరః, ౧ —

అథ సంకరో నిరూప్యతే.—

క్షీరసీరసయా ద్యుత్ర సుబంధ స్సాన్య త్వరస్పరం,
అలంకృతీనామేతాసాం సంకర స్స ఉదాహృతః.

౫

యత్ర క్షీరసీరస్యాయేనాలంకారాణాం మిథస్సంబంధో భవతి స సంకరః. తస్యాంగాంగిభావేన సందేహేన ఏకవాచకానుప్రవేశేన చ త్రైవిధ్యమ్.

తత్రాంగాంగిభావేన సంకరో యథా.—

ఉద్యద్భృంహితగర్జితై ర్ద్విషఘటా కాదంబినీసంభ్రమైః
క్షోణీభృత్కటకోఽరోధపటుభిః ప్రావృడ్విహారా ఇవ,
శత్రుస్త్రీబహుశాశ్రువృష్టిశమితత్వైచక్రతాపాదయా
యాత్రాః కాకతివల్లభస్య జగతా మానంద మాతన్వతే.

౬

అత్ర యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ఇవే త్యుపమాలంకారేణ ద్విషఘటా కాదంబినీ త్యత్రోపమా ప్రసాధ్యత ఇతి సజాతీయయో రంగాంగి

సంకరం లక్షయతి—క్షీరేతి. యత్రాలంకారాణాం క్షీరసీరస్యా యా దనుత్కటభేద స్సంబంధః స సంకర ఇత్యర్థః.

౫

తస్య త్రేధా విభాగ మాహ—తస్యేతి.

క్రమేణోదాహరతి—ఉద్యదితి. క్షోణీభృత్కటకానాం వైరిభూపాలరాజధానీసాం అన్యత్ర పర్వతనిశంబానాం, ఉపరోధపటుభిర్నిరోధనసమర్థైః కటకం వలయే సానా రాజధానీనిశంబయోరితి విశ్వః. శత్రుస్త్రీబహుశాశ్రువృష్టిశమితత్వైచ కమితః త్వైచక్రతాపాదయో భూమండలసంతాపాతిశయో యాను తాస్తభోక్తాః, దుష్టనిగ్రహేణ భూభారోఽవతరతీతి భావః.

౬

సజాతీయసంకరం యోజయతి—ఆత్రేతి. ఉపమా ప్రసాధ్యత ఇతి. రూపకత్వే ద్విషఘటారూపవిషయస్థగనే కాదంబినీరూపాపమానవైవిధ్య సవిశేషణత్వం నోపమే యన్య. అతోఽధిశోపమం నాను దోషస్సాన్యత్. కస్తాదుపమా ప్రసాధ్యత ఇతిభావః. యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ఇవే త్యస్యా అనుగ్రాహ్యత్వాదంగితత్వం. ద్విషఘటా కాదంబినీ త్యస్యా అనుగ్రాహకత్వా దంగితత్వమ్. అతోఽనయో రంగాంగిభావేన సంకరః. అంగినో రన్యోన్యం చమత్కారహేతుత్వా న్నిశ్చయేఽపి రామణీయకంద్రవ్యవస్థం. తస్మి

భావః. కాదంబినీవ ద్విపక్షుటేతి సమాసాశ్రయణాత్ ఊజీభృత్కటకో
పరోధేత్యత్ర శ్లేషమూలాతిశయోక్తిః.

విజాతీయసంకరో యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య కృపాణధారా ప్రత్యర్థిఫాలేషు పతత్యమందం,
ప్రత్యుశనాయేవ కృతస్య ధాత్రా తద్వర్తిన్ దుర్లిపికల్మషస్య.

అత్ర ప్రత్యుశనాయేవేత్యు త్ప్రేక్షయా దుర్లిపికల్మషస్యేత్యత్ర
రూపకం ప్రసాధ్యత ఇతి విజాతీయయో రంగాంగిభావః.

ఏకవాచకానుప్రవిష్టసంకరో యథా.—

విజితారిపురో మూర్తౌ విలసత్సర్వమంగళః,

భువి శంభు రివాభాతి కాకతీయనరేశ్వరః.

౮

అత్ర విజితారిపురఇత్యర్థసామ్యా దుపమా. విలసత్సర్వమంగళ ఇతి
శబ్దసామ్యాత్ శ్లేషశ్చ. తా శంభు రివేత్యేకస్మిన్ని వశబ్దేన ప్రవిష్టౌ.
సందేహసంకరో యథా.—

ద్విపక్షుటా కాదంబినీ త్యత్ర కేన సమాసేనోపమాలాభ ఇత్యాకాంతాయా మాహ—
కాదంబినీవ ద్విపక్షుటేతి. 'ఉపమితం వ్యాప్రానిభి'రితి సమాసః. అభ్యుచ్చయమాహ—
ఊజీభృదితి. ఊజీభృత్కటకశ్చేన శత్రురాజధానీవర్వతనితంబయో రభిధానా
చ్ఛేషః. ఉభయో రభేదాధ్యవసాయా శ్లేషమూలాతిశయోక్తిరిత్యర్థః. ఇయం చ
ద్విపక్షుటాకాదంబినీత్యత్రోపమాయా అంగం. లేనాతిశయోక్త్యనుగృహీతయాతయా
యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ఇవే త్యుపమా ననుగ్రహ్యత ఇతి ఫలితం.

విజాతీయసంకర ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. కృపాణస్య ధారాక్షాటి రుదక
ధారాచ, అమందం అనల్పం, తద్వర్తిన్ ప్రత్యర్థిఫాలవర్తిన్ దుర్లిపి రేవ కల్మషం
పంకం తస్య త్పక్షనాయేవేతి ఫలాప్రేక్షా అత్ర త్పక్షనయోగ్యస్య కల్మషస్య
ప్రాధాన్యం రూపకే జ్ఞేవ లభ్యతే నాన్యథే త్యుప్రేక్షయా రూపకం ప్రసాధ్యత ఇతి
రూపకోప్రేక్షయో ర్విజాతీయయో రసోన్యసాపేక్షత్వా దంగాంగిభావేన సంకరః.

ఏకవాచకానుప్రవిష్టసంకర ముదాహరతి—విజితేతి.

౯

యోజయతి—అత్రేతి. విజితారిపుర ఇత్యత్ర శబ్దపరివృత్తిసహిష్టుత్వా దర్థ
సామ్యం విలసత్సర్వమంగళ ఇత్యత్ర తదభావా చ్ఛబ్దసామ్యం. తావుపమాశ్లేషా వేక
స్మిన్నివశబ్దే ననుప్రవిష్టౌ. తస్యోభయోపకారిత్వా దితి భావః.

౧౦

జాతః ప్రతాపరుద్రేందుః కాకతీయాన్వయాంబుధౌ,

ధత్తే జనచకోరాణాం ప్రసాదజ్యోత్స్నయాఽమృతం. ౯

అత్ర కాకతీయకులాంబుధా విత్వాదౌ రూపకోపమయోస్సందేహ సంకరః; కాకతీయాన్వయ ఏవాంబుధిః కాకతీయాన్వయోఽంబుధి రివేతి సమాసద్వయసంభవాత్. నచాత్ర సాధకం బాధకం వాప్రమాణ మన్యతరస్యాస్తీతి సందేహ ఏవ పర్యవస్యతి సాధక బాధక ప్రమాణసంభ వేతు సందేహనివృత్తిః.

అత్ర సాధకం యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతేః పారిజాతా త్సముద్భవాః,

వతంసయంతి దిక్షార్థో మధురాః కీర్తిమంజరిః. ౧౦

అత్ర కీర్తయ ఏవ మంజర్య ఇతి రూపకాలంకారే వతంసయంతీతి సాధకం ప్రమాణం వతంసీకరణే నాభేదప్రతీతిః.

బాధకం యథా.—

సందేహసంకర ముదాహరతి—జాత ఇతి. ౯

యోజయతి—అత్ర కులాంబుధావిత్వాదౌ సమాసద్వయసంభవాదితి. మయూ రవ్యంసకాదీనాం చాకృతిగణత్వాద్రూపకోపమితసమాసద్వయసంభవాదిత్యర్థః. నన్వ త్రామృతదానస్య చంద్ర ఏవ ప్రసిద్ధత్వాత్ ప్రతాపరుద్ర ఏవేందు రితి రూపక మేవ నోపపేతి చేష్టేవం; ఔపచారికస్యామృతదానస్య ప్రతాపరుద్రేఽపి సంభవాత్, ఉపమాయా బాధకాభావాత్. తేనాత్ర రూపకోపమయోస్సందేహఏవ పర్యవస్య తీత్యాహ—నచేతి. సాధక మనుకూలం, బాధకం ప్రతికూలం. తత్సద్భావేనందేహ ఏవ నివర్తత ఇత్యర్థః.

తర్హి కుత్ర సాధకం కుత్ర వా బాధక మిత్యాకాంక్షాయాంక్రమేణ దర్శ యతి—ప్రతాపేతి. ప్రతాపరుద్రనృపతిరూపా త్పారిజాతాత్ (వతంసయంతీత్యత్ర, 'వష్టి వాగురి రట్లోపమవాపోయి రుపసర్గయో, రిత్యకారలోపః), అత్ర వతంసీకరణం మంజరీష్యేవానుగుణ మితి రూపకపరిగ్రహే సాధక మిత్యాహ—అత్రేతి. తత్రో పోద్బలమాహ—వతంసీకరణేనాభేదప్రతీతి రితి. న పున రుపమాయా మివ భేదాభేద ప్రతీతి రితి భావః.

కాకతీంద్రస్య నిస్సాణధ్వనౌ దిక్షు విజృంభితే,

వ్యాకులీకృతసత్త్వో ౭భూత్ప్రతిపక్షబలార్ణవః.

౧౧

అత్ర ప్రతిపక్షబలార్ణవ ఇత్యుపమాయా వ్యాకులీకృతసత్త్వో ఇతి
బాధకం ప్రమాణం. 'ఉపమితం వ్యాఘ్రవిభి సామాన్యాప్రయోగే
ఇత్యనుశాసనేనసామాన్యప్రయోగ సోపమాబాధకత్వాత్ అంతఃపాఠః
శేష్యాద్రూపకాలంకారః ఏవం యథాసంభవమన్యేషా మలంకారాణాం
సంసృష్టిసంకరా బోధవ్యో తత్ర తత్ర ప్రబంధేషు.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథమహోపాధ్యాయకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే

అలక్ష్మరశాస్త్రే మిత్రాలక్ష్మరప్రకరణం

స మాప్తమ్.

బాధకం దర్శయతి—కాకతీంద్రస్యేతి. దిక్షు నిస్సాణధ్వనౌ విజృంభితేవ్యాజ్ఞే
సతి, ప్రతిపక్షబలమే వార్ణవో, వ్యాకులీకృతాని కలషీకృతాని సత్త్వన్యంతఃకరణాని
ప్రాణిన శ్చ యన్య స తథోక్తః.

౧౧

బాధకంయోజయతి—అత్రేతి. ప్రతిపక్షబలార్ణవ ఇవేత్యుపమితసమానస్య
వ్యాకులీకృతసత్త్వో ఇతి సామాన్యప్రయోగస్య బాధకత్వాత్పరిశేషా ద్రూపకమేవేత్యర్థః
అలంకారాంతరసంకరసంసృష్టిప్రబంధః ప్రబంధాంతరేషు ద్రవ్యస్య ఇత్యాహ—ఏష
మితి. వివేకినా మేతాపత్రైవేతర దపి సుబోధ మితి విస్తరభీరుభి రస్తాభి రుపరమ్యుత ఇతి
సర్వ మవదాశమ్.

జగతి నిఖలవిద్యాసేంధుముష్టింధయానాం

వరభణితిపరీక్షా యజ్ఞశ్రే సజ్జనానాం,

త చిహ మను నిబంధే దూషణం భూషణం వా

భవతి యని విదగ్ధైస్తద్ధ్యవశ్యం విమృశ్యమ్.

ఇతి పదవాక్య ప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయశోచలమల్లినాథ
సూరిసూనూ విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్యన్తఃజేః పెద్దయ్యార్య స్యామజేన కుమారస్వామి
సోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణనాఖ్యానే మిత్రా
లక్ష్మరసిరూపణంనామ నవమం ప్రకరణమ్.

ప్రతాపరుద్రీయం నామాలంకారశాస్త్రమ్

నవమం సమాప్తమ్.

23537

మిత్రాలక్ష్మరప్రకరణం: వావిళ్ల రామస్వామికృష్ణుల అండ్ సన్స్ ఇటీతై
'వావిళ్ల' ముద్రికాలయే ముద్రితమ్.

015:92C H16.1
35 634

సంస్కృత గ్రంథములు.

ప్రతి 1-కి ద్వ.అ.

కాదంబరి, మేఘప్రతి	...	1 8
కుమారసంధానము, సవ్యాఖ్యానము మేఘప్రతి	...	0 14
డిటో సంద్యుతాంధ్రటికాతాత్పర్యసహితము	...	1 8
గీతగోవిందము, అష్టపది, అంధ్రటికాతాత్పర్యవివరణసహితము...	...	1 4
కవిరాజునీయము, ద్వ్యుక్తికావ్యము, సంస్కృతాంధ్రటికాతాత్పర్యసహితము	...	0 12
దశమమారుచరిత్రము, ప్రైక్షనూర్పు	...	0 12
నైచధము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు	...	1 0
భర్తృహరిసభాషితము, సాంధ్రపద్యతాత్పర్యము	...	0 14
డిటో కాలిక్రామెండు	...	1 2
డిటో సవ్యాఖ్యానాంధ్రటికాతాత్పర్యము, ఏనుగు లక్షణకవి, ఎలకూచి బాలసరస్వతి, పుష్పగిరి తిమ్మన—రాముగ్ధరి ఆంధ్ర పద్యములుగూడ నిందు చేర్చబడినవి	...	2 0
భారవి, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు	...	0 12
భోజచరిత్ర, ఆంధ్రటికాతాత్పర్యసహితము	...	1 8
మాళుము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు, చక్కనిహర్షు	...	1 0
డిటో 3 సర్గలు, సమాసతాత్పర్యసంస్కృతాంధ్ర వ్యాఖ్యానసహితము	...	2 0
రఘువంశము, 6 సర్గలు, జడచేద అర్థ అకాంక్ష శబ్దసమాసతాత్పర్యవ్యాఖ్యానము	...	0
డిటో 10 సర్గలు, సవ్యాఖ్యానము	...	1 0
విక్రమార్కచరిత్ర, అంధ్రటికాతాత్పర్యసహితము	...	1 0
ఉత్తరరామచరిత్రము, సవ్యాఖ్యానము	...	1 0
వేణీసంహారము, సవ్యాఖ్యానము, నూతనముద్రితము	...	1 4
శామంశలనాటకము, " క్రొత్తనూర్పు	...	1 8
అభినయదర్పణము, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	1 0
భరతసప్తకరణము "	...	0 8
భాగవతపురాణము, సవ్యాఖ్యానము, నూతనముద్రితము	...	2 0
హమాయణచంపు "	...	2 0
విశ్వగుణాదర్శనచంపు "	...	0 12
తర్కసంగ్రహము "	...	1 0
ఆంధ్రీకృష్ణానందము ప్రథమభాగము	...	1 0
అధర్వణకాగి కావళి, అంధ్రటికాతాత్పర్యసహితము	...	1 0
లఘుకాముని, నటివృణము, చక్కనిహర్షు	...	0 12
డిటో ఆంధ్రటికావినవరణసహితము నూతనముద్రితము	...	2 0

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,

292, ఎస్.ప్లస్. కె. పురి.